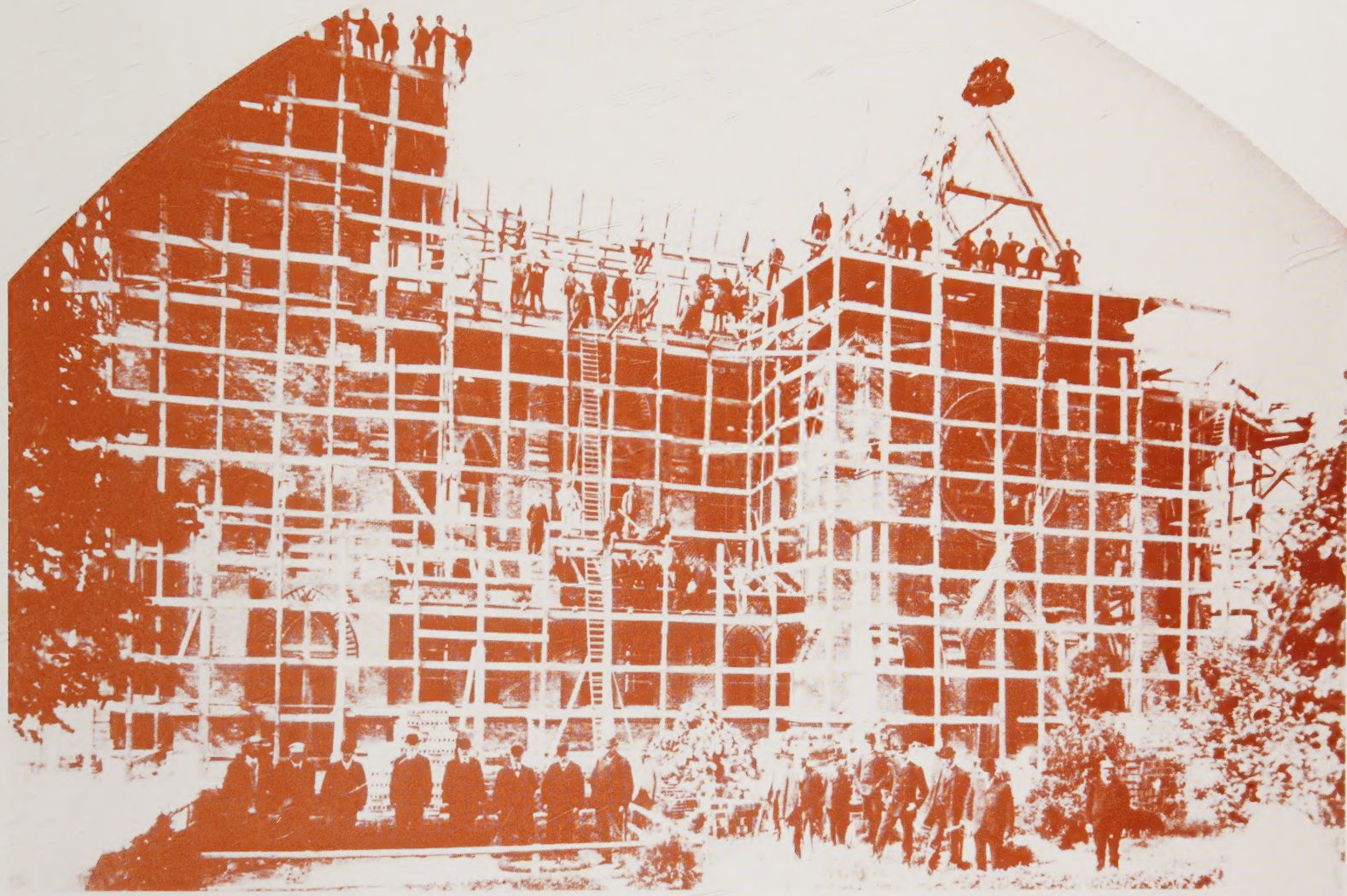

lund 1982

SIEGRUN FERNLUND

”ett Herranom värdigt Tempel”

KYRKORIVNINGAR
OCH KYRKOBYGGEN I SKÅNE
1812–1912

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41553418_0002

Omslagsbilder

Första sidan: *Asmundtorps nya kyrka vid takläggningsgillet sommaren 1896.*

Sista sidan: *Rivningen av Asmundtorps medeltidskyrka i mars 1895.*

”ett Herranom värdigt Tempel”

KYRKORIVNINGAR
OCH KYRKOBYGGEN I SKÅNE
1812–1912

AKADEMISK AVHANDLING
som för avläggande av filosofie doktorsexamen
vid Lunds universitets humanistiska fakultet
kommer att offentligen försvaras i sal 216
fredagen den 17 september 1982 kl 10.

av

SIEGRUN FERNLUND

FK, Lunds nation

SIEGRUN FERNLUND

”ett Herranom värdigt Tempel”

KYRKORIVNINGAR
OCH KYRKOBYGGEN I SKÅNE
1812–1912

mit deutscher Zusammenfassung

Lund 1982

Distribution:
Siegrun Fernlund
och konstvetenskapliga institutionen
vid universitetet i Lund.

Bröderna Ekstrands Tryckeri AB
Lund 1982

FÖRSLAG TILL
 NY KYRKA FÖR VESTRA SALLERUPS FÖRSAMLING
 MALMÖHUS LÄN

Malmö, Januari 1888
 Salomonson

Innehåll

Förord	6	IV. Stiftets biskopar ser på kyrkobyggnaden	41
Inledning	7	Visitationernas syfte och betydelse	41
I. Tradition och utveckling – Skånes socknar		Vilhelm Faxé (1811–1855) – ”mer ljus och utrymme”	42
under 1800-talet	11	Ordning och reda 42 ”Nykyrkor” 1780–1840 42 Den	
Bönder och obesuttna – om befolkningsutvecklingen		tillbyggda kyrkans funktion 43 Utvidgning eller nybygg-	
1750–1900	11	nad? 44 Kyrkans sammanbyggnad 45 Faxé och medel-	
Bygden förvandlas – om enskiftet och dess verkningar	13	tidskonsten 46 Faxé och Brunius – empire eller medel-	
Från sädestunna till skattekrona – om rösträtt och		tidsstil? 47	
beskattning	14	Henrik Reuter Dahl (1855–1856) – ”ljusa, hvita, från	
Kyrksocken och kommun – om den lokala själv-		verlden afskilta hus”	50
styrelsens utveckling	16	Godtagbara och oacceptabla kyrkor 50 Reuter Dahl och	
Skola och fattigvård – ökande utgiftsposter i		medeltidskonsten 51 Köln och Lund 51 Ordning och sed-	
församlingens budget	18	lighet 52 Gudomlig ordning i kyrka och stat 52 Kyrkan	
Vem äger kyrkan? – patronatssystemet under		och kyrkobyggnaderna 53 Rent och örent 53	
omprövning	19	Johan Henrik Thomander (1856–1865) – ”att icke plats	
II. ”Förntida minnesmärkens fredande och bevarande”		mätte saknas”	55
– kulturminneslagstiftning och kulturminnesvård under		Staten, kyrkan och väckelsen 55 Beslut och handlingskraft	
1800-talet	22	i kyrkobyggnadsfrågor 56 Folkmängd och platsantal	
Äldre förordningar	22	57 Sammanbyggnad – en vinst för själavården 57 50 nya	
Fornlämningarna och enskiftet	22	kyrkor 58 Den osynliga kyrkan 58	
1828 års förordning	23	Vilhelm Flensburg (1865–1897) – ”här är himmelens	
Bror Emil Hildebrand och vitterhetsakademins verk-		port”	59
samhet fr o m 1837	24	Kyrka och stat 59 Sekter, separatism och frikyrklighet	
1867 års förordning	25	60 Otro, materialism och sekularisering 60 Ämbetet och	
Hans Hildebrand, riksantikvarie 1879–1907	26	förkunnelsen 61 Kyrkobyggnadsprogrammet 61 Smuts	
Restaureringsfrågan	28	och oreda 62 Fula, skröpliga och trånga kyrkor 63 Be-	
III. De gamla kyrkorna – gestalt, tillstånd och vård under		folkningsutveckling och byggnadsbehov fr o m 1870	
1800-talets första decennier	30	65 Kyrkbyggets finansiering 66 Vanvård av medeltids-	
Kyrkans omgivning:		kyrkor 66 Restaurering av medeltidskyrkor 68 De nya	
Mitt i byn 30 Kyrkogården 31 Kyrkogårdsmuren 32		templens skönhet 69 Bygghel och underhållsproblem 70	
Kyrkobyggnaden:		Gottfrid Billing (1898–1925) – ”i gott skick”	71
Yttermurar 32 Strävpelare 33 Vapenhus 34 Torn och		Kyrkans ställning omkring 1900 71 Byggnadsverksamhe-	
klockstapel 34 Vattentak, takstol och valv 36		ten 1900–1912 71 Nya stilideal och restaureringsprinciper	
Kyrkorummet:		72	
Fönster 38 Läktare 38 Bänkinredning 38 Golv, gravar		Prästmötenas betydelse – biskoparna summerar	73
och gravkor 39 Inventarier 39		Kyrkorna i Rönneberga och Onsjö härader 73 Stiftets kyr-	
		kor vid 1800-talets slut 76	
		V. Församlingen tar ställning – fallstudier och analyser av	
		skeendet i olika typer av församlingar	77
		Den fattiga sockenkyrkan: Hörröd	77

	<i>Källs Nöbbelöv</i>	79		"Vackrast på orten" 124	Äldre byggnadsprinciper	
	<i>Falsterbo</i>	82		126	Nya byggnadsprinciper	126
	Den rika sockenkyrkan: <i>Asmundtorp</i>	83				
	Kyrkan med medelmåttiga tillgångar: <i>Billeberga</i>	87		VII. Historicism eller levande historia? – kritik mot nygotiken		129
	En kyrka för två församlingar: <i>Borlunda</i> och <i>Skeglinge</i>	91		"Modern barbarism"		129
	Patronatskyrkan: <i>Svalöv</i>	94		Karlin och Skånes kyrkor		131
	<i>Fulltofta</i>	96		Theodor Wåhlin restaurerar		132
	Patronatskyrkan i industriorten: <i>Västra Sallerup</i>	97		Trappgavelskyrkan på slätten		134
	Sockenkyrkan i industrisamhället: <i>Hyllie</i>	102		Fädernas Kyrka		135
VI. De nya kyrkorna – program och praktik		105		Sammanfattning		136
Tre manifest		105		Kirchenabrisse und Kirchenbau in Skåne 1812–1912		140
C G Brunius: Kjellstorps nya kyrka (1861) 105	J M Sjögren: Om Kyrko-Architektur (1870) 108			Bilaga I		144
H Zettervall: Allmänna Anvisningar rörande Kyrkobyggnader (1887) 110				Bilaga II		146
Församlingen bygger		114		Noter		148
Den ideala "Bruniuskyrkan" 114	Efter Brunius – kyrkobyggnadsverksamheten 1860–1880 116			Otryckta källor och litteratur		160
Nygotikens seger – kyrkorna i Oxie och Skytts härader 118	Rivningen, nybygget och den kyrkliga seden 120			Tryckta källor samt litteratur från den tid undersökningen		161
Fult eller vackert? – gestaltningen och dess tekniska förutsättningar		123		omspänner		163
				Övrig litteratur		166
				Bildförteckning		168
				Förteckning över kyrkor byggda under perioden 1787–1914		172
				Register över Skånes kyrkor		178
				Förkortningar		178

Under sommaren 1971 fick jag två gulnade fotografier i min hand som sedan dess inte upphört att fascinera mig. De är tagna från ungefär samma plats med drygt ett års mellanrum.

Den ena bilden visar ett tiotal byggnadsarbetare i ruinerna av Asmundtorps medeltidskyrka. Männen tycks ett ögonblick ha avbrutit rivningsarbetet för att räta på ryggarna. En rensar en tegelsten, en har bärsele över axlarna och håller i skaklarna av en skottkärre eller ett tråg. Deras förman poserar i vita skjortärmar och vidbrättad hatt, klockkedjan dinglar på västen. Han håller rivningsspett som en vandringsstav. Den svartklädde mannen till höger i bilden kan vara kyrkoherden eller kanske entreprenören. Ännu ett par icke arbetsklädda personer skymtar. – En lång stegel ligger tvärs över rivningsmassorna bakom männen. En av de rundbågiga fönsteröppningarna har stöttats med en bjälke. Där bakom skymtar kyrkogårdsträdens nakna grenverk och Rönneberga backars kontur. Det är en dag i början av april år 1895. Ljuset väller obehindrat över kalkmålningsresterna på kyrkans norra långhusvägg. Taket är bortlyft och valven har fallit. Under vårhimlen möts Maria och Elisabeth än en gång och änglarna sjunger över krubban i Asmundtorp.

Den andra bilden visar Asmundtorps nya kyrka vid taklagsfesten på sommaren 1896. Träden är fullöfvade. Byggnaden ännu fängslad bakom ett gallerverk av ljus trävirke. De första takstolarna har just kommit på plats. Resekronan av löv och blommor står som ett segertecken. På ställningarnas olika avsatser poserar högtidsklädda män. De står i kontrapost, nonchalanta, självmedvetna med händerna i sidan eller byxfickan. Arbetare, hantverkare, hantlangare och förmän. Nere på kyrkogården inom en inhägnad gravplats kyrkorådets män med kyrkoherden i mitten. Till höger om dem en grupp inflytelserika ordsbor bl a stationsinspektorn. Bildens mittaxel är den ljusa stegen som leder från kyrkogårdens grus till byggets övre regioner.

När jag betraktar bilderna minns jag andra kyrkor utan tak: Den söndersprängda nygotiska kyrkan i min hemby i Schlesien där vi, protestanter och katoliker, samlades till enkla gudstjänster under sommaren 1945. Altstädter Kirche i Bielefeld, Västtyskland under 50-talets första år, en ruin med de medeltida valvribborna som skelettdelar mot himlen. Marienkirche i Lübeck under återupp-

byggnad. Dömen i Paderborn och dömen i Minden bakom byggnadsställningar. Stenmästarnas hammarlag klingade i byggnadshyttorna. Betongblandarna snurrade.

Senare under 50-talet studiebesök och skolgudstjänster i de återinvigda kyrkorna. Det var asketiska rum. Kärvtalsromanik och efterkrigsgotik med lukt av murbruk och fernissa.

Kanske är det dessa minnesbilder som tillför de båda fotografierna från Asmundtorp en alldeles speciell dimension. Det som hände här i en skånsk socken vid 1800-talets slut var inte orsakat av ett krig utan planerat och beslutat av Asmundtorps församling.

Kyrkorivare, kyrkobyggare. Jag jämför bilderna. Det var säkert samma gubbar som rev och byggde. Hur uppfattade de sitt arbete? Det gav bröd för dagen. Något mera? – De tippade medeltidsmurverk och kalkmålningsfragment ur sina skottkärror. Ett år senare lastades samma kärror med rött, vackert glaserat formtegel. Den nya tiden hade kommit till byn. Ett nytt samhälle byggdes. Den inriktning som utvecklingen tog under förra seklet styr vårt liv idag.

Kyrkor är märkliga hus. De är paradoxalt nog uppförda som bostäder för något immateriellt och evigt. Ändå är kanske dessa byggnader mera än andra "materialiserad tidsanda". Det som besjälade människorna under 1800-talets dynamiska och framstegsinriktade decennier finns gestaltat i det som byggdes, inte minst i kyrkorna. Vi lever med dessa byggnader.

Vilka behov, översväganden, önsksningar och krav ledde fram till förra seklets alla kyrkorivningar och kyrkobyggen? – Finns 1800-talets syn på människan inbyggd i 1800-talets gudshus?

Dessa och liknande frågor har styrt mitt avhandlingsarbete. De svar som jag har funnit kan förhoppningsvis bidra till ökad förståelse för vissa drag i 1800-talets kulturhistoria.

Ett varmt tack till alla som under de gångna åren visat intresse för mitt arbete och hjälpt mig vidare med uppmuntran och nya synpunkter! Framförallt tackar jag mina handledare Ossian Lindberg och Jan Torsten Ahlstrand samt mina professorer Oscar Reutersvärd och Sten Åke Nilsson!

Asmundtorp i juni 1982.
Siegrun Fernlund.

Inledning

Mer än en tredjedel av Skånes medeltidskyrkor revs under loppet av 1800-talet. De ersattes av stora tempel i mer eller mindre medeltidsinspirerad stil. Så gott som alla de övriga kyrkorna förändrades genom tillbyggnader och restaureringar.

Ända sedan sekelskiftet har man beklagat 1800-talets kyrkorivningar och kyrkobyggen. Kulturminnesvårdare och konsthistorikers maktlösa vrede över förra seklets brist på pietet gentemot medeltidskyrkorna resulterade med nödvändighet i en negativ bedömning av nygotiken. På 1910- och 20-talet hånades stilen på dagstidningarnas kultursidor. Termen "eslövsgotik" med sin nedvärderande innebörd var präglad redan då och användes gärna tillsammans med adjektiv som banal, tom, simpel. Medeltidskyrkorna blev under seklets första decennier föremål för entusiastisk forskning och kärleksfull restaurering medan man med illa dold skadeglädje pekade på 1800-talskyrkornas vittrande tegel och flagnande puts: vad var det vi sa?

När inte stilen fördömdes öppet förbigicks den med tystnad. På 30- och 40-talet betraktades 1800-talsarkitekturen som ett pinsamt kapitel i den kyrkliga byggnadskonsten som man helst ville bläddra förbi. Så konstaterar t ex Otto Rydbeck i det stora verket *Lunds stift i ord och bild*, spritt till alla församlingar, att medeltidskyrkorna som revs "visserligen fått ersättare, men icke av en så konstnärlig kvalitet, att de behöva medtagas i denna kortfattade redogörelse för stiftets märkligare kyrkor." I de enskilda kyrkobeskrivningarna som finns i samma bok får en 1800-talsskyrka i regel nöja sig med någon rad ("Remmarlövs kyrka uppfördes av rött tegel i gotikefterbildande stil år 1895") medan mångdubbelt större utrymme ägnas åt en medeltidskyrka.

Fackmännens och smakdomarnas känsloladdade aversion mot nygotiken fick en oerhörd genomslagskraft. I det allmänna medvetandet är 1800-talskyrkan än idag lika med stilimitation och eslövsgotik, en frukt av förra seklets tanklösa rivningsraseri och dåliga smak. Påverkade av opinionen känner t o m trogna församlingsmedlemmar en viss osäkerhet i sin egen kyrka – man vågar inte riktigt ta ställning till den, det är inte fullt accepterat att tycka att den är vacker. Broschyren som i bästa fall finns till hands i vapenhuset berättar betydligt mera om medeltidskyrkan som revs än om den byggnad som besökaren befinner sig i. Förresten tror man knappast att någon skulle vilja besiktiga en sådan kyrka. Därför är den läst

utom vid gudstjänsttid då ett fåtal församlingsbor sitter utspridda i det stora rummet.

Medan allmänhetens förhållande till förra seklets arkitektur fortfarande domineras av tveksamhet har arkitekturforskningen sedan 1950-talet närmat sig nygotiken med öppenhet och stigande upptäckarglädje. Väsentliga bidrag till förståelsen av 1800-talets estetik, dess historiesyn och funktionstänkande har lämnats av Göran Lindahl, Anders Åman och Bo Grandien. Nygotiska kyrkor har blivit föremål för ingående beskrivningar i *Sveriges Kyrkor* och skedets arkitekter ägnas alltmera uppmärksamhet. En mer detaljerad och ingående skildring av *orsakerna* till de nygotiska kyrkornas tillkomst har däremot hittills inte förelegat.

1800-talets kyrkoarkitektur – och byggnadskonsten överhuvudtaget – är starkt beroende av samhälleliga behov och ekonomiska förutsättningar. Den präglas inte bara av arkitekternas idéer och formvilja utan även av beställarnas krav och resurser, beslutsprocessens gång och brukarnas ändringsförslag. Nygotikens kyrkobyggnadsprogram skrevs av teologer och arkitekter – men framförallt av 1800-talets utvecklingstro och ordningssträvan. I min avhandling avser jag att belysa dessa sammanhang.

Undersökningen tangerar ett flertal andra forskningsområden. Teologiskt, kyrkohistoriskt, etnologiskt och ekonomiskt material har rådfrågats och använts. Jag hoppas därför att mitt arbete skall vara av värde även för andra än arkitekturhistoriker. Inom kyrkan och den kyrkligt intresserade allmänheten har man länge saknat historiskt korrekta svar på frågorna kring 1800-talets kyrkorivningar och kyrkobyggen. De stora gudshusen som byggdes under förra seklet vållar församlingarna höga drifts- och underhållskostnader. Deras lämplighet för dagens gudstjänst är ifrågasatt. Det är därför av vikt att vi studerar dessa byggnader och den tankevärld som motiverade deras tillkomst. De är en del av vårt kulturarv och väl värda att betraktas med aktning och förståelse.

I slutskedet av mitt avhandlingsarbete har jag haft glädjen att upptäcka att min undersökning kan tjäna som bakgrund och nödvändigt komplement till den mer monumentinriktade forskning som just nu pågår. Jag tänker här i första hand på Konsthögskolans arkitekturskolas projekt *Utvecklingstendenser i nygotiskt kyrkobyggnade i Skåne 1840–1900* som påbörjats hösten 1981. Efter kontak-

ten med projektgruppen har jag än mera än tidigare renodlat min egen forskningsinriktning och koncentrerat mig på att teckna den skånska 1800-talsarkitekturens idéhistoriska bakgrund. Kyrkobyggnadernas konstruktionsmässiga utveckling, de enskilda arkitekternas insatser och särdrag, materialtekniska spörsmål, underhållsproblem m m har jag med gott samvete lämnat i byggforskarnas händer.

Min undersökning kan ses som ett uttryck för det stigande intresset för 1800-talet som forskningsfält. Men utgångspunkten för mina frågeställningar ligger framförallt i allmänhetens (och min egen) ambivalenta inställning till förra seklets byggnadsverk. De nygotiska kyrkorna står som monument över 1800-talets självkänsla. Vacklande mellan beundran och ogillande står betraktaren och brukaren idag och frågar efter formernas innehåll: Vad ville man med denna byggnad? Vem tog initiativet? Var det nödvändigt att bygga så stort, så påkostat? Och varför revs *egentligen* medeltidskyrkan som stod på denna plats?

Sekelskiftets tal om det närmast föregående skedets tanklösa byggnadsraseri och brist på pietet förklarar inte det som skedde. Församlingarna och myndigheterna måste tvärtom ha haft mycket starka skäl och en klart formulerad målsättning som drev dem att genomföra den kostsamma och arbetskrävande omdaning av den kyrkliga miljön.

I min avhandling provar jag därför följande teser:

- 1800-talets rivnings- och nybyggnadsvåg var en oundviklig följd av befolknings- och samhällsutvecklingen. Den kyrkliga miljöns förvandling visar övergången från agrarsamhällets livsformer till det moderna samhällets differentierade strukturer.
- De gamla kyrkorna revs i egenskap av representanter för ett övervunnet kulturstadium. De nya kyrkorna restes för att tillfredsställa nya estetiska, moraliska och religiösa behov.
- Kyrkobyggnadsrörelsen var teologiskt motiverad. Den riktade sig medvetet mot de kyrkoupplösande tendenserna i 1800-talssamhället.
- De nya kyrkorna påverkade å sin sida individens religiösa beteende och den kyrkliga seden i församlingen.

Föremål för min undersökning är alltså inte 1800-talets kyrkobyggnad som sådan utan den stegvisa process som förvandlade Skånes gamla kyrkor till värdiga gudshus. Jag har valt att betrakta skeendet framförallt ur tre synvinklar: församlingens, biskopens och arkitektens. Kulturminnesvårdaren kommer till tals i kapitlet om fornminneslagstiftningen och riksantikvarieämbetet. I egenskap av "ideologer" och pådrivande krafter för kyrkobyggnadsrörelsen i stiftet ägnas biskoparna speciell uppmärksamhet och stort utrymme i avhandlingen.

Ett outtömligt källmaterial har stått till mitt förfogande. Visitations- och stämmoprotokoll, ämbetsberättelser, inventerings- och

syneinstrument, räkenskaper och korrespondens lämnar upplysningar om livet och utvecklingen i socknarna, om den gamla kyrkobyggnadens tillstånd och nybyggnadsärendets handläggning. Kyrkans syn på kyrkobyggnadens betydelse framgår av prästmöteshandlingar och predikningar, men framförallt av de anvisningar biskopen gav vid besöket i församlingarna. Dessa arkivalier kompletteras av alla resolutioner, förordningar och lagar som kringgärdar och följer utvecklingstendenserna i 1800-talssamhället.

Detta källmaterial, framförallt de kyrkliga arkivalierna, har hittills föga utnyttjats. Utdrag ur sockenstämmoprotokoll och räkenskaper förekommer visserligen i kyrkomonografier och sockenbeskrivningar, men en mer systematisk och omfattande källforskning kring det kyrkliga byggnadsbeståndet i Lunds stift tycks inte ha ägt rum. Arkivstudierna har därför för mig varit fyllda med överraskningar och spännande upptäckter. De dammiga luntorna har hela tiden lämnat fräscht och nytt material. Tummade befolkningstabeller, omständligt formulerade men slarvigt nerkastade protokoll och nästan oläsliga predikoutkast har gett mig direktkontakt med den tid som jag har sysslat med. Källmaterialet har fungerat som energikälla i avhandlingsarbetet.

Källmaterialets karaktär, sammansättning och omfattning har haft avgörande betydelse för ämnets avgränsning. Efter en genomgång av arkivalierna föll sig den tidsmässiga avgränsningen ganska naturlig. Förutsättningarna för den kyrkliga byggnadsverksamheten utvecklades fr o m biskop Faxes tillträde. Byggnadsrörelsen accelererar under seklets lopp och ebbat ut under 1900-talets första år. Vid prästmötet år 1912 redogör biskop Billing för de nya restaureringsprinciperna. Därmed tar även kyrkoledningen i Lunds stift definitivt avstånd från stilrestaureringarna och nygotiken.

Det geografiska undersökningsområdet är i stort sett lika med den skånska delen av Lunds stift. Förhållandena i de stora blekinge-socknarna skilde sig i vissa avseenden ganska mycket från det övriga stiftet. Eftersom alla Blekinges kyrkor ingående behandlats i *Sveriges Kyrkor* har detta område här endast nämnts i förbigående.

Utvecklingen på den skånska landsbygden har stått i centrum för mitt intresse. På materialets omfattning och komplexitet skulle kyrkobyggnadsdiskussionerna i Malmö, Helsingborg och Lund kräva en speciell studie. De små skånska medeltidsstäderna däremot berördes knappast av byggnadsrörelsen. I Åhus, Simrishamn, Ystad och Båstad fanns arkitektoniskt högklassiga medeltidskyrkor som mer än väl räckte till även för 1800-talets växande befolkning. Nybyggen var inte heller aktuella i Kristianstad och Landskrona där man förfogade över praktfulla gudshus från efterreformatorisk tid. Falsterbo församlings speciella problem och kyrkbygget i den blivande staden Eslöv uppmärksammas i avhandlingen i form av fallstudier.

Mina frågeställningar har på ett självklart sätt lett mig till att

undersöka materialet med hjälp av en historisk-källkritisk och källanalytisk metod. Rent praktiskt har metoden inneburit: noggrann läsning av källorna (vad står där egentligen?), sammanvägning och kritisk analys av samstämmiga eller motstridiga uppgifter (vem säger vad var, när och varför?), sammanställning av delresultat, fördjupad analys och inplacering av det funna i ett större sammanhang. Även det realkritiska kriteriet (vad man eljest vet) har givetvis beaktats i alla sammanhang. Jag har hela tiden strävat efter att se nyanserna och finna bitar av mönstret i 1800-talets brokiga väv ("wie es eigentlich gewesen"). Min undersökning präglas naturligtvis av de frågor jag ställt till materialet. De svar jag fått står därmed i en bestämd relation till mig själv och mitt sökande.

Vid redovisningen av materialet i de olika avsnitten av avhandlingen har jag så långt som möjligt försökt att skildra skeendet i kronologisk följd. På detta sätt framhävs det naturliga sambandet mellan orsak och verkan, och förståelsen av utvecklingsprocessen underlättas. I de kapitel där speciella ämnen eller företeelser står i centrum (t ex de gamla kyrkornas tillstånd eller biskopens syn på medeltidskonsten) har jag i viss utsträckning fått släppa kronologin till förmån för en gruppering efter ämne. Också detta tillvägagångssätt har sitt stöd i själva källmaterialet. I prästmöteshandlingarna t ex tecknas tillståndet i stiftet sett som i fågelperspektiv i form av en ämnesvis ordnad samling av fakta.

Jag har medvetet följt upp biskoparnas agerande i församlingarna med utförliga referat och en nära nog katalogartad sammanställning av anmärkningar och påpekanden som så småningom resulterade i initiativ till nybyggnad eller restaurering. Denna form av redovisning understryker förhoppningsvis biskoparnas målmedvetenhet i kyrkobyggnadsfrågor.

Det som jag har sökt efter i min forskning, nämligen 1800-talets synsätt, bevekelsegrunder och värderingar har jag funnit i källmaterialet. I min strävan att tillgängliggöra stoffet för mina läsare har jag ofta valt att citera direkt. Jag hoppas att de många citaten i min text inte uppfattas som pynt och kuriosas utan som öppna fönster mot 1800-talets tankevärld. Att låta tidens människor tala måste ju i detta sammanhang vara bättre än att referera deras tankar med våra ord. Biskopens kritik av medeltidskyrkan och Karlins protest mot rivningarna gjorde verkan just genom de *ord* som användes. Läsaren bör rimligtvis ha rätt att få del av uttalanden som min text bygger på utan att behöva söka dem i arkiven. Med något enstaka undantag har jag endast citerat källor från den tid som undersökningen gäller.

Avhandlingens terminologi ansluter sig till källornas. Jag använder t ex ordet *sammanbyggnad* när två församlingar bygger gemensam kyrka. Det missvisande uttrycket *ombyggnad* har jag i möjligaste mån undvikit utom i citat. Under större delen av 1800-talet innebar "kyrkans ombyggnad" att den byggdes om igen, dvs man byggde en ny. Språkbruket var emellertid något växlande från trakt till trakt och under olika perioder.

Även ordet *nybyggnad* användes i skiftande betydelse. I en förordning om prästgårdsbyggnader från år 1824 heter det att "såsom Nybyggnad anses (också) då sparrwerk och tak helt och hållit å nya uppföras, fastän wäggarne ej blifwa nedtagne, såsom ock då nya golf eller fotträd inlägges". På samma sätt betecknas ofta en mer eller mindre omfattande reparation av en kyrka som nybyggnad. T ex i sammanfattningar av kyrkobyggnadsverksamheten i stiftet som baserar sig på rapporter från församlingarna leder detta språkbruk till stor osäkerhet.

Stiltermen *nygotik* har jag använt så lite som möjligt och ibland efter en viss tvekan. Allhelgonakyrkan i Lund eller den nya kyrkan i Fuglie är givetvis uppförda i nygotisk stil. Sämre passar termen enligt min uppfattning för en putsad gråstensbyggnad med lätt spetsbågiga fönster, vitmålat trätunnvalv och vagt antydda stildrag. I dessa fall har jag nöjt mig med att tala om 1800-talsarkitektur eller 1800-talsbyggnader.

I källmaterialet finner man fr o m 1850-talet uttrycken *rundbåge*- och *spetsbågestil*, senare *modern gothisk stil* och *modern romansk stil*. Långt vanligare är emellertid de mer funktionsrelaterade uttrycken *ähta kyrkostil*, *kyrkligt värdig stil*, eller liknande. Dessa beteckningar omfattade såväl påkostade arkitektskapelser i alla gängse stilarter som stilmässigt närmast odefinierbara gudshus. Viktigast för brukarna var att kyrkan utstrålade *prydlighet*. Denna prydlighet var inte direkt beroende av en viss historiskt korrekt stil utan snarare en sammanfattning av den nya byggnadens alla estetiska tilltalande egenskaper. Endast den prydliga kyrkobyggnaden betraktades under 1800-talets senare del som fullt ändamålsenlig.

I 1800-talets speciella terminologi ingår också två i och för sig alldeles vanliga ord, nämligen ordning och värdighet. Båda är mycket frekventa i källmaterialet och båda är av stor betydelse för tidens kyrkobyggnadsrörelse. De har därför med nödvändighet blivit något av nyckelord i min undersökning.

Orden genomgick en viss betydelseförändring under seklets lopp. När Biskop Faxe i början av 1800-talet uppmanar församlingsborna att hålla ordning i kyrkan talar han främst om en yttre rent praktisk princip. Ett städat kyrkorum fungerade enligt hans uppfattning bättre. – För de högkyrkliga biskoparna Reuter Dahl och Flensburg är yttre ordning närmast ett utflöde av en gudomlig princip som manifesterar sig i fasta regler och organisationsformer i kyrka och stat. Ett synligt uttryck för denna princip är även den sköna arkitekturen och konsten som förädlar och lyfter människosinnet till klarhet och medvetenhet. Ordet ordning får därmed en moralisk, estetisk och religiös laddning. Värdighetsbegreppet förändras på liknande sätt. I början av 1800-talet är sockenkyrkan värdig nog om den är någorlunda väl underhållen, ljus, tillräckligt rymlig och städad. Under Flensburgs tid skall kyrkan inte bara fungera som passande lokal för församlingens gudstjänster – den skall även in i minsta detalj motsvara sin höga bestämmelse. Byggnaden skall stå i en viss relation

till Guds egen härlighet – den skall vara ”ett Herranom värdigt Tempel”. I denna form leder värdighetskriteriet över till påståendet att Gud förväntar sig ett värdigt tempel som speciell vistelseort i sin församling. Det är givetvis församlingens eller patronus skyldighet att uppfylla dessa Guds rättmätiga anspråk. När biskopen vid visitationerna använder orden ordning och värdighet använder han dem alltså medvetet som redskap och påtryckningsmedel i kampen för nya kyrkor. Stiftschefen, som inte hade befogenhet att *befalla* församlingen att bygga en ny kyrka, ger ökad tyngd åt sina uppmaning-

ar genom att skjuta den högstes krav i förgrunden. Vid invigningstillfället däremot då målet var nått medger biskopen gärna att det inte är Gud som kräver det värdiga templet utan människan.

I all sin mångtydighet står det högstämda uttrycket ”ett Herranom värdigt Tempel” som en signatur för den nygotiska kyrkobyggnadsrörelsen. Inte minst den arkaiserande språkformen är betecknande för den speciella kyrkliga tonen som biskoparna så gärna använde sig av i sin kommunikation med sockenfolket. Jag har därför valt att låta citatet ingå i avhandlingens titel.

”Alla som i socknen bo,
skola kyrka bygga och uppehålla,
och hvad dertill hörer:
såsom klockstapel, kyrkmur,
sockenstuga och fattigstuga.”
(Byggningsbalken 26 kap §1.)

Skånes socknar under 1800-talet

Bönder och obesuttna – om befolkningsutvecklingen 1750–1900

Under perioden 1750–1900 nära nog tredubblades Sveriges befolkning. Orsakerna till folkökningen var ett komplicerat samspel av olika faktorer – givetvis växlande från bygd till bygd och under periodens olika skeden.

Tegnér's kända yttrande om "freden, vaccinet och potäterna" (1832) har av de flesta forskarna citerats som en träffande beskrivning av orsakssammanhangen bakom befolkningsutvecklingen under 1800-talets första decennier. Dödlighetssiffrorna sjönk bl a på grund av förbättrad näringsstandard och bättre hygien. Jordbruksproduktionen ökade efter enskiftet. Familjebildning gynnades bl a av ökade möjligheter till jordförvärv och nyodling.

Ännu högre än riksgenomsnittet var befolkningstillväxten i Skåne. Siffrorna ter sig enligt följande:

Skånes befolkning 1750–1900

	1750	1800	1850	1900
Malmöhus län	105 900	142 056	253 084	409 304
Kristianstads län	90 550	116 681	189 627	219 166
totalt	196 450	258 737	442 711	628 470

Befolkningens tillväxt periodvis i %

	1700–1800	1800–1850	1850–1900
Malmöhus län	34,1	78,2	61,7
Kristianstads län	28,9	62,5	15,6
Hela riket	31,4	48,4	47,5 ¹

Som framgår av tabellerna ovan finns en påtaglig skillnad mellan de två skånelänen. Medan befolkningen i Kristianstads län från 1750–1900 drygt fördubblades, fyrdubblades den nära nog under samma period i Malmöhus län. Förutsättningarna för jordbrukets utveckling var sämre i Kristianstads läns skogs- och mellanbygd.

Befolkningsutvecklingen hämmades här av utflyttning till södra Skånes rikare bygder – senare av den omfattande emigrationen till Nordamerika. Under perioden 1800–1850 då tillväxten var snabbast låg emellertid båda skånelänen långt över riksgenomsnittet.

Folkökningen ledde till stora förändringar av jordbruksbefolkningens sociala sammansättning. Tillväxten av befolkningen var nämligen snabbare inom de obesuttna grupperna än inom bondeklassen. Mellan 1770 och 1870 ökade bondeklassen i Sverige med ca en tredjedel, torparnas antal fördubblades och gruppen av obesuttna backstugusittare och inhysesghjon nära nog femdubblades.² Trots att spannmålsproduktionen och näringsutrymmet ökade ledde utvecklingen till arbetslöshet, fattigdom och proletarisering av den egenomslösa lantbefolkningen.³

Genom befolkningstrycket utsattes agrarsamhället för stora påfrestningar. Fram till 1800-talets mitt bodde ca 90 % av rikets befolkning på landsbygden. Så sent som 1870 hade 72 % av befolkningen sin utkomst av jordbruket och dess binärningar.

Inte förrän under 1800-talets sista decennier vändes en allt bredare befolkningsström mot städerna och industrin. Samtidigt avtappades landsbygden genom emigrationen. Under perioden 1850–1900 utvandrade 170 995 skåningar. Emigrationen kulminerade under 1880-talet.

Den ovan skisserade utvecklingen förefaller mindre dramatisk och omvälvande när den avläses i de enstaka socknarnas befolkningsstatistik och stämmoprotokoll.

Det statistiska materialet för Billeberga församling t ex tycks visa ett samhälle i lugn utveckling. Folkmängden som mellan 1750 och 1780 höll sig kring 460 personer fördelade på i genomsnitt 62 hushåll växte långsamt under 1700-talets sista två decennier. År 1805 hade socknen 644 invånare. Födelsesiffrorna överstiger hela tiden döds-siffrorna utom år 1799 då 10 unga människor dog i scharlakansfeber. 1810 registreras en markant ökning av födslarna och sockenprästen antecknar i tabellen "orsaken till denna ökning äro de för Enskiften skull ingångne flere hjonelag." 1820 utgjordes folk-mängden av 864 personer. "Betydlig hemmansklyfning" antecknas detta år.⁴

En liknande bild av befolkningsutvecklingen ger komminister Johan Åkerman år 1828 i sin beskrivning av Hällestads pastorat. Födelsesiffrorna är höga och vigslarna tilltar. "Enskiften och en nästan för långt drifwen hemmansklyfning, samt täta inflyttningar på nya uppodlingar, äro orsaken till detta förhållande, och om wälstånd

Befolkningsutvecklingen resulterade utan tvekan i omgrupperingar och förskjutningar i den sociala skiktningen i socknarna. Decenniet efter enskiftet var ett skede av oro, omvälvningar och ekonomisk och social osäkerhet. När skiftesreformens gynnsamma effekter började visa sig i form av högre avkastning förbättrades böndernas ställning undan för undan. Utvecklingen ledde till en mer markerad gränsdragning mellan grupperna av besuttna och egendomslösa

Socknens sociala skiktning avspeglas sedan gammalt i församlingsbornas placering i kyrkan. Folkökningen ledde till platsbrist. I böndernas bänkrum fick efter hemmansklyvningarna flera familjer samsas under samma nummer. Längre bak i kyrkan ökade trängseln bland torparna och de obesuttna allt mera. Läktarbygge, utvidgning eller nybyggnad blev i många församlingar oundvikligt. Under

1800-talets första decennier var emellertid de flesta socknarnas ekonomiska möjligheter så begränsade att endast det mest nödvändiga blev gjort. Utrymmesfrågan löstes på billigast möjliga sätt och gudstjänstrummet fick ofta en föga ändamålsenlig och i längden otillfredsställande gestaltning.

Folkökningen fortsatte i de flesta skånska socknarna fram till 1870-talet. Vid jämförelse mellan befolkningstabellerna som förelåg vid 1875 resp 1882 års prästmöte finner man en markant förändring av befolkningsutvecklingen.⁷ För många socknar rapporteras nu en minskning av invånarantalet. En kraftig ökning antecknas däremot för städerna och för tätorter med industriella anläggningar t ex Hylle, Burlöv, Lomma, Västra Sallerup, Bjuv och Norra Vram.

Både stiftsledningen och socknarnas beslutande organ tycks emellertid ha blundat för konsekvenserna av denna utveckling. Även i församlingar med vikande befolkningsunderlag fortsatte man att planera stora kyrkbyggen.

Bygden förvandlas – om enskiftet och dess verkningar.

Fram till 1800-talets början var den skånska byn en sluten värld präglad av kollektivistiskt arbetsliv och tänkesätt. Gårdarna låg väl samlade kring bygatan och kyrkan. Den täta bebyggelsen omslöt av inägornas tegskiftade vångar och omfattande utägor. Ägoblandningen och tegarnas stora antal och ringa storlek gjorde hemmansägarnas samverkan under arbetsårets alla skeden till en nödvändighet.

Folkökningen ledde från och med 1700-talets mitt utan tvekan till en viss överbefolkning av byarna. Ägoblandningen försvårade hemmansklyvning och avstyckning av jord. Utrymmet kring bygatan var begränsat och medgav knappast nybyggnation i större omfattning. I de folkrika byarna uppstod sanitära olägenheter och irriteringsmoment av olika slag.⁸

En viss reglering av byarnas komplicerade ägoförhållanden genomfördes redan under 1700-talets senare del genom storskiftet och enskilda utbrytningar ur bygemenskapen.⁹ Dessa tidiga skiften rubade emellertid varken odlingssystemet och bebyggelsen i stort eller själva byorganisationens urgamla arbetsformer.

Den 31/3 1803 utfärdades enskiftesförordningen för Skåne. Målet för skiftesverket var först och främst att skapa förutsättningar för ett mer effektivt jordbruk och därmed ökad avkastning. Byalagets splittrade ägor mättes, graderades, värderades och kartlades. Sedan fördelades marken så att varje åbo fick sina ägor i ett sammanhang. Den hoppytttrade byn löstes upp, ett antal gårdar flyttades ut. Gemensamma utägor som fäladsmarker och mossar fördelades i stor utsträckning och blev härmed enskild egendom.

Skiftet genomdrevs med kraft av myndigheterna. Redan år 1825 var 50 % av Malmöhus läns mantal och 22 % av Kristianstads läns mantal skiftade. Fram till 1860 hade över 1000 skånska byar

sprängts sönder. Genom nyodlingar och utdikning ökade odlingsarealen kraftigt, – i Malmöhus län enbart under perioden 1805–1833 från 16,5 till 43 % av den totala ytan.¹⁰

Skiftet och dess betydelse och verkningar har mer eller mindre ingående behandlats i litteraturen. Bedömningen av reformens positiva respektive negativa effekter går starkt isär beroende på de olika författarnas utgångspunkt och ideologiska hemvist.¹¹ Alla forskare är emellertid överens om att skiftet innebar en genomgripande omvälvning som blev oerhört betydelsefull för landsbygdens vidare utveckling.

Det skånska landskapet förändrades totalt genom enskiftet.¹² De otaliga smala tegarna slogs samman till stora åkrar, fäladsmark och lövängar odlades upp. Lantmätarnas verksamhet resulterade i att den rätta linjen blev rådande i landskapet. Ägofigurer, vägar och rågångar drogs med linjal på kartan och fick i möjligaste mån regelbunden form och rak sträckning.

Bebyggelsens organiska, täta struktur löstes upp. Gårdstomter stakades ut och bebyggdes mitt i odlingsmarken där det tidigare aldrig hade funnits hus. Byn glesnade och bygatan miste sin betydelse.

Under 1800-talets första decennier präglades de skånska byarna av utflyttningen. Korsvirkeslängor revs och återupbyggdes ute på åkrarna. Oanvändbara hus lämnades att förfalla tills man fick tid att rensa upp på den gamla gårdsplatsen som sedan ofta genom avstyckning förvandlades till husmanstomter. De gapande luckorna i den gamla byn fylldes undan för undan med enkla gatuhus.

Omfattande hemmansklyvning följde i enskiftets spår. Delning av hemmanen underlättades ytterligare genom 1827 års förordning som innebar att en gård inte behövde vara större än att den skulle kunna ge försörjning åt tre personer. Bestämmelsen gynnade familjebildning och utnyttjades till ytterlighet i vissa delar av den skånska jordbruksbygden. År 1750 fanns i Skåne endast 346 smågårdar på upp till 1/8 mantal. 1865 var småjordbrukens antal 22 172.¹³ Samtidigt ökade antalet jordlägenheter och arbetarbostäder både i byarna och i nya agglomerationer på fälader, strandmarker och andra mindre odlingsdugliga områden. Bebyggelsens struktur påverkades från och med 1860-talet ytterligare genom järnvägarna och etablering av industrier.

Tillsammans med den tusenåriga odlings- och bebyggelseformen utplånades marknamn och beteckningar med anknytning till jordens karaktär och användning. Före skiftet år 1807 ägde t ex hemmanet Nr 6 i Hällstorps by i Billeberga socken tegar och andelar i Paradisfallet, Tistellsåkrarna, södra och norra Lyckan, Brödängen, Lergrafsfallet, Röret, Madåkrarna, Åwängen, Liewängen, Andrafallet, Torfwallsåkrarna och Åswängen.¹⁴ Efter skiftet var Nr 6 och de andra fem gårdarna i byn hemman med anonyma ägor som enbart identifierades som innehavarens tillgångar.

På samma sätt upplöstes myter och föreställningar, sedvänjor och beteendemönster som var rotade i bysamhällets traditionsbundna

och kollektivistiska livssyn. Den folkliga kulturen förlorade fotfästet. Byalagets samarbetsformer och samlade kunskap ersattes av personliga initiativ och strävan efter individuell framgång.

Enskiftet påverkade givetvis även sockenbornas förhållande till kyrka och religion. Ortodox gudstro, folkliga trosföreställningar och moraliska regler hade varit sammanflätade i bysamhällets fromhetsliv. Kyrklig och världslig sed bildade en fast enhet. Efter byalagets upplösning försvagades sedens betydelse. Individens isolering och förändrade ställning ledde så småningom dels till en mer personlig kristendomsuppfattning, dels till frigörelse från den kyrkliga traditionens makt. Vardagslivet sekulariserades.¹⁵

Församlingsbornas förhållande till själva sockenkyrkan påverkades också av skiftet. Givetvis berördes kyrkbyns invånare mera av förändringarna än de som bodde i socknens övriga byar. För många blev kyrkvägen avsevärt längre än tidigare. Klockringningen som hade markerat dagsrytmen och högtiderna hördes inte längre i alla gårdarna. I många församlingar anskaffade man en smidd "flagga" som hissades efter ett bestämt schema så att alla kunde se sammanringningen. Det blev nödvändigt att anskaffa likvagn och flera kyrkstallar.

Kyrkans betydelse som socknens centrum och mötesplats bör snarare ha ökat än minskat. I den oskiftade byn hade man ständigt levt och arbetat tillsammans. Efter skiftet blev söndagens kyrkobesök ett efterlängtat tillfälle till kontakt och en långt viktigare del av byns glesnande sociala liv.

Det gamla byalagets samarbetsrutiner prakticerades även efter skiftet vid kyrkoreparationer och nybyggen. Sockenkyrkan var fortfarande föremål för allas omsorger och en samfällid arbetsinsats.

Utan tvekan försumrades emellertid kyrkobyggnadens underhåll medan hemmansägarnas tid och krafter var upptagna av nyodling, utflyttning och nybyggnation.

Under 1800-talets första decennier upplöstes det gamla statiska samhället. De vedertagna gränserna rubbades. Bygden förvandlades och människor lärde sig att leva i en föränderlig värld. Mitt i förändringen fanns ändå kontinuiteten. Hemmanet Nr 6 förblev Nr 6 även på den nya gårdstomten långt utanför själva byn. Byggnadstimmer återanvändes och äppelträden gräves upp och planterades på nytt i ny mark. Gamla stängsel flyttades för att markera nya ägogränser. Lika självklart förenades gammalt och nytt när sockenkyrkan behövde "ombyggas". En bit in på 1800-talet var byborna vana att bygga och vana att riva. Att riva kyrkan var knappast mera anmärkningsvärt än att riva byns gårdar. Kyrkans betydelse och identitet levde vidare i dess nya gestalt.

Från sädestunna till skattekrona – om rösträtt och beskattning

Sockenstämman tycks under äldre tid på många håll ha varit ett forum där hela församlingen ägde rätt att yttra sig och besluta om

2. Västra Karaby före enskiftet. De fyrlängade gårdarna grupperar sig kring kyrkan och bygatan.

gemensamma angelägenheter.¹⁶ Folkökningen och förändringarna i socknens sociala skiktning resulterade i att lagstiftaren valde att utestänga den växande massan av obesuttna från inflytande och beslutsfattning i sockensjälvstyrelsen. I 1817 års förordning stadgas uttryckligen att ägandet av fast egendom skall utgöra grund för talan och rösträtt i sockenstämman. Mantalet blev röstgrund. De obe-

suttna fick inte ”intränga sig” i stämman. Obehöriga skulle ”derifrån afwisas”.¹⁷

Sedan en allt större andel av församlingen utgjordes av fattiga torpare, backstugusittare och husmän föreföll det alltså nödvändigt att reducera rösträtten till att omfatta endast den delen av församlingen som hade skyldighet att betala tiondet och stå för byggande och underhåll av kyrka och prästgård.

Denna bestämmelse var otillfredställande och väckte missnöje bl a med tanke på arrendatorernas ställning. Begränsad rösträtt tillerkändes arrendebönderna år 1824.¹⁸

1817 års rösträttsbestämmelser reviderades ytterligare 1843. Rösträtt gavs då även till fabrikanter, bolag, hantverkare och löntagare i proportion till den bevillning vederbörande hade att erlagga till staten. Ett bevillningsbelopp av 2 Rd 24 skilling, motsvarande rösträtten för $\frac{1}{16}$ mtl utgjorde lägsta gräns för rösträtten, medan ägare av i mantal satt jord alltid fick rösta oavsett hur liten hemmansdel han än brukade. Stora grupper av obesuttna stod därmed fortfarande utanför.

Att andra än röstberättigade på många håll ändå deltog i stämorna är emellertid troligt och framgår för övrigt av den 13. § i 1843 års förordning där det talas om ”dem, hwilka vid Socknestämma äro närvarande utan att wara röstegande Ledamöter.”

Ordföranden ägde rätt att ”sådana personer från sammanträdet afföra, derest de sig oskickligt förhålla.” De kunde med andra ord tolereras om de uppförde sig hyfsat och inte störde ordningen.¹⁹

Frågan om deltagandet i stämman reglerades säkert länge genom lokala traditioner. I samband med biskopsvisitationer heter det ofta att ”qvinnor och ungt folk” hemförlovades efter gudstjänsten och kristendomsförhållandet innan visitationsstämman tog vid.²⁰ Det förefaller rimligt att anta att vuxna söner, drängar och torpare åtminstone i vissa bygder var närvarande och assisterade hemmansägaren som hade ansvar att avge rösterna för den mark som gav bärgning åt dem alla. Kvinnor som ägde eller arrenderade en gård fick givetvis delta i stämorna och rösta i förhållande till sitt mantal.

Under hela 1800-talet stod rösträtten i direkt proportion till ägandet av fast egendom eller andra tillgångar som skattskyldigheten var knuten till. De som bar socknens skattebörda röstade fram socknens beslut. Rösträtten var i princip inte en individuell rättighet utan ett ansvarstagande för de samhälleliga tillgångar som den enskilde ägde rätt och skyldighet att förvalta.

Sedan gammalt var skatterna knutna till jorden. Jorden och dess avkastning var förutsättningen för folkets existens och därmed för statens bestånd. Det var jorden, särskilt den i mantal satta, dvs jordbruksjorden, och jordägarna som skulle stå för huvudparten av skatterna till det allmänna.²¹

De skatter som var knutna till jordinnehavet var grundskatterna (den s k kronoräntan) och tiondet. Därtill kom stående och temporära besvär och förpliktelser av många slag såsom utgifter för rusthållet, byggningshjälpen, salpeterskatten, skjuts- och gästgivarbe-

svären, avgifter för kronans väg- och brounderhåll samt dagsverken och äckor till kronan i samband med olika byggnadsföretag som t ex bygge av tingshus eller hållstall.

Av tiondet erlades sedan reformationen två tredjedelar till kronan (kronotionden) medan en tredjedel tillföll kyrkan (tertialtiondet). Det sistnämnda var huvudsakligen avsett för prästens och kyrkobetjäningens avlöning och utgick av alla sädesslag. Därtill kom en rad andra naturaavgifter som kvicktiondet, ollonfläsk, påskmat, fisktiondet m m samt äckor och dagsverken. Tertialtiondet som till största delen användes till löner och anordningar inom församlingen kan i viss mån betecknas som en form av kommunalskatt. Detsamma gällde utgifter och besvär i samband med sockenbornas byggnadsskyldighet och lokala sammanskott och överenskommelser för socknens gemensamma ändamål.

Skatterna fördelades ännu i början av 1800-talet så gott som undantagslöst efter mantalet. Från och med 1812 blev emellertid hemmanets taxeringsvärde normgivande vid beräkning av kronoräntan och kronotiondena. Mantalet miste foljdaktligen sin betydelse för den statliga bevillningen.²²

Emellertid förblev mantalet länge fördelningsnorm och grund för rösträtt i församlingen. I 1843 års förordning *Om sockenstämmor i Riket*, § 5:2 heter det: ”Rösträtten beräknas efter hemmantal”. Också den rösträtt som tillkom sockenbor p g a inkomst från rörelse eller lön skulle efter omräkning utsättas i motsvarande mantal. Lika så skulle alla avgifter som sockenstämman kunde besluta om utgå efter den för rösträtten bestämda grunden, alltså mantalet.²³

Ännu i 1862 års kommunalförfattningar utgjorde mantalet jämförelsegrund vid den då införda fyrktalssättningen. Bestämmelserna ändrades emellertid redan året därpå då bevillningen blev beräkningsgrund för alla skyldigheter och rättigheter på lokalplan – även om skillnaden mellan jordbruksfastighet och andra beskattningsföremål fortfarande upprätthölls.²⁴

Undan för undan avvecklades mantalsystemet också i fråga om speciella avgifter och besvär som efter särskilda bestämmelser fördelats efter mantalet.

Ett område där den gamla beräkningsprincipen länge förblev förhärskande var sockenbornas s k byggnadsskyldighet. Fram till 1876 gällde Byggningsbalkens gamla lag:

”Alla som i socknen bo, skola kyrka bygga och uppehålla, och hvad dertill hörer, såsom klockstapel, kyrkomur, sockenstufva och fattigstufva. Byggningsverke, körslor och annan kostnad utgöres härtil efter hemmantalet och dagsverken efter matlagen.”

Lagtexten ändrades nämnda år till

”...Byggnadsverke, körslor och annan kostnad utgöres härtil af egare eller innehafvare af fast egendom efter samma grund, som är för kommunalutskylder bestämd och dagsverken efter matlag.”

Mantalet som beräkningsgrund hade därmed försvunnit. Redan några år därefter var också den nya skrivningen föråldrad med tanke på förhållandena i socknarna. Den 12/6 1885 utfärdades en ny lag där det heter att kyrka m m skall

”uppehållas och byggas på deras kostnad, hvilka inom församlingen erlægga kommunalutskylder. I sådan kostnad skola de skattskyldiga deltaga, för fastighet efter hela och för andra beskattningsföremål efter en fjerdedel af derå belöpande fyrktal.”²⁵

Begreppen byggningsverke, körslor och dagsverken hade strukits ur lagtexten. Men fortfarande vilade det ekonomiska huvudansvaret för kyrkobyggnaden på den som ägde fast egendom inom församlingen.

Byggnadsskyldigheten omfattade under 1800-talets senare del också byggnad och underhåll av ”socknens alla hus” såsom prästgård, skolhus, bostad för lärare och klockare, fattighus m m. Också ifråga om deltagande i kostnader för dessa byggnader ströks mantalsbegreppet genom nya författningar. Beträffande prästlöner var mantalet fördelningsgrund fram till 1910.²⁶

Under hela 1800-talet sker vid beräkning av rättigheter och skyldigheter en gradvis övergång från konkreta, materiella grunder till abstrakta och schablonmässiga. Utvecklingen från naturhushållning till penninghushållning är avläsbar i lagstiftningen och i förordningarnas tillämpning på lokalplan. Mantalet, som ju ursprungligen varit relaterat till gårdens förmåga att föda sina brukare, till jordmån, utsädesmängd och avkastningen i förhållande till andra gårdar inom samma byggd, ersätts undan för undan av arealmåttet och taxeringsvärdet, dvs det allmänna saluvärdet.²⁷ Den statliga beviljningen blir slutligen rättesnöret.

Vi början av 1800-talet beräknades skatterna, framförallt prästtjon det fortfarande i förhållande till årets skörderesultat. 1862 fastställdes prästtjon det till bestämda kvantiteter som fixerades för 50 år framåt. Undan för undan övergick man till att omvandla naturaprestationerna till pengar. Länets markegångstaxa fungerade som schablon för beräkningen av avgifterna, och utskylder och besvär blev så småningom onyanserade penningssummor. Man förlorade insikten i varifrån de kom (från havrejorden på Nr 6, 1/4 mtl i Hällstorps by) och vart de gick (till barnmorskeutbildningen och professors studentskuld i Lund).

Omvandlingen av skatte- och rösträttsprinciperna skedde långsamt och hela tiden med olikheter på riksplan och inom de kommunala korporationerna. Samhällets behov av allmängiltiga regler som kunde tillämpas i den växande administrationens alla organ ledde till fortlöpande standardisering och nivellering. Konkreta, materiella värden ersattes alltmera av rationella, abstrakta medeltal.²⁸ Speciellt 1800-talets andra hälft betecknar en övergångsperiod då gamla och nya principer möts och flätas i varandra.

Lokalt hade man länge möjligheter att hålla fast vid beräkning av

prestationer efter mantal och in natura.²⁹ Detta faktum kunde vålla bekymmer i socknar som plötsligt växte och förvandlades t ex i samband med industrietablering. Förskjutningen i förmögenhetsbildning och social gruppering blev där så iögonfallande att den gamla fördelningen av rättigheter och skyldigheter inte längre motsvarade verkligheten. Grunderna för en adekvat fördelning av bördor och förmåner fick revideras.³⁰

Kyrkobyggnadsfrågan blev i vissa församlingar den konkreta anledningen till att gamla och nya principer kolliderade. En rättvis fördelning av byggnadsarbetet var före lagändringarna 1876 och 1885 en ganska svår uppgift i en församling med alltmer heterogen sammansättning. De nya befolkningsgruppernas förhållande till sockenkyrkan var inte lika självklart som hemmansägarnas. Nyinflyttade besökte gudtjänsterna mer sällan. I den gamla kyrkan fanns ofta helt enkelt inga acceptabla platser för t ex direktören eller tjänstemännen vid den nybyggda fabriken. Detsamma gällde andra grupper som inte tillhörde den infödda allmogebefolkningen, t ex statare och fabriksarbetare. Sockenkyrkan var i många församlingar framförallt böndernas kyrka.³¹

När det gällde själva kyrkbygget var olikheterna stora under seklets lopp och i olika typer av församlingar. Vissa drag i den ovan skisserade utvecklingen speglas tydligt i sättet varpå bygget realiserades.

Församlingsborna i Hörröd byggde under 1850-talet sin kyrka praktiskt taget med egna händer. De deltog under hela byggnadstiden med körslor och dagsverken efter mantal och matlag och uppfyllde sin byggnadsskyldighet på ett högst konkret sätt. Var och en blev delaktig i sockenkyrkan i kraft av sin arbetsförmåga, sin tillgång på dragare och vagn och redskap. När Asmundtorps kyrka uppfördes 1895–97 rörde det sig om ett storslaget och avancerat bygge som finansierades av en rik kyrkokassa och ett amorteringslån. Asmundtorparna behövde varken delta med arbete eller finansiella bidrag. Församlingens förtroendevalda, kyrkorådet och byggnadskommittén, offrade däremot i samband med kyrkobyggnadsföretaget mycket tid och möda vid sammanträdesbordet. Församlingens byggnadsskyldighet sköttes nu genom ombud.

Kyrksocken och kommun – om den lokala självstyrelsens utveckling

Den lokala självstyrelsen har gamla anor. Socknen, dvs kyrkoförsamlingen, ägde alltsedan medeltiden rätt att handlägga för menigheten väsentliga angelägenheter av skiftande slag som präst- och klockareval, kyrkbygge, våghållning, fattigvård och därmed förknippade ekonomiska frågor.

Socknarnas självstyrelse fortlevde efter reformationen. Prästens rätt och skyldighet att hålla sockenstämma bekräftades och precisades i prästerskapets privilegier av år 1650, 1675 och 1723 (punkt

23). Bestämmelserna för stämmans verksamhet var emellertid ganska allmänt hållna och tycks snarast ha varit avsedda som stöd och yttre ram kring lokalt förankrade traditioner och plägseder.³²

1723 års stadganden förblev i stort sett oförändrade under nära ett sekel. Betydligt mer detaljerade anvisningar för sockenstämmans verksamhet utfärdades i och med 1817 års förordning *Om sockenstämmor och kyrkoråd*. Sockenstämmans uppgift var "att afhandla de mål som rör kyrkans vård samt socknens eller församlingens hushållning och allmänna angelägenheter." Kyrkorådet däremot hade att vaka över församlingens sedliga tillstånd och ägde rätt att handha kyrkotukten. Från och med 1828 stod också hälsovården under kyrkorådets överinseende. I många församlingar fungerade kyrkorådet, med eller utan förstärkning, också som skolråd.³³

1817 års förordning var emellertid på en del punkter otillfredsställande t ex ifråga om vilka som ägde talan och rösträtt på stämman. Oklarheter fanns också beträffande beslutens verkställande och ifråga om besvärsrätten.³⁴

En välbehövlig revidering av bestämmelserna kom med 1843 års förordning *Om sockenstämmor i Riket*. I förordningens 14 paragrafer preciserades och lagstadgas sockenstämmans kompetensområde och arbetsformer på ett helt annat sätt än tidigare. Frågorna som stämman ägde rätt att avgöra (sammanfattade i 21 punkter) var av kyrklig, social och ekonomisk art och omfattade sockenlivets alla områden.

De kommunala ärendenas antal och omfattning hade ökat betydligt. Vid sidan om stämman fungerade nu kyrkoråd, skolråd, sockenkännemnd och fattigvårdsstyrelse som beredande och i viss mån verkställande instanser. Sockenstämman förblev emellertid huvudorganet inom sockensjälvstyrelsen.

Ärendenas mångald ledde till att stämmornas antal ökade kraftigt vid 1800-talets mitt. De ordinarie höst- och vårstämmorna kompletterades med mer eller mindre regelbundet återkommande sammanträden där framförallt skol- fattigvårds- och byggnadsfrågor utgjorde viktiga punkter på dagordningen.³⁵

I och med 1843 års förordning erhöll sockenstämman allmän beskattningsrätt, dvs rätt att bestämma och utdebitera avgifter för gemensamma ändamål – en viktig förutsättning för socknens vidare utveckling.

Samhällsutvecklingen nödvändiggjorde snart en genomgripande omorganisation av sockensjälvstyrelsen. Sockenstämman var sedan länge överlastad med en mängd ärenden av rent borgerlig natur. Ett särskiljande av borgerliga och kyrkliga angelägenheter blev ofrånkomligt.

Den 12. mars 1862 utfärdades förordningarna *Om Kommunalstyrelse på landet*, *Om Kommunalstyrelse i stad*, *Om Kyrkostämman*, *Kyrkoråd och Skolråd* samt *Om Landsting*. Den gamla socknen omfattade hädanefter två korporationer som utgjordes av samma medlemmar: kyrkoförsamlingen och den borgerliga kommunen.

I 1862 års lag avgränsades noggrant kyrkostämmans verksam-

hetsområde. I förordningen § 2 heter det:

"Till kyrkostämmans handläggning höra frågor om:

- 1 åtgärder till vidmakthållande af ordning under gudstjänsten;
- 2 folkskoleundervisningen och dithörande anstalter;
- 3 kyrko- och skolråds, kyrkovärdars, folkskolelärares, orgelnisternas, klockares och annan kyrkobetjänings tillsättande och afskedande, der ej annorlunda stadgadt är;
- 4 kyrkomedels användande, samt kyrko- och skolräkenskapers granskning;
- 5 hushållning med och vård om kyrkans egendom;
- 6 byggnad och underhåll af kyrkan, med hvad dertill hörer, skolkhus, samt boställen för prest, skolmästare, klockare och andra kyrkobetjente;
- 7 bestämmande af afgifter till kyrka och folkskola;
- 8 fördelning af bänkrum i kyrkan;
- 9 ordnande och fördelning af begravningsplatser, samt afgifter för dem och för begagnande af kyrkoklockor eller annan kyrkans egendom; äfvensom
- 10 öfverenskommelser rörande presterskaps, skollärares och kyrkobetjenings löneförmåner."

Kommunalstämmans uppgifter däremot formulerades med tanke på kommunens framtida utveckling endast i allmänna ordalag: medlemmarna skulle "vårda sina gemensamma ordnings- och hushållningsangelägenheter." Kommunalstämmans kompetens kom därmed att omfatta alla aktuella och kommande ärenden som inte uttryckligen hade lagts under kyrkostämman, t ex ärenden rörande hälso- och fattigvård, renhållning, väghållning, brobyggen, järnvägsanläggningar, industrietablering, bibliotek osv.

Den lokala självstyrelsen blev genom 1862 års reform långt mer differentierad än den hade varit. Nya nämnder tillkom. Speciella kommittéer kunde tillsättas vid behov. Kyrkoherden var inte längre självskriven ordförande i församlingens alla korporationer, därmed bereddes plats för ledarpersonligheter utan kyrklig anknytning. Från och med 1862 minskade kyrkans inflytande i socknarna. Kommunalstämmans beslut kom att omfatta en allt bredare sektor av socknens liv.

Den medvetna och strikta gränsdragningen mellan ärenden av kyrklig och borgerlig natur kom att påskynda sekulariseringen av menighetens umgängesformer och av den enskildes vardagstillvaro.

Sockensjälvstyrelsen utvecklades under 1800-talets lopp till en förgrenad organisation med bestämda regler. Sockenmännens deltagande och samarbete i de olika organen innebar en ständig övning i handläggning av gemensamma angelägenheter. Ansvar för socknens utveckling låg i första hand hos socknens invånare. Genom arbetet i kyrko- och kommunalstämma blev ledamöterna också vana att umgås med högre kyrkliga och statliga myndigheter. Från och med 1843 avslutades varje stämman med utförliga upplysningar om

och nödvändiga kyrkoreparationer fick ofta stå tillbaka till förmån för skolbyggen.

En anteckning med denna innebörd gjordes t ex vid sockenstämman den 13/6 1813 i Billeberga.

Skolväsendets organisation byggde i sitt tidiga skede på de gamla byalagens initiativ och överenskommelser. I Billeberga socken utfärdades redan 1796 en skolordning för den ambulatoriska skolan inom Värmo byalag. 1799 skrevs liknande stadgar för skolan i Tarstad. 1816 var ordentliga skolhus inrättade i Värmo och Södra Möinge och byamännen röstade därför emot ett för hela socknen gemensamt skolhus i kyrkbyn. Inte förrän 1846 byggdes den gemensamma sockensskolan i Billeberga. Byskolorna bibehölls och blev småskolor för ”späda och ömtåligare barn”.³⁸

Också fattigvården var under 1800-talets första decennier i princip ännu beroende av de enskilda byalagens ansvarstagande. I 1700-talets fattigvårdsförfordningar ålades socknarna skyldighet att ta hand om ”sina fattiga”.³⁹ På många håll praktiserades emellertid en ännu mindre centraliserad form av understöds- och hjälpverksamhet.

År 1802 fanns i Billeberga församling 4 fattighjon som var inhysta hos hemmansägare. De hade tillåtelse att vid jul och påsk gå omkring ”hvar och en i sin by” men fick inte gå och tigga i hela socknen. Tiggeri i andra församlingar ledde till att de miste sina förmåner. Bönderna å sin sida uppmanades vid en sockenstämma att inte ge allmosor åt kringstrykande folk från andra socknar. Ett reglemente för fattigförsörjningen med liknande innebörd utfärdades också år 1833. 1845 diskuterade församlingen åter fattigvården. Sockenmännen avvisade tanken på ett fattighus som lätt kunde bli en plats för oreda och osedlighet. Man beslöt att följa de gamla principerna för en icke-centraliserad fattigvård. De behövande skulle försörjas i småbyarna där de var kända och accepterade. Situationen var på 1840-talet en helt annan än vid seklets början. De fattigas antal hade mångdubblats trots att sockenstämman gång på gång hade avslagit obemedlade familjers ansökan om att få flytta in i församlingen. Speciellt talrika var dessa ansökningar under 1820-talet.⁴⁰

Anteckningarna om fattigvården i Billeberga stämmer väl överens med notiser från andra delar av stiftet. Fattigvårdsreglementet för Gammelstorps och Ysane församlingar i Blekinge t ex, infört i *Lunds Stifts Tidning* år 1829, är utfärdat efter samma principer. ”Emedan erfarenheten härstädes wisat, att nödlidande och skräpiga personer njuta wida bättre tillsyn . . . i enskilda hus . . . än uti sjuk- och fattigstugor, så anses tillswidare särskildt sjuk- och fattighus desto mer umbärlige, som de hittills kunnat undwaras” heter det. Vidare stadgas att tiggande sockenbor skulle dömas till stockstraff och sockenbor som gav allmosor till tiggare skulle dömas till böter. Hemmansägare fick inte heller upplåta mark eller husrum åt torpare, inhysesghjon eller andra personer med mindre sockenstämman med tvåtredjedels majoritet hade lämnat sitt bifall. Denna paragraf var särskilt viktig ”för att i möjligaste mån minska fattig-hopen och

främja fattig-wårdens bestånd”.⁴¹

Enligt en kungl kungörelse från år 1788 hade varje församling rätt att motsätta sig inflyttning av personer som kunde tänkas bli en börda för socknen. De lokala fattigvårdsreglementens stränga bestämmelser och den snäva gränsdragningen kring socknen och dess egna behövande var lagstadgat självförsvar. Utanför sockenmännens ansvarsområden anar man kringvandrande skaror av utblottade människor i bottenlöst elände. De flesta var oförmögna att förvärva sig hemortsrätt – förutsättningen för så gott som alla former av understöd.⁴²

Det var denna bistra verklighet som låg bakom Henrik Thomanders fasansfulla satir ”Engelskt sätt att förekomma det icke fattiga barn må blifva en börda för sina respektive föräldrar och sockenbor.” Texten som var införd i *Gefion* 1832 är en fri överföring till skånska förhållanden av J. Swifts *A modest proposal*. Thomander tecknar här en bild av den snabba folkökningens baksida. Landsvägsproletariatet hemsökte krogar, boställen och prästgårdar och ockuperade backstugor, skjul och källare. Skånes tiggare hade inte mycket annat att vänta sig än ett liv i ”svält, köld, nakenhet, ohyra, snäsor, misshandel och utdrifvande ur hus och socknar.” Svårast var nöden givetvis under och efter missväxtår som t ex 1826 då bönderna i vissa delar av landskapet var tvingade att avskeda så gott som all arbetskraft och vägarna fylldes av folk utan bostad och bröd för dagen.⁴³

I och med 1862 års kommunalförordning överfördes ansvaret för socknens behövande till den borgerliga kommunen. Fattigvården institutionaliserades stegvis under 1800-talets senare del. Kommunala fattiggårdar inrättades i socknarna, ofta med hjälp av lån ur kyrkokassan.⁴⁴

Kyrkans ekonomi var därmed, åtminstone indirekt, fortfarande sammankopplad med åtaganden för fattigvården. Utdebiteringar av skatter för kyrkliga respektive kommunala ändamål drabbade dessutom av naturliga skäl samma personer, nämligen socknens skattskyldiga. Utgifter för skolor, kyrkbyggen och fattigvård fick därför i möjligaste mån samordnas och rangordnas med tanke på de mest trängande behoven.

Vem äger kyrkan? – patronatssystemet under omprövning

Alltsedan medeltiden var åtskilliga kyrkor i Skåne knutna till ett frälsegods i eller utanför socknen. Adelsmannen som uppfört en kyrka på sina ägor eller gynnat en sockenskyrka med donationer betraktade ofta byggnaden mer eller mindre som sin personliga egendom och förbehöll sig rätten att utse, välja och kalla kyrkoherde. Han tog hand om kyrkans inkomster och åtog sig i gengäld byggnadspikten dvs skyldigheten att sörja för nödvändigt underhåll och evtl nybyggnation. *Jus patronatus* över en kyrka kunde även

tillfalla en adlig person som gåva eller förvärvas genom köp. I regel gick patronatskapet i arv eller övertogs av ny ägare till den egendom det ansågs förenat med.

Varken reformationen eller föreningen med Sverige medförde större förändringar för patronatsinstitutionen i Skåne. I Malmö recess 1662 tillförsäkrades adeln att få behålla sina patronatskyrkor och rätten till tiondet efter de särskilda bestämmelserna som var gällande i de enskilda fallen. Men redan under 1600-talets senare del gjorde staten flera försök att skaffa sig överblick över förhållandena. Det var i många fall oklart om en kyrka var patronell eller inte. Uppenbart missbruk av privilegierna förekom i vissa församlingar. Kyrkobyggnader vanvårdades och patroni självsvåldiga förfogande över kyrkomedlen väckte missnöje bland allmogen. Men *jus patronatus* var i princip av privaträttslig natur. Det byggde på frivilliga överenskommelser som under tidernas lopp konfirmerats genom en viss praxis. Myndigheterna hade i realiteten inga möjligheter att ingripa.

Allmänna bestämmelser intogs emellertid i 1686 års kyrkolag. I 19. kap § 12–16 behandlas hithörande frågor. Det sägs att patronus skall ha rätt till speciellt bänkrum i kyrkan, rätt till heder och ära från församlingen och rätt att tillsätta präst. Han har skyldighet att underhålla kyrkan. Vidare skulle patronus bistå och hjälpa sin församling på bästa sätt.

Inte heller på 1700-talet visste man exakt vilka kyrkor som var patronella resp konsistoriella och regala. Ansatser till utredning i frågan gjordes bl a 1722. Vissa tvivelaktigt tillkomna patronat drogs in men 1766 klagade prästeståndet åter över oklarheter och oreda vid kyrkoherdestillsättningar.

Under seklets senare del tillkom åtskilliga nya patronatsförhållanden. Speciellt i Skåne där rättigheterna var lukrativa visade adeln ett livligt intresse för att lägga sockenkyrkorna under sina gårdar. Långt ifrån alltid tillfrågades den berörda församlingen.⁴⁵ Vålgärning mot präst och kyrka anfördes ofta som merit av dem som sökte rättigheterna. Men myndigheterna granskade sällan meriternas rätta art. "Vålgärningen" kunde bestå i herrskapsbänkar och epitafier eller i ett gravkor för ätten, alltså anordningar som varken präst eller församling hade nytta av. Många patronatskap vanns eller återvanns således på svaga grunder eller i direkt strid mot förordningarna.⁴⁶

Vid 1700-talets slut blev myndigheterna mer restriktiva. Inga nya patronatsbrev utfärdades efter 1790, däremot stärktes många av de redan befintliga genom speciella överenskommelser och tillägg. Så förvandlades patronatsrättigheter som ursprungligen hade meddelats en viss adelsman som rent personliga förmåner med tiden ofta till reella rättigheter dvs de fästes till en viss egendom av säterinatur. Detta skedde t ex med patronatskapen över Härslöv, Kropp, Halmstad och Stehag som 1675 hade utfärdats för Knut Thott. Rättigheterna ansågs senare höra samman med egendomarna Sireköpinge, Rosendal, Duveke och Rönneholm.⁴⁷ De *jura patronatus* som var gällande fram till senare tid ansågs således alla på mer eller mindre

korrekta grunder som reella utom möjligen det över Västra Sallerup.

I början av 1800-talet var 79 av Skånes kyrkor patronella. Fram till år 1900 upplöstes patronatsförhållandet i 13 av dessa församlingar.⁴⁸

Under hela 1800-talet gjordes otaliga försök att komma tillrätta med patronatsinstitutionen som sådan eller åtminstone att begränsa dess verkningar i de fall där olägenheterna blev speciellt påtagliga.⁴⁹ Systemet betraktades nämligen med stigande ovilja av centrala och lokala myndigheter, av kyrkan och av församlingarna.

1800-talets debatt om *jus patronatus* utlöstes på sätt och vis år 1810 då varje svensk man fick rätt att förvärva fast egendom av vad slag som helst, alltså även säteri med patronatsrätt till en viss kyrka. Därmed upphörde patronatskapet att vara ett privilegium för adeln. Många gods hade blivit mindre genom försäljning eller avstyckning av jord med följd att patronatsrättigheterna i många fall var knutna till en ganska obetydlig egendom sett i förhållande till socknens hela mantal. Efter konventikelplakatets upphävande var det i princip möjligt att ett patronatskap innehades av en metodistiskt sinnad fabrikör som köpt herrgården i socknen. Han var kanske inte ens bosatt där. Under senare delen av seklet stod även bolag och utländska medborgare av annan trosbekännelse som innehavare av patronatsrättigheterna över skånska kyrkor.⁵⁰ Intresset inskränkte sig då givetvis ännu mera än tidigare till inkomsterna. Kyrkobyggnaden försumrades. Några känslomässiga band mellan patronus och församling fanns inte heller.

För kyrkans del var det ofta *jus vocandi*, alltså patroni rätt att välja församlingspräst, som vållade bekymmer. Patronus val föll ofta på en präst från ett annat stift. Turordningen i prästerskapets befordringsgång förbigicks. Vokationsrätten var föremål för motiöner av prästeståndet i riksdagen 1828, 1844 och 1856. På 1868 års kyrkomöte diskuterades ett förslag som skulle ge församlingarna större inflytande över valet av sin själasörjare och 1873 ville man från kyrkans sida inskränka kallelserätten när utländsk medborgare och/eller icke-medlem av svenska kyrkan stod som patronus. I kyrkolagsförslaget från samma år konstaterade man emellertid att patronatsrättigheterna var av privaträttslig natur och därför endast kunde upplösas från fall till fall på frivillighetens väg. Just denna kollision mellan privaträtt och offentlig rätt var den springande punkten och anledningen till myndigheternas irritation och maktlöshet gentemot försumliga patroni.

De som fick sitta emellan var givetvis i första hand sockenborna i församlingar där kyrkobyggnadsplikten "glömdes" av en mindre nogräknad patronus. Böndernas rättskänsla sårades av missförhållandet mellan tiondegivningen och de uteblivna motprestationerna. Dessutom var sockensjälvstyrelsen åsidosatt eller åtminstone starkt beskuren i en församling där bönderna förmenades inflytande över så viktiga angelägenheter som kyrkobyggnaden, kyrkokassan, kyrkliga boställen och tillsättning av präst, klockare och kyrkobetjäning.⁵¹ I jämförelse med konsistoriella eller regala grannförsamling-

är kände sig bönderna i patronatssocknen som omyndigförklarade och efterblivna ifråga om medborgerligt inflytande.

Skiljaktigheterna i sockenbornas förhållande till kyrkan i de respektive socknarna var historiskt betingade. I Danmark var kyrkan sedan gammalt självständig juridisk person under statens överinsikt. I Sverige däremot har kyrkobyggnaden alltid betraktats som sockenmännens gemensamma egendom. Denna inställning blev efter försvenskningen även rådande i Skåne. Den kolliderade givetvis i patronatsförsamlingarna med den äldre, danska uppfattningen som inte på samma sätt såg kyrkan som en kollektiv tillgång.

Efter indragningen av de statliga kyrkoinspektorstjänsterna vilade ansvaret för kyrkans förvaltning helt på kyrkoherden och kyrkovårdarna, efter 1862 på kyrkorådet. Förfoganderätten inskränktes endast i någon mån av biskoparnas tillsyn och vissa byggnadsbestämmelser. Sockenmännen i patronatsförsamlingar förmenades däremot förfoganderätten över sin kyrka. Den förvaltades av patronus. Bönderna saknade reella möjligheter till insyn t ex i kyrkans räkenskaper.

Bondeståndet motionerade därför under 1800-talet fortlöpande om patronatsinstitutionens avskaffande t ex i riksdagen 1850–51. I andra kammaren togs ärendet upp 1870, 1891 och 1892. Patronatsrättigheterna betecknades som föråldrade och hämmande för utvecklingen på alla områden. Efter Kungl Majts förfrågan hos stiftet om inställningen till ärendet svarade domkapitlen i Kalmar och Lund år 1891 med en mycket negativ bedömning. I Lund ansåg man att frågan snarast borde lösas genom expropriering av alla patronat. Det var föga troligt att något skulle kunna uppnås på frivillighetens väg, menade man. Men återigen var det privaträttsliga överväganden som hindrade en definitiv lösning. Den 11/11 1892 förordnade Kungl Majt att vid visitationer frågan borde ställas om församlingen önskade patronatsförhållandets upplösning eller inte. Myndigheterna var nu också beredda att stå till tjänst med rättshjälp och förslag om förlikning.

De svar som inhämtades fram till år 1901 visade förvånande nog att endast 13 församlingar önskade en upplösning av förhållandet. 44 församlingar var nöjda med den gamla ordningen. (Återstående församlingar var då ännu ej tillfrågade.)

Kyrkans underhåll och vård, vid behov dess nybyggnad, var patronus viktigaste skyldigheter gentemot församlingen. Av talrika anteckningar i visitationsprotokollen framgår att underhållet verkligt i många fall försumrades svårt.⁵² Ofta var patronus inte närvarande vid visitationstillfället. Var han med, fick biskopen ofta nöja sig med försiktiga, ibland direkt underdånigt formulerade påpekanden. Där den nödvändiga reparationen sent omsider verkställdes sökte patronus inte sällan att nedbringa kostnaderna t ex genom att

sälja kyrkans värdefulla blytak eller genom att kräva böndernas medverkan trots att byggnadsskyldigheten helt och hållet låg hos honom själv. Sådant ledde i regel till tvister.⁵³ Ännu större var motståndet där patronus ville efterkomma sina skyldigheter genom att ersätta två förfallna kyrkor med en ny. Förlusten av kyrkan i socknen var för bönderna lika med förlust av självständighet och identitet. Godsägaren däremot hade här möjlighet att sätta sig ett monument och äreminne i bygden med hjälp av två eller tre kyrkokassor. Sammanbyggnad betraktades ju även av kyrkan som en praktisk lösning och biskoparna var inte sena att berömma patroni som hade lyckats genomdriva ett sådant bygge. Trollenäs och Marsvinsholms kyrkor är resultat av dessa strävanden.

I andra socknar resulterade just kyrkobyggnadsfrågan i en upplösning av själva patronatsförhållandet. Godsägaren som länge nöjt sig med att då och då visa sin generositet genom att anskaffa en mässhake eller en vinkanna (försedd med hans vapen och bekostat av kyrkokassan) tvingades så småningom att ta ställning till en oundviklig nybyggnation. Kyrkokassan var förbrukad, några räkenskaper hade kanske aldrig förts, kyrkans ekonomi var sammanblandad med gårdens inkomster och utgifter. Förhållandena i vissa socknar speglas i de sega tvisterna kring kyrkokassans ställning och patronus redovisningsskyldighet som fördes t ex i Svalöv, Västra Sallerup och Fulltofta. Bönderna var väl medvetna om vad tiondet var värt och hade god uppfattning om vad som *borde* finnas i kassan. Att få valuta för ett par seklers tiondegivning var ofta drivkraften bakom det ivriga strävandet för en ny kyrka som man finner just i socknar med patronatsförhållanden.

Praxis vid upplösning av ett patronatskap var ofta att kyrkan överlämnades ”i befintligt skick”. Detta var anledning nog för en församling med en liten och vanskött kyrka att hålla fast vid det gamla förhållandet i hopp om framgång hos patronus i byggnadsfrågan.⁵⁴

År 1900 avskaffades kyrkotiondet. I patronatssocknarna fick reformen kompletteras med komplicerade övergångsbestämmelser. Patroni opponerade sig mot nyordningen som uppfattades som ett övergrepp från myndigheternas sida. Man åberopade de löften och garantier som hade givits i Malmö recess och i de adliga privilegierna från år 1723. Så sent som år 1901 insisterade patronatsinnehavare i 17 skånska församlingar på att få uppbära tiondet in natura. I Stoby, Österslöv och Norra Mellby krävde patronus t o m att få det efter kärven – ett beräkningssätt som i de flesta socknarna hade upphört vid 1800-talets början.⁵⁵ Efter tiondesystemets avveckling miste patronatsinstitutionen sin dragningskraft på godsägarna. År 1922 upphävdes samtliga patronatsrättigheter i Sverige.⁵⁶

”Forntida minnesmärkens fredande och bevarande” II

kulturminneslagstiftning och kulturminnesvård under 1800-talet

Behandlingen av medeltidskyrkorna under 1800-talet får ses mot bakgrund av kulturminneslagstiftningens utveckling. Myndighetenas inställning till bevarande resp förnyelse av det kyrkliga byggnadsbeståndet var både en förutsättning för och en följd av händelseutvecklingen. Under hela seklet pågick en komplicerad växelverkan mellan praktiskt och kulturellt betingade förnyelsebehov, lagstiftningen och den framväxande antikvariska rörelsen.

Aldre förordningar

Riktlinjerna för den svenska kulturminnesvården drogs upp redan under 1600-talet. Stormaktstidens intresse för landets historia och minnesmärken resulterade bl a i 1630 års *Memorial om Allehanda Gamble Monumenter och Saker* och 1666 års *Placat och Påbudh om Gamble Monumenter och Antiquiteter*. Antikvitetskollegiet instiftades och de första antikvarierna började sin verksamhet som hävda-sökare och upptecknare av runinskrifter och folktraditioner.

1666 års plakat utgör grunden för all senare lagstiftning på kulturminnesvårdens område. Landets fornlämningar förklarades vara Kronans egendom och undandrogs därmed den enskilde jordägarens förfoganderätt. All åverkan och förstörelse av minnesmärken förbjöds och landshövdingar, biskopar, präster, kronobetjäning och sexmän sattes att ”hwar å sin Orth . . . wakta på de Ting som i theras Stiffter, Contracter och Församlingar finnes”. Prästerskapet uppmanades dessutom i ett särskilt cirkulär den 18/12 samma år att vaka över plakatets efterlevnad och att ”upspana alla Antiquiteter . . . och notable ting, som i theras Kyrkior och Socknar hittas”. Uppropet kan betraktas som ett tidigt initiativ till en inventering av landets fornminnen. Resultatet, 1600-talets sk prästrelationer och rannsakingar har varit och är en viktig källa för fornforskningen.

1666 års plakat var avsett att bereda skydd åt fornlämningar och fornfynd av alla slag. Fridlysningen omfattade givetvis alla förhistoriska monument och minnesmärken men det stadgas också uttryckligen ”at alle Kyrkior och Clöster samt theras Tygh, Redskap, Prydnat på Wägger och Fönster, Målningar eller hwariehanda in-nandöme, som något tänckwärdigt kunne innehålla, tillijka medh alle the dödas och afflidnas Grafwar och Graffstellen in vti Kyrkior

eller vtthe på Kyrkiogårdarne, then wårdsnatt, Frijd och Säkerheet bewijsas må, som medh theras Christelige Instichtelser, Bruuk och Öffning enligt är”.⁵⁷ Kyrkobyggnaderna skyddades därmed generellt – både som historiska minnesmärken och i egenskap av byggnader vigda åt den kristna kulturen.

Precis som andra kulturminnesmärken betraktades kyrkorna som tillgångar i den nationella hushållningen. Församlingarna ägde skyldighet att vårda och underhålla, deras förfoganderätt över byggnaden och inventarierna inskränktes emellertid till förmån för överordnade intressen. 1686 års kyrkolag uttalade sig i samma anda.

Intresset för landets fornminnen var under 1700-talet mindre utpräglat än under stormaktstiden. Men ämbetsmännens forskningsresor fortsatte, reseberättelser och teckningar arkiverades och intresset för fornsaker och kuriosor resulterade i privata och institutionella samlingar av skiftande innehåll och omfång.⁵⁸ 1753 och 1760 uppmanades konsistorierna av Kungl Majt att från prästerskapet infordra uppgifter om antikviteter och historiska märkvärdigheter. Prästerna tycks emellertid inte ha engagerat sig nämnvärt för saken.⁵⁹

År 1786 återupprättades Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien. Antikvitetskollegiet och dess arkiv upplöstes och Riksantikvarieämbetet, dvs riksantikvarierna och hans amanuens, ställdes under Akademien.

Fornlämningarna och enskiftet

I början av 1800-talet hotades landets fasta fornlämningar av skiftesreformens verkningar. Ätthögar och stensättningar hade tidigare legat på byalagens allmänningar och utmarker. Folktrons tabuföreställningar och sägner fungerade ofta som skydd mot åverkan och förstörelse. Efter skiftet blev fornlämningarna på många håll enbart störande inslag i den enskilde gårdsägarens odlingsareal. Många ätthögar plöjdes ner och odlades bort. De bestod ju av god matjord som förbättrade åkerns avkastning. Stenmaterialet användes för byggnadsändamål och gärdesgårdar.

I ett kungl cirkulär, daterat den 9/4 1805 uppmanades därför landshövdingarna att verka för de forntida minnesmärkenas bevarande i sina respektive län. Året därpå utfärdade landskansliet i

Malmö en kungörelse som riktade sig direkt mot jordbrukarnas vårdslösa förfarande med fornlämningarna. Även nu anmodades prästerskapet att vaka över att lagen efterlevdes ute i församlingarna.⁶⁰

Initiativtagare såväl till det kungliga cirkuläret som till landshövdingens kungörelse var av allt att döma den lundensiske historieprofessorn Nils Henrik Sjöborg. Sedan 1803 hade denne haft tillfälle att på nära håll studera enskiftets negativa effekt på fornlämningarna.⁶¹ Sjöborg blev under de närmaste två decennierna Sveriges ledande fornforskare. I egenskap av antikvitetsintendent verkade han för allmänhetens upplysning och för inventering och fridlysning av hotade fornminnen, särskilt i de av enskiftet berörda landskapen.⁶²

Vid denna tid väcktes för den bildade allmänhetens intresse för nordisk forntid och historia genom Göthiska Förbundet och dess tidskrift *Iduna*.

1828 års förordning

Även om uppmärksamheten under detta skede företrädesvis riktades mot ättehögar, runstenar och skeppssättningar existerade under 1800-talets förra del inte någon strikt åtskillnad mellan förhistoriska och medeltida minnesmärken. I 1828 års *Förordning angående forntida Minnesmärkens fredande och bewarande* nämns ruiner av kyrkor, kloster och kapell och bautastenar, ättehögar och grifterör i samma andetag. Förordningen ger detaljerade anvisningar för hur jordägaren bör förfara ifall han tänker exploatera ett markområde där fornlämningar finns.

I förhållande till den äldre lagstiftningen innebar 1828 års plakat på denna punkt en försvagning av skyddet. Lagstiftaren medgav nu principiellt att det kunde finnas skäl att ge efter för markägarens önskan att röja bort fast fornlämning. 1666 års mer generella skydd ersattes av ett selektivt där Vitterhetsakademien resp Kungl Majt ägde rätt att avgöra fornlämningens värde och därmed dess öde. I osäkra fall kunde man nöja sig med att bevara minnet av minnesmärken genom avritning och beskrivning. Denna försvagning av lagtexten får ses som en eftergift för praktiska krav som på många håll gjorde sig gällande på en ändrad markanvändning.

Emellertid vittnar formuleringarna också om tidens syn på fornforskarens uppgift: minnesmärket betraktades i sig som en mer eller mindre betydelsefull marginalanteckning i nationens historiebok. Därför kunde själva den fysiska fornlämningen vid behov ersättas av en sakkunnig beskrivning och därmed inlemmas i arkiven som en del av fäderneslandets historia. Samma inställning möter man ifråga om kyrkobyggnader och kalkmålningar långt fram i tiden.

1828 års förordning fick sin stora betydelse genom den i § 3 anbefallda inventeringen av kyrkornas minnesmärken.⁶³ Beskrivningar över Sveriges alla kyrkor upprättades under de närmast följande åren efter de givna anvisningarna och arkiverades i försam-

lingarna, hos domkapitlen och i Vitterhetsakademiens arkiv. Därmed hade vederbörande myndigheter möjlighet att skaffa sig överblick över det kyrkliga byggnadsbeståndet eller rättare sagt över det som kyrkoherdarna funnit värt att anteckna. Inventeringen blev ett källmaterial som kunde komma till användning vid olika tillfällen t ex när en församling ansökte om tillstånd att förändra eller riva sin kyrka.

Beskrivningarna var emellertid sällan så utförliga och sakkunnigt gjorda att de kunde läggas till grund för en bedömning av byggnaden eller ens inventariernas karaktär. Att resultatet av inventeringen blev ytterst ojämnt berodde givetvis på prästernas och konsistorieombudens bristande kunskap och intresse. Inte minst berodde det emellertid på att själva förordningen var så vagt och, efter vårt sätt att se, olyckligt formulerad. Visserligen efterfrågas kyrkans byggnadstid. Men byggnadens gestalt, mått, material m m tycks ha varit ointressant i sammanhanget.

Denna brist är förklarlig med tanke på att kyrkobyggnaden först och främst betraktades som församlingens ständigt brukade gudstjänstlokal och inte som något "fortida minnesmärke" (denna beteckning användes ju däremot för kyrkoruiner). I egenskap av levande byggnader var kyrkorna huvudsakligen ställda under Överintendantsämbetets kontroll. 1776 års förordning om kyrkor och publika byggnader t ex lämnade en viss garanti för att centralmyndigheterna skulle underrättas i samband med nybyggnad eller större förändringar av exteriör och interiör.⁶⁴ Den medeltida arkitekturen var än så länge varken tillräckligt känd eller uppskattad för att kunna bli föremål för vare sig speciell uppmärksamhet eller speciella skyddsåtgärder.

1828 års förordning gällde alltså inte kyrkan som minnesmärke utan minnesmärken i kyrkan. Formuleringen ledde i många fall till att prästerna snabbt förbigick själva byggnaden och dess "innanrede" men däremot noggrant redogjorde för mer egentliga "minnen" gärna med personhistorisk anknytning t ex 16- och 1700-talets långa inskriptioner på gravstenar och kistplåtar. Medeltida krucifix, helgonbilder eller andra äldre inventarier nämns sällan i kyrkoberskrivningarna (inte heller där man *vet* att en speciell skulptur vid denna tid bevisligen fanns i kyrkan eller i kyrkans förvar).⁶⁵ Förordningens uppmaning att beskriva "Bildhuggeriarbeten, Målningar, Inskrifter och gamla Bilder" vann m a o föga gehör framförallt när det gällde medeltidsföremål.

Från vissa pastorat lämnades överhuvudtaget skäligen magra beskrivningar. Kyrkoherde Schlyter i Bosarp och Strö nöjde sig t ex med att konstatera att kyrkornas byggnadstid var okänd, att inredningen var "ganska vanlig", att "alls inga från forntiden bevarade bildhuggeriarbeten, målningar, inskrifter m m finnes vid dessa kyrkor." Strö ägde visserligen ett rökelsekar men utan inskription; och en skulpterad sten invid kalkbänken i Bosarps vapenhus, "som tyckas antyda att den bör räknas bland antiqvariska fornlemningar", stod så illa till att den blivit helt nersmetad – "det vore en fruktlös

möda att söka granska densamma” menade Schlyter.

Prästen i Kvistofta upplyste om att kyrkans rikedom mera bestod i kontanter än i minnesmärken från forntiden. Men, skriver han tröstande, i socknen ”finnes ättehögar, hvilka för forskaren säkert dölja lön för mödan.”

Givetvis fanns kyrkoherdar som beskrev sin kyrka med nästan kärleksfull noggrannhet och verkligt intresse t ex Gustaf Kinberg i Konga och Ask. Han anger kyrkornas mått och byggnadssätt, beskriver inventarierna och gör sig t o m mödan att teckna av vapensköldarna som fanns ingraverade i dopfatets kant. Och pastor Wassing i Västra Karaby levererar inte bara anteckningar om kyrkan utan en fullständig sockenbeskrivning där antikvariska och geologiska iakttagelser blandas med uppgifter om folktro och sägner, ortsnamnens ursprung och historiska spekulationer.⁶⁶

Att några av Skånes präster, åtminstone i vissa avseenden, lämnade långt fler upplysningar om sina kyrkor än vad som stipulerades i 1828 års förordning är knappast förvånande. Redan vid prästmötet 1814 hade biskop Faxe uppmanat kyrkoherdarna att utarbeta sockenbeskrivningar. Även frågeformulären inför prostvisitationerna krävde utförliga svar och vittnade om Faxes historiska intresse. Han var förtrogen med fornforskningen och hade nära kontakt med Nils Henrik Sjöborg.

Bror Emil Hildebrand och Vitterhetsakademiens verksamhet fr o m 1837

1837 utnämndes den då 30 årige B E Hildebrand till riksantikvarie och sekreterare i Vitterhetsakademien. Hildebrand hade fått sin arkeologiska och antikvariska utbildning i Köpenhamn. Han tjänstgjorde fr o m 1830 som amanuens vid Lunds universitets historiska museum där han ordnade samlingarna efter treperiodsystemet efter danskt mönster. Samma system införde han några år därefter vid de statliga samlingarna i Stockholm.

Under sin utbildning i Danmark och verksamhet i Lund kom Hildebrand givetvis också i kontakt med medeltidskonsten. Lunda-museet ägde vid denna tid redan åtskilliga medeltidsföremål. Danskarnas omsorg om de medeltida sockenkyrkorna och deras kalkmålningar var inte okänd för den nye svenske riksantikvarien.

Ett första tecken på Vitterhetsakademiens mer påtagliga intresse och engagement för medeltidskonsten kom 1840, tre år efter Hildebrands tillträde. Den 7/12 1840 utfärdade Kungl Majt på akademins begäran ett cirkulär till konsistorierna med föreskrifter för alla kyrkoherdar att inför nybyggen och reparationer lämna uppgifter om kyrkans byggnadssätt och utsmyckning. Bakgrunden till cirkuläret var givetvis att den fortgående folkökningen krävde en alltmer omfattande kyrklig byggnadsverksamhet. Alltfler medeltidskyrkor var hotade.

1840 års cirkulär är betecknande för situationen vid seklets mitt

och förtjänar att granskas närmare. I skrivelsen redogör Kungl Majt först för Vitterhetsakademiens hemställen: innan någon äldre kyrka utdöms eller förslagsritning för dess förändring eller ombyggnad lämnas av Överintendentsämbetet bör församlingsprästen lämna uppgifter om kyrkans arkitektur och evtl målningar. Akademien skall därefter yttra sig ”huruvida den gamla kyrkobyggnaden, eller deri befintliga målningar och ornament ägde den märkvärdighet, att de förtjenade aftecknas och närmare beskrifvas.” Akademien hade vidare föreslagit att avteckningen skulle ombesörjas av överintendenten ifall ingen tecknare fanns tillgänglig på orten.

Det som Kungl Majt i anledning av Akademiens hemställen anbefaller vittnar emellertid om att man på högsta ort hade en delvis annan syn på saken. Kungl Majt delegerar ansvaret och avgörandet i första hand till konsistorierna: Respektive kyrkoherde bör lämna uppgifter till biskopsämbetet. Det var sedan biskopens sak att låta verkställa en evtl avteckning och skicka bilderna till Kungl Majt.

Hela cirkuläret som ju präglas av den bristande samstämmigheten mellan Vitterhetsakademiens begäran och Kungl Majts förordning gör ett oredigt och vagt intryck. Ansvaret att avgöra ”huruvida några målningar, eller andra minnesmärken der förefinnes, som förtjenade att bibehållas” vilade ju därmed i första hand på kyrkoherdarna. Varken de eller biskoparna var vid denna tid kapabla att se eller uttala sig om medeltidskonstens värde. Själva formuleringen av påbudet inbjöd dessutom till en högst godtycklig bedömning både hos präster och biskopar. Det framgick inte heller klart om det egentliga målet var avteckningen eller bevarandet av kyrkan och dess målningar.

Den lättaste vägen för både sockenprästen och biskopen var under dessa omständigheter att lägga cirkuläret till handlingarna. Man tyckte mycket sällan att en kyrka var så märklig att det fanns anledning att underkasta sig besvär och kostnader för en avteckning.

Den ekonomiska sidan av saken var i praktiken högst utslagsgivande och antagligen det egentliga skälet till att Kungl Majt sköt ansvaret på konsistorierna. Under 1830-talet pågick ett flertal mål som vittnade om att just ingen ville vidkännas kostnaderna för en avritning. Fallet Borrby är intressant i sammanhanget: I samband med tvisten om rivningen av Borrby kyrka år 1833 hade akademiritmästaren i Lund J Boström utfört ett antal teckningar av kyrkan. Vid Vitterhetsakademiens sammanträde den 3/12 1833 förelåg en förfrågan från Kungl Befallningshavande i Kristianstads län om Akademien hade medel att betala teckningarna (400 Rd banco). Riksantikvariern skickade bladen till Konstakademien och bad om ett utlåtande beträffande deras konstnärliga och antivariska värde. Drygt ett år därefter hade Konstakademien uttalat sig positivt om teckningarna men Vitterhetsakademien konstaterade nu att det inte fanns några som helst anslag för utgifter som denna. Inte heller myndigheterna i Skåne ville betala. Biskopsämbetet i Lund förbjöd församlingen att använda sin kyrkokassa för ändamålet och KB gick på samma linje. Kammarkollegiet fastställde biskopsämbetets och

KBs beslut i ett utslag den 1/12 1835 och gav Boström tillåtelse att be vem som helst om ersättning för sitt arbete! Att tecknare och konstnärer under dessa omständigheter visade ett svalt intresse för antikvariska uppdrag är knappast förvånande.

Boström och Borrbyteckningarna spökade ytterligare ett antal år i Akademiens protokoller.⁶⁷ Den allmänna uppfattningen var tydligen att Vitterhetsakademien i första hand skulle stå för kostnader som vållades av omsorgen om forntida minnesmärken.

Brist på erforderliga medel var vid denna tid och även långt senare det största hindret för en effektiv bevakning av antikvariska intressen i samhället. Församlingar och biskopsämbeten kunde undvika att ta ansvar på bestämmelsernas suddighet. Akademien var praktiskt taget handlingsförlamad eftersom anslag saknades.

Under Bror Emil Hildebrands första tjänsteår bestod Riksantikvarieämbetet av honom själv och en amanuens. Ett mindre anslag fanns för inköp av lösa fornfynd för Historiska museets räkning. En del forskningsresor och antikvariska observationer genomfördes av entusiastiska lekmän med hjälp av tillfälliga stipendier.

Diskussionen om en ny fornminneslagstiftning som 1857 väcktes av Rikets ständer blev därför från början en diskussion om kulturminnesvårdens finansiering. Den inventering som ständerna ansåg nödvändig med tanke på att fornminnena alltmera hotades av nyodlingar, järnvägsbyggen och industrianläggningar var ogenomförbar om inte staten ställde pengar till förfogande. I ett utlåtande daterat den 27/10 1857 och undertecknat av Henrik Reuter Dahl och Bror Emil Hildebrand påpekar Vitterhetsakademien den gällande lagstiftningens bristfällighet. I väntan på nya och bättre bestämmelser yrkade Akademien på ett anslag av 9 000 Rd årligen för avlöning av två ordinarie och en extra ordinarie antikvitetsintendenter. Dessa tjänstemän skulle syssla med inventering (som mål hägrade "en fullständig antikvarisk topografi öfver fäderneslandet"), övervakning och en bättre upplysningsverksamhet bland allmänheten. 1859 beviljades ett anslag på 3 000 Rd under två år som lön och reseersättning för en antikvitetsintendent!⁶⁸

Per Arvid Sæve, läroverksadjunkt från Visby och tidigare Akademiens stipendiat utsågs till intendent. Han försågs med en utförlig instruktion och fullgjorde sin uppgift till allas belåtenhet. Under somrarna 1861–62 besökte han över 200 socknar i Öster- och Västergötland. Hans reseberättelser innehåller korta notiser om forn lämningar, kyrkor och inventarier av alla slag. Utmärkta teckningar kompletterar texten.

Kyrkornas öden intresserade Sæve lika mycket som de förhistoriska minnesmärkenas. Den fina teckningen av den romanska kyrkan i Lillkyrka kommenteras visserligen helt kort: "Kyrkan gammal, rucklig, liten och mörk, redan slutet för gudstjänst, lär snart skola rifvas", I Risinge däremot engagerar sig Sæve direkt för den övergivna kyrkan som hade märkliga och vackra kalkmålningar: "med ringa understöd av det allmänna" kunde den lätt bibehållas menade han.⁶⁹

Ett sådant understöd lämnades emellertid endast i undantagsfall. Att Råda kyrka i Värmland år 1859 verkligen inlöstes av staten och ställdes under Akademiens vård var mer än vad B E Hildebrand själv i början vågat hoppas på. År 1857 föredrog han sin utförliga beskrivning av byggnaden och målningarna inför Akademien. Han uttalade sig med verklig beundran om Amund, som var "en utmärkt konstnär för sin tid" även om han arbetade "i stelt manér". "Såsom ett av vårt lands äldsta och märkligaste konstmonument, förtjänar denna kyrka att bibehållas oförändrad", sammanfattade riksantikvarien men bedömde de ekonomiska möjligheterna därtill som små. Han var också osäker ifråga om träverkets kondition och reparationsbehovens omfattning. I alla händelser borde man låta avteckna helst alla eller åtminstone "de viktigaste målningarna samt profstycken af de öfriga och sålunda åt efterverlden bevara utseendet af detta märkliga forntidsarbete."⁷⁰

Råda kyrkas räddning kan på sätt och vis betecknas som en milstolpe. Intresset för och kunskaperna om medeltidskonsten ökade nu stadigt både i ämbetet och Akademien och i antikvariskt intresserade kretsar på landsbygden. Under 1860-talet grundades fornminnesföreningar i så gott som samtliga svenska landskap. Några av dem utgav egna publikationer.⁷¹ Som sammanhållande länk och språkrör fungerade *Antikvarisk Tidskrift för Sverige* som utgavs av riksantikvarien från 1864.

1867 års förordning

Efter långa förberedelser utfärdades så äntligen en ny *Förordning angående forntida minnesmärkens fredande och bewarande*. Vid genomläsning av paragraferna får man intrycket av att man återigen var ute i grevens tid. Beträffande fasta forn lämningar stadgas nu sent omsider att den mark som fornminnet upptar skall vid skifte av jord undantas och betraktas som skifteslagets gemensamma tillhörighet. Bestämmelsen hade behövts flera decennier tidigare.

§ 9 som gäller kyrkor, hade återigen fått en utformning som, åtminstone sett med våra ögon, lämnade ett alldeles otillräckligt skydd för byggnaderna. Visserligen heter det att anmälan skall göras hos Kungl Majt före rivning eller förändring men lagtexten talar om "äldre kyrkor, utmärkta genom ovanligt byggnadssätt eller åldriga arkitektoniska prydnader . . . eller som äro försedda med målningar och inskrifter å hwallf, tak och wäggar." (min kurs)⁷²

Därmed lämnades även nu utrymme för en godtycklig bedömning på lokalplanet. Bland Skånes ca 400 sockenpräster fanns vid denna tid inte särskilt många som var kompetenta att avgöra vad som var ovanligt byggnadssätt eller arkitektoniska prydnader. Överkalkade målningar kunde man lätt blunda för även om man händelsevis kände till deras existens. Den kyrkoherden som t o m hade biskopens ord på att sockenkyrkan var torftig, ful och förfallen såg inte och ville inte se något märkligt i en byggnad som för länge sedan

hade blivit olämplig för sitt egentliga ändamål, nämligen att vara ett fullt värdigt gudshus som kunde rymma församlingen.

Den nya fornminnesförordningen innebar med andra ord inte något generellt skydd för kyrkorna. "Vanliga" medeltidskyrkor kunde dömas ut, i bästa fall efter anmälning hos Kungl Majt och med kyrkoherdens försäkran att inget märkligt eller speciellt fanns att rapportera.

Lagens lydelse, som på oss verkar så kortsynt och nonchalant, överensstämde emellertid väl med tidens sätt att se, ja t o m med riksantikvariens målsättning. Bror Emil Hildebrand var tillräckligt erfaren och realistisk för att inse att bara en och annan byggnad skulle kunna räddas från en planerad rivning. Ämbetets resurser var otillräckliga t o m för en mer omfattande avritning av monumenten. Socknarnas behov av nya kyrkor var odiskutabel och ingen församling kunde åläggas underhållskostnader för mer än en kyrka. Riksantikvarierna och Akademien hade alltså i realiteten ingen möjlighet att förbjuda en rivning eller ge order om omfattande dokumentation av det utdömda så länge godtagbara praktiska och ekonomiska lösningar saknades.

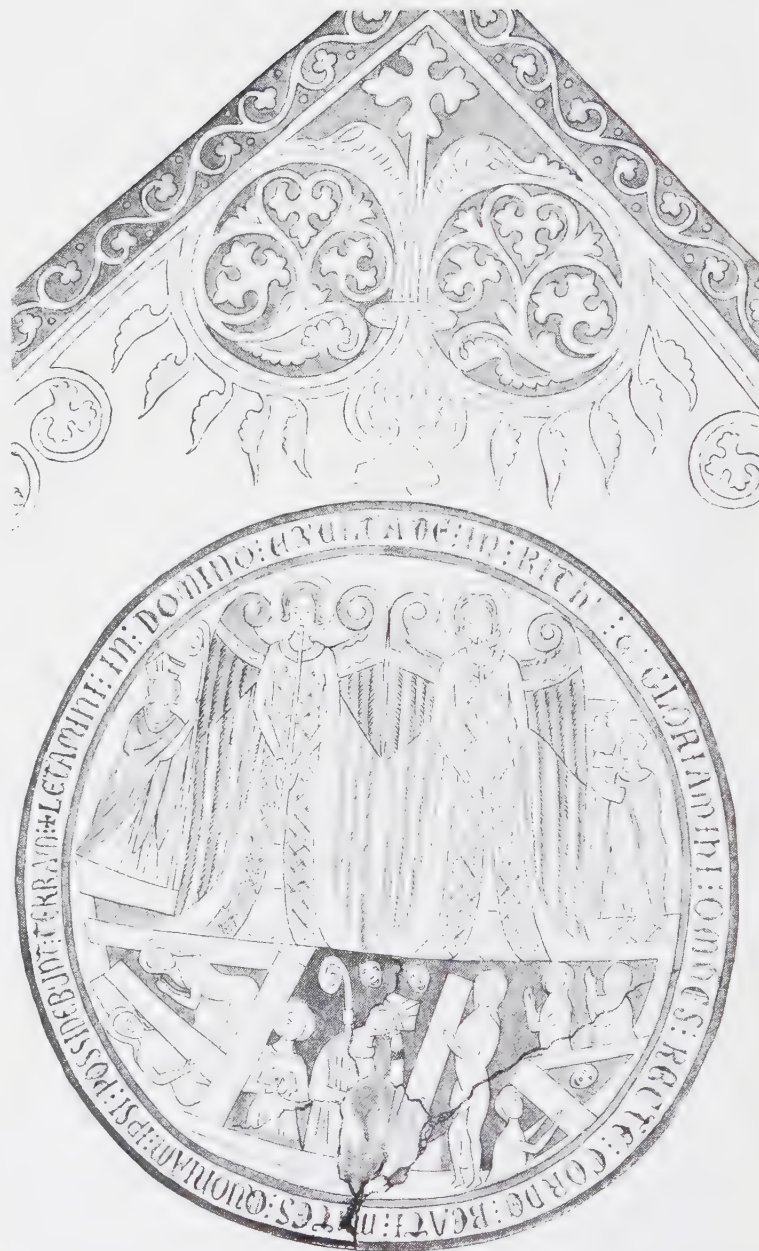
I särskilt ömmande fall kunde Hildebrand appellera till staten. Efter en omfattande och detaljerad beskrivning av de vackra senmedeltida kalkmålningarna i Floda talar han allmänt om de gamla kyrkornas förfallna skick och behovet att bygga nya. Men, säger han, "om icke allt ... skall inom några årtionden vara spårlöst försvunnet, blifver nödigt att från Statens sida någon åtgärd vidtages, att åt efterverlden bevara ett och annat prof inom denna afdeling af den fosterländska kulturhistorien."

Dessa "prov" valdes givetvis i mån av tillgängliga upplysningar efter tidens smak. Målningarna i Floda var vackra. De hade "naturligtvis i främsta rummet värde för konsthistorien", men de ägde också "ett icke ringa konstvärde". Visserligen var perspektivet inte fullt korrekt, teckningen lämnade "anledning till anmärkning" men ansiktsdragen var "ädla, uttrycksfulla, någon gång verkligt sköna."

Ett helt annat omdöme hade Hildebrand om Dalhem i Kalmar län. Där rörde målningarna "stor brist i afseende på såväl smak och idéer som det konstnärliga utförandet." Kyrkan var inte heller arkitektoniskt intressant. Den förtjänade alltså inte att bevaras som ett antikvariskt minnesmärke. Riksantikvarierna ansåg att församlingen hade allt skäl att uppföra sin nya kyrka på den gamlas plats. Rivningsstillstånd tilldelades 1874 och Akademiens ritare och fotograf C F Lindberg fick uppdraget att fotografera Dalhems kyrka under sommaren 1875.⁷³

Hans Hildebrand, riksantikvarie 1879–1907

Bror Emil Hildebrands efterträdare sonen Hans hade en bredare syn på medeltidskonsten. Medan Bror Emil framförallt varit förhistoriker och numismatiker blev medeltiden sonens egentliga arbetsfält.

4. Vitterhetsakademien saknade under hela 1800-talet resurser för systematisk dokumentation av de utdömda kyrkorna. Församlingen eller enskilda tog ibland initiativ till en avritning. – 1300-talsmålningar i Borby kyrka (riven 1838).

Redan 1865, 23 år gammal, hade Hans Hildebrand blivit amanuens vid Riksantikvarieämbetet och därmed faderns närmaste medarbetare. Under omfattande studie- och forskningsresor i Sverige och övriga Europa skaffade han sig överblick och kunskaper om medel-

tidskonsten och fornminnesvården. År 1872 startade Akademien på hans initiativ utgivningen av Vitterhetsakademiens *Månadsblad*, en publikation som riktade sig till antikvariskt intresserade kretsar med korta upplysningar om Akademiens verksamhet, forskningens stånd, statssamlingarnas tillväxt m m. Både i *Månadsbladet*, i *Antikvarisk tidskrift* och i populärvetenskapliga arbeten sökte Hans Hildebrand "att väcka intresse för de kyrkliga fornminnena, i synnerhet från medeltiden, att gifva en hjälp till deras studerande och framförallt att motarbeta den undergång som i otaliga fall hotar dem."⁷⁴ Hans kortfattade översikt *Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid* (1875) var direkt avsedd att fylla denna uppgift. Under förarbetet till sitt stora verk *Sveriges medeltid* bad han om allmänhetens hjälp. I *Månadsbladet* Nr 40, 1875 publicerades därför ett mycket detaljerat frågeformulär (utarbetat i nära överensstämmelse med det som användes av Preussens konservatorer) som skulle vara till hjälp vid kyrkobeskrivningar. Formulärets 100-tals frågor avsåg att leda lekmannen fram till en noggrann observation och beskrivning av kyrkobyggnadens alla detaljer.

I ett följande nummer av *Månadsbladet* vände sig Hildebrand åter till allmänheten, denna gången med en påminnelse om den gällande lagstiftningen. Det är givet, skrev han, att medeltidskyrkorna ofta inte kan motsvara nutidens behov. Gudstjänsten har förändrats, folkmängden har ökat och "det kan således icke undvikas, att den ena gamla kyrkan efter den andra nedrives för att ersättas af nya." Däremot borde åtminstone vetenskapens intressen kunna tillgodoses. Om kyrkoherdarna i tid anmälde rivningar och ombyggnadsplaner skulle man kunna dokumentera det som var dömt att försvinna. Åtminstone minnet av det som inte längre kan bibehållas skulle på så sätt räddas.

Hildebrand hade givetvis stor erfarenhet av hur 1867 års lag i praktiken efterlevdes. Medan kärleken till forntidens minnen ökade i allt vidare kretsar förskingrades och vanvårdades kyrkornas lösa inventarier. Och "endast i undantagsfall" brydde sig prästerna om att respektera lagen. Hans Hildebrand vädjade därför till allmänheten och upplyste om att tilltänkta förändringar av kyrkor kunde anmälas direkt till riksantikvarien, – framförallt i de fall där man inte var säker på om det gamla var märkligt eller inte.⁷⁵ Prästernas och församlingarnas inställning är ett återkommande tema i Hildebrands artiklar. Å ena sidan hade han full förståelse för att byggnadernas praktiska funktion ansågs viktigare än fornminnesvårdens önskemål. Å andra sidan kritiserade han skarpt att kronobetjäningen och prästerskapet som ju var satta som lagens väktare i de flesta fall inte alls bekymrade sig om lagen och dess efterlevnad.⁷⁶

Att församlingarna var fullständigt likgiltiga för t ex framtagning av kalkmålningar eller annat kostnadskrävande underhåll av medeltidskonst i sina kyrkor fann Hildebrand i och för sig naturligt. Därför försökte han gång på gång utverka statsanslag för dessa ändamål, ofta med hänvisning till vad statsmakterna i t ex Frankrike eller Tyskland var villiga att offra för bevarandet och dokumentering

av sitt kulturarv.⁷⁷

Framförallt kalkmålningarnas öden blev för Hildebrand en hjärtesak. De rika upplysningar som målningarna hade att ge ifråga om medeltidens tro och liv var givetvis ovärderliga för hans omfattande kulturhistoriska forskningar. 1881 går han så långt att han menar att målningarna borde blottas så snart tillfället ges just med tanke på "de öfvermåttan rika upplysningar de lemna oss om tillkomsttidens lif i alla möjliga riktningar."⁷⁸ 1891 ansökte han på Akademiens begäran i en framställning till Kungl Majt om ett årligt anslag av 5 000 kr under fem år för framtagning, dokumentering och restaurering av kalkmålningar och andra kyrkliga minnesmärken. Med tanke på att framtagning och restaurering av målningar i en valvtravé i regel kostade ca 400 kr var den begärda summan förstås en droppe i havet.⁷⁹ Med kännedom om statens njugga inställning försökte Hildebrand samtidigt en annan väg, nämligen att appellera till församlingarnas ansvar för målningarna. Hade församlingen tidigare "på eget bevåg begått den vandalismen att öfverstryka målningarna" borde den försöka gottgöra denna dumhet. Denna argumentering gick ofta inte hem. I Knifsta tyckte man exempelvis inte att man kunde stå för ett misstag som hade begåtts för generationer sedan. Men Vitterhetsakademien förklarade att det fanns en viss kontinuitet i församlingen. Knifstaborna var skyldiga att blotta sina målningar på egen bekostnad.⁸⁰

Det brinnande intresset för medeltidskonsten som talar ur Hildebrands uppsatser tycks stå i skarp kontrast till de beslut som fattades vid Vitterhetsakademiens sammankomster. Ett typiskt akademisammanträde på 90-talet, t ex det som hölls den 13/9 1892, hade 14 punkter på dagordningen. Åtta av dessa gällde kyrkobyggnader nämligen restaurering av Voxtorps och Råda kyrkor, framtagning av kalkmålningar i Riala och Södra Gerum och smärre reparationer i Halla och Mariakyrkan i Visby. Denna dag tillstyrkte Akademien rivningen av två kyrkor, nämligen Asmundtorp i Lunds stift och Tuna i Linköpings, med den vanliga motiveringen "att ur arkeologisk synpunkt intet hinder möter för rifvandet af den gamla kyrkan" etc. Rivningsärenden återkom vid nästan varje sammanträde och avgjordes, till synes snabbt och rutinmässigt, både i förvaltningsutskottet och i Akademien.

Enbart under åren 1893–1905 tillstyrkte Vitterhetsakademien 46 församlingars begäran att få riva sin gamla kyrka. Ca en tredjedel av de utdömda kyrkorna låg i Skåne. Så kunde det t ex heta som motivering för rivningen av Östra Grevie, "att den nuvarande kyrkan visserligen är af hög ålder, men att Akademien gentemot det praktiska behovets kraf ej finner skäl till någon erinran mot den föreslagna åtgärden, dock med iakttagande af vanliga villkor." De vanliga villkoren bestod i att rivningen skulle ske med omsorg och att skulpterade stenar, gravhällar m m skulle tillvaratas. I Akademiens *Månadsblad* infördes tillsammans med protokollsutdraget också en plan av Östra Grevie kyrka. I en not upplystes att kyrkan var rent romansk med ytterst liten absid.⁸¹ Öja församling erhö

1894 tillstånd att riva medeltidskyrkan som ”i arkitektoniskt tillstånd är utan intresse.” Valvmålningarna var redan avbildade och beskrivna.⁸² Ibland blir motiveringen för ett rivningstillstånd en aning mer utförlig. Den 1/2 1898 tyckte Akademien angående rivningen av Fryksände kyrka i Värmland med rika takmålningar från 1700-talet att målningarnas försvinnande visserligen var att beklaga men att de inte var så betydande att det fanns anledning att lägga ner kostnader för deras bevarande.⁸³

Endast i några få fall ställde sig Vitterhetsakademien så negativ till en tillämnad rivning att man rådde församlingen att finna en annan lösning på kyrkobyggnadsproblemet. Det gällde t ex Simris år 1898 och Valleberga år 1901. Beträffande Simris heter det att man visserligen inte ville gå ”emot det praktiska behovets kraf” men ansåg att församlingens behov också kunde tillfredställas genom en lämplig restaurering av den gamla kyrkan. Akademien rekommenderade Kungl Majt att vidta lämpliga åtgärder för att ”från nedbrytning bevara Simris märkliga kyrka samt för framtiden bevara densamma”.⁸⁴

Kung Majt var emellertid inte alltid överens med sin Akademie. Rivningarna av både Arrie, Bunkeflo och Tjärby genomfördes med Kungl Majts tillstånd *mot* Akademiens uttryckliga vilja. Däremot hade riksantikvarien glädjen att kunna rädda Suntaks kyrka trots att församlingen efter Akademiens avstyrkan upprepade sin ansökan om rivning, – man hade redan sålt den gamla byggnaden för nedbrytning.⁸⁵

Mot slutet av seklet tycker man sig förnimma en alldeles ny ton i Akademiens protokoll. Tveksamheten mot rivningarna tilltar. Fullt tydlig är den nya inställningen när en skrivelse från Hannas församling behandlas 10/1 1905. Akademien beslöt ”att ifrigt afstyrka kyrkans rifning.”⁸⁶

Restaureringsfrågan

Akademiens föredragningslistor dominerades vid denna tid främst av restaureringsärenden och även Hans Hildebrands uppmärksamhet riktades fr o m 1800-talets sista decennier alltmera mot detta område av den antikvariska verksamheten. I hans ämbetsberättelse för år 1892 uttalar han sig skarpt mot Överintendentsämbetets arbetssätt och arkitekternas självsvåldighet. Restaureringarna var för honom ”en genomgående fara för bevarandet af våra fornminnen”. Arkitekterna saknade i många fall respekt för monumentet och tog sig friheten att ”rätta” de gamla efter behag. Det hände att arkitekter uppgjorde restaureringsritningar utan att ens ha besökt kyrkan ifråga. Så var fallet t ex med Voxtorps gamla rundkyrka i Småland och med den eldhärjade kyrkan i Gränna. Den ur antikvarisk synpunkt undermåliga restaureringen av Skoklosters kyrka skärpte konflikten mellan ämbetena. Hans Hildebrand konstaterade bittert att hans insatser för de kyrkliga fornminnena ”neutraliserades” av Överintendentsämbetets alltför lättvindigt fattade beslut.⁸⁷

Restaureringsfrågan skulle snart bli brinnande aktuell. Den 21/3 1902 lämnade Konstakademien sin berömda skrivelse *I Restaureringsfrågan* till Kungl Majt. Ett år därefter klargjorde Vitterhetsakademien och riksantikvarien i sitt remissvar sin inställning till ämnet: Visserligen såg man här precis som inom konstakademien den ”alltmer kringgripande restaureringsmanin” som ett ständigt hot mot de åldriga byggnaderna. Om sättet att komma tillrätta med problemet hade man däremot olika uppfattningar.

I sitt PM avvisade Hans Hildebrand Konstakademiens framställning punkt för punkt. Givetvis var hans avvisande attityd till en del färgad av att han tydligen betraktade Konstakademiens skrivelse som ett påhopp och en inblandning i Vitterhetsakademiens och riksantikvariens ansvarsområde. Men Konstakademiens uttalande vittnade också tydligt om brist på praktisk erfarenhet och ett ensidigt konsthistoriskt betraktelsesätt. Hans Hildebrand som i nära fyra decennier hade arbetat med praktisk kulturminnesvård var erfaren nog att veta att den föreslagna fridlysningen av vissa monument skulle kunna bli en ödesdiger åtgärd med tanke på den icke fridlysta delen av det äldre byggnadsbeståndet. Tiden var ännu inte mogen för ett generellt skydd av t ex medeltida kyrkor. Till dess var det bäst att som hittills pröva ansökningar om tilltänkta förändringar från fall till fall.⁸⁸ Hildebrand avvisade givetvis också tanken på ett nytt ämbetsverk och nya register över monumenten. Med hjälp av ökade anslag skulle riksantikvarien och ATA mer än väl kunna fylla sina uppgifter.

Det som däremot behövdes – och det hade Konstakademien helt glömt bort att nämna – var upplysning och undervisning. Att genom skrifter och föredrag väcka kärlek till våra fornminnen i allmänhetens alla lager var angeläget. Inte mindre viktigt var givetvis att lära alla blivande arkitekter respekt och vördnad för gamla byggnader, en förutsättning för goda restaureringar. Hans Hildebrand föregick med gott exempel. Under sommaren 1903 höll han en serie föredrag för präster om äldre kyrklig konst.⁸⁹

Sammanfattningsvis kan sägas att den svenska kulturminnesvården under 1800-talet utvecklades i nära relation till internationella strömningar. De agrara reformerna, befolkningsexplosionen och samhällets fortgående omdaning innebar ett hot både mot den folkliga kulturen och mot förhistoriska och historiska minnesmärken. Detta hot framtvängde med nödvändighet ett ökat intresse för nationens kulturarv och skärpta förordningar till skydd för minnesmärkena. Den antikvariska rörelsen var emellertid länge i underläge p g a bristande resurser. Under hela seklet saknades både pengar och personal för en effektiv kulturminnesvård.

Ifråga om kyrkorna förelåg dessutom en olöslig konflikt mellan församlingarnas praktiska och estetiska behov och fornminnesvårdarnas önskan att rädda monumenten för forskningen och framtiden. Med nödvändighet segrade så gott som alltid brukarnas rättmätiga krav för dagen över antikvariernas mer långsiktiga mål. Utslagsgivande blev oftast underhållsfrågan. Även då den nya kyrkan

byggdes på annan plats såg man sig tvingad att riva den gamla för att undvika kostnader för kommande underhåll. Statliga medel för vård av ödekyrkor beviljades endast i undantagsfall. Situationen tvingade även riksantikvarierna och Vitterhetsakademien att acceptera att endast en liten del av landets gamla kyrkor skulle kunna bevaras för framtiden i sitt ursprungliga skick. Det var lönlöst och orealistiskt att motsätta sig ansökningar om rivning och tillbyggnad.

Det är därför ganska lätt att förstå att man under hela 1800-talet inriktade sig på att bevara det som då ansågs mest märkligt och värdefullt. I en framtvingad gallringsprocess söker man givetvis i första hand att rädda det förstklassiga framför det genomsnittliga. I samma riktning verkade också Vitterhetsakademiens och riksantikvariernas egna preferenser och klassiskt bildade smak. Också i medeltidskonsten sökte den bildade 1800-talsmänniskan först och främst ädel harmoni, fulländning och konstnärlig virtuositet. Visby ruiner och Vadstena klosterkyrka kunde upplevas som högklassiga och sköna medeltida byggnader. Romanska sockenkyrkor av gråsten däremot hade främst ett visst historiskt och vetenskapligt intresse. För samtidens betraktare framstod de som dystra och outvecklade.

Naturligtvis fanns under 1800-talets lopp också röster som talade för större bredd inom kulturminnesvården. I ett brev till Överintendentsämbetet den 31/3 1860 beskriver P U Stenhammar den lilla medeltidskyrkan i Häggum omsorgsfullt och ingående. "Önskligt vore", säger han, "att äfven af dessa anspråkslösa minnesmärken ett och annat valdt exempel kunde försvaras såsom bidrag om ej till konstens, så till kyrkans historia. Häggums kyrka är likväl alltför defekt för att härtill kunna rekommenderas."⁹⁰ En rivning var att beklaga men oundviklig.

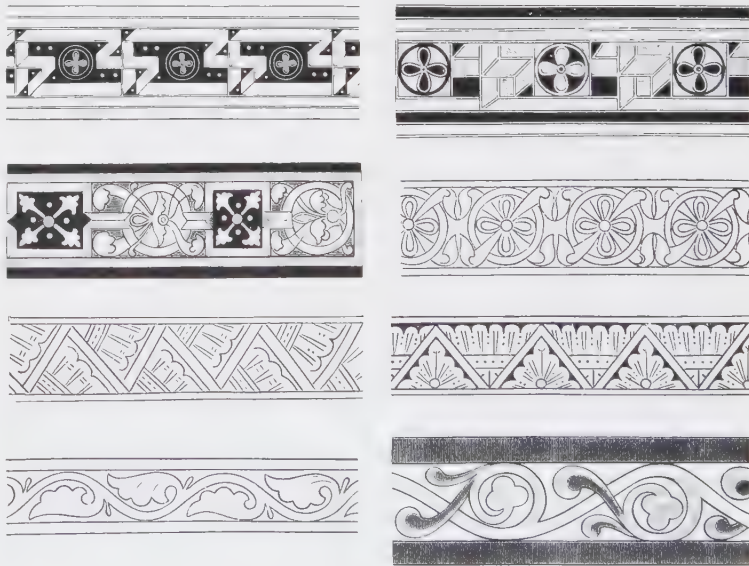
När man läser Vitterhetsakademiens protokoll undrar man ändå hur t ex Hans Hildebrand såg på resultaten av sin verksamhet. Under hans tjänstetid vandrade hundratals medeltida konstverk vägen till statssamlingarna och provinsmuseer och tusentals kyrkobeskrivningar, teckningar och fotografier sammanfördes i Antikvarisk-topografiska arkivet. Medeltiden som epok fick allt klarare konturer, kunskapsförrådet ökade och allt finare detaljer i skedets kulturmönster framträdde. Samtidigt utplånades otaliga monument som under sekler varit levande länkar mellan då och nu.

Det är knappast troligt att Hans Hildebrand summerade antalet kyrkor som hade dömts ut vid Akademiens sammanträden under 1800-talets senare del. Att han ofta kände sig maktlös t ex vid besiktningen av målningarna i den till hälften rivna kyrkan i Asmundtorp kan man ta för givet. Vem av ämbetets fåtaliga tjänstemän hade haft tid att t ex leta i Brunius *Skånes konsthistoria för medeltiden* efter notiser om målningar m m i just denna kyrka innan man hade fattat beslutet att medge rivning? Hur användes ATA, ämbetets stolthet och skötebarn, rent praktiskt i ärenden som detta? Hur mycket information var man villig att skaffa fram innan man tog ställning om en kyrkas värde och märklighet?

I inledningen till sitt omfattande arbete om Vitterhetsakademiens historia talar Henrik Schück om de båda motgående rörelserna i historien: "en av fornminnenas förstörelse och en annan av deras återuppsökande och tillvaratagande". Han menar att "förstörelsehistorien" företrädesvis varit knuten till perioder då en religionsförändring inträtt.⁹¹ Tyvärr provade Schück aldrig sin tankegång på 1800-talet.

1800-talet var utan tvekan en epok då gammal kultur och otaliga kulturminnen utplånades i snabb takt. Men under hela seklet uvecklades också bevarandetanken som en smal men alltmera livaktig underström i den breda förnyelsevägen. Då och då lyckades bevarandetanken perforera framstegsideologin. Samspelet var komplicerat, inte minst med tanke på att 1800-talsarkitekturen hämtade sitt formförråd från det förgångna, bl a från medeltiden, medan alltför medeltida byggnader dömdes att försvinna. Var rivningarna, för att tala med Schück, ett uttryck för en religionsförändring? Ett försök att utplåna äldre och otidsenliga trosuppfattningar? Hur såg det nya ut som kom att inta det gamlas plats? Och vilken ställning intog den antikvariska rörelsen i detta sammanhang? Var rivningsmotståndarna konservativa eller före sin tid?

5. Medeltidens rika ornamentik blev en mönsterbok för 1800-talets arkitekter och konstnärer. – Romanska ornamentsmotiv, illustration i Hans Hildebrands bok *Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid*.

gestalt, tillstånd och vård under 1800-talets första decennier

1800-talets ivrande för nya kyrkobyggnader får ses mot bakgrunden av kyrkornas tillstånd och utseende. För 1800-talets församlingsbor, präster och biskopar var sockenkyrkan inte i första hand en vördnadsvärd byggnad. Den var framförallt en *gammal* byggnad som det gällde att hålla i funktionsdugligt skick med minsta möjliga uppoffring.

En kyrkobyggnad kräver ständig tillsyn. Eftersätts vården och underhållet av någon anledning under ett antal år uppstår snart problem. Under 1800-talets första decennier var sockenbornas kraft upptagna av enskiftet och sviterna efter denna omvälvning. Det var livsviktigt att iordningställa och bearbeta de nyuppmätta åkrarna så fort som möjligt. Utflyttningen och nybyggnation av gårdarna krävde bybornas helhjärtade arbetsinsats och omtanke. Något utrymme för körslor och dagsverken vid sockenkyrkan fanns knappast under dessa år.

Enskiftet var i många skånska socknar en oerhört långdragen och problemfylld process. Så var t ex Gråmanstorps socken år 1832 ännu ej enskiftad. Annexförsamlingen Vedby var visserligen skiftad men skiftet överklagat och handlingarna t ex om prästgårdsjorden ännu ej stadgade. Inte heller i Silvåkra var skiftet år 1832 avslutat.⁹² 1855 uppges som motivering för att Rörums kyrkas "eländiga tillstånd" ännu inte har resulterat i nybyggnadsplaner "att det sedan många år tillbaka pågående, med många kostnader förenade och ännu ej avslutade enskiftet verkade hinderligt både i denna och många andra punkter."⁹³

I dessa och liknande fall vållade skiftet inte bara praktiska och ekonomiska problem. Missnöjet och osämjan i församlingen ställde hinder i vägen för beslutsfattning och samarbete. Sockenkyrkans vård blev eftersatt.

Liknande effekt hade skolväsendets och fattigvårdens uppbyggnad. Ibland framgår sambandet mellan skolbyggen och uteblivna kyrkoreparationer direkt. Den 13/6 1813 beslutar t ex sockenstämman i Billeberga att den välbehövliga reparationen vid kyrkan måste få anstå till förmån för skolbyggen.⁹⁴ I protokollet från biskopsvisitationen i Vanstad år 1861 heter det att ingen möjlighet finns att utvidga eller ombygga kyrkan "alldenstund församlingen under de sednaste åren gjort ganska ansevärd uppoffringar för sitt skolväsende och årsvesten under siste trenne åren utfallit synnerligen ofördelaktigt samt fattigvården vore ganska betungande."⁹⁵

Speciellt under 1840-talet ansökte många församlingar om till-

stånd att få använda kyrkokassans behållning för skolbyggen i socknen.⁹⁶ I regel beviljade Kungl Majt dessa ansökningar mot villkor "att de låntagna medlen till Kyrkorna återbetalas, om desse framdeles deraf skulle komma i behof."⁹⁷ Det var givetvis inte lätt för församlingen att återbetala lånen när större reparationsbehov visade sig vid kyrkan. Man sköt i regel på reparationen. Uppkomna skador förvärrades eller lagades nödtorftigt. Skolbyggen och fattigvården belastade kyrkokassan också i församlingar med god ekonomi. År 1884 hade t ex Asmundtorps församling lånat sammanlagt 54 000 kr ur kyrkokassan för byggandet av fyra skolor och inköp av en fattigård. Kyrkobyggnadsfrågan, – väckt redan 1869, sköts på framtiden.

Att undervisning och fattigvård under flera årtionden prioriterades framgår också tydligt av själva källmaterialet. Frågor som behandlar dessa ärenden upptar flerfaldigt mer utrymme i protokollet från sockenstämmor och visitationer än frågor som har samband med kyrkobyggnaden.

Kyrkans omgivning

Mitt i byn

I slutet av 1700-talet stod sockenkyrkan nästan överallt bokstavligen "mitt i byn". Kring den lilla kyrkogården trängdes byns gårdar och längor. Bebyggelsen i byn glesnade visserligen efter enskiftet. Några av gårdarna flyttades ut. Deras plats vid bygatan fylldes emellertid under de närmaste decennierna av sk gatehus. Plats för ett av församlingens skolhus hade ofta reserverats vid enskiftet i kyrkans omedelbara närhet.

I många byar låg prästgårdens halmtäckta längor eller andra byggnader alldeles intill kyrkan. Brandfaran var då givetvis överhängande. Enligt kyrkolagens 26 kap 9 § var det visserligen förbjudet att uppföra byggnader så nära kyrkan att eldsvåda kunde uppstå och påbudet att riva och flytta redan befintliga hus från kyrkans omedelbara närhet. Men lagen efterlevdes dåligt.⁹⁸ I 1849 års visitationsinstruktion är de första frågorna i § 11 "om kyrkorna och der förekommande förrättningar": "Äro kyrkorna brandförsäkrade? Hvad afstånd är i hvarje socken emellan kyrkan och närmaste hus?" Av svaren framgår att avståndet på många håll uppgick till endast några få meter.

6. Kornerups teckning från 1856 visar Tomarps kyrka omgiven av den grästäckt kyrkogården. Endast ett par gravstenar syns. Långhusets romanska fönster- och dörröppningar är delvis igenmura- de. Stora fönster hade tagits upp i senare tid.

Kyrkogården

Långt in på 1800-talet var kyrkogården i de flesta församlingarna täckt med gräs. Att bärga hö på kyrkogården hörde till klockarens löneförmåner. Ej sällan förekom det att kreaturen släpptes på bete på begravningsplatsen – ett missförhållande som ofta påtalas vid visitationer.⁹⁹ Så sent som 1854 bökade kyrkoherdens svinahjord på Billeberga kyrkogård.¹⁰⁰ På sina håll använde klockare- eller präst-familjen kyrkogårdens inhägnade gräsyta när linnetvätten skulle läggas ut till blekning.¹⁰¹

Gravarna var oftast låga gräsbevuxna kullar. Endast ett fåtal gravplatser utmärktes av liggande hällar eller resta gravstenar. Av uppgifterna i 1828 års inventering framgår att gravstenarna på kyrkogården var få och närmast betraktades som märkvärdigheter. I beskrivningen av Vadensjö kyrka heter det t ex ”På kyrkogården finnas 2^{ne} Likstenar öfver Bönder, ditlagda för 4 år sedan. De tillhöra Egare af Grafställen.”¹⁰²

Bruket att jorda de avlidna på enskilda gravställen dvs i familje-gravar var då ännu inte särskilt utbrett. Oftast begrovs liken ”i hvarf”, alltså i rader i den ordning dödsfallen inträffade. Denna praxis var också den mest fördelaktiga eftersom gamla gravar i tur och ordning kunde öppnas igen när kyrkogården var fullbelagd. Under 1800-talet ökade emellertid antalet enskilda gravställen på de skånska kyrkogårdarna. Den tilltagande individualiseringen på li-vets alla områden är avläsbar även på begravningsplatsen.

Hemmansägarnas gravplatser omgavs ofta med häckar. Buskar och träd planterades. Den öppna, grästäckt kyrkogården blev så

småningom dyster och hotade att bli ”en svårt genomtränglig skogs-dunge” som det heter i ett visitationsprotokoll från Gråmanstorp år 1877. Kyrkogårdens utseende var givetvis beroende på ortens mark-förhållanden. 1877 skriver kyrkoherden i Riseberga att kyrkogården vid hans tillträde var ”en med ljung och tufvor öfversållad vild-mark”.¹⁰³ I skogsbygden hade man bekymmer med vilt växande träd och buskar. På Söderslätt sköt flädern upp kring kyrkans väg-gar och hotade att underminera murarna.¹⁰⁴ Från och med 1830-talet rekommenderas överallt att en grusad gång tas upp kring kyrkan och hålles fri från ogräs och buskvegetation.¹⁰⁵

Utrymmet på de skånska kyrkogårdarna minskade i takt med be-folkningsökningen. Redan långt före seklets mitt var många kyrko-gårdar alldeles för trånga. Där möjlighet för utvidgning saknades uppstod svåra missförhållanden. Beträffande kyrkogården i Källs Nöbbelöv protokollförs vid prostvisitationen år 1879 ”kyrkogården är ock numera alldeles uppfylld af lik.” I Billeberga påträffades vid gravöppningar på 1850-talet alltid halvförmultnade lik, vilket delvis förklaras av att kyrkogården var låglänt och saknade ordentlig drä-nering men även betyder att de gamla gravarna återanvändes i alldeles för snabb takt.¹⁰⁶

Den sanitära olägenhet som de överbelagda kyrkogårdarna ut-gjorde uppmärksammas redan i Kungl Brevet från den 3/10 1805 där det stadgas att begravingar på kyrkogårdar i städer och byar bör upphöra och nya ”aflägsna från byar” anläggas ”så fort tid och omständigheter medgifva”. Omständigheterna medgav sällan att påbudet följdes. Vid enskiftet hade man inte varit förutseende nog

Hammenhög kyrka. 1846.

7. Hammenhög kyrka omgiven av sin bogårdsmur. Teckning av C G Brunius 1846.

att ta ut en jordrymd för ny kyrkogård. Sockenborna ville ogärna upplåta mark.

Platsbristen på kyrkogården satte ofta hinder i vägen för kyrkans utvidgning eller förhalade ärendet. En större tillbyggnad vid kyrkan minskade begravningsplatsen.¹⁰⁷ Dessutom ogillade sockenborna att de avlidnas viloplats spolierades av byggnation vid kyrkan. Kyrkogården var på samma sätt som bänkrummen i kyrkan församlingens gemensamma egendom. Under 1800-talet uppstod ofta en svårlöst konflikt mellan de levandes och de dödas behov av mera utrymme i resp invid kyrkan.

Kyrkogårdsmuren

Kyrkogården omgavs i de allra flesta skånesocknar av en gråstensmur med eller utan kalkrappning. Betäckningen bestod av taktegel, stenplattor eller träspån. Ofta fanns flera portar eller stigluckor. I Norrvidinge omtalas 1828 "en Likport och 3 mindre Portar." I Dagstorp uppges att "Kyrkolucka finnes mot Norr och Kyrkoport mot söder. Inom muren är en vacker trädplantering."¹⁰⁸ Ringmurens och portarnas underhåll vållade ofta problem. Där muren på traditionellt sätt var fördelad på socknens hemman blev underhållet gärna på vissa delar eftersatt medan andra hölls i gott skick. Muren blev så småningom ett lappverk. Vissa partier var rappade, andra

inte. Olika material användes som betäckning alltefter råd och tillgång. Så småningom övertogs ringmurens skötsel överallt av kyrkan, dvs sockenborna utförde erforderligt arbete och materialanskaffning gemensamt efter hemmantalet.¹⁰⁹ I sockenstämman beslutade man om tidpunkt för reparation.

Många församlingar hade bekymmer med sina åldriga kyrkogårdsmurar. I Asmundtorp kämpade man under 1850- och 1860-talet med ständigt återkommande reparationer. 1867 funderade man på att ersätta hela muren med ett staket.¹¹⁰ 1874 revs muren i samband med utvidgningen av kyrkogården. Ett gjutjärnsstaket på granitsockel ersatte den medeltida bogårdsmuren. Fattigare församlingar nöjde sig ofta med att kamouflera en dålig mur med hjälp av busk- och trädplantering eller att ersätta muren helt och hållet med en hagtornshäck.

Kyrkobyggnaden

Ytermurar

Medeltidskyrkorna är välbyggda. Inte alltför ofta nämns ytermurarnas kondition i protokollen. Merparten av stiftets kyrkor har haft starka murar som inte vållade några problem.

Då och då noteras detta också med tacksamhet i kyrkoherdarnas

ämbetsberättelser. 1862 skriver prästen i Kågeröd att kyrkan är "af solid beskaffenhet". 1864 heter det om Gårdstånga och Holmby kyrkor att de är i gott stånd "både hvad murar och tak beträffar." 1864 betecknas S Åby kyrka som "starkt byggd".¹¹¹

Så gott som alla kyrkor tycks ha varit putsade. Inför anblicken av N Strö kyrkas oputsade yttermurar, byggda av finhuggen sandsten och väl bibehållna, utbrister C G Brunius "Då man med fägnad ser kyrkans omgifningsmurar vara utvändigt förskonade från afrappning, måste man deremot beklaga, att de blifvit invändigt afputsade."¹¹² Strö var utan tvekan ett undantag.¹¹³

Kyrkornas exteriör underhölls ganska regelbundet med rappning och kalkning – arbeten som sockenmännen var vana vid och klarade med eller utan bistånd av hantverkare. I visitationsprotokollen antecknas ofta att en kyrka behöver rappas och vittas utvändigt. Det framgår tydligt av notiserna att dessa åtgärder knappast betraktas som reparationer utan var vanliga och billiga underhållsarbeten. En kyrka kunde därför betecknas vara "i gott stånd" trots att den behövde omrappas helt eller delvis.¹¹⁴ Å andra sidan får man anta att större reparationsbehov medvetet eller oavsiktligt kunde döljas med hjälp av murslev och kalkborste. En nyrappad och fräscht vitmenad kyrka gjorde givetvis ett välvärdat intryck. Visitor hade inga möjligheter att upptäcka sprickor och evtl sättningar. Större reparationer kunde skjutas på framtiden.

8. Det medeltida västtornet i Borby stöttades av kraftiga pelare. Vid kyrkan fanns även en kastal. Hela anläggningen revs 1838.

Ett antal protokoll och ämbetsberättelser ger emellertid upplysningar om bristfälliga omgivningsmurar. I Fosie hade man år 1830 byggt en strävpelare vid kyrkans östra gavel där en stor "remna" hade uppstått. Om samma kyrka heter det år 1870 att hon är "till sina omgifningsmurar skröplig och behöfver ombyggas".¹¹⁵ I Önnarp betecknas 1831 den östra gavelmuren som "osäker".¹¹⁶ Tullstorps kyrka hade 1837 en "remna" i södra långhusväggen. Det är kanske samma svaghet som 1838 omtalas som en "springa i muren nära predikstolen".¹¹⁷ I Risekatslösa var 1841 vissa delar av väggar och valv i dåligt skick. Det antecknas i protokollet att "de anmälda bristfälligheterna hafva uppenbarligen sin orsak i försummad vård."¹¹⁸ Tibby kyrkas murar var 1855 "bugtiga", kyrkans begge torn "förfallna".¹¹⁹ 1868 var Mölleberga kyrka illa medfaren. Bl a hade rappningen fallit av på flera ställen och "en och annan remna" syntes i murarna.¹²⁰ Vid biskopsvisitationen i S Åkarp och Mellangrevie år 1877 beskrevs kyrkobyggnadernas tillstånd så här:

"De tvenne sidomurarna i Åkarps kyrka hafva gifvit sig betydligt utåt och den norra af dessa bugtar dessutom på åtskilliga ställen. Den spännbåge som vid norra sidomuren blifvit anbragt för att stödja denna mur är bristfällig och en instörtning kan när som helst vara att befara. Mellangrevie kyrka är otillräcklig för församlingen och jemväl här är skeppets norra sidomur så svag att den måste stödjas med en deremot uppförd spännbåge." För Åkarps del rekommenderar visitorator "att i denna kyrka en bjelke med säkra förankringar inlägges för att hindra murarnas fall."¹²¹

Strävpelare

"Sträfpelare", "spännbågar" och "pelare" hade under tidernas lopp uppförts vid åtskilliga kyrkor som stöd för svaga väggpartier och torn. Rängs kyrka t ex hade före restaureringen år 1881 fyra strävpelare. Av Brunius uppmättningsritning från 1845 framgår tydligt att pelarna fungerade som stöd för triumfbågen och koret som hade blifvit ombyggt under senmedeltiden.

Strävpelarna krävde en hel del underhåll under 1800-talet. Dessa byggnadsdelar var givetvis speciellt utsatta för sprickbildningar p g a tryck, sättningar och väderlekspåverkan. Grundläggningen, i allmänhet på mark där gravar hade grävts under lång tid, var inte alltid den bästa. Strävpelarens anslutning till väggen var en svag punkt. Ofta var betäckningen olämplig eller bristfällig.

Borby kyrka var 1832 "öfverlastad med pelare". "Att använda kyrkans medel till fullständig reparation å de stora vanprydande pelare som upprätthåller det ena tornet, vari ingen klocka är, vore utan ändamål." heter det i visitationsprotokollet från nämnda år. 1855 beskrivs Vitaby kyrka som bristfällig till det yttre. En av strävpelarna hade rasat och skulle uppföras på nytt.¹²² Ingelstads kyrka "bar spår af vanvård" vid visitationen 1874. Bl a krävde strävpelaren på södra sidan "snar och omsorgsfull restauration".¹²³

I Gislöv var strävpelarna "spruckna" och man funderade på att ersätta dem med "förbindningsankare af jern."¹²⁴

Ofta försökte man att ersätta strävpelarna med ankarstänger av järn i samband med restaurering och tillbyggnad av en kyrka. De kraftiga pelarna lämnade ju också ett välkommet tillskott av stenbyggnadsmaterial när kyrkan skulle utvidgas.

Vapenhus

En byggnadsdel som fördyrade kyrkans underhåll var också vapenhuset. Från högre ort rekommenderades därför vapenhusens slopande bl a genom det kungl brevet från 1764. Församlingarna tycks emellertid ha haft nytta av dessa byggnader. På många håll användes de som materialhus. Brandsprutan, likbåarna och redskap förvarades där. Ofta fanns en kalkbänk i vapenhuset. Sockenborna slog kalk och blandade lera både för kyrkans behov och för eget bruk.¹²⁵ Vid visitationer uppmanar biskopen ofta församlingarna att bygga separat materialhus. Vapenhuset skulle rensas från skräp och bråte. "Bråtet" bestod många gånger av skamstock, pliktball och andra äldre inventarier t ex en kasserad altarpupsats eller en medeltida kultbild.

Fattiga församlingar kunde också, åtminstone tillfälligt, avhjälpa platsbristen i kyrkan genom att inreda vapenhuset med bänkar. På så sätt fick man en liten korsarm som t o m kunde förses med läktare om takhöjden var något så när tillräcklig. Billeberga kyrkas norra vapenhus som länge hade använts som materialhus fick bänkinredning och fönster år 1788. Det kallades därefter "Nykyrkan". 1817 hade man också ställt in bänkar i södra vapenhuset. 1818 påbyggdes detta med 1½ aln och väggen mot långhuset högs upp. Läktaren som hade stått i norr flyttades nu till "Södra Nykyrkan". Predikstolen fick en ny placering så att åtminstone de flesta församlingsbor kunde se prästen. Att lösningen var långt ifrån tillfredsställande framgår av den tvist om fördelningen av bänkplatserna som utspann sig efter denna ombyggnad.¹²⁶ Planer på en liknande inredning av vapenhuset fanns 1832 i Källs Nöbbelöv.¹²⁷

I kyrkor som saknade sakristia användes vapenhusen antagligen också som omklädningsrum för prästen, för enskild skrift och andra förrättningar. Sambandet mellan vapenhus och sakristia framgår t ex av redogörelsen för ombyggnaden i Bösarps 1829–30. Då byggdes sakristia och materialhus med kalkbänk. Vapenhuset revs och ingång ordnades i väster genom tornets bottenvåning.¹²⁸ De sakristior som inrättades i många kyrkor under 1800-talets första del var oftast bara avbalkningar bakom kyrkans altarpupsats med eller utan utgång i absidens eller korets östra vägg.

Torn och klockstapel

Talrika anteckningar i handlingarna vittnar om kyrktornens tillstånd. 1831 var tornspiran i Önnarp "bristfällig".¹²⁹ 1838 betecknas

9. Brönneåskyrkan med sitt klockhus omkring 1790. Korsarmen i norr från 1690-talet. I långhuset och koret (förlängt 1735) var norrväggarna fönsterlösa.

tornet i Onslunda som "svag, remnadt och lutande, isynnerhet åt sydvästra hörnet".¹³⁰

Om Dagstorps runda torn heter det samma år att "Tornet var, åtminstone till utseendet så skröpligt att det tycks icke länge kunna hafva bestånd."¹³¹

1841 visiterades kyrkan i Risekatslösa. Det antecknas i protokollet att "Tornet, från början mycket prydligt med vackra trappformiga gaflar, är i hög grad bristfälligt och hotar att sammanstörta." Hela kyrkan var fövannvårdad.¹³²

Stiby kyrkas båda torn, det ena fristående (alltså en kastal) var 1855 "förfallna".¹³³

Tornet i Borrie hade störtat in och sten och grushögar betäckte en stor del av den lilla kyrkogården.¹³⁴

I Broby var tornet 1868 "starkt bugtande, synnerligast åt dess sydvästra del".¹³⁵

Engelstads torn var 1874 "mycket bristfälligt".¹³⁶

Vid visitation i Stenestad år 1880 befanns tornets övre del i så dåligt skick att man beförde att det kunde störta ner över kyrkan. Biskopen uppmanade församlingsborna att tillkalla en sakkunnig person som kunde bedöma om kyrkan under dessa förhållanden kunde begagnas eller ej.¹³⁷

Också i Färlöv menade biskopen att en arkitekt snarast borde tillkallas för att undersöka "huruvida icke det kunde vara lifsfarligt att besöka detta Guds hus." Färlövs dubbeltorn betecknades då som mycket bristfälligt.¹³⁸

Givetvis var det i många fall omöjligt att använda ett dåligt kyrk-

torn som klocktorn. I Munkarp antecknas att tornet var "så bristfälligt att klockringning derstädes icke kunde ske."¹³⁹

Om det svaga tornet i Dagstorp sägs: "För längesen togs klockorna ner och hängdes i särskild klockstapel."¹⁴⁰ Vid Rörums kyrka stod 1855 ruinen av det nedstörtade kyrktornet. Klockorna hängde i en stapel som var "i alla afseenden usel och snarare ega utseende af allt annat än en kyrkans tillhörighet."¹⁴¹

År 1796 fanns minst 150 klockstaplar i Lunds stift. Flertalet stod vid tornlösa medeltidskyrkor t ex Björka, Ilstorp, Brönnestad, Källs Nöbbelöv, S:t Ibb, Ö Karup m fl. Men även kyrkor med medeltida stentorn hade ofta separata klockstaplar.¹⁴² Kyrktornen var ursprungligen inte nödvändigtvis avsedda att bära klockstolen och klockorna. De klockstaplar som nämns i 1799 års prostvisitation var givetvis inte jämgamla med sina respektive kyrkor. Några hade säkert en medeltida stomme som t ex klockhuset i Brönnestad.¹⁴³ Andra hade haft en eller flera föregångare. En del hade byggts när klockstolen i kyrktornet var bristfällig eller när själva tornet ansågs för svagt för att bära klockorna. Vissa klockstaplar hade kanske kommit till när en klocka göts om eller nyanskaffades. Det var enklare för sockenmännen att bygga och underhålla en fristående stapel på kyrkogården än att sköta klockstolen i ett torn. Ringningen och den kontinuerliga tillsynen av klockorna var också mindre mödosamma.

Klockstaplarnas underhåll var förhållandevis enkelt och billigt. Virket skyddades med tjära eller rödfärg mot röta. Svaga delar av stommen och beklädnaden kunde vid behov bytas ut mot friskt virke.¹⁴⁴

Vid 1800-talets början var emellertid många skånska klockstaplar illa underhållna. Skälet till att vården av dessa byggnader blev eftersatt får delvis sökas i det kungl brevet från år 1759 där det heter: "Hvad kyrkors byggnad och reparation angår, är Vår Nådiga vilja att särskildta klockstaplar af trä undvikas och besparas och i stället klockorna, der sig göra låter och utan kyrkovalvens fara ske kan, flyttas uti stentorn ..."¹⁴⁵ Staplarnas existensberättigande blev därmed ifrågasatt. Många församlingar funderade nu på att iständsätta ett befintligt torn eller att bygga ett nytt. Medan man samlade medel för tornbygget försumrades vården av klockstapeln.

År 1815 var klockstapeln i Lilla Slågarp alldeles upprutten. Man vidtog åtgärder för ett tornbygge som avslutades 1823. Systerkyrkan Stora Slågarps stapel betecknas år 1825 som bra. 1846 omtalas den som en "oansenlig och i betydlig mån bristfällig brädstapel". 1848 var den så skröplig att församlingen vill uppföra en ny. Men kyrkokassan räckte bara för en nödortftig reparation.¹⁴⁶ Församlingen hade knappast heller kunnat få tillstånd att bygga ny trästapel.

En ny klockstapel byggdes i Lunds stift under 1800-talet, nämligen i Sillhövda i Blekinge år 1835. Också själva kyrkan var där av trä.¹⁴⁷

När klockstaplarna överhuvudtaget nämns i visitationsprotokollen sker det så gott som genomgående i negativa ordalag. Stapeln i

Härslöv betecknas 1827 som "usel".¹⁴⁸ I Gärdslöv uppmanas församlingen att bygga det planerade tornet för att kunna ta bort den bristfälliga stapeln.¹⁴⁹ I Norrvidinge var ett tornbygge planerat redan år 1732. 1838 påpekar visitator att man borde skynda på, – klockstapeln är dålig och får enligt 1759 års bestämmelse ej ersättas av en ny.¹⁵⁰ I liknande ordalag uttalar sig biskopen 1835 i Hästveda. 28 år därefter, vid visitationen år 1863 är stapeln kvar och tornet ännu ej byggt. Det antecknas då "att det vore angeläget att den vanprydliga klockstapeln snart blefve borttagen. Den vore ock numera i förfallett skick, sedan man uraktlåtit att reparera den, under afvaktan på tornbyggnad."¹⁵¹

Om Linderöds klockstapel heter det 1835 att den är "snart obrukbar". Församlingen rekommenderas att installera klockorna över nykyrkans trävalv.¹⁵²

10. I Hököpinge var klockhuset sammanbyggt med kyrkans västra gavelmur. Spiran var beklädd med ekspån. Av räkenskaperna framgår att man regelbundet strök trävirket med en blandning som kokades av 1 tunna tjära, 1/2 tunna brunrött och 20 barkar beck.

Yttertak, takstol och valv

Inte många församlingar utnyttjade möjligheten att inrätta klockkammare i något av kyrkans vindsutrymmen.¹⁵³ Förutsättning för en sådan lösning var ju att murarna, valven och takstolen kunde tåla den belastning som klockornas tyngd och vibrationerna vid ringning kunde medföra.

Takregionens och valvens kondition var givetvis beroende av vattentaketets tillstånd. Under 1800-talet var det inte ovanligt att en och samma kyrka var täckt med ett flertal takmaterial.¹⁵⁴

Absiden och södra långhustaket var kanske täckta med medeltida blyplattor, långhusets norra takfall hade fått koppartak. Det senmedeltida vapenhuset betäcktes av munk- och nunnetegel, på nykyrkan från 1700-talet låg taktegel av annan typ. Torntaket var klätt med ekspån. I protokollet nämns också ”bräder” och papp som takmaterial.¹⁵⁵ Under 1800-talets senare del blev skifferplattor, målad järnplåt och zink allt vanligare.

De tjocka blyplattorna som ofta täckte kyrkans äldsta delar var ett ypperligt takmaterial. Förutsättningen för hållbarheten var emellertid att taket kontrollerades och lagades regelbundet. Under 16- och 1700-talet antecknades ofta utgifter för ”blirteckaren” som hade lagt kyrktaket otäta partier. Under 1800-talet tycks dessa hantverkare ha varit sällsynta. Här som på andra områden blir bristen på skickliga yrkesmän märkbar.

Ett syneprotokoll från Billeberga ger en talande bild av hur ett blytäckt kyrktak kunde se ut på 1850-talet: ”... det öfriga af Kyrkans Tak som är täckt med bly å Brädbeklädnad är genom tiden så förstördt att det fordrar en total omläggning och icke reparation, emedan de derunder lagde bräder äro förstörda af röta och mask och dessutom är redan 9 å 10 Blyskifvor rubbade så att stora öppningar finnes der de förut legat och vid närmare påseende inifrån äro flera skifvor spruckna och otäta, hvilket lätteligen kan ses då bräderna äro så långt afskiljde att minst $\frac{1}{8}$ del af plåten kan synas ...” Kyrkans norra och södra utbyggnader var täckta av ”odugliga och otäta Tegeltak”. Trävalven som bildade innertak i dessa delar av kyrkan var givetvis förstörda och uppruttna.¹⁵⁶ Också i Härslöv var blytaket bristfälligt. Plåtarna var dåligt fästa, vinden tog tag i taket och skivorna försköts. Det regnade in i själva kyrkan.¹⁵⁷

”Takdropp” förekom i flera kyrkor. Ofta är det ovisst om det rörde sig om regnskador eller kondensvatten.¹⁵⁸ Där vattentaket läckte skadades snart takstolens virke. Reparationer av ”sparrverket” omtalas ofta.¹⁵⁹

Det värdefulla takblyet betraktades under 1800-talet som en kyrkans kapitalreserv. En fattig församling med tom kyrkokassa kunde bekosta en oundgängligen nödvändig reparation av kyrkan genom att sälja takblyet. I Benestad planerade man 1832 att sälja blyet. Pengarna skulle användas för att lägga koppartak på långhus, kor och absid och tegel på tornet. De räckte också för andra reparationer i kyrkan.¹⁶⁰

Även Brunius såg takblyet som en värdefull tillgång. I ett restau-

reringsförslag för Billeberga kyrka beräknar han blyets värde till omkring 2 000 Rd banco. Han ansåg att beloppet skulle räcka för en genomgripande restaurering av kyrkan: Triumfbågen skulle ombyggas, fönster- och takgesimser iståndsättas, korsvalv slås in i norra och södra utbyggnaderna, ny takstol resas och tak läggas av engelsk skiffer.¹⁶¹ (I samma skrivelse fördömer Brunius fö zinkplåt som takmaterial, speciellt i Skåne där tö och frost snabbt växlar om vintrarna. ”God skiffer kostar hälften mindre och är dubbelt bättre än zinkplåtar” menar han.)

Inte överallt godkände församlingen försäljningen av det gamla takblyet. I Spjutstorp utspann sig år 1830 en tvist mellan kyrkans patronus som ville sälja blyet för att kunna bekosta kyrkans reparation och församlingen som ”enhälligt förklarar, att de önskade bibehålla det prydliga blytak öfver kyrkan, som deras förfäder ... låtit bekosta.” Landshövdingen och biskopsämbetet dömde till församlingens förmån och patronus beordrades att hålla blytaket och hela kyrkan i vederbörligt skick.¹⁶²

Penningbrist och tvister kunde fördröja välbehövliga takreparationer. Under tiden skadades ofta valven av vatten som trängde in och blev stående i svicklarna. Genom frostsprängningar kunde sprickor uppstå som i många protokoll nämns som ”vådliga remnor”. Valven skadades emellertid under 17- och 1800-talet också genom hårdhänta och osakkunniga ingrepp i byggnadskroppen.

Ett tydligt exempel på detta är ombyggnaden i Billeberga år 1818. När vapenhuset skulle sättas i bättre förbindelse med själva kyrkan bröts en bred öppning upp i långhusets södra vägg. Strax innan man var färdig med dessa arbeten störtade plötsligt en av valvtravéerna in. Valvens stabilitet hade tydligen rubbats under ombyggnaden.¹⁶³ Valven utsattes också för påfrestningar när korsarmar byggdes, när kor och/eller absid revs och när stora fönster högs upp i kyrkan.

Sprickor i valven och i triumfbågen betraktades ofta med förstående ångslan av församlingsbor och synemän. ”Å hvalfvet förmärks flere springor som torde vara äfventyrliga” omtalar ett sockenstämmoprotokoll från Tirup 1826. Över läktaren och predikstolen var valven så svaga, heter det ”att de fordrar en snar lagning, emedan de annars torde falla, och om det sker under Gudstjänsten skulle många menniskolif derigenom förspillas – sjelfva taket på kyrkan är äfven svagt och dåligt, att det nödvändigt måste lagas så vida regn icke skall inströmma och ännu mera skada timret och stenhvalfvet.”

Redan då funderade man på att uppföra nya valv ”af sten eller träd”, men fick nöja sig med att laga springorna. Bekymren fortsatte emellertid. 1842 revs de medeltida valven och ersattes med ett trätunnvalv.¹⁶⁴

Konsten att slå stenvalv och att reparera uppkomna skador på ett sakkunnigt sätt var nära nog bortglömd på den skånska landsbygden under seklets första decennier. Olyckan i Tygelsjö år 1835 är ett av många exempel på bristande byggnadstekniskt kunnande. De felaktigt slagna valven i de nyuppförda korsarmarna rasade. Tre arbetare

skadades.¹⁶⁵

Förhållandena förbättrades visserligen fr o m 1840-talet tack vare Brunius insatser. Men ute i församlingarna var förståelsen för valvkonstruktionen förbluffande ringa. Ofta uppfattade präster, biskopar och församlingsbor pelare och valvstöd som störande inslag i kyrkointeriören. Vid en kyrkostämma i Asmundtorp år 1876 yrkade en av de röstberättigade på att pelarna i kyrkan borde tas bort "så som skymmande i kyrkorummet".¹⁶⁶ Biskoparna, framförallt Faxé, hade i regel samma uppfattning. Grova pelare och låga valv "försvårar uttalet både från predikstolen och altaret" ansåg man.¹⁶⁷ Hade valven dessutom remnor låg det nära till hands att man valde att ersätta dem med luftiga trätunnvalv.

Valvens bristfällighet nämns ibland också i motiveringen för beslutet att bygga en ny kyrka. "Kells Nöbbelöfs kyrka är dels för liten, dels bristfällig med remnor i hvalfvet och behöfver snart ombyggas." heter det i denna församling år 1879.¹⁶⁸

Hur allvarliga dessa "remnor" var är svårt att avgöra. De "ovanliga låga" valven i Tullstorp nämns 1837 som remnade och mycket bristfälliga. De var då "beslagna med jernkrampor". Kyrkan som var för liten och i allmänt dåligt skick blev utdömd redan då men

stod kvar till 1846. Någon överhängande fara med valven var det alltså knappast.¹⁶⁹ När biskop Flensburg 1877 i Skepparslöv påpekar "att de ganska betydliga remnor, som visa sig här och der på hvalfvet ini kyrkan, böra omsorgsfullt tillstoppas," är det knappast fråga om en sakkunnig bedömning av skadorna utan en uppmaning att hålla kyrkan i någorlunda prydligt skick tills man hade bestämt sig för att bygga en ny och fullt ändamålsenlig kyrka.¹⁷⁰

Sällan tycks sprickorna ha varit så allvarliga att nedtagning av valv och triumfbåge var motiverade av säkerhetsskäl. När konduktör Malmström och murmästare Pehrson avger sitt utlåtande efter syneförrättning i Billeberga kyrka anser de att det är "lifsfarligt" att passera triumfbågen som är så spräckt "att den lätteligen kan hvarje ögonblick nedfalla."¹⁷¹ Sprickan får sina rätta proportioner i C G Brunius skrivelse angående en evtl restaurering. "Härvid bör erinras, att dylika bristfälligheter kunna utan svårighet och för föga kostnad afhjelpas af den, som har något begrepp om slika arbetens utförande."¹⁷²

Brunius var vid denna tid utan tvekan den mest sakkunnige bedömare.

11. Lyngby kyrka före rivningen 1881. Här var hela kyrkan täckt med taktegel. Långhuset hade under 1700-talet förlängts åt väster. — Kyrkogården planerades och planterades i många församlingar in te förrän en ny kyrka byggdes.

Kyrkorummet

Fönster

”Är kyrkan tillräckligen ljus och rymlig?” är den stående frågan i visitationsordningen under 1800-talet.

Frågan efter belysningen i kyrkan var i första hand praktiskt betingad. Kyrkorummet skulle vara så väl belyst att alla församlingsbor kunde följa med i psalmboken. Läskunnigheten var ju stadigt stigande. Men en ljus kyrka var inte bara en ändamålsenlig kyrka, den motsvarade också tidens estetiska ideal. De flesta kyrkor i stiftet var i början av 1800-talet tämligen mörka.

Varken 1828 års inventering eller ämbetsberättelserna lämnar annat än i undantagsfall exakta uppgifter om fönstren i kyrkan. Av notiserna framgår emellertid att många av kyrkorna, uppskattningsvis ca en fjärdedel, helt saknade fönster i långhusets norra vägg. De fönster som fanns var oftast små, oregelbundet placerade och många gånger försedda med små skumma rutor som inte släppte in tillräckligt med ljus. I Barsebäck t ex var fönstren i nykyrkan mindre än i den gamla delen. Ett stort träd vid predikstolsfönstret skymde. Alla glasrutor var täckta av intorkad damm.¹⁷³ Också i Linderöd betecknas fönstren som skumma och små. Kyrkan var alldeles för mörk.¹⁷⁴ Många kyrkor hade vid denna tid rektangulära fönster av 1700-tals-typ, genom spröjsar indelade i en mängd smårutor. Hur fönstren kunde se ut framgår tydligt på bilderna av Rengs och Billeberga kyrka. Fönster av olika storlek samsades bredvid varandra. I Rängs kyrkas norra vägg fanns före ombyggnaden 1881 två små högtplacerade, tydligen romanska fönster och två större fönsterluster. Oregelbundenheter av detta slag misshagade ofta den visiterande biskopen. I Gärdslöv tyckte t ex Faxé att ”det lilla oformliga fönstret” i norra väggens västra del borde göras lika stort som de andra.¹⁷⁵

Under seklets gång uppmannades församlingarna överallt i stiftet att ta upp större och fler fönster. Ibland var man medveten om att kyrkobyggnaden kunde ta skada av ett sådant ingrepp. Vid visitationen i Onslunda år 1838 heter det ”Till vinnande af bättre ljus i kyrkan tillstyrktes äfven ett fönsters anbringande å norra sidan hvarom bör föranstaltas, så vida Murens fasthet kan medgifva den skakning, som skulle förorsakas af den öppning som derå blir nödvändig för fönstret.”¹⁷⁶

Läktare

Att kyrkointeriören var mörk berodde ofta på att det infallande ljuset skymdes av stora läktare som hade uppförts i väster och utmed långhusväggarna för att bereda plats för den ständigt tilltagande befolkningen. Genom en läktarbyggnad löstes platsbristen på ett billigt och enkelt sätt. Men läktarna hade flera olägenheter. Det blev oroligt i kyrkan när 50 eller 60 drängar och pigor satt hoppakade där på enkla träbänkar. I en kyrka med låga medeltidsvalv var det skumt och lågt i tak både under och på läktaren.

Givetvis var det viktigt att läktarna var stabila och reparerades

12. Den slutna bänkinredningen och läktaren i Lyngby gamla kyrka.

regelbundet. I 1849 års visitationsordning frågas: ”Är läktarebyggnaden, der sådan är uppförd, säker?” I Östra Herrestad och Ingelstad svarar kyrkoherden: ”Läktarebyggnader är uppförda i begge kyrkorna, och hvad jag tror, säkra.”¹⁷⁷ En incident inträffade däremot samma år i Tranås kyrka: läktaren rasade mitt under visitationsgudstjänsten. Antagligen var den alldeles överbelastad. Församlingsborna från både Tranås och Onslunda hade samlats i kyrkan för att se biskopen installera deras nya kyrkoherde.¹⁷⁸

Bänkinredning

Kyrkorna var under 1800-talets första del försedda med slutna bänkar. Männen satt på långhusets södra sida, kvinnorna norr om mittgången. Bänklängd fanns i de allra flesta församlingarna. Där ingen förteckning var upprättad visste sockenborna ändå sina platser. Placeringen i kyrkan motsvarade var och ens ställning i socknen. Sociala gränser var starkt markerade. Hemmansägarnas bänk-

rum fördelades i ordning efter tiondes storlek. Rättigheter och skyldigheter gentemot kyrkan motsvarade varandra. Husmän, drängar, pigor, torpare och andra obesuttna anvisades ett antal bänkar längst nere i kyrkan, under eller på läktaren.¹⁷⁹

Bänkinredningen omnämns i visitationsprotokollen ofta som dålig. I Barsebäck betecknas 1838 bänkarna som "söndriga".¹⁸⁰ I Onslunda fanns samma år "nästan ingen Stol, som icke är bräcklig".¹⁸¹ Folkmängden hade där ökat så att det var stor trängsel vid gudstjänsterna. När enstaka stolar reparerades hade man ofta inte råd att måla om bänkinredningen. 1868 anser biskop Flensburg i Kviinge och Gryt att "kyrkobänkarna behöfde nymålas hvarigenom vunnes en större prydlighet och tillika undanröjdes det störande intrycket af de omålade bräder, med hvilka en kyrkbänk blifvit reparerad".¹⁸² Kyrkobänkarna eller åtminstone gavlarna blev i regel ommålade när större reparationer hade utförts i kyrkan. Bänkarna på läktarna var oftast helt omålade.

Golv, gravar och gravkor

Bänkinredningen omtalas i regel som skröplig i de kyrkor där även golvet var dåligt.¹⁸³ Onslunda kyrka var 1838 "mörk och fugtig – Golfvet ojemt och nedsjunkit, . . . golfven uprutna och några brädstumpar deraf qvarliggande. Med allraförsta bör Sockenstämma hållas och efter anställd Syn af Hantverkare förslag uppgöras till Bänkarnas och Golfvens fullkomliga iståndsättande."¹⁸⁴

När golvet omtalas som "ojemt och nedsjunkit" berodde det tydligen alltid på ofyllda gravar. I det kungl brevet från den 3/10 1805 heter det att alla begravningar i kyrkorna bör upphöra så fort tid och omständigheter medger. Seden att begrava avlidna i kyrkans golv fortsatte emellertid i vissa församlingar ännu några årtionden. Vid visitationen i Ekeby år 1835 påpekar biskop Faxé uttryckligen att inga lik bör jordas i kyrkan.¹⁸⁵ På flera håll nämns "öppna grafvar" t ex i Silvåkra där det fanns bräddäckta prästgravar i koret och Silvåkragårdens gravrum i stora gången. 1855 fanns i Rörum ännu gravar under golvet som var "oigenfylldte och försedde med svag beteckning."¹⁸⁶ Församlingarna uppmanades överallt att fylla och täcka gravarna.¹⁸⁷

Den gamla seden vållade naturligtvis sanitära olägenheter också sedan den hade upphört. Kyrkoherden i Glumslöv och Kvistofta omtalar 1827 i sin ämbetsberättelse att kyrkorna vädras ofta, speciellt under den varma årstiden "till förekommande af osund luft".¹⁸⁸

På sina håll uppstod problem med adelsfamiljernas gravkor. Dessa grifterum var patronatsfamiljernas privata egendom och ägarna utnyttjade sin rätt att använda dem långt fram i tiden. Församlingen och prästerskapet var ofta missnöjda med förhållandena. I Vittskövle tyckte kyrkoherden 1863 att gravkoret var "kyrkan till mehn". Han hoppades att "denna vanprydnad" skulle tas bort. Kyrkan skulle därigenom bli både rymligare och mera dragfri.¹⁸⁹ I Barse-

bäck påpekar biskop Flensburg 1874 att familjen Hamiltons gravkor bör utrymmas "i sundhetens intresse" och liken bör jordas på kyrkogården.¹⁹⁰

Kyrkointeriören präglades under 1800-talet ganska allmänt av begravningsminnen som bönder och stånds personer satte upp på väggarna när en anhörig hade jordfäst. Det var kransar, konstgjorda blomsterarrangemang och minnestavlor, i förnämre sammanhang vapen, fanor, sorgflor och porträtt, epitafier och kistplåtar. Väggarna i Frillestads kyrka var 1835 täckta av mögelfläckar och "förmultnade taflor". Kyrkan var mycket fuktig.¹⁹¹

I Gryt tyckte biskopen 1868 att "de många vanprydande kransar och begravningsminnen" borde tas bort i samband med kalkning av kyrkans interiör.¹⁹² Kransar nämns också i Nymö 1875¹⁹³ och i Glemminge 1877 där visitorator påpekar att dessa minnen bättre motsvarar sitt ändamål om de förvaras i hemmen.¹⁹⁴

Kyrkorna smyckades ofta med blommor och löv. Inför begravningar, bröllop och kyrkoårets högtidsdagar beströddes kyrkogolvet med hackat enris, granris eller annat grönt – en tradition som höll sig levande ända in på 1900-talet.

Inventarier

1828 års inventering lämnar ganska fullständiga uppgifter om kyrkornas viktigaste inventarier. Av beskrivningarna framgår att de allra flesta kyrkor vid denna tid hade altarpupsatser och predikstolar från 16- eller 1700-talet. Ofta anges året för en ommålning och förgyllning under 1700-talets senare del. I början av 1800-talet värdades inventarierna mindre väl. Vid seklets mitt ansåg man på många håll att altarprydnader, predikstol och bänkinredning var "urgamla, maskstungna och lappade samt äga hvarken artistiskt eller materiellt värde".¹⁹⁵

Många församlingar skaffade en altardekoration i tidens smak, ofta ett förgyllt träkors, som ersättning för den "vanprydliga" altarpupsatsen. Kyrkan fick kanske ny predikstol i samband med en utvidgning.

De medeltida dopfuntarna fanns kvar i de flesta kyrkor. Så gott som alla stod emellertid på undanskymd plats i ett hörn eller i vapenhuset. Dopet förrättades vid denna tid sällan i kyrkan.

Kyrkorummet vitmenades med jämna mellanrum. Endast i undantagsfall var medeltidsmålningar synliga t ex i Grönby där man vid en reparation på 1860-talet "upptäckt al frescomålning i ett af hvalfven".¹⁹⁶

De dekorativa draperimålningarna som smyckade många skånska kyrkor under 1700-talets senare del nämns inte alls i visitationshandlingarna. Målningarna kan givetvis ändå ha funnits kvar. När visitorator påpekar att kyrkan bör kalkas invändigt kan det mycket väl betyda att han ogillade dessa omoderna och världsliga dekorationer. Hannas kyrka, där draperimålningar bevisligen fanns, visiterades aldrig under 1800-talet.

13. Verums kyrka omkring 1910. – Inventarier som Johan Ullbergs altaruppsats från 1757 betraktades under 1800-talet som "vanprydliga". Brädtaket tycks vara vattenskadat. Trägolvet var ojämnt, väggarna skrovliga.

Vissa kyrkor har ständigt haft problem med fukt och svamp. Barsebäcks kyrka var 1838 "anlupen av grön fukt".¹⁹⁷ I Östra Nöbbelöv antecknar man 1867 att svamp och mögel hade brett ut sig kring altaret och i södra nykyrkan.¹⁹⁸ Betecknande nog är det just nykyrkorna som är värst utsatta.

Kyrkans textilier som tycks ha varit genomgående dåliga under 1800-talet skadades givetvis av fukten. Mässkläder, altarduk och klädseln på knäfallet kring altaret omnämns på sina håll som helt odugliga.¹⁹⁹

Visitationernas syfte och betydelse

Biskopsvisitationer har förekommit i Lunds stift alltsedan medeltiden. Under katolsk tid var biskopens besök i församlingen oftast förknippat med religiösa akter. Biskopen döpte och konfirmerade, han invigde kyrkan eller ett altare och överlämnade relikier. Givetvis fick han vid dessa tillfällen även inblick i församlingens tillstånd och förhållanden.

Efter reformationen ökade visitationernas betydelse. Genom täta besök i församlingarna kontrollerade biskopen eller annan av honom förordnad prästman att den rena evangeliska läran predikades och efterlevdes. Kvardröjande katolska sedvänjor och folklig vidskeplighet beivrades och vikten av upplysning och undervisning betonades.

Under Canutus Hahn och hans efterföljare blev visitationerna ett viktigt led i försvenskningen av Lundastiftet.

Enligt kyrkolagen från år 1686 (24 kap) åligger det biskopen att årligen visitera så många församlingar som möjligt. I denna lag ges också bestämda föreskrifter för visitationens genomförande. 1686 års bestämmelser är, med vissa modifikationer, gällande än idag.

En biskops- eller prostvisitation varar i regel två dagar. Första dagen ägnas åt särskild specialvisitation i pastoratets prästgård där pastor loci presenterar sin ämbetsberättelse och kyrkornas inventarieförteckning. Samtliga kyrkoböcker granskas av visitator i närvaro av församlingens förtroendemän. Pastoratets kyrkor och kyrkogårdar besiktigas, i mån av tid även annan kyrklig egendom. Andra dagen hålls generalvisitation med pastoratets församlingar. Den inleds med en gudstjänst i moderkyrkan, fortsätter med kristendomsförhör och avslutas med visitationsstämma där församlingen får ta del av biskopens anmärkningar och önskemål och även får yttra sig. Vid förrättningarna förs utförligt protokoll av visitator eller någon assisterande präst eller notarie.

1800-talets biskopar var flitiga visitatorer. Alla var klart medvetna om dessa förrättningars stora betydelse för de enskilda församlingarna och för stiftet som helhet. Biskopsvisitationerna kompletterades genom ofta återkommande prostvisitationer. ”Att under de timmar, å hvilka Visitation anställes, undersöka förhållandet i våra christliga församlingar är ett högst maktpåliggande kall . . .” säger biskop Faxé i sin instruktion för prostvisitationer i Lunds stift år 1849.²⁰⁰ Där heter det också att ”det är af ganska stor vikt, att all ting i Guds församling ordentligen och skickligen tillgår. Vår pligt är det att vara

vaksamme, att äfven i detta fall icke gifves lastarenom rum. Men det inre, det väsendtligaste vid dessa inflytelserika förrättningar har afseende på de oss anförtrodde själars eviga väl . . .”

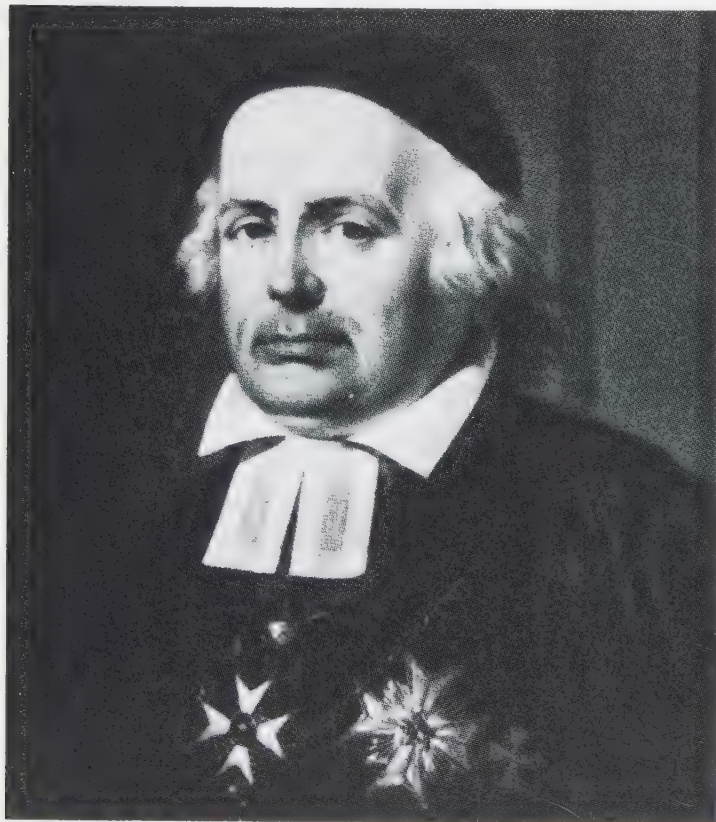
Detta synsätt gav visitator inte bara rättighet utan också skyldighet att in i minsta detalj efterfråga och granska tingens ordning i socknarna. Kontrollen omfattade inte bara kyrkoherdens ämbetsförvaltning utan i princip allt från kyrkogårdsmurens tillstånd till bybornas umgängesvanor och äktenskapliga samsam. 1849 års visitationsordning t ex omfattar ca 300 frågor uppdelade i 32 paragrafer. Vid visitationstämman tog visitator givetvis tillfället i akt ”att yttra sina tankar om Församlingens tillstånd med tillägg af de uppmuntringar och förmaningar, eller påminnelser och rättelser, som efter förefinnande omständigheter kunna anses nödige.”²⁰¹ Här hade alltså biskopen möjlighet att nå församlingsmedlemmarna genom direkt personlig påverkan. Han kunde redogöra för sin uppfattning i andliga eller profana frågor och därigenom bidra till spridning av tidens konservativa resp liberala tankar.

För sockenborna var biskopen under hela 1800-talet framförallt en hög representant för överheten. Han förkroppsligade kyrkan som institution och maktfaktor i samhället. Det intryck som hans besök efterlämnade i församlingen var givetvis också beroende av hans personliga framtoning.

Vid studiet av 1800-talets visitationsprotokoll observerar man att visitationerna är mycket ojämnt fördelade över stiftet. Under dessa 100 år besöktes vissa församlingar ofta, andra inte alls av biskopen.²⁰² Det tycks finnas en rad förklaringar till detta. Faxé visiterade ”Hvar det behöfdes”.²⁰³ Reuterdaahl beslöt vid sitt tillträde att visitera kontraktsvis för att inte peka ut någon viss församling. Under sin korta ämbets tid hann han emellertid endast med Albo och Järrestads kontrakt. Thomander visiterade visserligen i princip kontraktsvis men gjorde många undantag. Visitationerna hölls ofta i samband med installation av kyrkoherde eller, framförallt efter seklets mitt, när kyrka skulle invigas, alltså när det fanns en speciell anledning för biskopens besök. Församlingar där det rådde uppenbara missförhållanden av ett eller annat slag visiterades kanske under en viss period upprepade gånger.²⁰⁴ Detta tycks också gälla patronella pastorat. Patronatsinstitutionen var under 1800-talet under omprövning och biskoparna var måna om att granska patronatskyrkans ofta bristfälliga tillstånd.²⁰⁵

De relativt täta visitationsresorna till Blekinge har antagligen sin förklaring i att biskoparna ville förvissa sig om god kontakt med denna avlägsna del av stiftet. De stora församlingarna i Blekinge brottades också med speciella problem som krävde biskopens ingripande. Både Faxe, Reuterdaahl och Thomander hade dessutom personlig anknytning till stiftets nordöstra del. Man lägger märke till att biskoparna gärna besökte goda pastorat och särskilt gästfria prästhem.

De pastorat som inte blev föremål för biskopsvisitationer besöktes givetvis ganska regelbundet av häradsprostarna.

14. Vilhelm Faxe.

Vilhelm Faxe (1811–1856) – ”mer ljus och utrymme”

Den 12/8 1811 blev Vilhelm Faxe biskop i Lunds stift. Han var då 44 år. Hans närmaste tre föregångare hade varit gamla män – ett förhållande som avspeglade sig i det kyrkliga läget i stiftet. Prästutbildningen var bristfällig, prästens bildningsnivå i allmänhet låg. Åtskilliga missförhållanden rådde i församlingarna som inte hade visiterats av någon biskop sedan 1780-talet. Snart efter sin tillsätt-

ning började Vilhelm Faxe att visitera pastoraten. Redan år 1813 hann han besöka 31 socknar. Sammanlagt genomförde Faxe under sin långa ämbetsstid ca 250 visitationer.

Protokollen från dessa förrättningar visar Faxes stora intresse för undervisningsfrågorna. Överallt inhämtar han också noggranna underrättelser om fattigvården, nykterheten och folkets sedliga tillstånd.

Ordning och reda

Tämligen korta notiser upplyser om biskopens syn på kyrkobyggnaden och dess omgivning. Mot bakgrunden av den enstaka församlingens ekonomiska situation tycks han oftast ha accepterat dess kyrka som den var bara den var ”försvarligt hållen”.²⁰⁶ ”Kyrkorna hafva, enligt derom inhämtade underrättelser, i allmänhet blifvit väl hållne, så vidt tillgångarne funnits medgifva det.” heter det i protokollet från prästmötet år 1814.²⁰⁷

Oftast nöjde sig Faxe därför med att påpeka vissa smärre bristfälligheter som lätt kunde avhjälpas t ex att kyrkan bör vittas, att fläderbuskarna vid kyrkans vägg bör tas bort, att mässkläderna bör ses över osv. Anmärkningarna gäller inte så mycket själva kyrkan utan församlingsbornas ordningssinne. I protokollet från prästmötet år 1814 heter det: ”Oangenämt har det för Herr Biskopen varit att, under sina resor i Stiftet, anträffa exempel af åsidosatt omsorg för Kyrkans renhållning och snygghet. Menskliga känslan väntar ej att på sådane rum i detta afseende såras af motbjudande intryck, och de yttre sinnena böra, åtminstone i Templen fredas för oangenäma sådana som brännvins redskap o. d. det Herr Biskopen funnit i Kyrkor upplagdt äfven i fönster och under predikstolar.”²⁰⁸

Faxe gillade inte heller att vapenhusen användes som materialbodar och skräputrymmen.²⁰⁹ Vidare påpekade han att kreatur inte bör beta på kyrkogården och att små barn och hundar ej bör tas med till gudstjänsten.²¹⁰

Andra anmärkningar dikterades närmast av biskopens omsorg om gudstjänstbesökarnas hälsa. Han ansåg att det var farligt att använda vinbehållare och dopfat av koppar och tenn och rekommenderade därför glasflaskor och porslinskålar.²¹¹ Givetvis påminde han också församlingen om att det var förbjudet att jorda lik i kyrkan.²¹²

”Nykyrkor” 1780–1840

Redan under sina första visitationsresor kom Faxe i kontakt med problem som under de närmaste följande decennierna blev alltmer överhängande. ”Som folkmängden i församlingen under de sednaste 40 åren fördubblats, är Kyrkan för trång och behöfver utvidgas.” heter det i visitationsprotokollet från Ask år 1813.²¹³

Folkökningen hade pågått sedan mitten av 1700-talet och accelererade under 1800-talets första årtionden. Många medeltidskyrkor var nu för små. Platsbristen avhjälpes provisoriskt genom ommöbleringar och byggandet av läktare eller mera permanent genom att

kyrkan utvidgades.

Åtskilliga församlingar hade byggt ”nykyrkor” redan under slutet av 1700-talet. I prästmötesprotokollet från år 1799 anges 16 kyrkor som hade blivit förstörade genom en tillbyggnad i norr eller söder, nämligen Vallby (1780), Västra Karaby (1781), Norra Rörum (1782), Vitaby (1783), Djurröd (1787), Riseberga (1788), Björnekulla (1789), Svedala (1791), Hjärnarp (1792), Kviinge och Västra Sallerup (1793), Färingtofta, Konga och Rinkaby (1794), Köpinge (1796) och Reslöv (1799). Genom 2 utbyggnader hade Kvistofta (1779 och 1787) Hököpinge (1792) och Västra Strö (1792) förvandlats till ”korskyrkor”. Vallberga fick sina tre tillbyggnader 1792. I Frillestad (1781), Glumslöv (1782), Vemmerlöv (1786), Arrie och Norrvinge hade långhuset byggts till på längden.²¹⁴

Fram till 1814 års prästmöte hade också Fjellie, Billinge, Verum, Norra Vram, Strövelstorp, Högestad, Baldringe, Oppmanna, Hammarlöv, Klagstorp, Södra Åby och Asarum fått ”ansenliga tillbyggnader” eller genomgått ”stora reparationer”.²¹⁵

De flesta av dessa byggnadsföretag hade planerats innan Faxé blev biskop, men också under hans ämbetslid inkom ett stort antal församlingar med ritningar och kostnadsförslag till nykyrkor. Som ”utvidgade genom tillbyggnad” nämns i 1826 års prästmötesprotokoll Klagstorp, Västra Karup, Hörby, Gustaf Adolf, Norrvinge, Reslöv, Burlöv, Röke och Väsby.²¹⁶

Mellan 1780 och 1826 hade således ca 45 kyrkor försetts med tillbyggnader. Denna byggnadsaktivitet fortsatte.

Biskop Faxé var väl förtrogen med vad som byggdes i stiftet. Alla ritningar och kostnadsförslag inlämnades till biskopsämbetet för godkännande och vidarebefordran till Kungl Majt och Överintendentsämbetet i Stockholm. Vid visitationer och invigningar fick Faxé sedan tillfälle att bekanta sig närmare med de tillbyggda kyrkorna.

Det tidiga 1800-talets ”nykyrka” är i regel en enkel byggnad i standardiserad nyklassicism.²¹⁷ Ritningarna hade gjorts upp av en lokal byggmästare eller anskaffats direkt från Överintendentsämbetet. Byggnaden uppfördes av någon murmästare som inropat arbetet vid entreprenadauktionen. Byggnadsmaterial är gråsten eller tegel. Väggarna putsades och kalkades. Sadeltaket fick tegelbetäckning. Ett tunnvalv av bräder eller ett plant brädloft bildar innertak och stora rektangulära fönster släpper in dagsljuset. Anslutningen till det medeltida långhuset ordnades ofta medels två stora bågöppningar eftersom nykyrkans bredd i många fall motsvarade två valvtravéer i den gamla kyrkan.

En mer genomtänkt gestaltning fick tillbyggnaderna i de kyrkor som fr o m 1840-talet utvidgades under C G Brunius ledning.

Den tillbyggda kyrkans funktion

Genom tillbyggnaden avhjälpes platsbristen i kyrkan, åtminstone temporärt. Det nybildade kyrkorummet var emellertid inte idealiskt.

Merparten av de församlingsbor som hade sina platser i nykyrkan kunde inte se altaret, många inte heller predikstolen. Ibland kunde dessa olägenheter avhjälpas genom att man flyttade fram altaret och även predikstolen. Men platserna i nykyrkan var och förblev sämre platser.

Vilhelm Faxé välkomnade givetvis nykyrkorna. Av visitationsprotokollen framgår emellertid att han vid sina besök i församlingarna också uppmärksammade tillbyggnadernas dåliga funktion. I Osby begärde sockenmännen vid visitationen år 1827 att skriftemålstalet skulle få hållas från predikstolen för att höras bättre.²¹⁸ Osby var en korskyrka och många gudstjänstbesökare kunde inte se altaret. Nykyrkan i Gärdslöv saknade tillräckligt ljus och var så byggd att prästen inte kunde ses och höras. Faxé föreslog att altaret skulle flyttas fram. Han tyckte också att pelaren i öppningen mot nykyrkan borde tas bort. I samband med detta borde hela kyrkan få tunnvalv av trä.²¹⁹ I Stiby uttrycker Faxé sin glädje över tillbyggnaden i norr. Men också här uppmärksammar han det bristande sambandet mellan det gamla långhuset och nybygget: han påpekar att pelaren i öppningen bör tas bort och att stenvalvet i gamla kyrkan bör ersättas med ett trävalv. Alla valven skulle då bli lika och dessutom skulle det bli lättare att tala och höra i kyrkan.²²⁰

Tunga medeltidsvalv och valvstöd besvärade biskopen inte bara i kyrkor som hade en tillbyggnad med trätunnvalv. I Everlöv gjorde han församlingen ”uppmärksam på den förändring, att genom de tjocka stenpelarnas borttagande vinna både mera ljus och utrymme i kyrkan. Genom uppförande af ett trädhvalf skulle kyrkan få ett prydligare utseende och kostnaden förmodligen blifva obetydlig, då all den mursten kunde säljas som finnes såväl i Pelarne som i hvalfvet.”²²¹

I Fränninge ville biskopen 1833 ”lemna till församlingens öfvervägande huruvida Kyrkan icke skulle kunna förses med trädhvalf af den ganska grundade anledning att de mitt i Kyrkan stående stora och grova pelare undanskymmer från gången altaret och äfven för en mängd åhörare predikstolen äfvensom de försvårar uttalet både från predikstolen och altaret.”²²² Också här betonar han att trävalvet kan bekostas genom försäljning av materialet från pelare och valv.

Gladsax församling uppmanas 1836 av Faxé att bygga en nykyrka i norr. I samband med detta bör hela kyrkan täckas med ett trätunnvalv.³²³

Församlingarna ställde sig tveksamma till de av biskopen föreslagna förändringarna. Att riva valven var ett vanskligt och i deras ögon onödigt företag.

Lättare var det att efterkomma biskopens önskemål om fler och större fönster i kyrkan. Vid Faxés tillträde hade många medeltidskyrkor i stiftet fönsterlösa norrvägg. Vid visitationerna uppmanar biskopen församling efter församling att ta upp fönster i norr, att förstora befintliga fönster och att göra alla fönster i kyrkan lika till form och storlek.²²⁴

Också en annan ofta återkommande anvisning ledde till ingrepp i

15. Kyrkbacken och kyrkan i Verum omkring 1910. "Nykyrkan" i norr hade byggts 1807. Gudstjänstrummet fungerade otillfredställande – åtminstone för alla dem som satt i utbyggena.

den medeltida byggnadskroppen. Många kyrkor saknade vid denna tid sakristior. Denna brist blev givetvis särskilt kännbar när biskopen och de assisterande prästerna skulle ikläda sig ornatens inför visitationsgudstjänsten. Sakristian var emellertid inte bara ett omklädningsrum. Där skulle enskild skrift förrättas. Efter biskopens påpekande ordnades sakristian enklast i absiden genom en enkel avbalkning bakom altaret. En separat ingång togs upp i öster, ofta också ett eller flera fönster.²²⁵ Altaret flyttades fram och knäfallet gjordes större. De många nattvardsgästerna krävde mera utrymme.

Genom alla dessa ändringar anpassades kyrkorna för att kunna tjäna den växande skaran av gudstjänstbesökare.

Genom ämbetsberättelserna och protokollen från prostvisitationerna fick biskopen regelbundet underrättelse om utrymmet i samtliga kyrkor. I 1700-talets visitationsinstruktioner frågas inte om kyrkan är ljus och rymlig nog för församlingens behov. Faxes instruktioner däremot innehåller ett flertal frågor som syftar till att klarlägga kyrkans storlek och platsantal i förhållande till folkmängden. Stiftsledningen var därför välinformerad över folkökningens effekter i detta avseende.

Utvändig eller nybyggnad?

Trots att vissa kyrkor var för små och utvidgningar var en ganska dålig lösning agerade Faxe inte aktivt för byggandet av helt nya kyrkor. Han var lidelsefullt engagerad i skolväsendets uppbyggnad

och tyckte kanske att kyrkokassornas innehåll användes bäst för att trygga undervisningsverket. Endast i ett fåtal fall pläderar Faxe för en helt ny kyrkobyggnad.

Vid visitationen i Höröd år 1833 meddelar han att han "tagit Höröds lilla kyrka i ögonsigte och funnit den så svag och bristfällig att, då frågan uppstått om dess utvidgande genom 2ne Utbyggen, Herr Biskopen ansåg sig böra till församlingens noga övervägande framställa det förslag att heldre på annat ställe uppföra ny kyrka."²²⁶ Den starkt kuperade kyrkplatsen försvårade här byggandet av korsarmar. Bl a skulle grundläggningen ha blivit mycket kostnadskrävande. Faxe rådde församlingen att inhämta kostnadsförslag både för tillbyggnad och nybyggnad men uppmanade sockenmännen "att noga överväga och icke förhastat sig i beslutet om Utbyggens uppförande utan heldre vara betänkta på utseende af tjenlig plats för en nykyrkas uppförande." Han ger församlingen också goda råd beträffande finansieringen av byggnadsföretaget. Höröds nya kyrka uppfördes 1856–58. Medeltidskyrkan revs.

Om Tullstorps kyrka heter det vid visitationen år 1837 att den är så bristfällig att den behöver "ombyggas". Väggar och valv visade allvarliga remnor. I kyrkan fanns bänkplatser för 198 personer. Församlingen räknade 700 medlemmar. 400 besökte kyrkan regelbundet.²²⁷ Året därpå visiterades församlingen igen, denna gången enkom för att diskutera Tullstorps kyrkas "förfallna tillstånd." Faxe uppmanade församlingen att fortast möjligt ombesörja avritning av den gamla kyrkan och att anskaffa ritning för en ny, eftersom

det vanligtvis dröjer år innan Överintendentsämbetet yttrar sig i ett byggnadsärende. Också här ger biskopen församlingen en del praktiska råd. Man bör undersöka om det finns tillgång på gråsten i trakten, byggnadskostnaden skulle i så fall minska. Vidare menar han att det är säkrast att en fortifikationsofficerare får yttra sig om hur mycket av materialet från den gamla kyrkan kan utnyttjas vid byggandet av den nya.²²⁸ Byggnadsärendet drog ut på tiden, bl a var byamännen oense om var den nya kyrkan skulle stå. Kyrkan blev byggd av tegel, och invigdes 1848. Arkitekt var C G Brunius.

I Onslunda ger biskopen 1838 anvisningar för oundgängligen nödvändiga reparationer i kyrkan som var "i den uslaste författning". Han kräver bl a att golvet och bänkinredningen skall lagas. Vidare bör ett fönster tas upp i norra långhusväggen under förutsättning att väggen tål ett sådant ingrepp. Under förrättningens gång tycks Faxe alltmer ha kommit till insikt om att kyrkan var alltför förfallen för att en restaurering och utvidgning skulle vara meningsfull. Församlingen borde hellre vara betänkt på "en ny kyrkas uppförande". Helst borde också en ny kyrkplats utses. Den gamla var vattensjuk och högst olämplig.²²⁹

Intressant är att Faxe i Onslunda varnar för de kostnader som valvens nedtagning skulle medföra, ifall kyrkan utvidgades med korsarmar. (Att hela kyrkan då borde få tunnvalv av trä var nödvändigt "för anbringande af nödigt dagsljus".) I andra fall anförde ju Faxe att trätunnvalvet kunde bekostas av stenmaterialet från medeltidsvalven. Onslunda gamla kyrka stod kvar till 1862.

Kyrkors sammanbyggnad

Vilhelm Faxe tycks ej ha varit någon entusiastisk anhängare av idén att två församlingar kunde förena sig om en enda gemensam kyrkobyggnad. Frågan om kyrkors "sammanbyggnad" väcktes redan 1823 i en skrivelse från Rikets ständer till Kungl Majt. Ständerna menade att konsistorierna borde förmås att arbeta för sammanslagning av kyrkor så att "de tillgångar, som genom indragning af Prestetjenster kunde uppkomma, borde användas till fördel för folkundervisningen." Frågan behandlades vid riksdagen 1829–30. Överläggningarna resulterade i den kungl kungörelsen från den 19/6 1830, där det bl a heter att ändamålet med sammanbyggnad är "att nemligen, utan serskildte anslag kunna förbättra folk-skolan, der hon finnes, och stifta henne, der hon saknas."²³⁰ I kungörelsen tilldelas biskop och assistenter rättighet att i första instansen vid laga utlyst visitation och sockenstämma fatta beslut om sammanbyggnad. Ett sådant beslut kunde fattas 1) när bägge kyrkor var förfallna och/eller för trånga; 2) när kyrkvägen genom sammanbyggnaden inte förlängdes med mer än tre fjärdedels mil; 3) när folkmängden i båda församlingarna inte översteg 1 500–1 600 personer och 4) när majoriteten av bägge socknarnas sammanräknade röster biföll förslaget.

Under Faxes biskopstid diskuterades sammanbyggnad vid visitationer i Mörrum – Elleholm 1833, i Listerby–Förkärla 1835 och i

16. Kyrkan i Ask var redan 1813 för liten för församlingen. Den användes fram till 1877.

Hässlunda–Risekatslösa 1841. 1845 behandlades frågan i Härslov–Säby, 1846 i Dalköpinge–Gislöv (i sistnämnda pastorat av dåvarande domprosten Reuter Dahl).

Protokollen antyder att biskopen visserligen sökte påverka församlingarna i önskad riktning men att han ändå mest agerade som medlare i de stormiga diskussioner som blossade upp vid stämmorna. Sammanbyggnad kunde framstå som en praktisk lösning på en hel rad problem. Frågan väcktes inte bara av myndigheterna utan även av församlingsbor, kyrkoherde eller patronus. Kyrkornas underhåll var betungande för de byggnadsskyldiga, genom sammanbyggnad hoppades man kunna minska utgifterna. Trots delade meningar fattades ofta beslut om sammanbyggnad i första instans. Utslaget av omröstningarna var ju så gott som givet på förhand eftersom båda socknarnas sammanlagda röster räknades. Ofta var det den minsta socknen som var dömd att mista sin kyrka. Röstningssystemet gynnade förslagsställarna.

I regel överklagades emellertid de i första instans fattade besluten. Även små fattiga församlingar var måna om sin självständighet och ville behålla sina kyrkor. I ovannämnda fall undanröjdes besluten av Kungl Majt efter noggrann prövning av det enskilda ärendet. Någon sammanbyggnad blev i dessa pastorat inte av.

Av handlingarna i dessa ärenden framgår att Faxe här som i andra sammanhang agerade smidigt och tolerant. Han vägde argumenten för och emot sammanbyggnad mot varandra och hade inget intresse av att genomdriva impopulära lösningar.

Korta notiser i visitationshandlingarna ger glimtar av Vilhelm Faxes syn på medeltidskonsten i stiftet. Faxe var livligt intresserad av historia och arkeologi. Under sina tidiga akademiska år i Lund hade han speciminerat för professur i historia. Böcker i historiska och topografiska ämnen utgjorde en stor avdelning i hans ofantliga bibliotek.²³¹ Faxe hade livliga kontakter med vetenskapsmän inom skilda områden. Bl a genom sin livslånga vänskap med den lärde danske biskopen F Münter blev han bekant med den arkeologiska och konsthistoriska forskningen i Danmark. År 1830 finns hans namn med bland abonnenterna på Jakob Brøgger Dagaards verk *Om de danske Klostre i Middelalderen*. Han bör även ha varit förtrogen med Molbechs och Höyens författarskap.²³²

På Oscarsdagen 1844 samlades på Faxes initiativ ett antal lundensiska forskare. "Sällskapet för utarbetande af Skånes historia och beskrifning" bildades. Några år därefter publicerades några arbeten i skilda historiska ämnen: Abr Cronholms *Skånes politiska historia* utkom 1847–51. Rietz *Skånska skolväsendets historia* 1848, C G Brunius *Skånes konsthistoria för medeltiden* 1850. 1847 anbefaller Faxe de båda förstnämnda arbeten för "hvar och en med intresse för sitt lands framsteg på culturens väg, dess gamla minnen och vexlande öden".²³³ I *circulär* nr 447, den 10/1 1849 anmäler han Brunius konsthistoria för medeltiden förvissad om att få motse talrik subskription från prästerskapets sida. Faxe engagerade sig också för utgivandet av ett herdaminne för stiftet.

Redan vid prästmötet 1814 kommer Faxes historiska intresse till uttryck när han ber prästerskapet "att gå Historiarum Professoren Sjöborg tillhanda med upplysningar tjenande att återupplifva, och till efterverlden öfverföra minnet af forntidens merkverdigheter." Han uppmanar prästerna "att med all tillförlitlighet" utarbete "Historiska och Topographiska anteckningar öfver Socknarne". Dessa beskrivningar bör även föras in i kyrkans protokollböcker. "Kommande tider skola finna mycket förtjena uppmärksamhet, som icke af samtiden tecknas med stämpelen af egen märkvärdighet, och ett folk som är sorgfälligt om sin odling, måste äfven vara det om medlen att fullkomna Historien öfver den tillväxt tidernas omlopp medfört för den samma" menar Faxe.²³⁴

Att han såg historia och historieskrivning som en fortlöpande process framgår också av ett uttalande vid prästmötet år 1826. Han tröstar häradsprostarna, som tydligen suckade över visitationsinstruktionens vidlyftighet med att svaren på alla frågorna lämnade "goda upplysningar för den, som kunde hafva för afsigt utgifvande af underrättelser i Stiftets Historia."²³⁵

1822 års frågeformulär som här åsyftas innehåller bland mycket annat också frågor om fornminnen, kyrkobyggnadens ålder, epitafier och minnesmärken i kyrkorna. Några av kyrkoherdarna besvarar dessa frågor utförligt och noggrant. När 1828 års fornvårdsplakat upplästes i kyrkorna var alltså stiftets prästerskap redan väl förberett att genomföra den inventering av forntida minnesmärken som

förordningen bl a åsyftade.

1828 års förordning anbefaller konsistorierna och prästerskapet att arbeta för fornminnesvården "så att alla Ålderdomsminnesmärken af hvad slag och beskaffenhet som helst, icke annorlunda, än förordnad är, warda förändrade, rubbade eller borttagne."²³⁶

Vilhelm Faxe välkomnade säkert fornvårdsplakatets förordningar som överensstämde med hans egna strävanden och intressen. Hur handlade då biskopen rent praktiskt när han konfronterades med "forntida minnesmärken" vid sina besök i stiftets kyrkor? Vid visitationen i Förslöv och Grevie 1826 fick Faxe se "fornminnen" som hade hittats vid grävning på prästgården. Han utbad sig föremålen för att införliva dem med samlingarna i Akademiens museum i Lund.²³⁷ Samma år ber han också om Väsby kyrkas "åldriga rökelsekar" för museets räkning.²³⁸ Också i Tranås uppmanar han församlingen att lämna ett rökelsekar och en liten ringklocka (primklocka?) till museet "och hvad angår de i murarne vid ingångsdörren till Kyrkan i catholska tiden insatta skålar tillstyrkte H H Biskopen att de noga aktas och vårdas såsom sällsynta antiqviteter äfvensom den så kallade munkstugan och uppgången dertill."²³⁹ Vilhelm Faxe hade alltså blick för medeltida inventarier som fanns undanställda i kyrkorna, i viss mån också för antikvariskt intressanta byggnadsdetaljer.

Lunds universitets historiska museum hade grundats 1805 av N H Sjöborg. När denne 1814 lämnade Lund omfattade samlingarna inte bara förhistoriska utan även medeltida föremål. Genom Vilhelm Faxes och C G Brunius försorg ökade den medeltida avdelningen ständigt, bl a lämnades en del föremål i samband med domkyrkans restaurering 1834–41. Åtskilliga småting hade kommit i dagen när korstolarna flyttades. Antagligen införlivades då också en del medeltida träskulptur med samlingarna. Från och med 1846 inrymdes museet i det ombyggda Lundagårdshusets vindsvåning.

Men Faxe var inte bara intresserad av förvärv till museet, han påpekar också att medeltidsinventarier bör vårdas i kyrkorna, t ex vigvattenskålarna i Tranås. Framförallt gäller det emellertid dopfontarna. I sin strävan att återföra dopet, som vid denna tid på många håll förrättades i hemmen eller i prästgården, till kyrkorna, intresserar sig biskopen för dopplatsen och dopkärlen. I Kattarp menar han 1830 att den gamla dopfonten bör förändras och snyggas upp som den i Vålinge.²⁴⁰ I Gärdslöv påpekar han att "den gamla, för sin ålders skull märkvärdiga dopfonten" bör flyttas ur det alltför trånga koret.²⁴¹

1848 skriver domkapitlet till prästerskapet att "i äldre tider förfärdigade Dopfontar af antiqvarisk märkvärdighet" bör flyttas in i kyrkorna och uppställas "der de utan någon åverkan kunna förvaras" eftersom "alla från äldre tider ännu kvarvarande fornlemningar högt uppskattas såsom i flera afseenden upplysande och lärerika".²⁴²

Om Faxe hade sinne för medeltidsföremål som representanter för "antiqvarisk märkvärdighet", var hans inställning till den medeltida

arkitekturen en annan. Han saknade inte helt blick för medeltidskyrkornas skönhetsvärden. men hans intresse tycks ha inskränkt sig till exteriören.

Vid visitationen av den av patronus vanvårdade kyrkan i Risekatslösa heter det t ex: ”tornet, från början mycket prydligt med vackra trappformiga gaflar, är i hög grad bristfälligt . . .”²⁴³

Något sinne för det medeltida kyrkorummets estetiska eller historiska kvalitéer hade han däremot inte. Kyrkorummet var för honom helt och hållet ett rum som skulle fungera för gudstjänstbesökarna och kyrkoherden. Kyrkan skulle rymma församlingen, rummet skulle vara välvårdat, ljust, överskådligt och lätt att tala och höra i. En interiör som uppfyllde dessa krav var samtidigt vacker. Församlingsmedlemmarnas religiösa känsla väcktes och upprätthölls på rätt sätt i en sådan miljö.

De förändringar som Faxé föreslog i församlingarna syftade alltså i själva verket till att, inom ramen för det ekonomiskt möjliga, förvandla mörka medeltida kyrkorum till empiretidens ideala interiörer. Faxé var därvidlag helt präglad av sin tid.

Tidstypisk är också hans syn på altarprydnaden. Helst ville han se ett enkelt förgyllt kors som blickfång i kyrkorummet. Flera församlingar uppmanas att anskaffa ett kors istället för en altarpupsats som han fann ”föråldrad” och närapå ”vanprydlig” för kyrkan.²⁴⁴ I Vålinge och Kattarp gällde hans kritik Johan Ullbergs 1749 resp 1750 utförda altarpupsatser.

Vid invigningen av den nybyggda kyrkan i Borrby ogillar Faxé altarets och altarplatsens utformning. Han kritiserar den mörkt målade altarfonden, koret liknar ett gravkor, menar han. Altaret bör alltid vara ljust och belyst. ”Att en gloria blivit målade på väggen är väl i afseende på huvudidéen riktigt men i afseende på utförandet i så måtto mindre ändamålsenligt att färgerna anbragta på murbruket snart försvinna och därför tillstyrktes att i stället för den målade Glorian en af träd efter passande ritning uppföres med stark förgyllning.” Koret bör vara inrett så att två präster får plats framför altaret.²⁴⁵

Entusiastisk var Faxé när han fick besöka en kyrka som hade restaurerats helt efter hans smak. Den 21/8 1840 invigde han den ombyggda kyrkan i Osby ”hvilken utom norra och södra utbygget alldeles nybyggd med Thorn och Sacristia och trenne portar utom dörren till Sacristian, och trenne Läktare, befanns stor och rymlig och väl målade så till bänkar som hvalf. Predikstolen, Altaret och Orgelläktaren prydda med förgyllning, hvilket allt gaf henne ett utmärkt vackert utseende.”²⁴⁶

Lika förtjust var han den 27/8 1842 i Västra Alstad där han tackade församlingsborna som hade utförd dagsverken och åckor vid restaureringen av kyrkan. Den var utvidgad i norr och söder, allt var putsat och fernissat, välmålade och prydligt. Bakom restaureringen stod C G Brunius men det ljusa rummet med sina stora fönster, sitt trätunnvalv och sina pelarrader motsvarade helt empiritidens och därmed Faxés ideal.²⁴⁷

Faxe och Brunius – empire eller medeltidsstil?

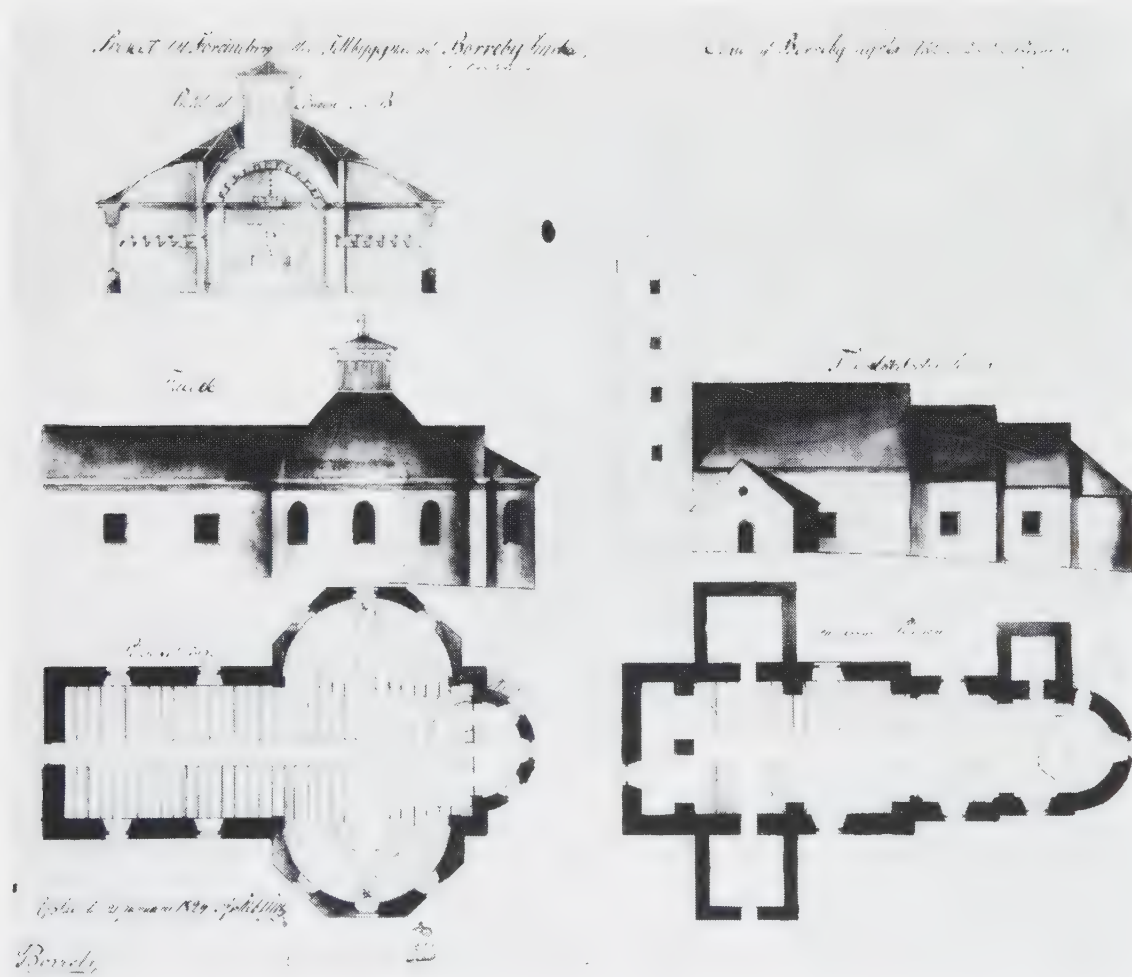
Man frågar sig om Vilhelm Faxé var medveten om att hans syn på kyrkorummets gestaltning åtminstone på vissa punkter ingalunda överensstämde med C G Brunius. Herrarna hade tillfälle att träffas så gott som dagligen bl a under domkyrkorestaureringen. Faxé uppskattade Brunius praktiska kunskaper och hans vetenskapliga insatser. Biskopsämbetet kopplade ofta in Brunius som sakkunnig. Hans utlåtande vägde tungt t ex när det gällde att bedöma restaureringsbehov och kostnader. Ibland påverkade hans ord ett ärendes gång så att en medeltidskyrka fick stå kvar och restaurerades istället för att rivas.

Ibland rubbades genom hans utlåtande ett beslut som redan var undertecknat av biskopen. Som exempel kan sammanbyggnadsdiskussionen i Hässlunda och Risekatslösa nämnas: Risekatslösa församling fick behålla sin kyrka bl a därför att den ”enligt Professor Brunii omdöme är af arkitektoniskt värde.”²⁴⁸ Genom ett liknande utlåtande av Brunius räddades också Dalköpinge kyrka 1842.²⁴⁹

Det kan knappast ha undgått Faxé att Brunius avskydde trätunnvalv av den typ som biskopen själv så gärna pläderade för vid visitationerna. I *Skånes konsthistoria för medeltiden* kritiserar Brunius gång på gång de illa byggda nykyrkorna och trätunnvalven som inte överensstämmer med kyrkornas ursprungliga byggnadsstil. Ännu mera klagar han när medeltidsvalven revs. Han ondgör sig t ex speciellt över den ombyggnad av valven i Stiby kyrka som var en direkt följd av Faxés önskemål vid visitationen den 5/7 1836.²⁵⁰ ”denna urgamla kyrka har blivit 1833 utvidgad med en stor tillbyggnad å norra sidan, hvarefter skeppets spetsiga korshvalf, som ej passade med den nya brädkupan, blivit skoningslöst nedbrutna; men korets korshvalf kvarstår, och visar den stora skillnaden, som råder emellan den gamla och den nya tidens byggnadsförmåga.”²⁵¹

Det är svårt att säga om Faxé påverkades av Brunius synpunkter som han säkert hade fått höra långt innan *Skånes konsthistoria för medeltiden* kom ut. Faktum är att Faxé efter 1836 inte i någon församling föreslår rivning av medeltidsvalv.²⁵² Emellertid bör man komma ihåg att Faxé vid denna tid inte längre visiterade lika flitigt som tidigare. Under 1840-talet och framöver när Brunius var intensivt sysselsatt med en mängd byggen i stiftet var Faxé så gammal och sjuklig att han knappast besökte någon församling alls.

Det är emellertid tydligt att biskopen på alla sätt värderade Brunius insatser för stiftets kyrkor. Faxés åsikter i byggnads- och smakfrågor var ganska vaga och oartikulerade. Visserligen var empirens ljusa, rena predikolokal för honom det ideala gudstjänstrummet, men det hindrade honom knappast från att uppskatta en kyrka som av Brunius hade restaurerats ”i äkta medeltidsstil”. Rent praktiskt sett arbetade också båda för samma mål. En kyrka som hade restaurerats av Brunius var rymlig och mycket ljus, inredningen var enkel och ändamålsenlig, vapenhuset hade tagits bort, sakristia var inrättad. Alla byggnadens delar var i samklang med varandra. Hela byggnaden utstrålade ordning och prydighet, den var med andra ord

17. Förslag till ombyggnad av Borrby kyrka, signerat i Ystad 1829. Ritningsförfattaren avsåg tydligen att riva tornet, stödpelarna (ej ritade här) och vapenhusen. Det behövliga bänkutrymmet skulle skapas med hjälp av ett brett tvärhus med närmast ellipsformig grundplan.

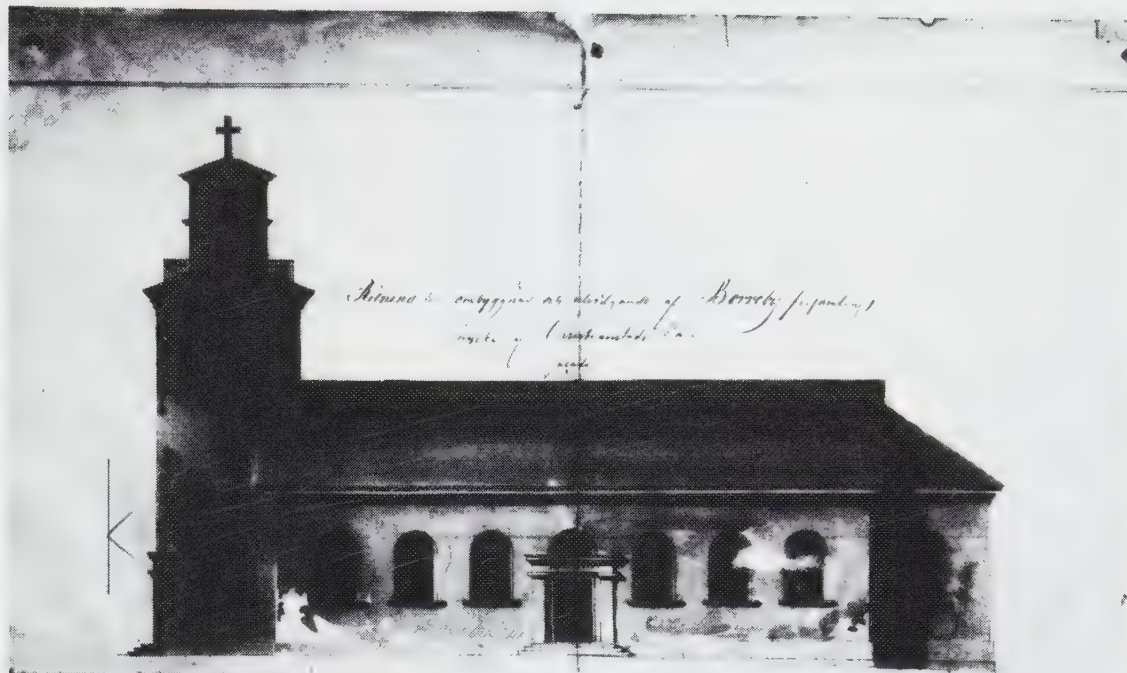
just så som biskopen önskade att en kyrka skulle vara.

Gränsdragningen mellan empirestil och medeltidsstil som går som en skarp röd linje genom Brunius författarskap och korrespondens var i verkligheten mycket flytande. Många Bruniusbyggen var, speciellt i interiören, mer nyklassicistiska än nygotiska. Det gäller t ex Torrlösa och Västra Alstad. Brunius själv tycks ej ha varit medveten om detta. För hans samtida smälte begreppen än mera samman. Allt vad Brunius byggde var emellertid byggnadstekniskt vida överlägset det som hade byggts under 1700-talet och 1800-talets första decennier. Hans största förtjänst är utan tvekan att han återupplivade "den gamla tidens byggnadsförmåga."

Stiftets biskop bör ha varit tacksam över Brunius tekniska kunskande. Biskopsämbetet hade alltemellanåt konfronterats med problem som vållades av illa utförda restaureringar och slarvigt hopkomna nybyggen. Fall som Tygelsjö och Borrby är talande exempel.²⁵³

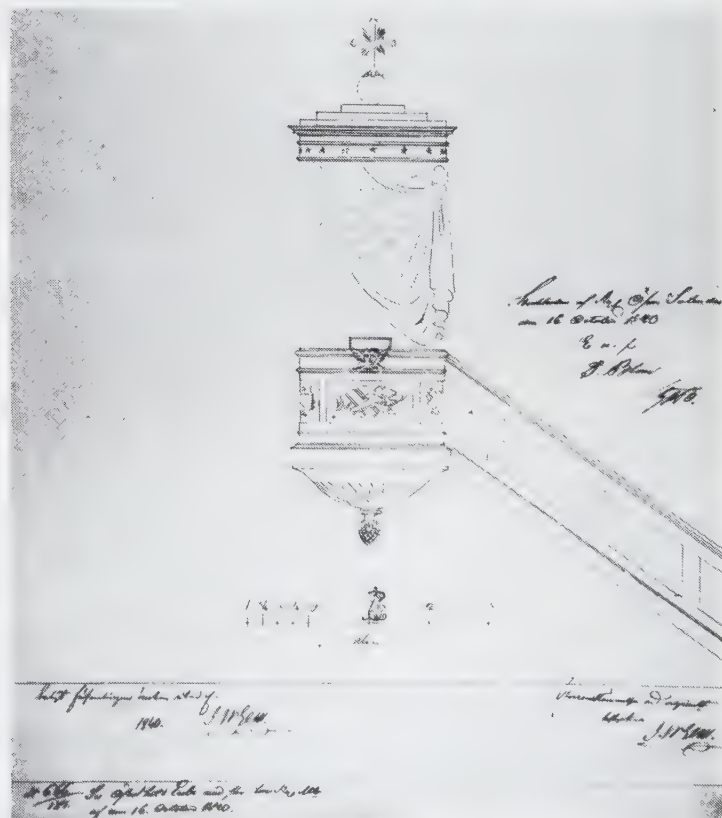
I Borrby hade biskopen vid kyrkans invigning tillfälle att betrakta det vattenskadade innertaket. Kyrkans koppartak var illa lagt. "Om inte snar och säker förbättring vidtages, skulle denna omständighet inom kort kunna förstöra hela kyrkobyggnaden" heter det i protokollet.²⁵⁴ Faxé kände sig tydligen illa berörd av det dåliga bygget, han gör en mängd anmärkningar. Lovsången i Ps 115, v 16–19 som var utgångspunkt för hans invigningstal blev under dessa omständigheter kanske något halvhjärtad. Invigningsglädjen blev dämpad.

Vanligtvis älskade Faxé att visitera. Överallt uppträdde han som välvillig och intresserad ämbetsinnehavare. Han representerade kyrkan men också upplysningen, bildningen och den goda smaken. Vid större högtidligheter som t ex kyrkoinvigningar omgav han sig gärna med en skara av assisterande präster. I Loshult artade sig kyrkoinvigningen 1828 till en veritabel folkfest. Biskopen och hans åtta assistenter iklädde sig skrudarna i mensalhemmanet och vandrade i procession till kyrkogården där folk av alla stånd och åldrar

18. Borrbys nya kyrka byggdes 1841 i empirestil efter J W Gerss ritningar. Grundplanen är rektangulär. Rester av medeltidskyrkans murar ingår i långhusets västra och norra vägg.

hade samlats. Många hade vandrat dit ända från Kyrkhult, Pjätteryd och andra Smålandssocknar. Deras närvaro "ökade solenniteten" och gjorde invigningen till "en i dessa nejder ovanlig festiviteten." Kanonskott och musik ackompanjerade och biskopen "kände synnerliga glädje och tillfredsställelse."²⁵⁵ Lika högtidligt var det i Osby 1840.²⁵⁶ I Hästveda och Farstorp fick stiftets biskop en rentav kunglig mottagning. Barnen hade bundit hundratals blomsterkransar och rest en äreport med biskopens namnchiffer. Unga granar kände vägen och Faxe förklarar rörd att "det var kanske en af de skönaste stunder i Herr Biskopens lefnad, ty det var en Högtid för Hjärtat."²⁵⁷

19. Empirepredikstolen ritades 1840 av kyrkans arkitekt. Vid interiörens omdaning 1894 ersattes den av en motsvarande möbel i påkostad nyrenässans.

20. Henrik Reuter Dahl.

Henrik Reuter Dahl (1855–1856) – ”ljusa, hvita, från världen afskilta hus”

När Henrik Reuter Dahl efter Faxes död 1855 blev biskop i Lund var han sedan länge väl förtrogen med alla stiftets angelägenheter. Ända sedan 1827 då han blev ledamot av domkapitlet hade han deltagit som assistent vid otaliga visitationer och andra förrättningar i församlingarna. Från och med 1840 tjänstgjorde han allt oftare som Faxes ställföreträdare.

Som representant för den sjuke och åldrige Faxe tycks Reuter Dahl i stort sett ha arbetat helt i biskopens anda. Först efter hans utnämning kan man urskilja en ny klang i visitationsprotokollen. Under sin korta tid som biskop hann Reuter Dahl bara genomföra en enda visitationsresa. Den varade från den 14 augusti till den 14 september

1855 och omfattade Albo och Järrestads härad. Reuter Dahl hade bestämt sig för att visitera kontraktsvis. I Simrishamn nådde honom budet att ärkebiskop Holmström hade avlidit, Reuter Dahl var medveten om att han själv kunde bli dennes efterföljare. Den 31/1 1856 utnämndes han till Sveriges ärkebiskop. I april lämnade han Lund.

Godtagbara och oacceptabla kyrkor

De 19 protokoll som undertecknades av Reuter Dahl under visitationsresan på Österlen lämnar intressanta upplysningar om hans syn på kyrkobyggnaderna i stiftet. Kyrkor som var ljusa och välvårdade godkändes av biskopen oberoende av hur de såg ut i övrigt. Det gäller t ex Ravlunda och Järrestads kyrkor.²⁵⁸ ”Cimbris kyrka fann H Biskopen, ehuru till utrymmet inskräntare, uppfylla alla anspråk.” heter det den 8/9 1855 i denna församling.²⁵⁹

I stort sett nöjd var han också med flera andra kyrkor där endast smärre bristfälligheter antecknas: i Vemmerlöv behövde golvet jämnas,²⁶⁰ Brösarp hade remnor i nykyrkan,²⁶¹ i Andrarum var altaret placerat i söder eftersom kyrkan i slutet av 1700-talet hade fått en stor tillbyggnad i norr. Reuter Dahl ogillar denna placering. Altaret står dessutom för mörkt.

Eljaröds kyrka var i ganska gott skick men församlingen hade många önskemål om förbättringar. Reuter Dahl uppmanar församlingen att se till att alltid det viktigaste blev gjort först.²⁶² Han syftar här kanske på den gamla förordningen från 1759 där det heter ”att, innan kostnad göres på prydnaden af altartafla, predikstol, klockor och hvarjehanda innanrede, böra kyrkans murar, väggar och hvalf först botas och istandsättas.”²⁶³

Vitaby kyrka var i det inre snygg och välvårdad men bristfällig i det yttre, strävpelarna behövde reparation och hela kyrkan ny rappning.²⁶⁴

I flera församlingar fanns vid Reuter Dahls besök redan planer på tillbyggnader och/eller restaureringar. Nykyrka i norr planerades i Mellby,²⁶⁵ i Gladsax hade ritningar för en större utvidgning sänts in till myndigheterna,²⁶⁶ Tommarp hade redan en godkänd ritning för en tillbyggnad som för närvarande inte ansågs behövlig.²⁶⁷ Vallby, som under 1700-talet hade fått en tillbyggnad på korets norra sida ”företedde sig i sitt nuvarande skick något oformlig.” Den hade nämligen ”formen af en vinkelhake”. Kyrkans patronus var nu beredd att bygga en korsarm även i söder. Vid visitationen förklarade han sig också villig att bygga till kyrkan i Bolhög.²⁶⁸

I Östra Nöbbelöv hade Reuter Dahl glädjen att se resultatet av 1850 års genomgripande restaurering. Kyrkan hade då utvidgats efter C G Brunius ritningar. I protokollet heter det: ”H Biskopen uttalade sin belåtenhet öfver Nöbbelöfs vackra kyrka i hvars åsyn församlingen borde finna rik ersättning för sina gjorda ansträngningar med densammas uppbyggande.”²⁶⁹

I Borrbys lovordade Reuter Dahl ”anstalter som dels redan vidtagits, dels påtänkts för upprätthållandet af den för få år sedan upp-

byggda men likväl i många afseenden redan bristfälliga kyrkan.” Den skandalösa historien om den illa byggda kyrkan i Borrbý kände Reuterda hl säkert väl till. Kyrkan restaurerades nu efter Brunius anvisningar.²⁷⁰

Under sin resa såg biskopen två kyrkor som misshagade honom i allra högsta grad. I båda församlingarna hade man också redan beslutat att bygga nytt och Reuterda hl uppmanade församlingarna att verkställa planerna så fort som möjligt.

Stiby kyrka betecknas i protokollet som ”bofällig” och ”den enda glädje H. Biskopen vid denna syn kände, låg den tanken att den gamla kyrkan skulle snart lemna plats för en ny.”²⁷¹

Rörums kyrka ”hade befunnits i oförsvarligt skick.” Interiören med sina låga valv och den stora åhörarlåktaren i norr blev föremål för skarp kritik. Lika missnöjd var biskopen med exteriören, klockstapeln och kyrkogården. Församlingen som hade dålig ekonomi visade ritningar och kostnadsförslag för den nya kyrkan men biskopen ”kunde dock ej förlika sig med tanken att den gamla kyrkan i sitt nuvarande skick skulle af församlingen begagnas ännu 9 à 10 år.” Han rekommenderar ”upptagandet af ett amorteringslå n.” Biskopen uppmanar församlingen ”på det entrågnaste att med det snaraste något vidtaga.” Den gamla kyrkan stod emellertid kvar till 1879. Våggår och valv var starka, de betecknas också i visitationsprotokollet från 1855 som ”goda och hjälpliga”.²⁷²

Reuterda hl och medeltidskonsten

Men det fanns också kyrkor i kontraktet som väckte biskopens beundran. I Sankt Olof uttrycker han hänförd ”sin glädje öfver att hafva fått bese detta herrliga tempel.” Han hörde med tillfredsställelse att reparationer var planerade och ville gärna brevledes hōra om restaureringen: ”det skulle alltid vara kårt att mottaga underråtelser om S:t Olofs gamla, märkvådiga kyrka.” Han uppmanar givetvis också församlingen ”att träget upptråda i detta gamla, årevördiga och herrliga tempel. Det borde vara upplyftande att i en sådan helgedom få hōra ordet förkunnas och i bōnen samtala med Gud.”²⁷³

Också Simrishamns kyrka tilltalade honom. Han erinrade församlingen om ”hvilken stor skatt det vore för en mindre stad att hafva en så vacker och varaktig kyrka.”²⁷⁴

I Mellby antecknas till protokollet att kyrkan ”med sitt egendommiga byggnadssått hade förefallit H. Biskopen vacker och väl vårdad.”²⁷⁵

Det är tydligt att Reuterda hl kände sig berörd av den senmedeltida arkitekturen. Ljusa, gotiska kyrkorum med hōga valv fann han upplyftande, där var det lått att samtala med Gud. I Mellby var det antagligen inte så mycket det breda romanska våsttornet som väckte hans beundran utan det tvåskeppiga långhuset med sina tre åttakantiga mittpelare. Kyrkorummet var hōgt och täcktes av sex spetsbågiga valv.²⁷⁶ För Reuterda hl var detta först och fråmst en gotisk kyrka.

En 1100-talskyrka som Stiby med brett våsttorn och kastal var dåremot helt ointressant trots att Brunius ingående beskriver den i sin konsthistoria. Den var förfallen och ”bofällig” och biskopen var oförmōgen att se den gamla kyrkans estetiska och historiska värden. Mōjligheten att reparera bristfålligheterna (Brunius hade säkert kunnat restaurera Stiby!) diskuterades aldrig. I protokollet antecknas: ”Kyrkan egde inga gamla minnesmårken, icke en gång någon dopfunt . . . ett messingslejon för dopvattnets upphåmtande förvarades i ett skåp i sacristian.” Inte ens det vackra akvamanilet tycks ha väckt Reuterdahls beundran.²⁷⁷

Medeltida dopfuntar dåremot var erkånda som betydande minnesmårken. I Brōsarp stod den gamla funten i vapenhuset, i Andrarum i sakristian. Reuterda hl ville att funtarna skulle flyttas in i kyrkan och användas. I Jårrestad heter det att ”den gamla dopfuntens plats hade blivit upptagen af en ful och vidrig tråbild som uppbår dopfatet.” Medeltidsfuntens kuppa hade hittats vid gråvning på kyrkogården och borde ”upphjelpas och förses med passande skåft och fot samt insåttas på sin behōriga plats i stållet för tråbildens.”²⁷⁸

Reuterda hl var kyrkohistoriker med djupa kunskåper om kristendomens första århundraden i Norden. Hans omfattande verk *Svenska Kyrkans historia* 1–4:1 utkom 1838–66. Redan 1830 publicerade han i *Theologisk Qvartalskrift* sin epokgörande kållkritiska studie ”Ansgarius, eller begynnelsepunkten af christendomen i Sverige.” Mot denna bakgrund år hans syn på medeltidskonsten i stiftet särskilt intressant. Betecknande nog förmår han ej att de se de romanska kyrkorna som vårdnadserbjudande vittnen för kristendomens segertåg över Skåne. Dalköpinge kyrka finner han t ex 1846 ”trång och oansenlig”, han förordade rivning.²⁷⁹ De flesta av provinsens kyrkor var just alltför ”oansenliga” för att engagera biskopen. Den ”stora” medeltidskonsten dåremot kunde hänfōra honom.

Kōln och Lund

I sina memoarer berättar han om sitt mōte med domen i Kōln som han besōkte under sin långa resa på kontinenten år 1835:

”Ej mer ån en half dag kunde jag der tillbringa. Jag använde den flitigt. Mitt hufvudsåkliga uppehållsstålle var naturligtvis domen. Jag kan icke såga mer derom ån att den på mig verkade förintande. Vid dess storhet och herrlighet fann jag mig, fann jag hvarje individ hafva försvunnit. Af konstverket var jag helt och hållet beherrskad, vida mer ån af något annat, som jag sett. Också konstverken i konstverket och en del andra kyrkor och byggnader besågs så gott tiden det medgaf.”²⁸⁰

Stor konst hade han tidigare mōtt i en annan domkyrka, nämligen Lunds. Reuterda hl förordnades 1833 av Kungl Majt att ha tillsyn över domkyrkans historiskt märkvådiga inventarier medan koret restaurerades. ”Hårvíd kunde just inget göras, då hela choret, hvars

förstöring blifvit anbefalld, var historiskt märkvärdigt.” skriver Reuterdahl i memoarerna.²⁸¹ Både han och Faxé hade ”oafbrutet afstyrkt” rivningen av Jakob Erlandssons lektoriemur, båda ogillade korets omgestaltning. Under sommaren 1833 vistades Reuterdahl mycket i domkyrkan. Han följde arbetena, varnade och ”bad om förskoning, der icke förstöring var nödvändig, men utträttade litet eller intet.” Att domkyrkans forna utseende åtminstone dokumenterades i ord och bild finner han utomordentligt värdefullt.

Det är anmärkningsvärt att han betraktade hela koret och dess inredning som en enhet. ”Om det konstvidriga, det rentaf barbariska i chorets raseri vill jag ej tala. När jag derpå tänker, kommer mitt blod i kokning.” skriver han.²⁸²

Vid ombyggnaden blev en del inventarier hemlösa. Reuterdahl engagerade sig speciellt för korstolarnas öden. De hade flyttats ner i den fuktiga kryptan. Brunius var ganska oförstående ifråga om den gamla korinredningens utomordentliga konstvärde.²⁸³

Ordning och sedlighet

Om Reuterdahl var kritisk mot interiörens förvandling berömmar han Brunius för att denne städade upp i domkyrkans närmaste omgivning. Han såg med tillfredsställelse att ”usla hyblen och smutsiga kåkar ... utan barmhertighet undanröjdes.”²⁸⁴

Citatet är betecknande för Reuterdahl. Han kunde ej förlika sig med ”oordning” i någon form vare sig det gällde yttre ting eller det sedliga tillståndet i någon församling. Biskop Faxé hade rekommenderat ordning och reda på alla områden som något praktiskt och eftersträvansvärt. För Henrik Reuterdahl är ordning mera – det är en moralisk kvalitet. Där oordning härskar börjar allt ont.

Visitationsprotokollen från år 1855 vittnar om att Reuterdahl var nitisk i att skaffa sig underrättelser om folkets livsföring och sedlighet. Protokollen är framförallt på dessa punkter utförliga. Han förmanar församlingsborna till ett dygdigt och kyskt leverne och blir upprörd när verkligheten inte överensstämmer med hans ideal. I St Olof t ex hade kyrkoherden i sin ämbetsberättelse uppgett att fästefolk ofta flyttade samman före vigseln.²⁸⁵ I skarpa ordalag uttrycker Reuterdahl ”sin afsky öfver det vederstyggliga i ett sådant förhållande.”²⁸⁶ I hamnstaden Simrishamn och grannorten Simris fanns missförhållanden som idag skulle sammanfattas under beteckningen sociala problem. För Reuterdahl framstår fiskarebefolkningens och arbetarnas dåliga situation som en följd av bristande flit och sedlighet. Visitationshandlingarna från dessa orter är betecknande för prästerskapets och den dåvarande kyrkoledningens samhällssyn: ”Oordning” är ett sammanfattande begrepp för uppstudsighet, fylleri, oväsen, måttlöshet och utsävningar av alla slag. Ordning härskar där folket för en ”stilla vandel” i flit, laglydighet, måttfullhet, kyskhet, sänja och beskedlighet. Oordning, dvs allt vildvuxet och okontrollerbart, framstår som ett ständigt hot mot det bestående i kyrka och stat. Ordning däremot behagar överheten.

Gudomlig ordning i kyrka och stat

Ordet ordning används under 1800-talet i många olika sammanhang och med skiftande betydelse och angelägenhetsgrad. I bestämd form betecknar ordet för konservativa teologer och lekmän en av Gud given konstant. ”Akten på hans vilja. Iakttagen den af honom inrättade ordningen.” säger Reuterdahl vid en kyrkoinvigning 1843.²⁸⁷ Ännu tydligare uttrycker han sig vid kyrkoherdesinstallationen i Ausås den 31 juli 1856 där han förklarar att Gud låter det goda ”i en naturlig, man kan nästan säga nödvändig ordning utflyta ur de påbud, föranstaltanden och inrättningar, som han gjort i verlden.” Som sådana påbud nämner han arbetet och återhållsamheten och fortsätter: ”Ett gudomligt föranstaltande är det borgerliga samhället och dess lag. ... Gud är dess egentlige upphovsman. Buden och inrättningarne komma från honom. Han ger vilja och kraft att dem följa.”²⁸⁸

Det säger sig självt att en man med denna samhällssyn slår vakt om den bestående ordningen i kyrka och stat. Henrik Reuterdahl var högkyrklig teolog och ultrakonservativ politiker. Som ledamot resp ordförande i riksdagar och kyrkomöten motarbetade han målmedvetet reformförslag och liberala strävanden vare sig det gällde reformen av riksdagsrepresentationen, frälseprivilegiernas avskaffande, anslag för järnvägsbyggen eller decimalsystemets införande.²⁸⁹

Reuterdahls främsta mål som kyrkopolitiker var att värna om kyrkans enhet. Han såg det som kyrkoledningens viktigaste uppgift att hejda de fria religiösa rörelserna. Givetvis motsatte han sig konventikelplakatets upphävande. I den uppmärksammade skriften, *Svenska kyrkans och skolans ifrågavarande angelägenheter* (1853) försvarar han den svenska statskyrkans positioner: ”Enhet mellan stat och kyrka, förbud mot affall och förbud mot enskilda den offentliga gudstjensten ersättande religions-sammankomster äro stycken, som nödvändigt hörer samman.”²⁹⁰

Den hotande splittringen inom kyrkan är också huvudämne i Reuterdahls *Herdabrev till prästerskapet i Lunds stift*, utfärdat den 27 juli 1855. Han uppmanar prästerna att vara på sin vakt mot ”religiösa oredor och förvillelser”. De ”förvillade” bör behandlas med kärlek, men ”lag och ordning och den allmänna församlingens bästa får ej ges tillspillo.” Väckelserörelsernas krav på fri och obunden religionsutövning är för Reuterdahl fullständigt orimliga krav: ”mången vill genom obundenheten skaffa rättigheter och fortkomst åt sin egen hjernas lösa hugskott eller åt sitt eget hjertas förvillade begärelser, och således genom att han medverkar till nedrivandet af den stora allmänna kyrkan skaffa plats för ett enskilt, mot christendom mer eller mindre fientligt kapell.”

I herdabrevet betonar han vidare *formens* betydelse för all mänsklig och gudomlig verksamhet. Fasta, bestämda former är nödvändiga i det enskilda livet, i konst och vetenskap, i kyrka och stat. ”För sin religiösa verksamhet har menniskoanden erhållit en skön och tillika stark form i luthersk kyrka.”²⁹¹ Kyrkan är Guds skapelse. Gud är ordningens Gud.

Kyrkan och kyrkobyggnaderna.

I sina tal vid kyrkoinvigningar tecknar Reuter Dahl i nästan visionära ordalag sin bild av kyrkan som en världsomfattande gudomlig inrättning. Den är ”en och odelbar och öfverallt tillstädesvarande”. Kristus är dess grund, ”hela jorden är dess golf och himmelen är dess tak och i hvarje vrå af verlden skymtar dess murar.”²⁹² De enstaka kyrkobyggnaderna i världen är delar av den stora osynliga kyrkan.

Reuter Dahl konkretiserar sin vision med hjälp av olika bilder. I Torrlösa betecknar han varje enskild kyrka som ”en ringa bänk af den stora allmänna, öfver hela jorden snart uppbyggda christna kyrkan, eller ännu riktigare . . . en utvärtes och synlig port till den osynliga och andliga kyrka, som Christus för menskligheten hafver upprättat. Sådana portar finna vi, lofvad vara Gud, öfverallt i våra landamären.”²⁹³

Utifrån detta synsätt är det givetvis viktigt att dessa ”bänkar” är välmålade och blanka, att dessa ”portar” är värdiga portaler. För Reuter Dahl är kyrkan ”den hvita och glänsande byggnaden”. Även de enstaka kyrkobyggnaderna bör vara ”hvitglänsande, från alla andra boningar i storlek och utseende åtskilda hus.”²⁹⁴

Han välkomnar därför när en ”trång och förfallen” kyrka ersätts av en ”skön byggnad.”²⁹⁵

När en ny kyrka invigs talar Reuter Dahl gärna om kristendomens traditioner i församlingen. ”Ett sådant Guds hus, en sådan port har från uråldriga tider här funnits” säger Reuter Dahl i Torrlösa, ”Men huset var bräckligt och porten förfallen . . . I gjorden rätt och välderi, att I låten det nya huset blifva stort och ljust och skönt och fast. Derigenom gäfvén I tillkänna att I deri talrikt vilja sammankomma . . . och vinnlägga Eder om samma renhet och skönhet i Eder hjertan och i Eder lefverne, som I finnen i Eder tempel, och i Eder tro och helgelse hafva samma fasthet, som I hafven nedlagt i Eder kyrka. För dess skönhet och fasthet — den är en af de största och skönaste i denna landsort — må vi dessutom erkänna både insigten och skickligheten hos den man, som gifvit Eder anvisningen att bygga . . .”²⁹⁶ (Det sista är ett erkännande av Brunius kunnande.)

”I hafven fått ett nytt tempel, hafven I ock fått ett nytt hjerta och ett nytt sinne?” frågar Reuter Dahl i Glimåkra. Överallt där en ny kyrka invigs hoppas han att den ljusa byggnaden skall påverka församlingsborna i positiv riktning. Kyrkorna skall vara ”höga förklaringsberg der nåd och salighet åtnjutas och derifrån nåd och salighet till de låga menskliga boningarna hembäres.”²⁹⁷ Kyrkobyggnaden i sig är alltså oerhört viktig, kyrkorummets gestaltning får en närmast moralisk innebörd. Kyrkan skall vara en ”herrlig prydnad” inte bara för sin församling utan för hela landskapet. Den skall stå ”lysande och fager som en nyklädd brud”. Den skall vara en ”säker ledsven” både för sjöfararna och för alla som seglar på livets hav.²⁹⁸

Kyrkan skall givetvis också vara utrustad med ”allt som till ett Herrans hus hörer” nämligen ”ett enkelt men värdigt altare” en i hela kyrkan synlig predikstol och en orgel ”som skall beledsaga

församlingens froma sånger”.²⁹⁹

Gång på gång förklarar Reuter Dahl hur viktigt templet och dess inredning är för församlingen. ”Ett väl ordnad och utrustat tempel är den bästa jordiska skatt som en menighet kan förvärfva sig. En menighet som icke gör hvad den förmår för att vinna en sådan skatt är ingen gladelig företeelse.” säger han i Torrlösa.³⁰⁰ Det är med andra ord en skam för en församling att ha en förfallen eller mindre väl vårdad kyrka. I det stora perspektivet som Reuter Dahl så gärna anlägger blir en sådan byggnad en skamfläck, en skönhetsfläck på den världsomfattande osynliga kyrkans kropp. Sådana skönhetsfläckar var t ex kyrkorna i Stiby och Rörum.

Rent och orent

Henrik Reuters Dahl hade som alla kyrkoinvigare vissa svårigheter att förklara varför den allestädes närvarande Gud behöver särskilda hus att bo i. Visserligen bor Gud överallt, säger han i Glimåkra ”enär intet rum finnes från hvilket han kan sägas vara uteslutet” men företrädesvis bor han i kyrkan där ”inga andra handlingar, än de som åsyfta hans ära verkställas.”³⁰¹ Kyrkan är Guds ”mera egentliga boning och verkningsort”, där befinner sig människan ”djupare in i helgedomen” än när hon står under bar himmel eller i en vanlig bostad. Där människor bor ”begås mycket synd . . . Här, i Guds hus begås blott heliga handlingar . . . Vi veta . . . huru gott det är . . . att hafva ett hus från vilket allt menskligt och syndigt och orent skall vara afsöndradt, ett hus i hvilket blott det gudomliga och heliga skall sökas och finnas.”³⁰²

Dessa och liknande tankegångar går som en röd tråd genom Reuter Dahls invigningstal. Biskopen var ständigt rädd för mötet med mänsklig ”synd och vederstygglighet”, ”vällust” och ”orenhet”.³⁰³ Åtminstone i templet ville han vara säker på att få vara avskild från det mänskliga livets trivialitet och sinnlighet. Oro och konflikter skall lämnas utanför. Från Guds hus är ”de jordiska bestyren och den jordiska oron bortvisade.”³⁰⁴ Kyrkor skall vara ”fridsboningar, . . . hvita, ljusa, från verlden afskilta hus.”³⁰⁵

Reuter Dahls reaktion vid visitationen i Rörum är betecknande: Biskopen känner sig illa till mods i det oöverskådliga, dunkla rummet. Den stora läktaren skymmer, bänkrummen når nästan ända fram till altaret. Atomfären är tät och påträngande. Många människor har samlats, kyrkan är trång. I detta rum fanns alltför mycket världsligt, mänskligt och sinnligt. Biskopen uppmanar församlingen ”att anskaffa ett värdigt Guds hus och afstå skammen af att hafva ett sådant som det nu befintliga.”³⁰⁶

Reuter Dahls synsätt var emellertid inte bara grundat i hans personlighet. Under hela 1800-talet leder civilisationsprocessen till fortskridande differentiering på alla områden. Redan Faxes visitationer syftar till att lära församlingsborna skillnaden mellan profant och heligt. Guds hus får inte användas för profana ändamål. Döden förvisas till ett avskilt område och livet och alla dess yttringar skall i

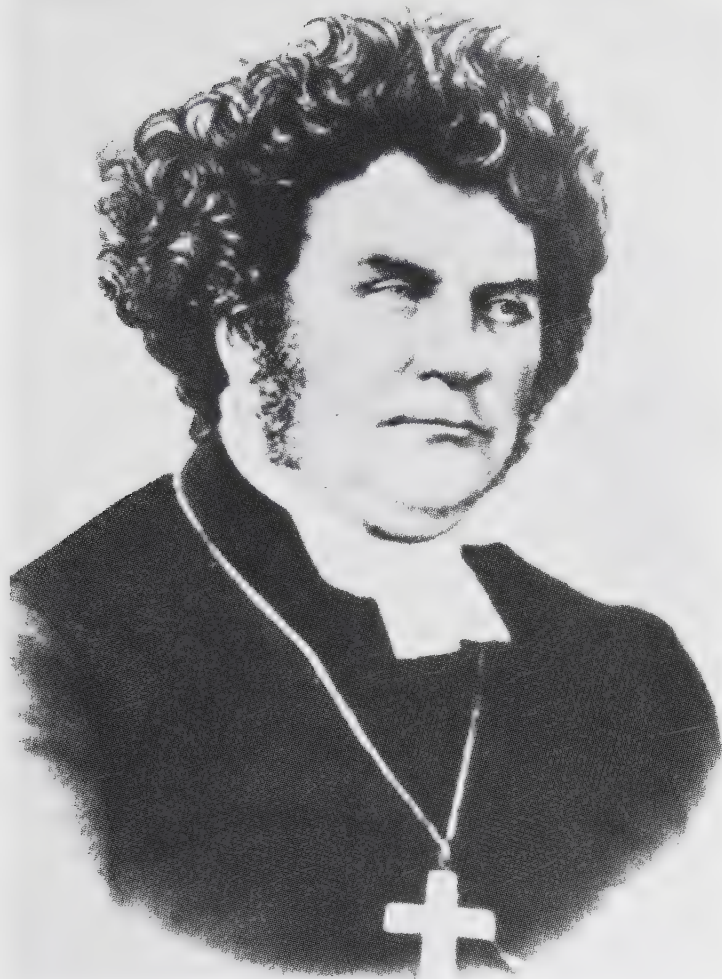

21–22. Rörums gamla kyrka. Från läktarbröstningen hänger sockenbornas minneskransar och buketter. Gamla gravar tycks finnas under golvet som är strött med enris. Ljus och skuggor vandrar över nötta inventarier och grova väggytor. — Oljemålningar av Montan.

möjligaste mån hållas utanför kyrkans portar. Sakta men säkert förvandlas sockenkyrkan till ett värdigt Guds hus. Ordningen kräver det.

Denna utveckling var redan under 1800-talets första decennier en allmän tendens. Målsättningen var emellertid tämligen vagt formulerad. Från och med 1830-talets slut arbetar framförallt Brunius systematiskt för ändamålsenliga gudshus i kyrkligt värdig stil. Henrik Reuterdahls syn på Kyrkan och kyrkobyggnaden är fast förankrad i hans livshållning och hans konservativa samhällssyn. Under hans ämbets-tid grundläggs högkyrklighetens handlingsprogram.

23. Johan Henrik Thomander.

Johan Henrik Thomander (1856–1865) – ”att icke plats måtte saknas”

Den 6 juli 1856 var Lunds domkyrka skådeplats för en betydelsefull tilldragelse: Johan Henrik Thomander vigdes till biskop i Lunds stift av sin föregångare, den nyblivne ärkebiskopen Henrik Reuter Dahl. De båda männen som i ungdomsåren hade varit nära vänner och meningsfränder representerade nu huvudlinjerna i den häftiga kyrkdebatten som rasade vid seklets mitt. Bakom Reuter Dahl stod den konservativa, högkyrkliga falangen; Thomander betraktades som talesman och ledare för den reforminriktade liberala flygeln.

Kyrkan, staten och väckelsen

Thomanders 9-åriga episkopat blev ett betydelsefullt skede i Lunds stifts historia. Tiden präglades av dialogen med de inomkyrkliga

väckelserörelserna och kampen mot den tilltagande separatismen. Ett flertal reformförslag som sedan 1830-talets slut hade diskuterats i kyrka och stat antogs också under dessa år; den uppenbara kyrkoplikten avskaffades 1855, konventikelplakatet upphävdes 1858, sockenbandet upplöstes 1859. Genom 1862 års kommunallagsreform uppdelades sockensjälvstyrelsen i kyrkostämma och kommunalstämma. Samma år reviderades också det gamla tiondesystemet genom prästlöneregleringen. Kyrkomötesfrågan löstes slutligen vid 1865–66 års riksdag i samband med representationsreformen. Dessa reformer var en seger för den liberala linjen och en stor personlig framgång för Thomander. Redan 1837 hade han formulerat sitt kyrkopolitiska reformprogram i en kortfattad ”Kyrkoordning”, publicerad i *Theologisk Quartalskrift*. ”Kyrkoordningen” antogs året därpå som kyrkolagskommitténs förslag och bildade därmed utgångspunkt för reformarbetet under de närmaste följande decennierna. I mitten av 60-talet var många av punkterna i det thomanderska programmet förverkligade.

Thomanders syn på kyrka och samhälle bygger på övertygelsen att kyrka och stat är väsensskilda enheter och ej bör betraktas som identiska. Kyrkan är djupast sett ”den osynliga kyrkan” och bör verka i samhället som andlig gemenskap och kraftkälla. Prästens viktigaste uppgift är därför nådemedelsförvaltningen och själavården. Hans profana, samhällseliga göromål bör inskränkas och så småningom helt övertas av samhällets instanser.³⁰⁷

Insikten om kyrkans väsen och själavårdens betydelse tillämpade Thomander konsekvent som förkunnare och stiftschef. I sitt *Herdabrev till prästerskapet i Lunds stift* framlägger han sitt handlingsprogram med tanke på kyrkans aktuella problem: ”den svenska kyrkan har i våra dagar inkommit i för henne hittills oerhörda förhållanden. Ifrån den tid då en evangelisk kyrka begynte finnas i detta land, hafva inom henne icke försports rörelser och sönderingar af den skärpa och den utsträckning som de nu varande. . . . Käre Bröder, vinnläggom oss att med kärleksfull vishet sammanhålla hvad sammanhållas kan.”³⁰⁸

Att rädda den evangeliska väckelsen för kyrkan var Thomanders främsta mål. Genom intensifierad själavård, undervisning och upplysning ville han bemöta och förekomma de frireligiösa gruppernas initiativ i socknarna. Thomander ansåg att församlingsbornas behov av individuell uppbyggelse och väckelse borde tas på allvar och tillfredsställas av kyrkan bl a med hjälp av renlärig religiös litteratur, resepredikanter och husförhör hållna i förtrolig och kärleksfull anda.³⁰⁹ Prästmöten och täta visitationer var avsedda som hjälp och inspiration för prästerskapet.³¹⁰ Thomander rekommenderade också informella möten och sammankomster, alla tillfällen till samråd var givetvis viktiga i lundastiftet som präglades av motsättningar mellan konservativa och starkt frisinnade grupper av präster.

Johan Henrik Thomander följde konsekvent sin egen linje. Hans personliga auktoritet, hans talekonst och hans stora arbetskapacitet och energi var honom till hjälp.

Beslut och handlingskraft i kyrkobyggnadsfrågor

I 1837 års "kyrkoordning" pläderade Thomander för en intensifiering av visitationsväsendet.³¹¹ Som biskop rättade han sig verkligen efter kyrkolagens bestämmelse att "biskopen skall uti sitt stift en gång om året visitera så många församlingar som möjligt."³¹² Från 1856–1864 visiterade han ca 100 pastorat eller dubbelt så många församlingar. Därtill kom ett antal kyrkoherdesinstallationer och 25 kyrkoinvigningar.

Vid alla dessa förrättningar predikade Thomander givetvis både i gamla, tillbyggda och nya kyrkor. Byggnadsverksamheten i stiftet blomstrade under hans biskopstid. Inte mindre än 48 helt nya eller tillbyggda och restaurerade kyrkor togs i bruk under dessa 9 år. Många av dessa byggen hade förstas planerats långt före hans tillträde. Å andra sidan fattades fram till 1865 ett stort antal byggnadsbeslut som resulterade i nya kyrkor under åren närmast efter hans död. Thomander var med andra ord precis som hans föregångare en ivrig tillskyndare av nya kyrkor. Med tanke på hans liberala kyrkosyn är hans ställningstagande i byggnadsfrågor speciellt intressant.

Henrik Thomanders första visitationsresa gick till Blekinge. Den var planlagd av Reuter Dahl men genomfördes nu under delvis andra förtecken. Protokollen från denna resa är korta och koncentrerade och vittnar om snabb takt, på knappa tre veckor hann Thomander med att visitera 9 pastorat dvs 16 församlingar. Protokollanteckningarna visar Thomanders intresse för själavården och undervisningsfrågorna.

Redan första dagen, den 9/8 1856 kom Thomander i kontakt med ett kyrkobyggnadsärende. Frågan om utvidgning eller nybyggnad av Ronneby kyrka som då hade diskuterats i mer än 30 år togs givetvis upp vid visitationen. Biskopen ger konkreta förslag för ärendets lösning, bl a menar han att en kyrkobyggnadskommitté bör bildas.³¹³ Efter denna förrättning skriver Thomander entusiastiskt till hustrun Emilie: "Den första visitationen är väl öfverstånden, såsom det synes till ovanlig belåtenhet nästan å alla sidor. Saker som i 30 år förgäfves varit å bane, hafva på en half timme kommit i en fart som troligen skall räcka i årtal. En kyrka till, en ny kyrkogård, nya anstalter för skolundervisningen och andra goda sakers befrämjande höra hit."³¹⁴

Citatet är belysande. För Thomander var en ny kyrka "en god sak" precis som en ny kyrkogård eller en ändamålsenlig skolbyggnad. Han tyckte om att använda den makt som hans ställning och hans personliga auktoritet gav honom för att främja och påskynda goda och nyttiga företag.

Thomander var en aktiv och handlingskraftig man med starkt temperament. Själv impulsiv och beslutsam blev han påtagligt irriterad när han ute i församlingarna konfronterades med segslitna tvister, krångel och dröjsmål. Frågan om tillbyggnad eller nybyggnad, ekonomiska svårigheter, oenighet vid val av kyrkplats, överklaganden av tidigare fattade beslut osv kunde förhålla ett byggnadsärende i 20 eller 30 år.³¹⁵ Under tiden var församlingen tvungen att lägga ner

pengar och dagsverken på underhållet av den gamla kyrkan som inte längre kunde rymma den från år till år växande befolkningen. För Thomander var dessa långa dröjsmål inte bara ett oförlåtligt slöseri med tid och resurser, han hade också svårt för att förlika sig med böndernas långsamma takt. Det tröga, sega, krångliga var honom motbjudande.

Protokollet från visitationen i Billeberga den 27/7 1858 visar hur han kunde gå tillväga för att reda ut och påskynda en trasslig och långdragen byggnadstvist:

"Frågan om ny kyrkobyggnad uti Billeberga hade ådragit sig H H Biskopens uppmärksamhet ej minst derföre, att densamma, ehuru redan år 1849 väckt, likväl alltsedan förblifvit oafgjord. H H Biskopen fann det långa dröjsmålet så mycket mera anmärkningsvärt, som den gamla kyrkan icke allenast är i högsta grad bristfällig utan äfven alltför trång samt dess cassa derjemte eger rika tillgångar. H H Biskopen uttryckte sitt missnöje med det otillbörliga uppskov, som hittills egt rum, och tillfrågade församlingen, om den hade för afsigt att ännu längre behålla kyrkan i sitt närvarande skick, hvartill svarades ett allmänt nej äfvensom flera församlingsmedlemmar förklarade sig vilja samverka med Pastor till denna frågas skyndsamma afgörande. H H Biskopen ansåg sig med så mycket större skäl kunna och böra uppmana till sakens snara, oförtöfvade genomförande, som inga giltiga orsaker kunnat förebringas till uppskofvet, förklarade H H Biskopen desslikes, att, om krängel och onödig tidsutdrägt skulle fortfa, han nog skulle veta iakttaga, hvad för honom ankom, för att förmå till handling, der man så länge stannat vid blotta ord."³¹⁶

Det förefaller som om samarbetsviljan inom församlingen verkligen ökade efter Thomanders visitation. Så småningom löstes tvisten. 1860 kom kyrkbygget igång.

Anledningen till att en församling väntade med att bygga den planerade kyrkan var givetvis först och främst finansieringsproblem. Man var tvungen att avvakta kyrkokassans tillväxt. Medan man väntade steg priserna.

Norra Åkarps församling som planerade en kyrka med plats för ca 800 personer fick 1852 på entreprenadauktion ett anbud på 13 000 kr. På grund av penningbrist beslöt man då att vänta. 1862 fick byggnadsdirektionen av en byggmästare beskedet att kyrkan skulle kosta minst 24 000 kr förutom dagsverken och körslor. Vid visitationen 1863 föreslår Thomander församlingen att ta upp ett amorteringslån för att kunna komma igång med bygget. Arbetet bör "ofördröjligen förberedas" och sockenborna uppmanas att köra fram sten.³¹⁷

Det är typiskt för Thomander att han ofta ger praktiska förslag och manar till snabb handling. Bristande medel kunde anskaffas genom lån, men finansieringen kunde också lösas genom att man byggde billigare.

I Virke fanns 1860 ritning till en ny kyrka som var beräknad att

kosta 15 000 kr. Thomander menade att man borde kunna bygga en kyrka för 350 personer, som det här var frågan om, för ett betydligt lägre pris. Viktigast var också här att man byggde genast.

Folkmängd och platsantal

Brådskan är förklarlig med tanke på platsbristen i kyrkorna. Av alla de kyrkor som Thomander besökte från 1856–1864 uppges ca 50 såsom alldeles för små i förhållande till folkmängden. Tittar man på anteckningarna om platsantal resp folkmängd i några av dessa församlingar får man ett begrepp om hur nödvändigt det var att lösa problemet:

Församling	platser i kyrkan	folkmängd
Grönby	230	1 121
Anderslöv	519	1 945
Höör	550	2 117
N Åkarp	204	1 249
Vånga	494	2 588
Ottarp	300	1 600 ³¹⁸

I några fall berodde kanske platspristen på att kyrkorummets inredning inte var ändamålsenlig. Så var fallet t ex i Dalby. 1864 heter det i visitationsprotokollet: ”deremot erfordrade Dalby kyrka ombyggnad. Då kyrkan nu icke eger mer än 225 sittplatser men församlingen räknar 1 209 Kommunikanter så påkallar missförhållandet mellan desse Ziffertal, att kyrkans utrymme ökas.”³¹⁹ Hela folkmängden var 1 494 personer.

Idag finns 300 platser i Dalby kyrka. Att bygga en läktare i det höga kyrkorummet borde ha varit enkelt. Med tanke på att ordet ”ombyggnad” vid denna tid oftast (men inte alltid) används i betydelsen nybyggnad är det tänkbart att man inte var främmande för tanken att ersätta den gamla kyrkan med en ny och rymligare. På ett annat ställe i detta protokoll talas det emellertid om kyrkans ”ifrågasätta tillbyggnad”.

Vid denna tid förutsatte man att alla kommunikanter dvs alla konfirmerade församlingsmedlemmar skulle besöka kyrkan regelbundet, helst naturligtvis varje söndag. Kyrkan borde därför rymma ca 2/3 av församlingen.³²¹

Visserligen fanns församlingar där kyrksamheten var sämre t ex Gårdstånga, där det heter i ämbetsberättelsen 1864 att kyrkan är ganska ljus och rymlig ”för den besökande delen af församlingen.” Den hade 250 platser och rymde alltså bara en fjärdedel av socknens 1 006 invånare. Det nämns i protokollet att arbetsfolket på Viderups gods var dåliga kyrkobesökare.³²¹

För Thomander var det givetvis oerhört viktigt att kyrkorna kunde erbjuda tillräckligt utrymme för gudstjänstbesökarna. Det var

kyrkans uppgift att tillfredsställa sockenbornas andliga behov. Kyrkans bristande resurser kunde lätt leda till att folket började lyssna till separatisternas lockrop.

I Kverrestad och Smedstorp heter det 1858: ”H H Biskopen lade på Församlingsmedlemmarnas samveten, att ... snart vidtaga åtgärder, syftande därhän att icke plats måtte saknas den Tempelsökande menigheten.”³²²

Uppgifterna om utrymmet i kyrkorna som regelbundet efterfrågades vid visitationerna var ofta ganska svävande. Ibland tycks siffran ha varit en ungefärlig uppskattning, inte så sällan var den baserad på inaktuella bänklängder. Vid besöket i kyrkan tog Thomander ibland saken i egna händer. Där vaga eller motstridiga uppgifter förekom gav han order om uppmätning av bänkrummen.³²³

I Höör tycks biskopen ha stått bredvid och gett goda råd medan sockenmännen mätte bänkarna. ”Vid nu företagen mätning befanns att kyrkan eger sittplatser för 550 personer” heter det.³²⁴ Man räknade med 3/4 aln per person. På dessa grunder var det sedan lätt att avgöra om kyrkan var i behov av ombyggnad eller ej.³²⁵

Protokollen ger ibland intressanta glimtar av själva visitationsförrättningen. Vid gudstjänsten samlades alltid pastoratets församlingar i moderkyrkan. Trängseln blev givetvis stor. Folk stod sammanpackade i gångarna och på läktaren. I Tranås rasade, som jag nämnt tidigare, den överbelastade läktaren mitt under högmässan.³²⁶ Speciellt rörigt blev det efter gudstjänsten när biskopen och hans assistenter skulle kontrollera sockenbornas kristendomskunskaper. ”Efter installationsaktens slut anställdes christendomsförhör så väl i choret med de två sednaste årens nattvardsungdom som ock dels i kyrkan, dels ute på på kyrkogården med församlingens äldre ledamöter”, heter det 1863 i Höör.³²⁷

Sådana situationer visade med eftertryck att mera utrymme behövdes – även om biskopen var medveten om att församlingarna vanligtvis inte samlades i en och samma kyrka.

Sammanbyggnad – en vinst för själavården

Om pastoratets båda kyrkor var små och i behov av stora reparationer låg det nära till hands att biskopen tänkte sig en enda rymlig gudstjänstlokal för den menighet som han just då hade framför sig. Den praktiske Thomander talade gärna om sammanbyggnad. Så tänkte han sig t ex en gemensam kyrka för Källs Nöbbelövs och Felestads församlingar. Vid stämman redogjorde han ingående för vilka åtgärder som skulle vidtas för att nå detta mål.³²⁸ Trots att biskopen ”utvecklade behovet och ändamålsenligheten” av en sammanslagning tycks man inte ha diskuterat denna lösning på allvar när visitationen väl var över. I Felestad restaurerade man så småningom medeltidskyrkan. Källs Nöbbelövs församling byggde nytt.

Inte heller Kverrestads och Smedstorps församlingar uppförde en gemensam kyrka som Thomander hade föreslagit vid visitationen

1858. Församlingarna förblev självständiga. Smedstorp byggde ny kyrka 1868, Kverrestad 1873.³²⁹ I Blekingepastoraten Listerby/Förkärla och Lösen/Augerum kom inte heller någon sammanbyggnad till stånd.³³⁰

Mera framgång hade Thomander i Borlunda och Skeglinge. Vid visitationen den 12/11 1860 som hölls enbart för att sammanbyggnad skulle kunna diskuteras redogör biskopen klart och kort för ärendet: "att nemligen Borlunda och Skeglinge kyrkor äro begge förfallna och behöfver ombyggas, att kyrkovägen genom den föreslagna sammanbyggnaden ej förlängs med mer än en half eller tredjedels mil från någon by samt att folkmängden i begge församlingarna ej öfverstiger 1800 personer."³³¹

Här var alltså de tre huvudpunkterna som nämns i den kungl kungörelsen från den 19/1 1830 uppfyllda. Vid voteringen som sedan genomfördes röstade majoriteten (19 mantal) för sammanbyggnad. Nejrösterna (2 mantal) hade avgetts av bönderna i Skeglinge. Utgången styrdes inte minst av adelns stora jordinnehav i pastoratet.³³²

1862 ändrades bestämmelserna för kyrkors sammanbyggnad av Kungl Majt. I kungörelsen 11/7 heter det att "sammanbyggnad ej finge ega rum, med mindre de särskilda socknarna, *hvar för sig* (min kurs) genom röstpluraliteten derom fatta beslut." Kungl Majt hade "funnit det mindre lämpligt, att en socken mot sin, genom de flesta rösterna uttalade, önskan åläggas att med annan församling bygga gemensam kyrka." Det konstateras också att det med sammanbyggnad "afsedda mål, att bereda medel för folkskolors stiftande och förbättrande, nu mera, till följd af tillkommna författningar, icke på det i Kungörelsen (av den 19/6 1830) anvisade sätt behöfver sökas eller kan ernås . . ."

Det är knappast troligt att Thomander pläderade för sammanbyggnad i hopp om att kunna frigöra resurser till förmån för skolväsendet. Någon indragning av prästtjänster kunde det inte bli fråga om i de pastorat där han förde sammanbyggnad på tal.³³³ Däremot kunde man förvänta sig praktiska fördelar med tanke på själavården. Kyrkoherden skulle slippa det tröttsamma dubblerandet av söndagsgudstjänsten och därigenom få tid och krafter att hålla bibelförklaringar, passionspredikningar och flera husförhör.

Samma tanke låg bakom förslaget om pastoratsdelning som ingående dryftades vid prästmötet 1858. En särskild beredning hade tillsatts under ordförandeskap av J M Falck. Beredningen menade principiellt att alla pastorat borde delas så att varje kyrkoherde hade endast en kyrka att betjäna. I små pastorat med mindre än 900 invånare kunde man åstadkomma detta genom sammanbyggnad. Delning ansågs särskilt viktig i 27 stora pastorat som räknas upp i beredningens förslag. Dessutom borde alla pastorat i Blekinge delas. Att separatismen var starkast där berodde till stor del på att kyrkoherdarna i de vidsträckta och folkrika pastoraten inte hade någon möjlighet att tillgodose behovet av själavård. "Folk klagar öfver det alltför sparsamma utdelandet af Gud ord och det vore nödvändigt att

sätta Presterskapet i tillfälle, att kunna tillfredsställa församlingarnas behof af bibelförklaringar och annan upplysning ur det gudomliga ordet" menade Falck. Thomander tyckte att beredningens förslag var behjärtansvärt men tyvärr ogenomförbart. Det saknades ekonomiska och personella resurser för en sådan reform.³³⁴

50 nya kyrkor

Diskussionerna om pastoratsdelning och sammanbyggnad visar tydligt att Thomander sökte bemöta och förekomma separatismen genom aktiva åtgärder. Själavård var det bästa vapnet mot baptisternas och mormonernas irrläror.³³⁵ Stora, ändamålsenliga samlingslokaler underlättade prästerskapets arbete. Thomander ställer sig följaktligen klart positiv till kyrkobyggnadsverksamheten i stiftet som ju redan vid hans tillträde var omfattande. I många församlingar var platsbristen redan avhjälpt genom tillbyggnader, många kyrkbyggen var på gång eller projekterade.

Vid prästmötet 1858 anges att 68 kyrkor sedan 1826 blivit "an-tingen alldeles nyuppförda eller till sin huvudsakligaste del ombyggda." 58 hade "undergått betydliga reparationer". 22 hade fått nya torn.³³⁶ Fram till 1864 blev ytterligare 29 kyrkor "nyuppförda eller till sin huvudsakligaste del ombyggda. 30 restaurerades och 7 nya torn byggdes."³³⁷

Som enda kommentar till dessa uppgifter nämns att därmed "Femtio nya kyrkor äro uppförda i Lunds stift under nuvarande Episkopat (1856–64)." För stiftschefen tedde sig siffran tydligen som en framgång.

Ingenting nämns emellertid om hur dessa kyrkor såg ut eller vilka riktlinjer man följde vid byggandet. Förgäves söker man också i källmaterialet efter notiser som kunde kasta ljus över Thomanders syn på själva kyrkobyggnaden och dess utformning. Ingenting tyder på att han betraktade gudtjänstrummet i sig som ett specifikt "religiöst" rum med symbolisk laddning. Ingenting säger att han föredrog en viss stil eller att han fann arkitektoniskt högtstående kyrkor mer ändamålsenliga än enkla, billiga byggen.

Ett par små notiser visar att han här och där uppfattade kyrkans arkitektur som värdefull, t ex i Kropp där han 1862 funderade över hur en tillbyggnad skulle kunna göras så att den blev ändamålsenlig utan att "alltför mycket störa kyrkans stil."³³⁸ I Löderup menar han 1858 att församlingen borde rådgöra med en "erkänt skicklig" person beträffande kyrkans utvidgning. Den borde planeras så att "kyrkans *begge* torn, hvilka utgör en prydnad för densamma blefve bibehållna."³³⁹

Den osynliga kyrkan

Med tanke på Thomanders bildning och konstnärliga begåvning är det knappast troligt att han var okänslig för arkitekturens estetiska sida. Kyrkobyggnadens uppgift var emellertid för honom rent prak-

tisk: väggar och tak över huvudet för hela den stora gudstjänstfirande församlingen. Guds kraft blev verksam där präst och menighet samlades kring nådemedlen. Den yttre ramen saknade betydelse. Omsorgen om den andliga kyrkan upptog honom följaktligen långt mera än kyrkobyggnaderna och deras inredning.

Betecknande för hans inställning är herdabrevet till de sju församlingarna i Lunds stift som skulle inviga sina nya kyrkor på en och samma dag, nämligen Allhelgonadagen 1864. "Guds rike består icke i utvärtes åthäfvor, ty si Guds rike är invärtes i eder. Det utvärtes kan i och för sig aldrig vara det huvudsakligaste i församlingen."³⁴⁰ Herdebrevet är själasörjarens samtal med församlingarna. De nya kyrkobyggnaderna nämns knappast, deras föregångare, de gamla medeltidskyrkorna, inte alls.

Några invigningspredikningar av Johan Henrik Thomander har jag ej kunnat finna. Han talade i regel fritt. Det är tänkbart att han vid dessa tillfällen kommenterade kyrkobyggnadernas gestaltning och uppgift. Antagligen höll han sig emellertid även här till det viktigaste, budskapet och uppbyggelsen.

I protokollet från invigningen av den tillbyggda kyrkan i Degeberga, den 6/6 1863 står en mening som sammanfattar biskopens syn på byggnadsfrågorna. Han tackar patronus för att denne "försett Kyrkan med en ny helgedom."³⁴¹ Att kyrkobyggnader förändras, rivs och ersätts med nya är för Thomander helt naturligt. Kyrkan däremot består.

Vilhelm Flensburg (1865–1897) – "här är himmelens port"

Den 9/7 1865 dog Johan Henrik Thomander. När Lunds stifts prästerskap skulle utse hans efterträdare uppfördes Vilhelm Flensburg med 220 röster i första förslagsrummet. E G Bring och A N Sundberg placerades på 2 respektive 3 plats. Den 21/12 1865 utnämndes Vilhelm Flensburg till biskop.

Biskopsvalet visade tydligt den högkyrkliga riktningens dominerande ställning i stiftet. Flensburg, Bring och Sundberg tillhörde sedan 1850-talet den s k "stora fakulteten" vid Lunds universitet. Som ledamöter i domkapitlet och lärare för de blivande prästerna utövade trion en inflytelserik verksamhet. Det religiösa klimatet i stiftet påverkades inte minst av riktningens kamporgan tidskriften *Svensk kyrkotidning*. Under årens 1855–63 (65) utvecklades där högkyrklighetens program i nära anslutning till nylutheranismen i Tyskland. En av Kyrkotidningens flitigaste artikelförfattare var Vilhelm Flensburg.

Redan i docentavhandlingen *Om Guds allestädesnärvaro* (1847) framstår Flensburg som historiefilosof i Hegels anda. Hans kyrko- och samhällssyn bottnar ytterst i övertygelsen att historien är Andens utveckling i mänskligheten. Samfundet är en konkret manifestation av den gudomliga enhetstanken. Guds vilja uppenbarar sig

24. Vilhelm Flensburg.

därför bli i de historiskt givna livsformerna familj, stat och kyrka. Denna uppfattning ledde Flensburg till principiell konservatism. I nära anslutning till den ortodoxa treståndsläran förklarar han i *Svensk kyrkotidning*: "en stark familjeordning, en stark stat och en stark kyrka, sådana äro våra samhällsidealer."³⁴²

Kyrka och stat

Det ideala förhållandet mellan kyrka och stat såg Flensburg förverkligat i den nationella enhetskyrkan. Som präst och kyrkopolitiker kämpade han enträget för den svenska statskyrkans fortbestånd. Så gott som alla hans artiklar och tal är riktade mot tidens liberala och kyrkoupplösande tendenser.

I föredraget *Om den närvarande religiösa rörelsen inom den svenska kyrkan och kyrkans deraf beroende framtidsutsigter* som Flensburg höll vid prästmötet i Lund år 1876 utvecklar han sin syn på kyrkan mot bakgrunden av den historiska traditionen. Ett folk är inte bara en samling individer, menar han, utan "en gedigen, innehållsrik enhet, eller hvad vi, med andra ord, kalla en högre moralisk personlighet." Denna personlighet lyder under "en skapande gudomlig tanke" som utvecklar sig under historiens lopp. Beträffande det svenska folket menar Flensburg "att ett afgjort och bestämt anlag för kristendomens evangeliskt-lutherska form under tidernas lopp hos detsamma utvecklats sig."³⁴³

Svenska folket bör följaktligen stå kvar på den fasta grunden som är lagd med Uppsala möte och den augsburgiska bekännelsen. Viktig för den svenska kyrkans fortbestånd var givetvis frågan om prästämbetet. Enligt den gamla statskyrkans ordning hade ingen "rätt att predika Herrans ord eller förvalta hans sakrament utan att vara dertill lagligen kallad och invigd."³⁴⁴ Genom separatisternas angrepp och konventikelplakatets upphävande hade prästens arbete försvårats avsevärt. Han hade nu inte bara att kämpa mot andlig tröghet och tidens sekulariserande tendenser, han måste dessutom "träda i beröring först och främst med en obestämbär hop av religiösa sekter" och mer eller mindre frireligiösa rörelser inom kyrkan.³⁴⁵ Flensburgs herdabrev, hans ämbetsberättelser och föredrag vid prästmötena (1870, 1876, 1883, 1891) syftar alla till att betona ämbetets betydelse och att stödja och uppmuntra stiftets prästerskap i den svåra kampen mot tidsandan.

Sekter, separatism och frikyrklighet

Den religiösa splittringen var vid denna tid den utan jämförelse viktigaste frågan i den teologiska debatten. Visserligen erkänner Flensburg den frireligiösa rörelsen som en "omisskännlig yttring af den protestantiska kyrkans egen princip och väsen."³⁴⁶ Han varnar emellertid gång på gång för ett subjektivt religiöst liv som "frigjort sig från all lag och ordning, all enhet och sammanhang. ... Ty ett urartadt, förvildadt, fanatiskt lif medför likavisst osalighet och förtäppelse, som den andliga likgiltigheten och nådeföraktet det gör."³⁴⁷

När Vilhelm Flensburg i sina ämbetsberättelser redogör för det andliga tillståndet i stiftet skiljer han noggrant mellan de olika religiösa strömningarna. Helt avskändrade från kyrkan stod de egentliga sekterna (mormoner, baptister och metodister). Separatismen utgjordes av olika extrema riktningar inom den svenska kyrkans bekännelse. Separatisterna förkastade ämbetet, firade lekman-nattvard och praktiserade vuxendop. Frikyrkligheten slutligen omfattade rörelser som sökte sprida väckelse inom kyrkan med hjälp av lekmanpredikanter och konventikelverksamhet. Till denna grupp hörde t ex Vannebergaväckelsen och olika traktatsällskap.

Några exakta uppgifter om hur många människor som stod under

påverkan av dessa strömningar fanns givetvis inte att få. Rörelsernas mångfald komplicerade bilden och försvårade prästerskapets överblick över skeendet i församlingarna. Detta förklarar att stiftsledningen uppfattade situationen som allvarlig trots att de egentliga sektmedlemmarnas antal var lågt. 1870 fanns i hela stiftet 1200 avfälliga (160 mormoner, 900 baptister, 200 metodister),³⁴⁸ 1876 hade siffran stigit till 1470.³⁴⁹

Stiftets hela befolkning uppgick då till 689 919 personer. Baptister och metodister hade sin starkaste ställning i stiftets nordöstra del, mormonerna opererade med utgångspunkt från Landskrona, Lund, Malmö och Ystad.

Missionshus var 1870 uppförda i Lund, Starby, Strövelstorp, Hjärsås lilla "och troligen på åtskilliga andra ställen."³⁵⁰

De bekostades genom frivilliga insatser och tjänade lekman-verksamhet av olika slag. De separatistiska och frikyrkliga rörelsernas aktivitet ökade från år till år. I biskopens ämbetsberättelse 1883 heter det: "vidare hafva, till befordrande af separationens ändamål, byggnader uppförts, som mycket oegentligt blifvit kallade missionshus. I själfva verket äro de ett slags kapeller för icke obetydliga skaror, som mer eller mindre fullständigt afsöndrat sig från kyrkan och hvilka, för att äfven i det yttre uppenbara sin likgiltighet mot henne, hålla sina gudstjänster på samma timmar, som hon. Vid tiden för närmast föregående prestmöte funnos endast några få så beskaffade missionshus, men antalet har sedermera betydligt förökats, och stundom omnämnas ända till tre eller fyra i ett och samma pastorat. Man inser lätt, att separatismen på detta sätt sökt bereda sig ett fäste inom så många församlingar som möjligt."³⁵¹ Utvecklingen hade utan tvekan glidit kyrkan ur händerna.

Otro, materialism och sekularisering

Kyrkan hotades emellertid under senare delen av 1800-talet inte bara av den religiösa splittringen. Kyrkoherdarnas och biskopens ämbetsberättelser vittnar om att "tidens irreligiösa ande" inverkade menligt på intresset för kyrkan och respekten för nådemedlen. Redan 1870 fanns i de flesta församlingarna personer som endast sällan besökte gudstjänsten och över år och dag avhöll sig från nattvarden, ett förhållande som bara ett par decennier tidigare hade varit ytterst sällsynt.³⁵²

Den tilltagande likgiltigheten för kyrkan bottnade framförallt i "det naturliga hjertats i våra dagar högt stegrade kärlek till den närvarande världen och dess herrlighet." Det världsliga livets materialistiska inriktning hade "gifvit upphov åt den närvarande tidens materialistiska filosofi och naturforskning." Med hjälp av populära skrifter spreds "lösryckta element af ett materialistiskt åskådnings-sätt" (t ex Darwins utvecklingslära och Marx skrifter) bland allmänheten.³⁵³ Än värre inflytande hade "den så kallade otros litteraturen ... Den begagnar oftast icke skäl och bevis utan i stället det gröfsta hån och de fräckaste smädelser såsom sina vapen." Faran

fanns att den skulle "sprida sina lösa, flygande blad äfven ibland de lägsta folkklasserna, så att sålunda också de skola blifva beröfvade den kristliga tro, ur hvars kraft, tröst och frid de hittills hemtat förmågan att bära sina ofta ganska tunga och mödosamma bördor."³⁵⁴

Rent praktiskt yttrade sig materialismen och sekulariseringen framförallt i bristande vördnad för det tredje budet. Vilodagen blev nu för många en arbetsdag som alla andra. Den "ovanligt starka och allmänna kärlek till den jordiska rikedom" drev inte minst från utlandet inflyttade företag och jordägare att kräva söndagsarbete av sina underlydande som därigenom berövades möjligheten att höra Guds ord – en utveckling som kunde bli ödesdigrig för "de så kallade lägre eller kroppsligt arbetande klasserna."³⁵⁵

Lika negativt såg kyrkan givetvis på att vilodagen användes för utflykter och allehanda förlustelser. Järnvägsbolagen som på söndagarna ordnade billiga resor till nöjesplatser hindrade framförallt ungdomen att delta i den offentliga gudstjänsten.³⁵⁶ 1883 klagas över att godtemplarorden lockar "gamla och unga att använda sabbaten till en förlustelsedag." Men de icke religiösa föreningarna ogillades framförallt av prästerskapet för att där kunde "utsås och näras revolutionära idéer hos många, som lefva missnöjda med sin ställning i lifvet."³⁵⁷ De var ett hot mot den bestående ordningen.

En ännu mörkare bild av det allmänna religiösa tillståndet målade Vilhelm Flensburg vid prästmötet 1891. Kyrkan hotades nu också "af den så kallade socialistiska riktningen hvilken . . . träder oss till mötes såsom den rena mammonkulten, såsom den rena egenlystans och den timliga rikedomens religion." I de större städerna strävade yrkesagitatorerna efter "att föra den lösa och rörliga arbetarbefolkningen . . . in på socialdemokratiens revolutionära väg."³⁵⁸ Tron på Gud undergrävdes. Religiös indifferentism och ligkiltighet hade även brett ut sig inom den burgna medelklassen.

Ämbetet och förkunnelsen

Vilka möjligheter hade då kyrkan att hålla ställningarna mot separatismen och sekulariseringen?

Vilhelm Flensburg som klart analyserade läget i sina ämbetsberättelser och föredrag rekommenderade inga patentlösningar. Problemen var alltför komplicerade, framtiden oviss. Han var medveten om att den svenska kyrkan inte längre var hela folkets kyrka. I religiöst hänseende stod svenskarna inte längre "såsom en man".³⁵⁹ Det var närmast meningslöst att bemöda sig om de människor som hade valt att ansluta sig till en av sekterna. De motarbetade kyrkan trots att de formellt fortfarande tillhörde den. "Vi kunna väl hoppas, att en snart utkommande dessenterlag befriar oss från dessa församlingsmedlemmar hvilka icke vilja tillhöra vår församling." säger Flensburg 1870.

Frikyrkorörelsen i alla dess former bemötte kyrkan bäst genom att betona ämbetets betydelse. Ett starkt och vaket prästerskap

behövdes också i kampen mot tidens materialism och otro. Men, säger Flensburg, det är inte i första hand teologen utan prästen som skall försvara kristendomen. Otron övervinns inte med hjälp av vetenskapliga argument. Otro förvandlas till tro "då kristendomen till sin inneboende kraft och härlighet får som en elektrisk ström beröra det personliga lifvets medelpunkt." Det är inte "förståndet som skall öfverbevisas, utan hjertat och sinnet, som skola öfvertygas."³⁶⁰ Endast en präst som ständigt själv utför ett "trosarbete" kan väcka församlingsmedlemmarna till en levande tro. Den frireligiösa rörelsens stora förtjänst var att den ville "innerliggjöra" religionen "i människornas hjertan och samveten", menar Flensburg. Statskyrkans framtidsutsikter var i hög grad beroende av om den kunde lyckas ge människorna personlig trosupplevelse istället för en "mekanisk och ceremoniell" kristendom.³⁶¹

Kyrkobyggnadsprogrammet

Vilhelm Flensburg ställer alltså den religiösa upplevelsen i centrum. För att upplevelsen skulle infinna sig krävdes också gynnsamma yttre omständigheter. En stämningsskapande miljö underlättade känslans utveckling. Precis som motreformationens ledare insåg biskop Flensburg att konsten kunde bli ett viktigt redskap i kyrkans kamp om själarna.

Vid hans första prästmöte (1870) uttalar han sig om kyrkobyggnadens betydelse. Yttrandet har nämast karaktär av programförklaring:

"I hvarje församling skall finnas ett Guds hus, ett åt Herren helgadt tempel, der församlingen kan komma tillhopa och der Herren på ett särskilt sätt vill vara henne nära. Beskaffenheten af denna byggnad är äfven i rent religiöst hänseende ingalunda så ligkiltig, som man understundom synes förmäna. Ett skönt och herrligt tempel förmår, äfven utan afseende på gudstjensten, som der firas, på hvarje sinne utöfva ett starkt och gripande intryck, förmår att på sitt sätt lyfta det från jorden till himlen. Och den religiösa känsla, som derigenom uppväcks, har i det hänseendet ett särskilt värde, att den hänför enhvar och sålunda äfven det sinne, på hvilket religionen i andra former litet eller intet inverkar. Är nu presten i tillfället att börja gudtjensten uti ett tempel, der allt yttre på ett skönt och kraftigt sätt erinrar om rummets bestämmelse att vara en förgård till himlen, så finner han åhörarnes sinnen redan på förhand beredda och gynnsamt stämde, finner dem villiga att anamma de heliga sanningar, han på sin Herres befallning skall utså i deras hjertan. De yttre möjligheterna för tillvägabringandet af ett värdigt tempel äro tydligtvis i olika församlingar mycket olika, men det oaktadt är det svårt att, vid anblicken af en förfallen och vanvårdad kyrka, helt och hållet qväfva den tanken, att det religiösa lifvet i församlingen på något sätt försvagats; liksom å andra sidan ett skönt tempel oemotståndligen i hjertat uppväcker glada föreställningar om, att församlingen älskar sin kyrka och

villigt dit uppgår till att förnimma det eviga livets ord. Hvad nu förhållandet i förevarande fall särskilt inom vårt eget stift beträffar, så är det väl bekant att under de senaste förflutna 12 à 15 åren en stor mängd gamla och förfallna kyrkor fått lemna rum för andra, som långt bättre motsvara församlingarnes önskingar och behof af värdiga tempel.”³⁶²

Detta uttalande är av stort intresse för händelseutvecklingen under de närmast följande tre decennierna. Ingen av de tidigare biskoparna har tillmätt kyrkobyggnaden så stor betydelse för religionsutövningen som Vilhelm Flensburg. I själva verket tillerkänner han den kyrkliga arkitekturen ett självständigt värde, en religiös utstrålning som verkar på ”enhvar”, alltså även på den som är döv för Guds ord och oförmögen att av egen kraft öppna sig för sakramentens budskap. Ett skönt tempel förbereder, stämmer och lyfter sinnena och är därmed det bästa hjälpmedlet prästen kan få i sin ämbetsutövning. I en vacker kyrka *blir* man religiös, den s a s garanterar uppbyggelsen.

Kyrkobyggnaden är vidare ett synligt tecken på den enstaka församlingens andliga tillstånd, m a o en symbol för religiös status. Sett i ett större sammanhang blir de nybyggda kyrkorna kraftfulla vittnen om statskyrkans starka ställning i samhället.

I ämbetsberättelsen 1870 räknar Vilhelm Flensburg upp 37 församlingar som hade byggt nya kyrkor sedan prästmötet 1864. ”Skönast af alla de nybyggda kyrkorna är onekligen den . . . i Marsvinsholm,” konstaterar han. Också kyrkorna i Uppåkra, Borlunda och Örja sägs vara ”stora, herrliga och ansenliga.”³⁶³ ”Såsom bevis för den ifver, med hvilken kyrkobyggnadsarbetet för det närvarande . . . bedrivnes” nämner han också en mängd kyrkor som var under byggnad eller på planeringsstadium.³⁶⁴ Dessutom hade sex kyrkor fått nya torn och 91 hade ”blifvit utvidgade eller undergått betydliga reparationer.”

Givetvis uppmärksammade Flensburg i sin redogörelse också den pågående domkyrkorestaureringen. ”Det svåra och vidsträckta arbetet fortgår med allvar och kraft; och de ibland oss, som lefva till nästa prästmöte, kunna då sannolikt få se det herrliga templet färdigt eller åtminstone nära sin fullbordan.” heter det.³⁶⁵

Viktigt för byggnadsverksamheten var naturligtvis församlingarnas ekonomi. Kyrkokassans tillgångar var på många håll utlånade till församlingsbor eller allmännyttiga ändamål som skolbyggen och fattiggårdar. Flensburg menar 1870 att dessa lån borde inskränkas så att inte kyrkans underhåll eller nybyggnad förhindras p g a bristande medel. Landshövdingen och biskopsämbetet hade redan ”förenat sig om att i allmänhet icke tillstyrka dylika lån för längre tid än nio eller tio år, hvartill ock torde vara goda skäl, då väl en kyrka må ha rätt att vara i ett så värdigt och skönt skick, som hennes tillgångar det medgifver.”³⁶⁶ För Flensburg var m a o kyrkobyggnadens tillstånd viktigare än församlingens mer profana behov.

Att biskopen på 1870 års prästmöte ville väcka intresse för kyrko-

byggnadsfrågorna framgår inte minst av att ett speciellt föredrag ägnades åt ämnet. Andra prästmötesdagen, den 24 augusti talade amanuensen vid domkapitlet J N Sjögren *Om Kyrko-Architektur*. Detta föredrag – ”hållet vid ett tillfälle, då ett helt stifts presterskap är samladt till rådslag om kyrkliga angelägenheter”, var en sammanfattning av den nygotiska kyrkobyggnadskonstens mål och medel. Ett nygotikens manifest 15 år före Zettervalls *Allmänna Anvisningar*. Sjögren, och utan tvekan också hans uppdragsgivare Vilhelm Flensburg, var övertygad om ”att påkallandet af presterskapets medverkan är det ofelbaraste medlet . . . att inom våra församlingar få iförd förbättrad kyrkoarkitektur, och att till vidare kretsar sprida det intresse för en ideal kyrklig byggnadskonst, som inom våra landmären rör sig hos ett alltför ringa fåtal personer.”

Att Vilhelm Flensburg verkligen anslöt sig till de riktlinjer Sjögren dragit upp i sitt föredrag (som behandlas på annan plats i avhandlingen) framgår av hans agerande ute i församlingarna.

Smuts och oreda

Som ovan sagts hade biskopen en väl underbyggd uppfattning om kyrkobyggnadens betydelse för församlingen och kyrkan som helhet. Visitationsprotokollen (han visiterade ca 290 församlingar mellan 1866 och 1888) vittnar om hans intresse för gudstjänstrummets tillstånd och estetiska kvalitéer.

Vid besiktningen av församlingens kyrka uppräddade biskopen nästan alltid som skarpsynt kontrollant och kräsen smakdomare. Varken dålig renhållning, bristande underhåll eller ”vanprydliga” inventarier undgick hans granskande blick. I många protokoll uppräknas en mängd större och smärre bristfälligheter samt detaljerade förslag till förbättringar.

Som exempel kan nämnas visitationen i Kviinge och Gryts pastorat den 7/7 1868. Bägge kyrkorna betecknades i ämbetsberättelsen som ljusa och rymliga och biskopen hade ingen anledning att föreslå mera genomgripande åtgärder. Emellertid framgår av protokollet att han var missnöjd med en hel del detaljer: Kyrkogårdarna borde planeras och förses med grusade gångar. I Gryt borde vapenhuset rensas från skräp, interiören vitmenas och begravningsminnen tas bort. Bänkarna behövde nymålas, altarfonden ändras. Ny altarklädsel skulle anskaffas, dopfunten poleras, predikstolen få armstöd och ny pulpet i passande stil. Orgeln och läktaren behövde ny målning och en lucka till valvet skulle helst anbringas ”å ett mindre i ögonen fallande ställe”. I Kviinge kyrka borde golvet lagas, nya siffror av mässing till nummertavlan anskaffas, knäfallet kring altaret få stoppning och klädsel. Även här borde sockenbornas minneskransar tas bort. Stenvalv borde slås in i nykyrkan som också var i behov av ett prydligare fönster. Vidare uppmanas församlingen att täcka hela kyrkan med svensk skiffer och att anbringa takrännor av plåt.³⁶⁷

Samtliga föreslagna förändringar syftade till att försätta kyrkorna i ett ”prydligare” skick. Just ordet prydlig nämns ett flertal gånger i

protokollet. Det som åsyftas är en allmän uppsnyggning, en anpassning och regulering av enskildheter till förmån för helheten. På liknande sätt uttalar sig Flensburg i församling efter församling.

Speciell uppmärksamhet ägnar biskopen på många håll åt renhållningen i kyrkan. I Håslöv "anmärktes bristande renhållning särskildt å predikstolen, dopfunten och bänkarna i choret. Pastor och kyrkovårdarna erinrades tillse att allting i kyrkan hålles snyggt och städat."³⁶⁸ I Emmislöv tyckte biskopen att "kyrkväktaren borde tillhållas att ständigt hålla murar och nischer fria från damm" och även i grannförsamlingen Broby "borde tillses att i kyrkan rådde snygghet och ordentlighet."³⁶⁹

"Genom flitig renhållning" borde också den nya kyrkan i Fräninge hållas i "ordnad och städat skick".³⁷⁰ Ovanligt smutsig och ostädat tycks kyrkan i Järrestad ha varit där "pastor ålades strängt tillse att kyrkan hålles snyggt och städat." Vid visitationsstämman betonar Flensburg än en gång vikten av "att kyrkan hålles i prydligt och hennes heliga ändamål värdigt skick."³⁷¹ I Vankiva fann biskopen bänkarna "öfverhöljda med damm" och framhåller också här "nödvändigheten att sörja för kyrkans renhållning".³⁷²

Städningen av kyrkan sköttes vid denna tid mestadels av klockaren, kyrkovårdarna eller församlingsbor som erhöi en ringa ersättning för detta arbete. För att förbättra renhållningen föreslår Flensburg i ett flertal församlingar att en särskild person bör anställas. Kyrkorna bör städas regelbundet varje vecka.³⁷³

Fula, skröpliga och trånga kyrkor

Den bristande renhållningen tycks för Flensburg ofta ha varit ett irritationsmoment som utlöste andra anmärkningar. I Hörja t ex uppmanar han kyrkovårdarna att vidta åtgärder "för beredande af snygghet och ordning i detta skröpliga tempel." Han fann kyrkan "i nära nog vanvårdadt skick" och ger en lång rad föreskrifter för förbättringar i kyrkan och på kyrkogården.³⁷⁴

Omsorgen om kyrkans vård omfattade inte minst inventarierna. En gammal altarpupsats med avflagnad färg, en gisten predikstol eller en klumpig bänkinredning var "oprydliga" eller t o m "vanprydliga" inslag i interiören. Vid visitationen i Hofterup anmärktes "att altartaflan synes olämplig och vanprydlig, att predikstolen vore dålig samt att trappuppgången till orgelläktaren vore anbragt på ett sätt som för kyrkan vore vanprydande." Vanprydande var också ett skjut på kyrkogården.³⁷⁵ Att också blygsamma försköningsåtgärder i kyrkorna kostade pengar var biskopen medveten om. I Önnestad, där kyrkan var skuldsatt, nöjer han sig med små förbättringsförslag som t ex "att, om möjligt, predikstolens mycket fula målning förbättrades."³⁷⁶ I Brönnestad föreslår han som altarprydnad ett förgyllt träkors i stället för "den nuvarande, i allra högsta grad vanprydande altartaflan."³⁷⁷ Också den "serdeles fula altardekorationen" i Tosterup borde ersättas av ett träkors.³⁷⁸ "Mycket ful" var också altarpupsatsen i Riseberga. Den borde "ommålas och förenklas,

25. Det trånga koret i Rörum var också ostädat. I fönstersmygen hänger spindelväv, väggarna verkar dammiga. Målning av Montan.

förslagsvis genom borttagande af den öfverst anbragta solbilden och de två vid sidorna stående rökelsekaren." Både i Riseberga och annexförsamlingen Färingtofta var det fråga om altarpredikstolar med typiska empiridekorationer. Flensburg påpekar också här och på annat håll att det var "i lag förbjudet" att ha predikstolen ovanför altaret.³⁷⁹ Ny predikstol och altare ville biskopen också se i Konga, Gladsax, Tommarp, Everlöv m fl kyrkor.³⁸⁰

Också ljuskronor kunde i Flensburgs ögon vara opassande inslag i interiören. De "vanprydliga" ljuskronorna i Örsjö och Gudmuntorp t ex borde tas ner och "endast då behovet så påkallade" upphängas.³⁸¹

Av ovanstående framgår att Vilhelm Flensburg gärna använder estetiskt värderande omdömen vid besiktningen av kyrkorna. Medan han granskar interiören och inventarierna på ett närsynt, ja nästan petigt sätt är hans bedömning av själva kyrkobyggnaden ofta helt summarisk. Om Örsjö kyrka heter det 1885 att den är "ful, gammal och dålig".³⁸² Om Barsebäcks att den är "i allmänhet illa byggd och vanprydlig."³⁸³ Församlingen i Östra Greve fick 1874 veta "huru illa deras vanprydliga, låga och trånga kyrka uppfyller sin bestämmelse att vara ett värdigt Guds hus."³⁸⁴ Östraby kyrka "syntes H H Biskopen vara ovanlig ful och alldeles för liten."³⁸⁵ Stora Hammars kyrka betecknas 1884 som "gammal, vanprydlig

26–27. Remmarlövs kyrka –
redan 1878 ”bland stiftets
sämsta” – revs 1895. Exteriör
från nordost. Långhustaket
var täckt med träspån, koret
med bly. Kyrkorummet hade
välvt innertak av trä.

och delvis bristfällig.³⁸⁶ Och kyrkan i Röke var visserligen ”väl och omsorgsfullt underhållen, men gammal, ful och trång.”³⁸⁷ ”Bland stiftets allra sämsta kyrkor” var den i Remmarlöv enligt protokollet från visitationen år 1878. Tio år därefter sägs att den var ”i synnerligen oprydligt skick.”³⁸⁸

Dessa och liknande omdömen om en gammal kyrka mynnade i regel ut i att församlingen uppmanas att bygga ett nytt tempel eller att skynka på med en redan planerad nybyggnad.

Så heter det t ex 1878 om V Hoby: ”Denna kyrka kan icke i sitt nuvarande skick bibehållas, helst den, utom sin vanprydighet i vissa delar, jemväl saknar tillräckligt utrymme. Frågan om kyrkans ombyggnad eller nybyggnad måste inom den närmaste framtiden bringas till afgörande.” I kyrkoherdens ämbetsberättelse sägs att utrymmet i kyrkan var otillräckligt ”åtminstone vid sådana tillfällen då en större folkmängd sig inställer.”³⁸⁹

Vid visitationen i Maglarp år 1871 fann biskopen att kyrkan ”företedde till sitt inre ett mindre prydligt skick.” Eftersom den också ”vid åtskilliga tillfällen” visat sig vara för trång fanns anledning att tänka på nybyggnad.³⁹⁰ Flensburg menade att ny kyrkobyggnad ”under den närmaste framtiden blir af behovet allt mera påkallad.” Församlingen borde därför genast anskaffa ritning och kostnadsförslag och påbörja bygget om ca 4 år.³⁹¹

Att ”ombyggnad bör påtäckas” tyckte biskopen också i kyrkor som enligt ämbetsberättelsen var tillräckligt rymliga och väl hållna t ex i Ravlunda och Vitaby som besöktes den 14 resp 16 september 1871. Den förstnämnda betecknas av Flensburg som ”i flera afseenden bristfällig”, om Vitaby kyrka heter det att den är ”bristfällig och knapp till utrymmet.”³⁹²

Vid genomläsning av samtliga visitationsprotokoll får man intrycket att Vilhelm Flensburg gärna ville se nygotiska kyrkor i så många församlingar som möjligt. Nybyggnad förs på tal vid sammanlagt ca 60 visitationstillfällen. I åtskilliga andra fall antyds mera indirekt behovet av en värdigare kyrkobyggnad.

Vilka kyrkor var det då som i särskilt hög grad väckte biskopens ogillande och därför så utdömdes vid hans besök? Som nämnts var Flensburg precis som Reuter Dahl känslig för smuts, oreda och alla tecken på bristande ordningssinne. Bristande ordning i kyrkan avslöjade för honom brist på religiöst intresse. Hans flitiga användande av ordet ”vanprydlig” visar att hans bedömning ofta färgas av ett estetiskt ställningstagande. Vanprydliga var framförallt sådana detaljer som inte överensstämde med helheten. Hans anvisningar syftar ofta till att åstadkomma större regelbundenhet och bättre helhetsverkan t ex när han påpekar att hela kyrkan borde täckas med en typ av takmaterial eller att golvet bör ”alltigenom läggas av samma sort”.³⁹³ Helt perfekt kunde emellertid en gammal kyrka sällan bli. Själva byggnaden var mer eller mindre oregelbunden, väggarna grova och skrovliga, kanske stöttade av strävpelare, valven var låga, koret mörkt och trångt, inventarierna omoderna. Långt värdigare och mer upplyftande var en ny kyrka med resligt torn,

slåta väggar, exakt utförda arkitekturdetaljer och en helgjuten och ändamålsenlig inredning. En ny kyrka uppfyllde tidens religiösa och estetiska krav långt bättre än en gammal. Därför utdöms inte bara verkligt trånga och, åtminstone efter tidens sätt att se, verkligt bristfälliga kyrkor utan också välhållna och rymliga.

Kyrkor som vid visitationstillfället gjorde ett närmast fallfärdigt intryck var t ex Ö Broby, där tornet och valven var i dåligt skick, N Åkarp (”i bedrövligt skick”), Röke (i skröpligt skick”), Hörja (”detta skröpliga tempel”), Stora Hammar (”i bristfälligt skick till inre och yttre delar”) och Baldringe (”i flera hänseenden serdeles bristfällig”).³⁹⁴

Fara för instörtning av vissa delar av kyrkobyggnaden fanns enligt biskopen i Färlöv, Munkarp och Stenestad.³⁹⁵ Också kyrkan i Slimminge (byggd 1807) var så förfallen att biskopen misstänkte att det kunde vara livsfarligt att begagna den.³⁹⁶

Befolkningsutveckling och byggnadsbehov fr o m 1870

De tämligen vaga beteckningarna skröplig och bristfällig används ofta i kombination med en anteckning om utrymmet i kyrkan. Ofta nämns byggnadens bristfälliga tillstånd eller vanprydighet först och platsbristen sedan t ex i Häglinge där kyrkan var ”mycket bristfällig och till utrymmet otillräcklig” eller i Mellangrevie och Åkarp där det heter att ”pastoratets båda kyrkor äro i hög grad bristfälliga och åtminstone moderförsamlingens kyrka derjemte är för församlingen otillräcklig.”³⁹⁷ Också Flädie församling behövde ny kyrka eftersom den gamla ”dels syntes genom sin ålder i sitt nuvarande skick ganska skröplig – hvad äfven byggmästare vid gjord besiktning intygat – dels erbjöd mycket för litet utrymme.”³⁹⁸

Trots att det i många församlingar rådde ett påtagligt missförhållande mellan folkmängden och platsantalet i kyrkan framställs det bristande utrymmet inte som så allvarligt som man skulle vänta sig. Kyrksamheten minskade undan för undan från och med 1870-talets början och framöver.

Ungefär samtidigt inleds en ny fas i befolkningsutvecklingen. Folkökningen som tidigare varit tämligen jämnt fördelad över stiftets församlingar koncentreras nu till industri- och stationssamhällen och de större tätorterna. Befolkningen minskar däremot i församlingar som är hänvisade till enbart traditionella näringar. En jämförelse mellan de befolkningsstatistiska tabellerna från 1876 och 1881 års prästmöte ger klar upplysning om trenden.³⁹⁹

Prästerskapet och biskopen var givetvis medvetna om utvecklingen. I vanliga lantförsamlingar är platsbrist inte längre den viktigaste anledningen till att en medeltidskyrka döms ut.

I orter med snabb tillväxttakt som t ex Hyllie, V Sallerup, Hörby, Höör, Hardeberga, N Vram, Bjuv m fl var kyrkan däremot alldeles för liten för befolkningen.⁴⁰⁰ Emellertid tycks de nyinflyttade församlingborna ej ha varit flitiga gudstjänstbesökare. Trängsel i kyrkorna nämns egentligen inte ofta i ämbetsberättelserna. I visita-

tionsprotokollet från V Sallerup heter det 1878 att kyrkan befanns "vara alldeles för liten i förhållande till det antal kyrkobesökande man tyckes kunna påräkna i så folkrik församling."⁴⁰¹ Formuleringen antyder att antalet gudstjänstbesökare i realiteten var betydligt lägre än man borde vänta sig. I kyrkan fanns 500 platser. V Sallerups församling som ju även omfattade Eslöv hade då 3 858 invånare. 1888 hade invånarantalet stigit till 4 336. Inte förrän 1891 invigdes den nya kyrkan i köpingen. Då hade visserligen sedan en tid tillbaka gudstjänst hållits i en skola i Eslöv för att i någon mån avhjälpa missförhållandet.

Intressant är att biskop Flensburg vid visitationer i snabbt växande industrisamhällen tycks ha blundat för aktuella problem och behov. I V Sallerup betonar han 1878 att den nya kyrkan bör byggas på den gamlas plats och inte i köpingen Eslöv. Eslövsbornas planer på separat kyrkobyggnad avvisas.⁴⁰²

Även i Hyllie vill han se den välbehövliga nya kyrkan i Hyllie by och inte i eller åtminstone närmare Limhamn där huvudparten av soknens befolkning levde och arbetade. På samma sätt agerar han för ny kyrka i Burlöv trots den starka inflyttningen i området kring sockerfabriken i Arlöv.⁴⁰³

Det verkar som om hans ställningstagande bottnade i en önskan att konservera den hävdvunna ordningen. Rättigheter och skyldigheter gentemot kyrkan var sedan gammalt baserade på innehav av fast egendom. Kyrkans ekonomi byggde på tionesystemet och därför var också ett kyrkobyggnadsföretag endast genomförbart där bönderna ställde sig bakom planerna. Den växande arbetarebefolkningen var inte röstberättigad och därmed utan inflytande i församlingen. För Flensburg var det tydligen viktigare att slå vakt om arvet och kontinuiteten än att söka tillgodose det trängande behovet av själavård i ett industrisamhälle. Att han kände sig främmande för arbetarnas problem och livsvillkor, ja att han t o m tycks ha hyst aversion och rädsla för "proletärklassen" framskymtar i flera av hans föredrag.⁴⁰⁴

Kyrkbyggets finansiering

Att bygga en kyrka är ett vidlyftigt ekonomiskt företag. När Vilhelm Flensburg uppmanade en församling att bygga nytt gav han i regel också goda råd beträffande finansieringen. Fattiga församlingar med små bristfälliga kyrkor kunde anhålla om att få kollekt- och stamboksmedel för byggnadsföretaget. Förutsättning för att få dessa bidrag beviljade var att sockenborna genom årliga sammanskott hade bevisat sin vilja att efter förmåga delta i byggnadskostnaden.⁴⁰⁵

Överenskommelser om sammanskott till byggnadskassan träffades också i församlingar där kyrkokassans tillväxttakt var alltför långsam. Detta mer eller mindre frivilliga sparande hade givetvis en benägenhet att komma av sig under årens lopp.

I Burlöv hade sockenborna år 1862 kommit överens om att "genom sammanskott årligen öka kyrkokassan med minst 500 rdl, hva-

rigenom hoppades att kunna företaga nybyggnad efter loppet af 5 år." Men fram till visitationen år 1870 hade bara 733 rdl samlats in. Därutöver hade emellertid församlingen också återbetalat lån ur kyrkokassan med sammanlagt 3 733 rdl.⁴⁰⁶

Att församlingarna stod i skuld till kyrkokassan var som tidigare nämnts mycket vanligt. Skolor och fattighus hade byggts för dessa medel. Dessutom fungerade kyrkokassan framförallt i de rikare församlingarna som kreditinstitut för enskilda sockenbor. Lån beviljades i regel mot inteckning i fastighet och/eller mot borgen.⁴⁰⁷

Vid visitationerna uppmanar Flensburg ofta kyrkans syssломän att se till att pengarna hålls disponibla för ett eventuellt byggnadsföretag. Principiellt ansåg ju biskopen att kyrkokassans tillgångar borde användas just för kyrkobygganden och dess prydande.

En ingående granskning av kyrkans räkenskaper var ett viktigt moment vid alla biskopsvisitationer. I Norra Åkarp t ex "erinrades endast, hvad beträffar Åkarps kyrkocassa, att härefter inflytande medel böra icke utlånas utan insättas i Sparbank, för att vara disponibla vid den förestående kyrkobyggnaden, samt att de enligt kyrkoräkningen den 31 December 1868 utestående räntemedel 450 Rd böra ofördröjligen indrifvas."⁴⁰⁸

Beträffande kassorna i Södra Rörum och Häglinge heter det "och borde dessa kyrkornas fordringar utan dröjsmål indrifvas, och medlen, helst genom insättning i ortens sparbank, hållas för kyrkornas snart förestående byggnadsföretag tillgängliga."⁴⁰⁹ Också i Hörja antecknas att kyrkans medel borde placeras så "att de kunna vara vid byggnadstiden fullt disponibla."⁴¹⁰

På många håll råder biskopen kyrkostyrelsen att göra upp en finansieringsplan för den tilltänkta kyrkan.⁴¹¹

De "förberedande åtgärder" som anbefalles innefattar förutom inledande diskussioner, anskaffande av ritningar och kostnadsförslag, val av plats för den nya kyrkan m m framförallt en förständig hushållning med kyrkans medel. Vid visitationen i Öja 1881 påpekar biskopen "att i öfrigt kyrkostyrelsens enda åtgörande bör vara att söka göra den ganska stora kyrkokassan så vinstgifvande som möjligt för en blifvande fullständig nybyggnad af kyrkan."⁴¹² I Övraby, där kyrkan var mycket väl hållen men bara rymde 1/4 av församlingen, upplyser visitationsprotokollet 1877 att "H H Biskopen föreskref att kyrkans utgifter böra hädanefter så vidt möjligt inskränkas, på det att man desto förr måtte komma i tillfälle att företaga en erforderlig nybyggnad." Också i Örsjö och i Röke uppmanas de ansvariga "att inskränka kyrkans utgifter till det minsta möjliga".⁴¹³

Vanvård av medeltidskyrkor

Utgiftsposterna i kyrkans budget bestod i huvudsak av fasta avgifter, mestadels löner. Det enda man verkligen kunde minska på var utlägg för den gamla kyrkans underhåll. Väl medveten om detta råder Vilhelm Flensburg församlingarna att verkställa endast de mest nödvändiga reparationer. Brönneads kyrka t ex misshagade

28. Stora Hammars gamla kyrka.

1877 biskopen trots att den var nyligen tillbyggd och restaurerad. Den rymde ungefär halva befolkningen men föreföll honom "serdeles trång och öfverhufvud taget sådan, att det syntes bäst, att, under vidtagande af endast de nödvändigaste reparationer, samla medel till uppförande af den alldeles ny kyrka."⁴¹⁴ I Västra Sallerup ville biskopen "inga smärre förbättringar föreslå" eftersom församlingens behov "tillfullo kunde tillgodoses endast genom fullständigt ny kyrkas uppförande."⁴¹⁵ I Stora Hammar ansågs det "ej vara ändamålsenligt att offra medel på annan reparation än den allra oundgängligaste."⁴¹⁶ Inför kyrkobyggnadsföretaget i Mellangrevie och Åkarp (Flensburg talar här varmt för en för bägge församlingar gemensam kyrka) menar han att "större reparationer å de gamla kyrkorna skulle till intet gagna, utan derigenom kyrkornas medel endast förskingras." Han föreskriver att endast det mest nödvändiga får göras t ex reparation av strävbågen och vattentaket i Åkarps kyrka.⁴¹⁷ Beträffande Södra Rörums kyrka heter det 1877 helt summariskt "på den gamla kyrkan borde inga vidare kostnader nedläggas."⁴¹⁸

Genom dessa föreskrifter försumrades utan tvekan vården av ett antal medeltidskyrkor högst avsevärt. Redan förut bristfälliga kyrkor förföll ännu mera. Också tidigare välhållna kyrkor förlorade snabbt sin "prydlighet" och utsattes vid nästa visitation för ett ännu hårdare omdöme som kunde bli ett bevis för nödvändigheten av en nybyggnad även i de fall där befolkningen hade minskat och platsbrist inte längre besvarade menigheten. Också riktigt starka och vackra kyrkor blev lidande av dessa sparåtgärder inför en påtänkt nybyggnad. Försköning och modernisering fördes inte längre på tal, viljan till förnyelse avstannade, den fortlöpande omsorgen mins-

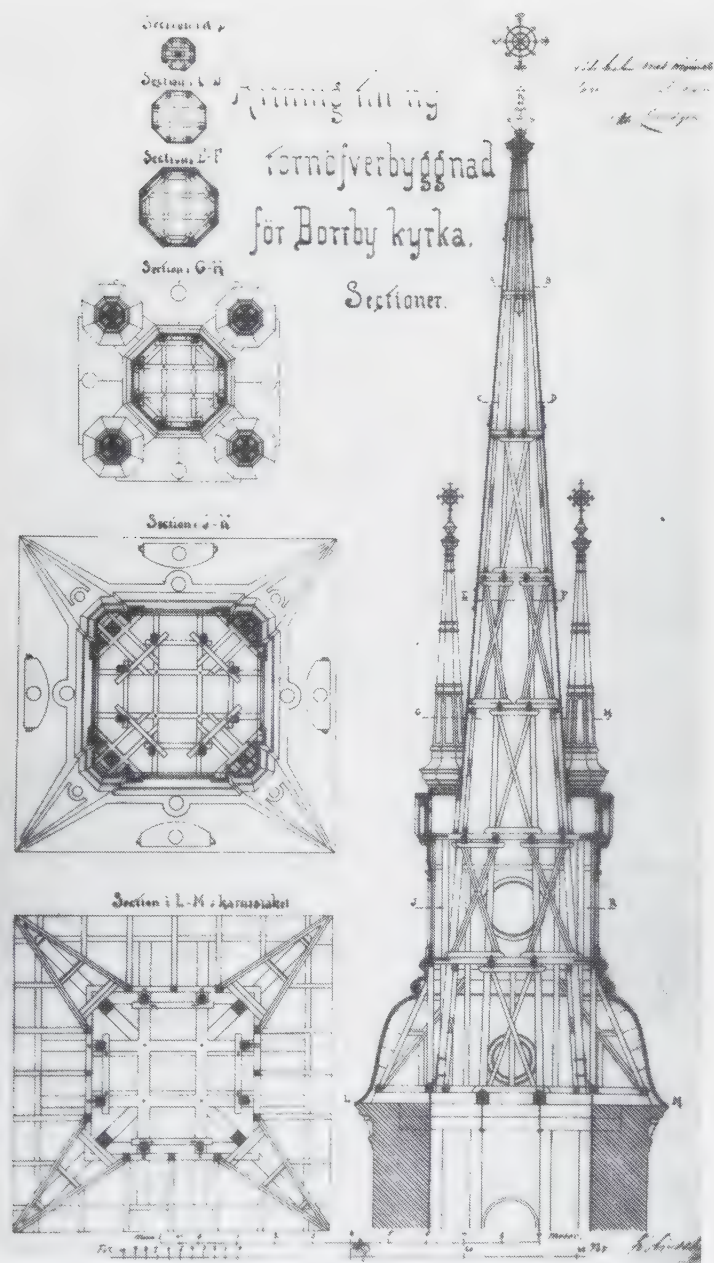
kade. I väntan på det nya templet förlorade församlingen sin självklara och aktiva tillgivenhet för den gamla sockenkyrkan. Grannsocknens moderna tegelkyrka hägrade som förebild.

När biskopen uppmanade en församling att bygga nytt låg bakom hans uttalande en kombination av kyrkopolitiska, estetiska, byggnadstekniska och ekonomiska överväganden. I vissa fall var emellertid kyrkokassans anseliga storlek och snabba tillväxt huvudsaken till att Flensburg förordade en "fullt värdig" och modern kyrkobyggnad. En nygotisk kyrka i Asmundtorp var önskvärd med tanke på denna församlings ovanligt rika tillgångar. Kassen växte med ca 10 000 kr per år. Just här fanns alltså resurser att utveckla nygotikens alla möjligheter. Här kunde man bygga mer storslaget än i andra församlingar. Helt i konsekvens med sin uppfattning om hur kyrkans medel borde användas säger Flensburg vid visitationen 1884 att "en plan borde uppgöras, för användandet af kyrkans tillgångar, så att man kunde beräkna den tidpunkt, då till den församling, som eger de rikaste tillgångar, också anskaffades den skönaste kyrkan."

Med detta mål för ögonen var det inte svårt att se fel och brister i den gamla kyrkan. Den var "visserligen väl underhållen men dock icke af beskaffenhet att i alla afseenden tillfredsställa skäliga fordringar . . . utan tvärtom företedde icke så få olägenheter."⁴¹⁹ Redan 1869 hade Flensburg tyckt "att åtskilliga anmärkningar . . . torde kunna göras emot kyrkans konstruktion." och han rådde då församlingen att inte lägga ner mera pengar på denna kyrka.⁴²⁰

I liknande ordalag uttalar sig biskopen på Ven. Sankt Ibbs gamla kyrka var både välbehållen, ljus och rymlig men den var "dels . . . belägen i ena ändan af ön och sålunda på en plats som är olämplig för en större del af öns innevånare, dels försedd med ett par fula trädhvalf samt eger i cassan ett betydligt capital." Därför, menade biskopen, borde en ny kyrka byggas mitt på ön.⁴²¹ Också i Maglarp fanns pengar. Förslag att bygga ny kyrka väcktes "i synnerhet som kyrkans tillgångar, som nu uppgår till 19 600 Riksdaler medgifva, att sådant kan ske utan församlingens betungande." Vid större högtider var kyrkan något trång.⁴²² Fullt rymlig var däremot kyrkan i Öja. Den hade vid visitationen 1881 just genomgått en större reparation och församlingen hade beslutat att till vintern anskaffa en ugn till uppvärmning. Icke desto mindre förordar Flensburg att kyrkokassan borde användas "för en blifvande fullständig nybyggnad af kyrkan."⁴²³

En rik församling där nybyggnad absolut inte kunde komma på tal var däremot Borrbys kyrka. Kyrkan hade byggts 1841 och var vid Flensburgs visitation år 1861 "väl underhållen och i mycket prydligt skick." "Då denna kyrka egde rika tillgångar, som böra användas till kyrkans nytta och prydnad" upprättade biskopen tillsammans med församlingens representanter en önskelista för kyrkans försköning. Den borde få "nya fönster i en renare stil, ny predikstol, som bättre än den nuvarande stämmer öfverens med den förändrade altardekorationen, ny dopfont att uppställas i choret, ny målning af

29. 1894 moderniserades empirekyrkan i Borby. Gudstjänstrummet inreddes i nyrenässans. Lanterninen byttes ut mot ett arrangemang av smäckra spiror. Arkitekt Fr Lindskog.

chorpartiet, värmeledning efter nutidens förbättrade metoder, hvar-förutan kyrkans torn borde försees med anseelig spir i stället för den mindre prydliga lanterninen." Kyrkans innerväggar borde dessutom smyckas med "lämplig målning, t ex medaljonger." På önskelistan

stod också "en ny mässshake af prydligaste slag."⁴²⁴ Det är tydligt att Flensburgs förslag syftar till att förändra en kyrka som i mångt och mycket ännu präglades av empirens smakideal så att den överensstämde med nygotikens fordringar. (Borby restaurerades 1894 i nyrenässans).

Restaurering av medeltidskyrkor

Vilhelm Flensburg som enligt vad som ovan sagts inte hade stor förståelse för medeltidskyrkornas estetiska och historiska värden kunde i några enstaka fall engagera sig i restaureringsfrågor. Det rör sig här betecknande nog om erkänt värdefulla kyrkor. 1868 uppmanade han församlingen i Fru Alstad att förse kyrkan med "nya och med hennes ursprungliga skönhet öfverensstämmande fönster i stället för de nu befintliga låga och fula."⁴²⁵ Likaså heter det i Sankt Olof 1871 att "kyrkan behöfver nya, större och med den gamla kyrkans ursprungliga byggnadssätt öfverensstämmande fönster." Tornbyggnad och nytt golv förs också på tal, och biskopen påpekar att "tillräckligt sakkunnig person" borde anlitas för restaureringen "på det att denna må blifva utförd i full enlighet med det urgamla templets ursprungliga byggnadssätt."⁴²⁶ "Fullt sakkunnig architekt" borde också uttala sig om lämplig restaurering av Vinslövs kyrka "som syntes vara i hög grad förtjent att bibehållas."⁴²⁷ Detsamma gäller Gumlösa "som anses vara en af stiftets märkvärdigare kyrkor." Den borde fullständigt restaureras "på ett detta templets höga ålder och stora monumentala anseende värdigt sätt."⁴²⁸

"Monumental stil" och "synnerligen hög ålder" utmärkte också Åhus kyrka. Den hade emellertid "under senare tider blifvit på hvarjehanda sätt förderfvad". Kyrkans restaurering "till sin ursprungliga stil" borde ombesörjas av en fackman.⁴²⁹

Intressanta formuleringar finner man också i visitationsprotokollet från Vä år 1874, där det heter att huvudingången bode "sättas i ett skick, som bättre öfverensstämmer med det vördnadsvärda templets arkitektur i öfrigt." Fönstret över dörren borde "ersättas med ett annat som motsvarar stilens fordringar." och pelarna som bär valven bör ej vara målade i träimitation utan "så vidt görligt återställas".⁴³⁰

Stilrenhetens princip kunde Flensburg också hävda i en kyrka som han helst av allt hade sett ersatt av en ny. I Konga påpekar han "att den senast byggda delen af kyrkan i ganska hög grad skadar hennes utseende." Denna del borde rivas och återuppbyggas "enligt den stil, i hvilken kyrkan ursprungligen synes vara uppförd."⁴³¹ Dessa exempel visar att Flensburg hade anammat tankegångarna i Zettervalls restaureringsdoktrin. Ombyggnaden av domkyrkan i Lund var den stora förebilden. Zettervall kopplades också in i en del andra restaureringsärenden t ex i Sankt Olof.

Ibland hade emellertid förfallet gått så långt att en restaurering föreföll meningslös. Flensburg såg visserligen att Färlövs kyrka "möjligen egde kvarlefvor af ädlare stil". I hans ögon var den

emellertid "ytterst dåligt hållen" och knappast värd att bibehållas.⁴³²

Ett intressant vittnesbörd om Flensburgs syn på medeltidsarkitekturen är slutligen protokollet från Skanör och Falsterbo.

Kyrkorna "erkändes ursprungligen hafva varit särdeles vackra". Men båda var nu illa underhållna. Församlingarna var så gott som medellösa och Flensburg föreslår att man i Falsterbo borde bygga en ny, mindre och "mot församlingens behof bättre svarande kyrka", gärna på en plats där flygsanden inte var lika besvärande som på den nuvarande. En sådan tanke hade tydligen redan diskuterats i församlingen. Vården av den gamla, "i många hänseenden märkliga kyrka" borde i så fall övertas av staten, påpekar Flensburg.⁴³³

De nya templens skönhet

Under sin långa ämbets tid hade Vilhelm Flensburg glädjen att få inviga inte mindre än 28 nybyggda kyrkor. Sammanlagt togs mellan 1865–1897 76 nya kyrkor i bruk.⁴³⁴

Inte minst biskopens invigningspredikningar vittnar om vilken betydelse han tillmätte kyrkobyggnadsverksamheten i stiftet. I tal efter tal framhåller han att de nya kyrkorna ifråga om ändamålsenlighet, skönhet och värdighet uppfyller sin bestämmelse långt bättre än deras medeltida föregångare.⁴³⁵

"På den plats där vi nu befinna oss," säger han vid invigningen av Håglinge nya kyrka den 28/10 1877,

"stod sedan länge ett sådant hus; och helt visst under många århundraden hafva denna församlings medlemmar från släkt till släkt, hit uppvandrat för att stärkas af lefvande Guds ord och kraft ... Men under tidernas lopp blev det gamla templet för ringa och oansenligt, för trångt och dystert. Det har derföre blifvit nedbrutet och ett nytt i dess ställe upprest, ljusare, skönare, rymligare än det förra. Det är häröfver vi glädjas i dag, då vi taga oss före att helga och inviga det nya templet till Herrans ära. Vi glädjas deröfver, att det nya templet är långt värdigare sin höga bestämmelse än det gamla det var; att det genom själfva sin yttre skönhet drager de menliga sinnen till sig, att det till följd af det yttre utrymme ... icke behöfver utesluta någon af denna församlings medlemmar, som på Herrans heliga dagar kan finna sig hågad att dit uppgå."⁴³⁶

På liknande sätt uttrycker sig biskopen samma år i Strö där det bl a heter:

"En rik anledning till glädje har visserligen den menighet, som här idag är församlad. I stället för ett mörkt, dystert och för sitt höga ändamål föga värdiga tempel får hon emottaga ett nytt, som genom sin klarhet och skönhet förmår att på ett helt annat sätt gripa och tilltala det menliga sinnet än det gamla det förmådde. Dertill kommer vidare, att utrymmet i det nya templet är i förhållande till församlingens folkmängd så ansenligt, att hädanefter

30. Österlövs kyrka ritades av Helgo Zettervall 1873. Den stod färdig 1878.

ingen af brist på plats behöfver vara förhindrad att på de heliga dagarna besöka Herrens tempel. Ty onekligen är det tungt att tänka, att templet i en menighet är så vanvårdadt, är i yttre hänseende så dystert och afskräckande, att det snarare nedslår och sammankrymper det menliga sinnet än lyfter och (ett ord oläsl.) det. Och likaledes är det ett ganska bekymmersamt förhållande, att närhelst hos någon i församlingen en längtan efter Herrens hus låter sig förnimmas, denna då så lätt varder förqväft af tanken på att intet utrymme i Templet för honom står att finna; något som serskilt lätt nog måste inträffa med de svaga och åldriga, samt vidare öfverhuvudtaget med alla dem, hos hvilka den nämnda längtan är så matt, att den lätt nog varder förqväft af hvilken anled-

ning som helst. Hur nu i nämnda yttre hänseende förhållandet för församlingen blifvit i hög grad fördelaktigt, så vilja vi ock hoppas, att hon med kärlek skall fästa sig vid sitt tempel . . .”⁴³⁷

Temat går igen i så gott som alla invigningstal. Överallt prisas det nya templets skönhet och väl tilltagna utrymme. För övrigt utmärker sig biskop Flensburgs predikningar genom sitt vackra språk, sin variationsrikedom och ett flöde av varm innerlighet. Endast ett par gånger använder han sig av en tidigare hållen predikan. Kyrkoinvigningen var för honom en viktig händelse i en församlings liv och därmed väl värd ett noga genomtänkt och genomarbetat tal.

Bibelorden som Flensburg vid dessa högtider väljer som utgångspunkt för betraktelserna handlar naturligt nog oftast om helgedomen (t ex Ps 26: 6–8, Ps 84:2–5, Ps 73:16–17, Hag 2:7–10, Upp 21:22–23, 1 Kon 8:28–29, 1 Mos 28:16–17, Luk 19:46) Mest utförligt sysselsätter sig biskopen med begreppet templet och templets betydelse i invigningstalet i Svalöv, den 28/7 1878. Utgående från ordet ”... detta måste vara ett heligt rum, ty här bor visserligen Gud och här är himmelens port.” (1 Mos 28:17) redogör han här för sin syn på kyrkobyggnaden som ett av Guds ande inspirerat verk: ”det är Herrens egen helige ande, i församlingen närvarande, som lärt den christna menigheten att bygga Herranom värdiga tempel, att bygga dessa tempel, som hvarje gång vi anblicka dem, framkallar evighetsminnet i vår själ.”⁴³⁸ Talet kan betecknas som en sammanfattning av ”kyrkobyggnadens teologi” och bifogas därför, något förkortat, som appendix.⁴³⁹

Hämförelsen över de nya kyrkorna avspeglas emellertid inte bara i invigningstalen. Också visitationsprotokollen som fördes när kyrkan togs i bruk eller några år därefter talar ett tydligt språk.

När Nosaby kyrka besiktigades inför invigningen den 15/5 1875 ”befanns den vara ett i allo synnerligen prydligt och värdigt tempel, som gör både pastor och församling all heder.”⁴⁴⁰

Säkert tyckte Flensburg också att byggnaden gjorde arkitekten Helgo Zettervall all heder. Ett par andra Zettervallkyrkor får nämligen lika goda vitsord: Billinge kyrka kallas 1880 ”en av stiftets vackraste lantkyrkor.”⁴⁴¹ Österslövs betecknas som ”byggd i ädel stil”, rymlig, prydlig och ”i alla afseenden förträfflig.”⁴⁴² Ett fint betyg får också kyrkan i Häglinge. Biskopen tyckte emellertid att det var olämplig att man ”i det nya, för öfrigt alltigenom så prydliga templet bibehållit en gammal och misspyrdande altardekoration.” Istället borde en värdig altartavla beställas hos någon konstnär.⁴⁴³

Också i Nosaby är han mån om den stilrena interiören när han påpekar ”att inga sådana i den gamla kyrkan förvarade ting som äro onödiga och misspyrdande, må i det nya templet införas, utan böra istället alla sådana ur Kyrkans inventarium afföras och der sådant kan ifrågakomma, försäljas.” Den gamla dopfunten kunde möjligen restaureras och ställas upp i kyrkan ”men skulle densamma ej genom restaurationen kunna försättas i ett skick, som motsvarar kyrkans värdiga beskaffenhet i öfrigt, bör ny dopfunt anskaffas.”⁴⁴⁴

Bygghet och underhållsproblem

När Flensburg nio år därefter återkom till Nosaby för att installera ny kyrkoherde fann han emellertid att dopfunten varken hade restaurerats eller bytts ut mot en ny. ”Kyrkans värdiga beskaffenhet i öfrigt” hotades av takdropp. Biskopen menade att kyrkan flitigt borde luftas ”samt att utväg beredas för bortskaffande af imma och vatten. Kyrkans inre var i behov av ”åtskilliga reparationer”. Mittskepp, tvärskepp och tornspira krävde snarast nya yttertak. Taken över sidoskeppen och sakristian hade redan lagts om med galvaniserad plåt. Kassan var nu tömd.⁴⁴⁵

Flensburg som så entusiastiskt ivrade för nya kyrkor var väl medveten om att slarv och misstag ofta förekom vid byggandet. Ett antal församlingar var invecklade i tvister med entreprenörer som ej kunde förmås att försätta nybygget i kontraktsevenligt skick före ansvarstidens utgång. I Norra Sandby antecknas 1874, alltså 10 år efter kyrkans invigning: ”Denna nybyggda kyrka hade blifvit så illa uppförd, att åtskilliga bristfällan derå redan visat sig.”⁴⁴⁶ Håslövs församling låg 1885 i process med byggmästare N Thulin från Malmö som vägrade att rätta till de misstag som hade begåtts vid byggandet av kyrkan. Bl a var yttertaket så dåligt lagt att det hade dömts ut av fyra plåtslagare.⁴⁴⁷ Också tämligen nylagda tegeltak kunde vålla problem och några församlingar föredrog att lägga om taket med spån, ett material man sedan gammalt hade förtroende för.⁴⁴⁸

Problem med ytterväggarna var inte heller ovanliga. Bosarps kyrkas exteriör var redan efter nio år i behov av ny rappning. Tre år efter invigningen krävde Tjörnarps kyrka yttre reparation ”på grund af väder och vind”.⁴⁴⁹ I Billinge hade en del förvittrat tegel i södra muren måst bytas ut.⁴⁵⁰

Många av de nya kyrkorna besvärades som tidigare nämnts av fukt. I Välinge planerade man att lägga rör kring kyrkan för att komma tillrätta med denna olägenhet. Kyrkan som färdigställd 1856 var 1867 ”i högst bristfälligt skick.” Inte heller annexkyrkan i Kat-tarp byggd 1854, var fullt acceptabel. Vid visitationsstämman den 20/7 1867 erinrades församlingarna ”om nödvändigheten att vidmakthålla de nya kyrkorna.”⁴⁵¹

De dåliga erfarenheterna föranledde biskopen att yttra sig på liknande sätt i andra församlingar. Vid visitationen år 1872 i den då knappt 4 år gamla kyrkan i Borlunda (gemensamt gudshus för Borlunda och Skeglinge församlingar) säger Flensburg uttryckligen att ”Inget bör underlåtas som kan bidra till vidmakthållandet af den prydliga kyrkan såväl invändigt som utvändigt.” Ändå uppstod snart allvarliga problem. Elva år därefter antecknas att kyrkan nu var i gott skick ”efter den nyss afslutade, omfattande reparationen.”

Biskopens glädje och stolthet över de nygotiska templen grumlades emellertid knappast av otäta tak, vittrande väggar och fuktskadade interiörer. Vid båda visitationstillfällen i Borlunda tycker han att de vackra ritningarna till kyrkan borde fernissas, ramas in och hängas upp på lämplig plats.

Just anteckningarna från Borlunda är betecknande för Vilhelm Flensburgs syn på den gamla och den nya kyrkoarkitekturen. I protokollet från visitationen år 1872 heter det: "Då Skeglinge kyrka numera icke begagnas till gudstjänst, erinrades kyrkoföreståndarna att gå i befattning med hennes nedtagande i stället för att låta henne förfalla som nu sker."⁴⁵² Skeglinge kyrka var liten men välbyggd och bl a försedd med romanska tympanonreliefer över ingångarna i norr och söder. Att minnet av den åldriga byggnaden åtminstone kunde bevaras i bild tycks Flensburg inte ha tänkt på.

Men också i detta avseende var biskopen ett barn av sin tid. Varken myndigheter eller enskilda var vid denna tid annat än i vissa fall intresserade av att dokumentera de utdömda medeltidskyrkornas utseende vare sig i bild eller genom beskrivning.

Vilhelm Flensburg dog 1897. Under de sista tio åren av sin ämbets-tid hindrades han av ålder och sjukdom från att besöka församlingarna. Kyrkobyggnadsverksamheten i stiftet rullade emellertid vidare i de banor biskopen hade utstakat. Nygotiken var sedan länge fast förankrad i allmänhetens medvetande och byggnadsfrågorna drevs nu i stor utsträckning av prästerskapet och enskilda lekmän med eller utan påstötningar från biskopsämbetets sida.

Gottfrid Billing (1898–1925) – "i gott skick"

Den perioden av Gottfrid Billings verksamhet som faller inom ramen för min avhandling bjuder föga nytt i förhållande till hans företrädares tjänstetid och kan därför behandlas tämligen summarisk.

Den 9/2 1898 blev Gottfrid Billing utnämnd till biskop i Lund. Både som teolog och kyrkopolitiker fullföljde Billing den högkyrkliga linjen Vilhelm Flensburg dragit upp.

Kyrkans ställning omkring 1900

Billings ämbetsberättelser från prästmötena 1900 och 1906 vittnar om att kyrkan i stort sett hade att brottas med samma svårigheter som under de närmast föregående decennierna. Stiftet befann sig inte i "någon de stora händelsernas eller brytningarnas period".⁴⁵³

Väckelserörelsernas vindar hade mojnät. Sekterna var etablerade men ej särskilt expansiva, deras förkunnelse hade "aftagit i styrka och ifver".⁴⁵⁴ Evangeliska Fosterlandsstiftelsen och olika missions-sällskap samarbetade med kyrkan och utgjorde inte något hot mot den traditionellt kyrkliga verksamheten. År 1900 fanns ca 220 missions- eller bönehus i stiftet. Antalet inkluderar också godtemplar-lokaler som ofta användes för religiösa föredrag.

Sekulariseringen fortsatte. Den besuttna allmogebefolkningen iakttog än så länge "en flitig och ordentlig kyrkogång." Mera sällan bevistades gudstjänsten av "den så kallade herreklassen liksom tjenareklassen." Försumliga var också statare och arbetare.⁴⁵⁵ Ett växande orosmoln var den socialistiska propagandan, framförallt den ungsocialistiska rörelsens klart antikristliga agitation.⁴⁵⁶

31. Gottfrid Billing.

Betecknande nog inledde biskop Billing sitt första prästmöte med föredraget "Om uppfostran till kyrklighet". Några patentlösningar hade biskopen inte att ge. Det gällde helt enkelt för kyrkans män att troget arbeta vidare i kyrkans tjänst.

Byggnadsverksamheten 1900–1912

Ett stående inslag i biskoparnas ämbetsberättelse är en redogörelse för kyrkobyggnadernas tillstånd och byggnadsverksamheten i stiftet. Gottfrid Billing behandlar dessa frågor ytterst knapphändigt och utan personliga kommentarer. "Inom stiftet har visat sig stor villighet i att dels bygga nya kyrkor och dels försköna gamla," heter det

32. Kyrkan i Skånes Fagerhult. Invigd 1900.

1900. 18 nya kyrkor hade då kommit till sedan 1891, alla projekterade under Flensburgs ämbetslid, nämligen Allhelgona i Lund, Burlöv, Bjärshög, Gustav Adolf i Helsingborg, Borlunda, Ullstorp, Bunkeflo, Mellangrevie, Östra Greve, Villie, Öja, Eslöv, Remmarlöv, Kävlinge, Asmundtorp, Sankt Ibb, Kallinge kapell och Södra Åsum (då ännu ej färdig). 133 kyrkor hade genomgått "större reparation eller försköning".⁴⁵⁷

1906 var 11 nyuppförda eller under byggnad nämligen Sankt Johannes i Malmö, Tygelsjö, Fuglie, Stora Hammar, Norra Nöbbelöv, Södra Åsum, Glemminge, Röke, Ringamåla samt Yngsjö och Flymens kapell. 66 kyrkor hade reparerats och förskönats.⁴⁵⁸

Under den följande sexårsperioden, fram till 1912, genomgick ytterligare 62 kyrkor reparationer. Nybyggda var Maglarp och Valleberga.

Biskopen säger detta år i sin ämbetsberättelse: "Utan tvekan kan jag vitsorda, att, kanske med några få undantag, stiftets kyrkor och begravningsplatser äro i godt skick."⁴⁵⁹ Och 1919 heter det t o m "Något undantag från regeln, att kyrkor och begravningsplatser inom stiftet befinna sig i godt skick kan jag ej anteckna, om än ifråga härom en gradskillnad kan finnas."⁴⁶⁰ Mellan 1912 och 1919 hade 62 kyrkor reparerats, 4 nya hade byggts.

Nya stilideal och restaureringsprinciper

Stiftets kyrkor betecknas alltså nu överlag som välhållna, vackra och ändamålsenliga. Det kyrkliga byggnadsbeståndet hade då sedan många år stått under domkyrkoarkitekten Theodor Wählin's vård. Nya stilideal hade växt fram sedan 1890-talet. Nygotiken förlorade terräng. Nya riktlinjer för monumentvården blev vägledande. Denna utveckling (som skildras på annan plats i avhandlingen) styrdes

inte på samma sätt som nygotikens framgångar av teologiska och kyrkopolitiska överväganden. Händelseförloppet skymtar därför endast glimtvis i de kyrkliga arkivalierna.

Intressant är Gottfrid Billings sammanfattning av de nya principerna i ämbetsberättelsen 1912: "Det mest anmärkningsvärda i fråga om kyrkors restaurering är, att härvid den nya historiska principen allt mera gjort och gör sig gällande i stället för hvad vi kunna kalla stilprincipen. Man är alltmera angelägen om att framdraga och restaurera hvad på de olika platserna under tidigare perioder funnits i stället för att efter konsteoretiska principer framkonstruera något nytt. Därvid har man bland annat i flera kyrkor under öfvervakning funnit gamla tak- och väggmålningar, som man, så gott sig göra låtit, återställt."⁴⁶¹

En genomgång av visitationsprotokollen bekräftar det som framgår av prästmöteshandlingarna: Gottfrid Billing utövade egentligen

33. 1904 fann Wählin rester av en romansk rundkyrka i Valleberga.

inte något direkt inflytande på kyrkobyggnadsverksamheten. Han driver inte någon aktiv linje i därtill hörande frågor utan ansluter sig i allmänhet till rådande uppfattningar. Vid hans tillträde var nygotiken visserligen starkt omdiskuterad i kulturellt medvetna kretsar. För kyrkliga ändamål var stilen emellertid än så länge helt dominerande. Billing expedierar byggnadsärendena efter i stort sett samma praxis som Flensburg. En rad nya kyrkor var under byggnad och välkomnades av biskopen såsom ändamålsenliga, moderna gudshus.

Av visitationshandlingarna framgår också att en rad församlingar några år in på det nya seklet ännu var inställda på att ersätta sin medeltidskyrka med ett nytt tempel. Detta faktum som, sett ur annan synvinkel, kan betraktas som ett tecken på kulturell eftersläpning kan förklaras på flera sätt. Kyrkbyggen är som redan nämnts långsiktiga företag. I många församlingar hade man hört sammat tidigare biskopars förmaningar. Byggnadsfonder hade bildats, planer hade växt fram. I många fall tycks församlingarna sedan ha haft svårt för att släppa tanken på en ny ståtlig kyrka trots att befolkningen i socknen hade minskat och nygotiken var på avskrivning. Så var t ex fallet i Maglarp, Valleberga, Övraby, Östra Sallerup, Fulltofta, Fjellie, Vitaby m fl församlingar.

Utformningen av det tryckta frågeformuläret som biskop Billing använde vid visitationerna visar också att byggnadsfrågorna fortfarande var aktuella. Frågan "Har sedan sista visitation någon nybyggnad eller reparation blifvit verkställd" får en uppföljning: "Erfor dras snart någon nybyggnad eller reparation och hafva för sådant ändamål förberedande åtgärder vidtagits?" Svaren på dessa frågor bör i vissa fall ha varit utgångspunkt för diskussion vid visitationsstämman. Protokollen är emellertid ytterst knapphändiga (Gottfrid Billing skrev dem själv!) och ger endast få upplysningar om biskopens syn på byggnadsbehov och byggnadsplaner.

I Fulltofta t ex delar Billing helt sin företrädares åsikter. 1895 hade kontraktsprost Edestrand tyckt att ny kyrka borde byggas på den nya begravningsplatsen. Den gamla kyrkan låg enligt hans uppfattning högst olämpligt, omgiven som den var av herrgårdens lagård och magasinbyggnader. "Visitor instämmer i och upprepar denna önskan, äfven om kyrkan befinner sig i sådant skick, att den rättvisligen ej kan utdömmas." heter det vid visitationen år 1902.⁴⁶²

I andra fall avrådde Billing däremot från vidlyftiga byggnadsplaner. I Hannas fanns sedan 1896 av Kungl Majt stadfästa ritningar för en fullständig ombyggnad av kyrkan. Av ämbetsberättelsen framgår att man siktade på att verkställa planerna "så snart sådant blir möjligt." Men inom församlingen kände man tydligen redan en viss tveksamhet inför företaget. Billing lyssnar till de tveksammas argument och uppmanar "Hannas församling att, om en annan plan än den förut bestämda för kyrkans ombyggnad skall påtänkas, ej uppskjuta att låta utarbета en sådan."⁴⁶³

I Vitaby där man så sent som 1907 var inställd på att så småningom bygga ny kyrka menar Billing att kyrkorådet borde "vidtala någon skicklig arkitekt att uppgöra förslag till förändring af Hvitaby

kyrka, som i sin äldsta del är mycket tilltalande."⁴⁶⁴

Redan 1901 visade för övrigt biskopen att han uppskattade medeltidsarkitekturen. I Simris där kyrkan skulle tillbyggas och restaureras påminner han församlingen om "att dervid iakttaga all möjlig omvårdnad om hvad som kan bevaras af den mycket märkliga gamla kyrkan."⁴⁶⁵

Prästmötenas betydelse – biskoparna summerar

I föregående avsnitt har viktigt källmaterial gång på gång hämtats ur prästmöteshandlingarna. De regelbundet återkommande mötena då stiftets hela prästerskap samlades för överläggningar var (och är) milstolpar i stiftets historia. Biskopens ämbetsberättelse som i sin tur bygger på ämbetsberättelser avgivna av församlingsprästerna ger överblick över stiftets tillstånd vid en viss tidpunkt. Denna redogörelse omfattar kyrkans hela ansvarsområde och blir något av ett bokslut. Förändringar registreras och summeras, riktlinjer för framtiden dras upp. För kyrkan dagsaktuella frågor behandlas också i vid prästmötet hållna tal, predikningar och föredrag.

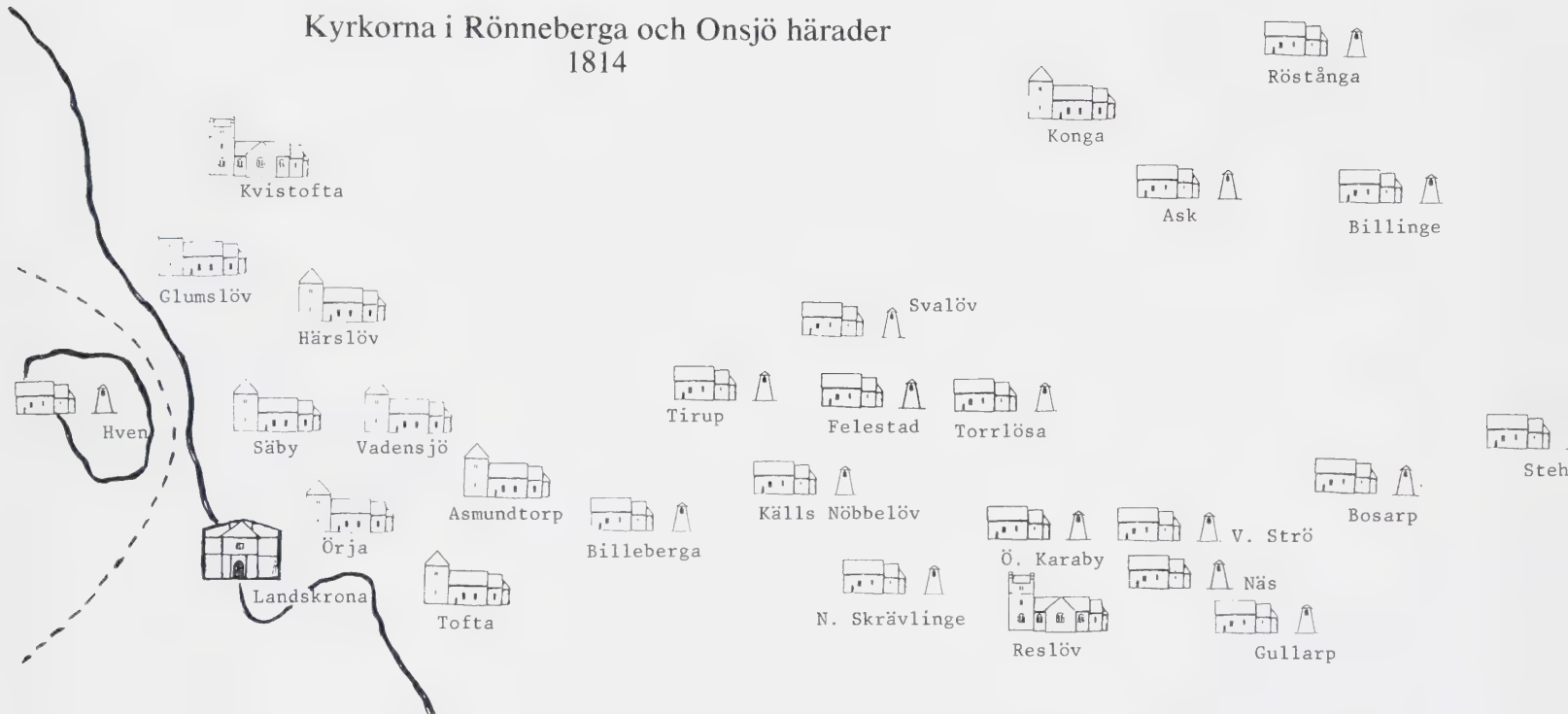
Prästmötet har givetvis inte minst under det för kyrkan så betydelsefulla 1800-talet haft stor betydelse som inspirationskälla för ämbetsinnehavarna. Församlingsprästerna kom vid dessa tillfällen i kontakt med stiftsledningen och med varandra. Tankar och erfarenheter utbyttes, kulturella impulser fann vägen från stiftsstaden till lantförsamlingarna. Kyrkobyggnadernas tillstånd, renoveringar och nybyggen nämndes i ämbetsberättelserna och dessa ämnen diskuterades antagligen också mötesdeltagarna emellan. Domkyrkans restaureringar som med vissa avbrott pågick under större delen av seklet gav kanske anledning att kommentera byggåtgärder och stilfrågor.

Biskopen som inför prästmötet summerade antalet nya kyrkor, nya torn, tillbyggnader och restaureringar såg kanske vid detta tillfälle stiftet med alla kyrkobyggnader som i fågelperspektiv. För forskaren ligger det nära till hands att ta förhållandena vid ett visst prästmöte som utgångspunkt för en analys. Hur såg de skånska kyrkobyggnaderna ut när biskop Faxe samlade prästerna år 1814? Hur förändrad var bilden när Henrik Thomander år 1864 summerade kyrkobyggnadernas tillstånd? Och slutligen, hur tedde sig byggnadsbeståndet strax efter Vilhelm Flensburgs död, t ex vid Gottfrid Billings första prästmöte år 1900?

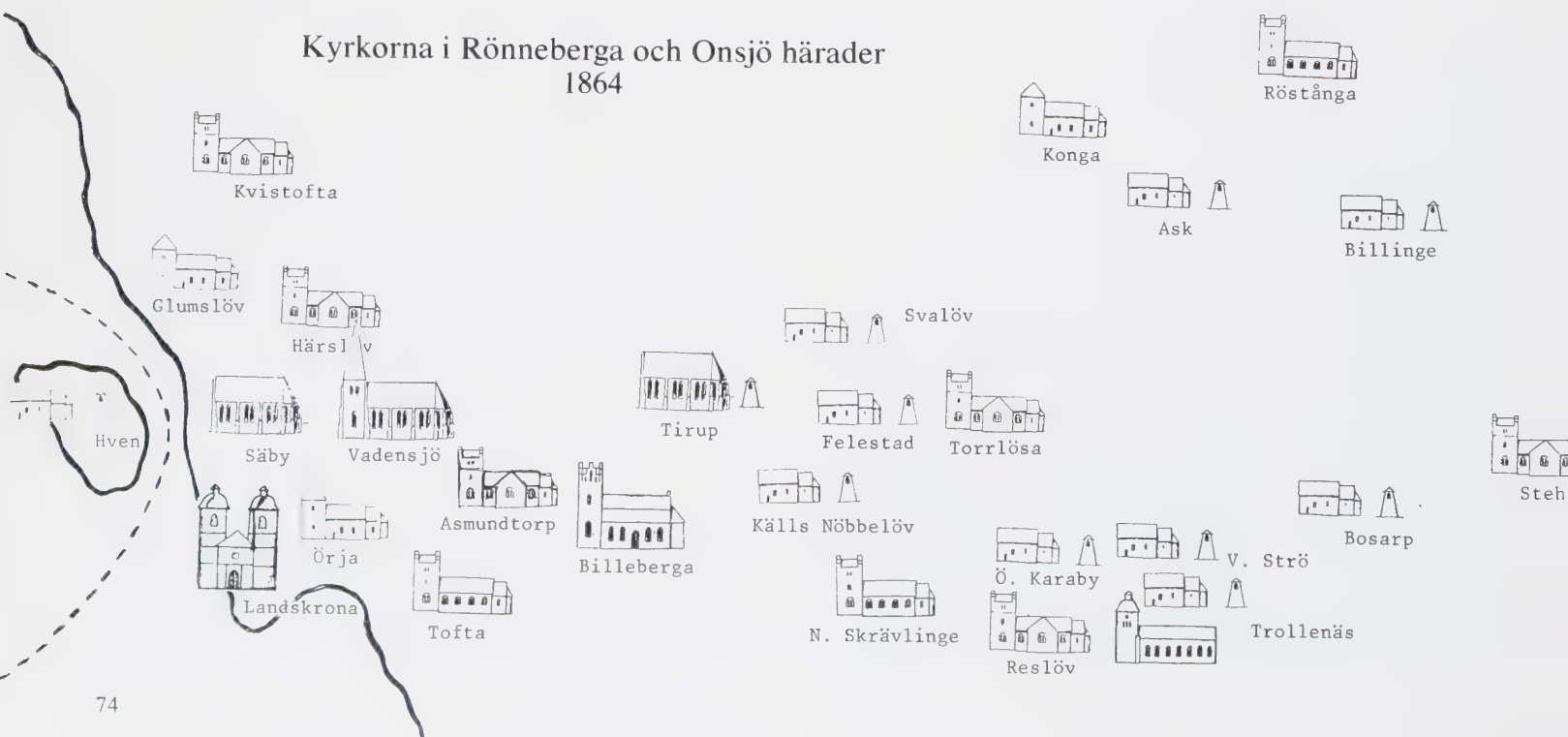
Kyrkorna i Rönneberga och Onsjö härader

Kartskisserna I, II och III är ämnade att ge överblick över ett visst område, nämligen Rönneberga och Onsjö härader just åren 1814, 1864 och 1900. Området sträcker sig från Sundet till Söderåsen och omfattar 28 socknar. (Jag har valt att använda mig av 1800-talets

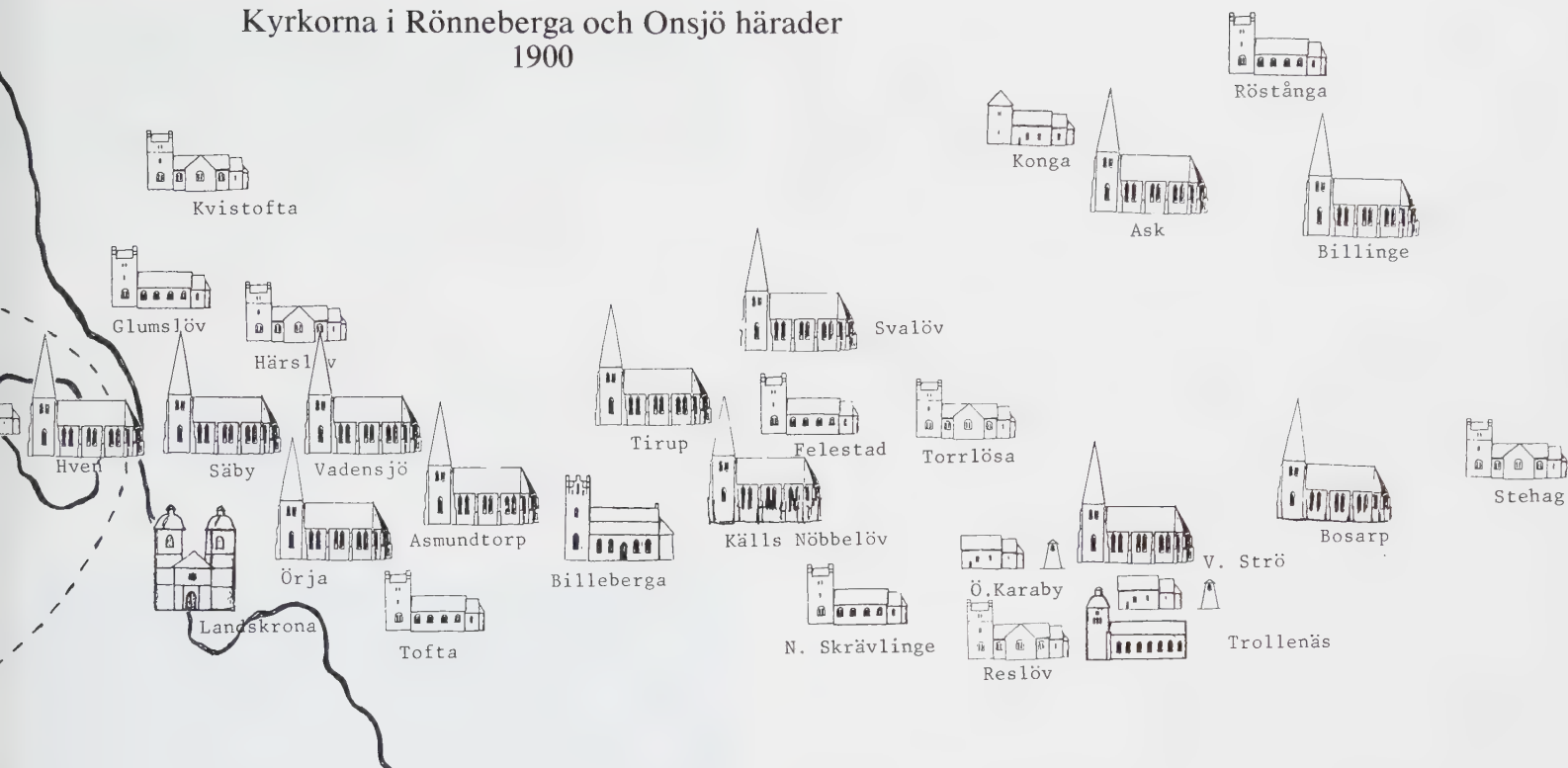
Kyrkorna i Rönneberga och Onsjö härader 1814

Kyrkorna i Rönneberga och Onsjö härader 1864

Kyrkorna i Rönneberga och Onsjö häradar 1900

34– 36.

– medeltidskyrka med klockstapel.

– medeltidskyrka med torn.

– restaurerad (och tillbyggd) medeltidskyrka.

– restaurerad medeltidskyrka med en eller två korsarmar. (Tecknet används också för den nybyggda Bruniuskyrkan i Torrlösa.)

– nybyggd eller så gott som nybyggd kyrka i mer eller mindre utvecklad nygotik.

Kyrkorna i Trolleläs (1861) och Billeberga (1862) avviker bl a ifråga om tornen starkt från den nygotiska typen. De har därför fått egna tecken.

kyrkliga häradsindelning, dvs Rönneberga och Onsjö kontraktsprosterier.)

Vid Biskop Faxes första prästmöte hade kyrkorna ännu kvar sin medeltida gestalt. Romanska kyrkor med medeltida torn fanns i kustsocknarna. Tornlösa romanska anläggningar med fristående klockstaplar av trä dominerade områdets övriga delar.

1864 var bilden redan starkt förändrad. 6 av kyrkorna hade då genom C G Brunius försorg förvandlats till tidsenliga gudshus. Asmundtorps och Härslovs var nu rymliga korskyrkor. I Norra Skrävlinge hade Brunius bl a byggt torn. Östra Karaby och Vadensjö var utvidgade genom förlängning åt väster respektive öster. Också Tofta kyrka bar Brunius signatur. En helt ny kyrka hade han byggt i Torrlösa.

Utan Brunius direkta medverkan hade nya gudshus uppförts i Näs och Billeberga. Nästan helt nybyggda var också kyrkorna i Tirup och Säby. 5 medeltidskyrkor och 7 klockstaplar hade rivits.

År 1900 reste sig nya gudshus i ytterligare 9 socknar. Den nygotiska tegelkyrkan hade blivit ett markant inslag i landskapsbilden. 8 medeltidskyrkor hade rivits sedan 1864. Av områdets klockstaplar fanns endast den i Östra Karaby kvar.

Av de 28 kyrkorna i Rönneberga och Onsjö häradar blev alltså 14 helt eller så gott som helt nyuppförda under 1800-talet. 14 medeltidskyrkor och 17 klockstaplar revs. Områdets övriga medeltidskyr-

kor moderniserades mer eller mindre omfattande genom tillbyggnader, tornbyggen och en allmän anpassning till seklets krav.

När man betraktar kartbilderna kan skeendet verka mera dramatiskt än vad det i själva verket var. Utvecklingen pågick naturligtvis kontinuerligt och därför för allmänheten mindre märkbart. Ett torn byggdes, en klockstapel försvann, korsarmar kom till, byggnadsställningar restes och togs ner, en ny kyrka växte fram på en plats där en gammal nyligen hade stått. Långsamt förändrades bilden.

Stiftets kyrkor vid 1800-talets slut

Summerar man antalet kyrkor som i periodens prästmöteshandlingar betecknas som "nya" blir slutresultatet ca 240. Efter vårt sätt att räkna byggdes under denna tid (1812–1912) ca 173 i stiftet (155 i Skåne, 18 i Blekinge).⁴⁶⁶

Differensen förklaras för det första av att några kyrkor "ombyggdes" två gånger under seklets lopp, – Asmundtorps kyrka t ex var "ny" både 1847 och 1897. För det andra sammanfördes under 1800-talet för det mesta "alldeles nyuppförda" och "till sin huvudsakligaste del ombyggda" kyrkor i samma kolumn.⁴⁶⁷

Medan Thomander 1858 och 1864 åtminstone i rubriken gör ovan nämnda distinktion är skillnaden helt utsuddad i Flensburgs ämbetsberättelser. 1870 heter det t ex rätt och slätt att "nya kyrkor blifvit uppförda" i 37 församlingar. Bland dessa nämns t ex Kropp, Bollerup, Bolshög och Grönby, – kyrkor som vi idag ser som medeltidskyrkor med tillbyggnader från 1800-talet. Thomanders rubricering är emellertid inte mindre förvånande när han t ex bland de "till sin huvudsakligaste del ombyggda" kyrkorna nämner Hallaröd, Stehag, Tofta och Lyngsjö, alltså kyrkor där ombyggnaden bevisligen inskränkte sig till ganska obetydliga ingrepp i den gamla byggnadskroppen.⁴⁶⁸

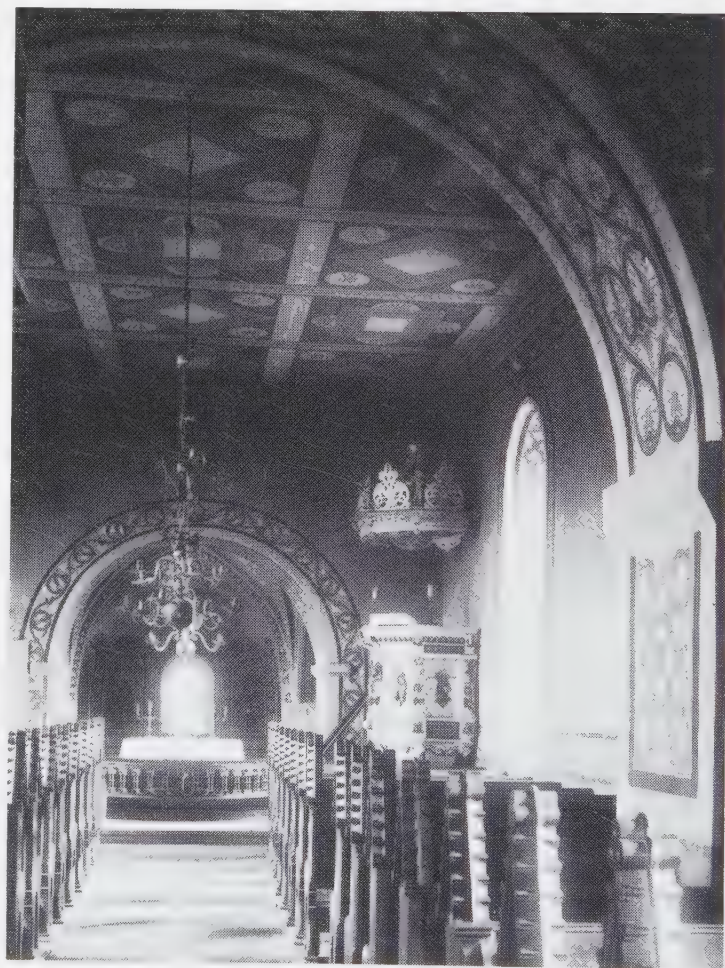
Biskoparnas rapporter skall emellertid inte betraktas som en mer eller mindre medveten skönmålning. Visserligen var stiftscheferna angelägna om att framvisa bra resultat av byggnadsverksamheten i stiftet. Men felaktigheterna beror nog oftast på församlingspräster- nas knapphantade rapportering av byggnadsarbetets art och omfång.

Men framförallt är dessa uppräknings av nybyggda och restaurerade kyrkor ett uttryck för 1800-talets sätt att se. För tidens prästmän och församlingsbor var t ex Tofta kyrka efter Brunius restaurering år 1847 en ny kyrka: det gamla vapenhuset i söder hade tagits bort, man inträdde nu från väster och hade överblick över en ljus och vacker interiör. Fönstren var vidgade och pryddes av smittrosverk, kor- och absidvalv hade slagits om, de medeltida valvribborna i långhuset hade korrigerats och var nu helt exakta och prydliga. Kyrkan hade fått nytt golv, ny bänkinredning och ny predikstol. En stor vacker altartavla var beställd hos en svensk konstnär i Paris. Kyrkan var ett fullt värdigt gudshus och därmed meriterad att räknas bland de nya.⁴⁶⁹

Detta synsätt var länge förhärskande. Inte förrän under 1800-ta-

lets sista decennier finner man tecken på att prästerskap och lekmän verkligen skiljer mellan en helt nyuppförd och en efter tidens ideal restaurerad kyrka. I många fall var skillnaden mer teknisk än principiell. Tidens inkonsekventa användning av ordet "ombyggnad" vittnar om att gränserna var mycket flytande. 1800-talsbiskoparnas mål var nått vid seklets slut. En tredjedel av stiftets kyrkor var nyuppförda. Så gott som alla de övriga hade genom mer eller mindre genomgripande åtgärder också förvandlats till "Herranom värdiga tempel".

37. 1100-talskyrkan i Hedeskoga förvandlades vid restaureringen 1894 till ett tidsenligt gudshus. Stora fönster togs upp. Det plana innertaket som vilade på medeltida ekbjälkar ersattes av ett slätt, putsat tak. Innerväggarna med sina kalkmålningsrester putsades om. Interiören dekorerades med rika schablonmålningar och apostlagestalter. Altarskrank och bänkinredning i passande stil fullbordade helheten.

Församlingen tar ställning

fallstudier och analyser av skeendet i olika typer av församlingar

Den fattiga sockenkyrkan

Hörröd

Församlingen. I förening med annexförsamlingen Maglehem utgjorde Hörröd under 1800-talet regalt pastorat av 3 klassen i Gårds kontrakt. Socknen ligger på Linderödsåsen. Jordmånen är stenig och mager. Församlingens bruksenheter beräknades under 1800-talets förra hälft till 5 $\frac{3}{4}$ hemman. 1878 angavs socknens mantal som 6 $\frac{1}{12}$ varav 2 $\frac{3}{4}$ mtl skatte-, 1 $\frac{5}{6}$ mtl krono- och 1 $\frac{1}{2}$ mtl frälsejord.⁴⁷⁰

Hörröd hade år 1800 517 invånare. 1830 var 651 personer bosatta i församlingen. 1850 hade befolkningen ökat till 718 personer.⁴⁷¹

Medeltidskyrkan. Hörröds medeltidskyrka revs 1859. Någon bild av byggnaden existerar inte. Arkivalierna och uppmätning av grundmurarna ger emellertid vissa upplysningar. Kyrkan bestod av långhus, rakslutet kor i öster, torn i väster och vapenhus i söder. Tornets bottenvåning hade stenvälv, långhusets blåmålat valv av bräder. En läktare var uppförd utmed långhusets fönsterlösa norrvägg. Interiören belystes sparsamt genom ett fönster i väster samt två i långhusets respektive korets södra vägg.⁴⁷²

I kyrkan fanns plats för ca 110 sittande personer.

Kyrkan under 1800-talet. Redan i början av 1800-talet var Hörröds kyrka för liten för socknens växande befolkning. Vid prostvisitationen år 1819 påpekades att kyrkan borde byggas om bara "nödige medel dertill kunde utfinnas."⁴⁷³

Församlingens fattigdom hindrade inte bara "ombyggnad" utan också regelbundna reparationer av kyrkan. 1832 var innertaket, takstolen och trävraket i klockstolen svårt angripna av röta, uppenbarligen beroende på försummad tillsyn av yttertaket. Kyrkan betecknas som "mycket förfallen". Den 22/1 1832 samlades sockenstämman för att diskutera problemen. Man beslutar att bygga korsarmar i norr och söder. I samband därmed skulle gamla kyrkan "till tak och murar istandsättas". Men kyrkan var medellös och hade dessutom en skuld på 164 rd banco till Maglehem. Man ansöker hos Kungl Majt om kollekt- och stamboksmedel för det tilltänkta kyrkobyggnadsföretaget.⁴⁷⁴

Ett år därefter kommer Kungl Majts svar. På högsta ort vill man lösa Hörröds församlings problem genom att föreslå "sammanbygg-

nad" med den mera välbeställda annexförsamlingen Maglehem. Som alternativ föreslås att Maglehem skulle medverka aktivt i den fattiga moderförsamlingens byggnadsföretag.

Båda alternativen förkastas givetvis av Maglehems församling. Deras kyrka var nyrenoverad och rymlig. Hörrödsborna hade heller aldrig deltagit i Maglehems kyrkoreparationer eller dyl. Maglehem efterskänker emellertid moderförsamlingens skuld och lovar att hjälpa till "genom hederliga Stamboks- och Kollektmedel". Inte heller i Hörröd önskar man sammanbyggnad med eller hjälp av Maglehem. Tacksam över den efterskänkta skulden besluter man att fortsätta med sammanskott till byggnadskassan. Man förfogar nu över 201 rd banco.⁴⁷⁵

Den 10/8 1833 visiteras pastoratet av Vilhelm Faxe. Biskopen informeras om den tilltänkta tillbyggnaden. Han finner den gamla kyrkan så dålig att han ställer sig tveksam till planerna. Bl a med tanke på den starkt kuperade kyrkplatsen menar han att församlingen hellre borde bygga en aldeles ny kyrka på en lämpligare plats.⁴⁷⁶

Församlingen kunde nu hoppas på ett tillskott till byggnadskassan genom den riksomfattande kollekt som slutligen hade beviljats av Kungl Majt. Man anskaffar kostnadsförslag till ny kyrka men vågar inte besluta vare sig till- eller nybyggnad innan kollektmedlen har flutit in. Sammanskotten regleras däremot nu efter ett fast schema i proportion till sockenbornas tillgångar.⁴⁷⁷ Under det närmaste decenniet vilar ärendet. Riksskollekten hade inte gett mera än 1 284 rd banco. Den gamla kyrkan underhålls nödortfärdigt. Församlingen sparar ihärdigt.

1845 föreligger ritning och aktuellt kostnadsförslag för en ny kyrka. Vid sockenstämman den 12/10 heter det: "Församlingen, högeligen mån att få en ny, rymlig kyrka i stället för att tillbygga den gamla, ville gerna göra de uppoffringar den såsom liten och fattig . . . kunde åstadkomma." Stämman beslutar enhälligt att bygga nytt. Ritningar, uppgjorda av murmästareåldermannen i Kristianstad Sven Österberg, och ett kostnadsförslag på 3 622 rd banco skickas till Stockholm.⁴⁷⁸ Men församlingens alltför enkla och billiga planer gillas inte av myndigheterna. Året därpå skickar Överintendentsämbetet en av Kungl Majt i förväg stadfäst ritning och ett kostnadsförslag med slutsiffran 8 761 rd banco.

Församlingen är besviken och rådvill. På sockenstämman den 9/6 1850 konstaterar man att det dyra bygget omöjligen kan utföras "utan att många derigenom skulle nödgas avgå från sina hemman

och lägenheter." Man bönfaller därför Kungl Majt "att en ändamålsenlig och mindre dekorerad kyrka och ett lägre kostnadsförslag måtte blifva Öfverintendent Embetet affordradt och för församlingen fastställt".⁴⁷⁹ Än en gång söker man få kollektmedel men församlingens begäran avslås.⁴⁸⁰

Hörröds gamla kyrka förfaller alltmera. 1854 befarar man att den skall rasa långt innan församlingen skulle få råd att bygga enligt ämbetets ritning.⁴⁸¹

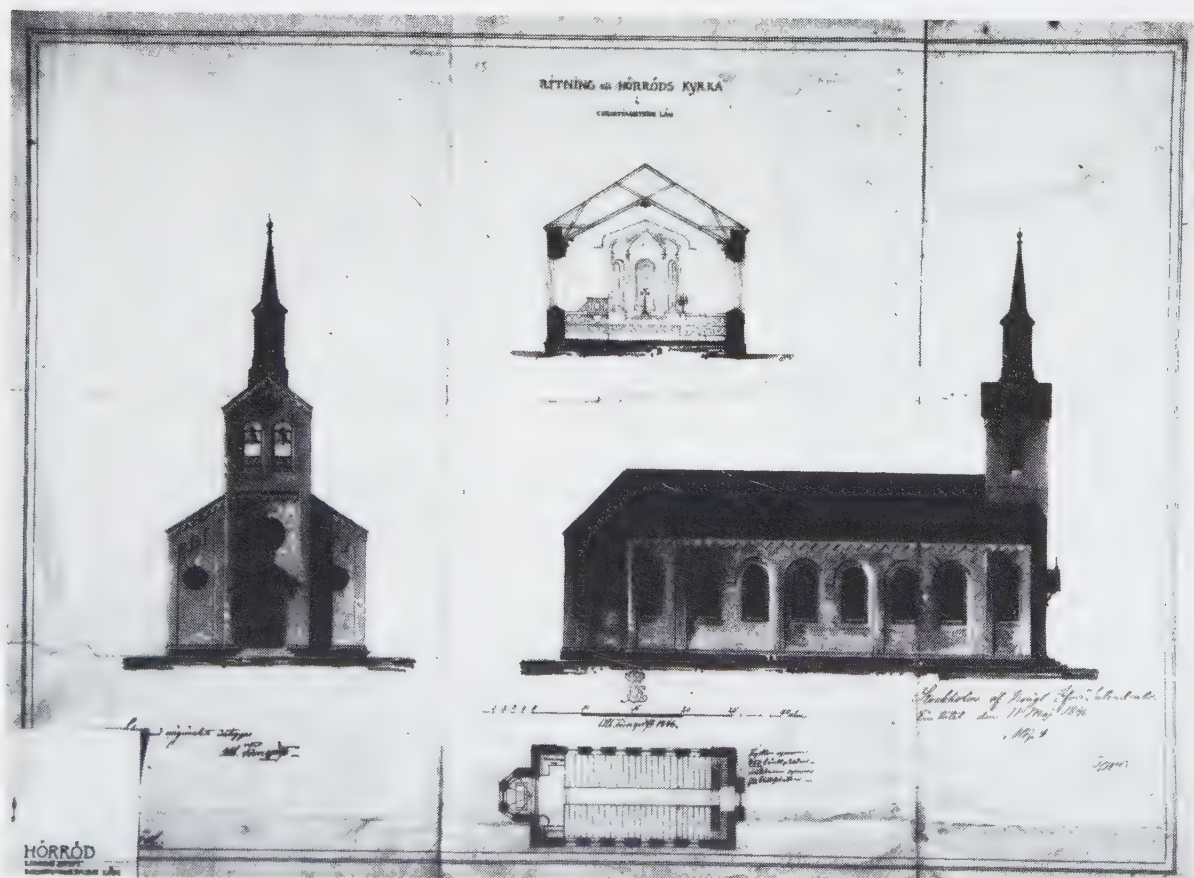
Ett par år därefter har situationen emellertid ljusnat. En förenklad ritning var nu fastställd av myndigheterna. Byggnadskassan hade stigit över 7 000 rd banco och sockenborna hade åtagit sig att verkställa alla körslor. För själva byggnadsarbetet disponerar församlingen över 1 000 "arbetsföra och fullt dugliga dagsverken". Man träffar noggranna överenskommelser om arbetets rättvisa fördelning. Som en "redan för handen varande tillgång" nämns också den gamla kyrkan. Den skall bjudas ut till försäljning men får inte rivas förrän arbetet med den nya kyrkan kommit igång.⁴⁸²

Den nya kyrkan. Inför entreprenadauktionen den 5/3 1856 samlas Hörröds sockenmän till stämma för att stadga villkoren för den

blivande entreprenören. Grunden till kyrkan skall läggas under hösten 1856. I september 1857 skall byggnaden stå under tak. Ett år därefter skall den vara färdig att tas i bruk. Entreprenören skall ansvara för bygget sex år efter avsyningen och åtgärda alla under denna tid uppkomna fel och brister. Sockenstämman utfärdar också en arbetsbeskrivning med föreskrifter om materialets och arbetets kvalitet: För kyrkobygget skall endast användas god mursten, bra kalkbruk, goda torra bräder, hela bjälkar m m. Interiörens snickerier skall målas "med god oljefärg och säker fernissa utan föregående limdränkning," och innetaket strykas med limfärg.

Än en gång ser sig församlingen nödsakad att stryka onödiga utsmyckningar från byggnadsprogrammet. Genom att avstå från "alla utsprång i pelareform å Kyrkans sido- och gavelmurar jemte altanen öfver stora ingången" kunde man spara pengar. Byggandet av den 15 alnar höga tornspiran och läktaren i kyrkan skulle skjutas på framtiden.⁴⁸³

Entreprenör för bygget blir byggmästare Ljunggren. Också under byggnadstiden beslutar sockenstämman en del smärre ändringar av exteriör och interiör. För övrigt diskuteras ständigt dagsverkens rättvisa fördelning och beräkningsgrunderna för körslornas antal

38. Ritning till Hörröds nya kyrka, signerad A Törnqvist 1846. "Kyrkan rymmer 400 bänkplatser - läktaren 100 bänkplatser" anges bredvid planen. Socken hade då 700 invånare. Församlingen förenklade planerna ytterligare under byggnadstiden 1857-1858. Tornspiran utfördes aldrig.

och äckornas längd.⁴⁸⁴

En sista gemensam arbetsinsats gör församlingen under våren 1859. Hemmansägare och åbor uppför den nya kyrkogårdsmuren medan torpare och husmän står för planeringen av begravningsplatsen. Hörröds nya kyrka invigs den 17 juli 1859 av Ebbe Gustaf Bring.

Summering och kommentar. Historien om Hörröds nya kyrkas tillkomst uppvisar ett flertal intressanta drag. I 40 år arbetade den fattiga församlingen för ett nytt gudshus i socknen. Anmärkningsvärt i sammanhanget är att alla beslut under hela denna tid fattades enhälligt och uppenbarligen i bästa samförstånd. Kyrkobyggnadsfrågan vållade inga tvister. Ingen överklagade beslut som hade fattats. Inte ens ifråga om platsen för den nya kyrkan tycks man ha varit oense.

Sockenstämmoprotokollen från själva byggnadstiden ger inblick i hur ihärdigt församlingen deltog i byggnadsarbetet. Sockenbornas körsior och dagsverken var här i själva verket en förutsättning för den nya kyrkans tillkomst. Genom dessa kollektiva insatser minskade byggkostnaden avsevärt. Kyrkoherdens och byggnadskommitténs främsta uppgift var arbetets rättvisa fördelning. De tycks ha lyckats till allas belåtenhet.

Att sänjan och samarbetsviljan här var större än på annat håll i Skåne kan möjligen bero på att klassgränserna mellan åbor, torpare och obesuttna var mindre kännbara i en fattig bygd där alla grupper tvingades kämpa hårt för brödfödan. Gårdarna var små. 1845 brukades socknens knappa 6 mtl av inte mindre än 40 bönder. Med tanke på odlingsjordens beskaffenhet är det troligt att åborna knappast levde så mycket bättre än torparna och husmännen.

Förhållandet mellan de olika befolkningsgrupperna i Hörröd belyses av sockenstämman som hölls den 10/7 1859, söndagen före den nya kyrkans invigning. Målet var nu nått. Man hade samlats för att komma överens om bänkrummens fördelning. Men denna gången var det svårt att vinna enighet. Olika fördelningsprinciper diskuterades och förkastades. Stämman urartade i allmän oro, skrik och "bullrande oordning". När lugnet var återställt upplästes en skrivelse författad av torpare och inhysesfolk där dessa påpekar att hela riket och inte minst de själva hade hjälpt till att bygga denna kyrka. Platserna borde därför fördelas med tanke på de personer som skulle delta i gudstjänsten och inte efter gårdarnas storlek. Skrивelsen gjorde avsedd verkan. Platserna fördelades efter nära nog demokratiska principer, bl a med hjälp av lottning. Genom sina arbetsinsatser hade också de icke röstberättigade grupperna i församlingen meriterat sig för fullgoda platser i gudshuset.⁴⁸⁵ I rikare bygder uppträder liknande tecken på demokratisering (dvs på försvagning av åbornas dominerande ställning) inte förrän flera decennier senare.

Fallet Hörröd är vidare ett intressant exempel på myndigheternas osmidighet och bristande förståelse för den fattiga socknens villkor.

Att föreslå sammanbyggnad med Maglehem var helt orealistiskt. Att stadfästa och anbefalla ritningar för en kyrkobyggnad som vida översteg församlingens ekonomiska möjligheter var närmast ett övergrepp. (Å andra sidan var ju Överintendentsämbetets uppgift just att förhindra att alltför billiga och undermåliga kyrkor byggdes i riket!)

Rent stilsmässigt och estetiskt är Hörröds kyrka ett typiskt exempel på sekelmittens vacklande mellan nyantika och nymedeltida ideal. Överintendentsämbetets ritning från 1846 visar en enkel, ganska illa proportionerad predikolokal. Exteriören är dekorerad med lisener och sicksackfriser av närmast nyromansk karaktär. Kyrkan var tänkt att förses med inte mindre än 19 rundbågiga och tre runda fönster.

De ändringar som församlingen genomdrev minskade byggkostnaden men förändrade knappast byggnadens helhetskaraktär. Det som föresvävade församlingen var en kyrka där empiriens färgskala och inredningsprinciper ännu var rådande. Så skulle visserligen bänkarna målas "i ekfärg", men predikstol, altarbordet och altarskranket ville man se "uti vit lackerad marmorfärg". I oktober 1858 röstar församlingen för att predikstolen skulle placeras över altaret "för större prydighet och utrymme i koret". Empirtidens altarpredikstolar var sedan länge förbjudna och hade länge motarbetats från kyrkligt håll.⁴⁸⁶

Den fattiga sockenkyrkan

Källs Nöbbelöv

Församlingen. Källs Nöbbelöv var under 1800-talet moderförsamling i Källs Nöbbelövs och Felestads pastorat av 3 klassen i Rönneberga kontrakt. Socken omfattade endast 5 ¹¹/₁₂ mtl. Jordmånen är god.

Befolkningsökningen var i Källs Nöbbelöv mindre stark än i andra socknar. 1833 hade församlingen 400 medlemmar, 1869 var siffran 541. 1882 har invånarantalet sjunkit till 521 personer.

Medeltidskyrkan. Tack vare Emil Ekhooffs beskrivning från 1881 vet vi i detalj hur medeltidskyrkan i Källs Nöbbelöv såg ut. I sin äldsta form bestod byggnaden av långhus, kor och absid. Den var uppförd av "nästan ej tuktad" gråsten i kalkbruk med hörnstycken och fönsteromfattningar av huggen sandsten. Ingångar fanns i norr och söder.⁴⁸⁷ Den södra portalen kröntes av en enastående välhuggen tympanonrelief på rikt profilerade konsoler.⁴⁸⁸ Tove stenmästare var troligtvis upphovsman till såväl denna relief som kyrkans dopfunt. Kyrkan dateras därför till omkring 1180.⁴⁸⁹

Under senare delen av medeltiden utvidgades kyrkan åt väster, ett vapenhus byggdes framför södra ingången. I kor och långhus slogs spetsbågiga valv på trespråkiga pilastrar. Kyrkan var enligt Ekhooffs uppmätning 78 fot lång. Långhusets bredd var 26 fot. Koret

och absiden var täckta med bly, långhuset och vapenhuset med tegel. Klockan hängde i en stapel av trä. Kyrkan hade tegelgolv. Altaruppsats och predikstol tycks ha anskaffats på 16- eller 1700-talet. Bänkinredningen var enkel med plats för ca 100 personer.

Kyrkan under 1800-talet. Den första anteckningen om bristande utrymme i Källs Nöbbelövs kyrka finns i ämbetsberättelsen inför biskopsvisitationen 29/6 1833. Man hade då planer på att bygga på vapenhuset till samma höjd som själva kyrkan. Denna "nykyrka" skulle inredas med bänkrum. Brist på medel la emellertid hinder i vägen.⁴⁹⁰ 1834–35 löstes utrymmesproblemet på ett billigare sätt: en läktare med plats för 50 personer byggdes i kyrkans södra del, ett fönster togs upp i norr, fönstret i väster förstörades. En liten sakristia inrättades i absiden, altaret flyttades fram och försågs med större skrank, inredningen målades, kyrkan rappades utvändigt och tegeltaket reparerades.

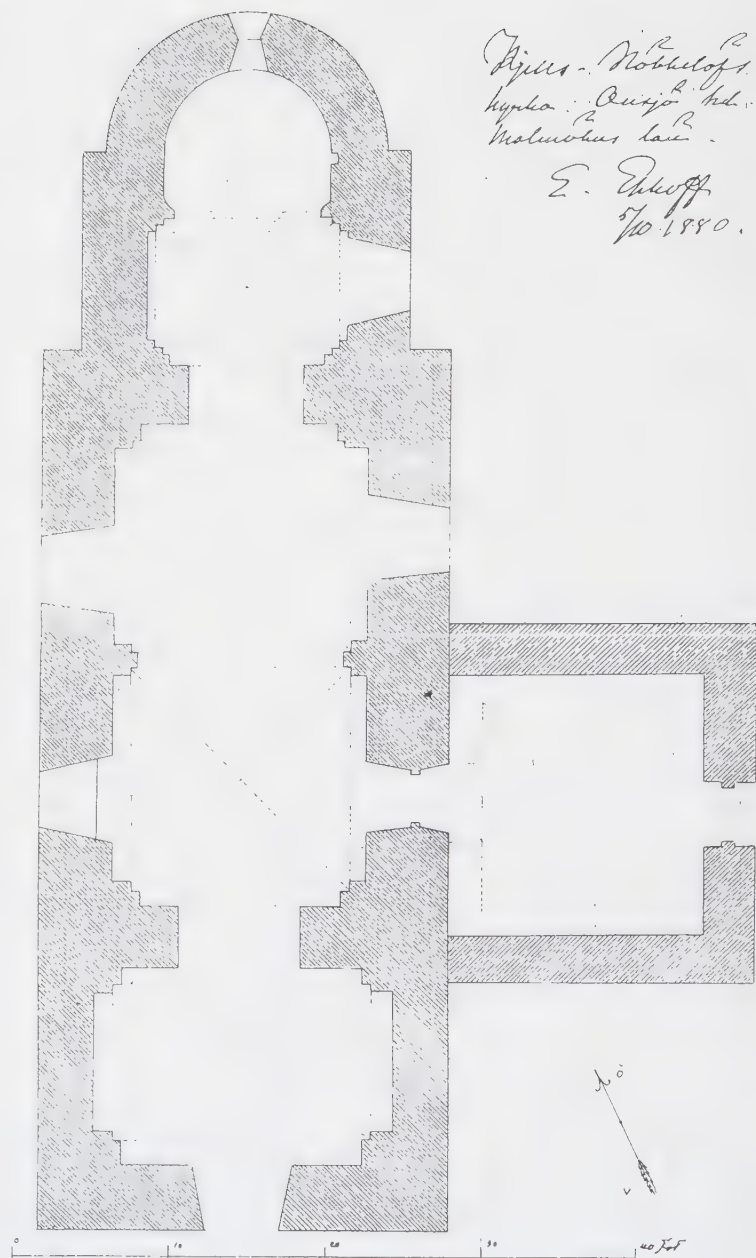
Dessa arbeten kostade sammanlagt 225 rdl banco. Församlingsborna utförde själva merparten av arbetet och anskaffade sten och timmer. Någon entreprenadauktion hölls aldrig "af den anledningen att församlingen utgöres af ett så ringa hemmantal, och kyrkocasans behållning för sista räkenskapsåret ej utgör mera än 260 rdl banco, hvartill kommer att kyrkans årliga tillgångar och inkomster äro af mindre betydelse, så att en ytterst noggran hushållning och sparsamhet erfordras för att genom kyrkans medel kunna bestrida nödiga reparationer och underhåll."⁴⁹¹

Folkökningen fortsatte. År 1849 hade socknen 716 invånare. Vid prostvisitationen 29/9 1849 antecknas att "kyrkan saknar tillräckligt med utrymme, men till dess utvidgning saknas för närvarande utväg."⁴⁹² Takstolen i kyrkan var nu dålig och klockstapeln krävde reparationer.

Den 15/8 1858 besöktes pastoratet av biskop Thomander. Vid visitationsstämman föreslog biskopen att Källs Nöbbelöv borde bygga ny kyrka tillsammans med annexförsamlingen Felestad. Ritning och kostnadsförslag borde anskaffas.⁴⁹³ I de följande sockenstämmoprotokollen nämns inte ett ord om en evtl sammanbyggnad. Frågan kan ha diskuterats man och man emellan, men den var orealistisk för sockenborna och togs aldrig upp till behandling.

De bägge församlingarnas små resurser fick räcka till de nödvändigaste utgifterna. 1864 inköptes ett kommunionstyg i silver gemensamt för Nöbbelöv och Felestad. 1866 var man tvungen att förse klockstapeln i moderförsamlingen med en ny "ekefot".⁴⁹⁴

1868 visiterades pastoratet av prosten Tullberg. Huvudämne vid visitationsstämman var "beskaffenheten af Kjells Nöbbelöfs kyrka som af ålder blifvit så bristfällig att hon ej tyckes länge med säkerhet kunna begagnas, ock å hvilken reparation är utan ändamål. Den befinner sig nu vara för liten." Församlingen "var ännu i någon villrådighet i valet mellan ombyggnad och tillbyggnad." Men Tullberg tyckte att den bofälliga kyrkan knappast skulle tåla någon tillbyggnad.⁴⁹⁵ Ärendet måste rimligtvis ha diskuterats i församling-

39. På hösten 1880 uppmättes medeltidskyrkan av Emil Ekhoff. Hans prydliga ritning – troligen starkt normaliserad ifråga om vinklar och mått – förelåg vid Vitterhetsakademiens sammanträde den 5/10 1880. Kyrkan dömdes ut.

en men avsatte inga som helst spår i protokollen. Av räkenskaperna för år 1869 framgår emellertid att byggmästare Persson i Eslöv nämnda år erhöi 75 kr för ritning och kostnadsförslag för ny kyrka i Källs Nöbbelöv.⁴⁹⁶

Den 16/5 1872 skriver kyrkoherde Cöster på församlingens uppdrag till häradsrätten i Onsjö att domaresyn måtte verkställas "för att få Kjells Nöbbelöfs kyrka utdömd". I brevet beskriver han kyrkobyggnaden med hänvisning till Brunius *Skånes konsthistoria för medeltiden*. Den 30/8 1872 infinner sig häradsdomare och nämnd i församlingen. Kyrkan döms ut.⁴⁹⁷

Året därpå avstyckas en del av prästgårdsjorden som plats för den nya kyrkan. Än så länge noteras utgifter för den gamla kyrkan. 1872 lagas tegeltaket. 1876 inköps en halmatta till läktaren.⁴⁹⁸

Sedan 1872 satsar församlingen aktivt på byggnadskassans tillväxt. Hemmansägarna lägger 24 kr per mantal årligen. Kyrkoherde Cöster föregår med gott exempel och ger ett årligt bidrag av 75 kr. 1879 tillträder N A Laurin Källs Nöbbelövs och Felestads pastorat. Vid prostvisitationen i samband med installationen den 3/5 1879 antecknas att kyrkan är "i ett mycket bristfälligt skick och i alla afseenden numera otjenlig för sitt ändamål." Församlingen förklarar sig villig att bygga om bara arrendet på kyrkojorden kunde höjas något. Kassabehållningen var nu 11 221 kr. Under det senaste decenniet hade 6 475 kr sparats ihop. Den nye kyrkoherden, kyrkovårdarna och församlingen uppmanas vid denna visitation att låta kyrkobyggnadsfrågan "utgöra föremålet för dess trägna omsorg."⁴⁹⁹

Två år därefter hade ärendet avancerat betydligt. Den 18/8 1880 behandlar Vitterhetsakademien församlingens ansökan att få riva den gamla kyrkan för att kunna använda materialen för byggandet av den nya.⁵⁰⁰ Amanuens Ekhoff får uppdraget att besiktiga och beskriva kyrkan. Hans utlåtande behandlas vid Akademiens sammanträde den 5/10 1880. I en skrivelse till Kungl Majt förklarar Akademien att "kyrkan ej behöfver bibehållas, men att portalen mellan vapenhuset och kyrkan bör tillvaratagas att åt framtiden förvaras."⁵⁰¹

Vid Ekholfs besök tycks kyrkan verkligen ha varit i dåligt skick. Ytterväggarnas puttskikt var avfallen på stora ytor – en omständighet som underlättade Ekholfs undersökning. Han skriver att "Kyrkan är i hög grad förfallen och bristfällig med remnor och förskjutningar i alla murarna, hvilka dessutom vanprydas af mångfaldiga lappningar med tegelsten." Han konstaterar också att den senmedeltida valvställningen (som givetvis inte var murad i förband med själva kyrkan) "nu har spruckit från murarne."⁵⁰²

1881 rivs kyrkan. Den nya står klar för invigning året därpå.

Summering och kommentar. Av arkivalierna framgår alltså att församlingen sedan mitten av 1800-talet var inställd på att förr eller senare bygga en ny kyrka. Den gamla var för liten och betraktades snart för bristfällig för att kunna tåla en tillbyggnad. På grund av ekonomiska skäl drog företaget emellertid ut på tiden. Varken kyrkoherdar eller församlingsbor var angelägna att forcera sakernas gång. Men ingen sökte heller att förhala eller förhindra byggandet av den nya kyrkan. I källmaterialet finns inga spår av häftiga diskus-

40. Fasad och plan för Källs Nöbbelövs nya kyrka. Detalj av ritning från 1880.

sioner eller tvister i samband med kyrkbygget. Att församlingen behövde ett nytt gudshus tycks ha stått klart för alla parter.

Källs Nöbbelövs nya kyrka var uppförd efter byggmästare Petterssons ritningar, godkända av Kungl Majt den 30/12 1880. Det var en enkel byggnad av gult Lommategel. Interiören upplystes av tolv stora rundbågiga fönster. Väggarna var putsade och målade i en gråblå färgton med mörkare fogindelning och enkel schablonbård vid taklisten. Gula tegelplattor täckte golvet. Den slutna bänkinredningen med plats för över 250 personer var målad i gulaktig ekimitation med svartbruna lister likaså altarskranket och predikstolen som pryddes av bronserade gipsapostlar. Mot den mörkbruna altarfonden lyste ett förgyllt träkors med törnekrona. På själva altarbordet stod en kopia av Thorvaldsens Kristus.⁵⁰³

Kyrkobyggnaden blev snart illa medfaren av väder och vind. På 1930-talet var ytterväggarnas tegel starkt förvittrat, speciellt i söder. Fuktskadade väggpartier vållade underhållsproblem både ut- och

invändigt. I slutet av 40-talet var skadorna än mera omfattande. Svåra husbocksangrepp försvagade nu takstolen och tornkonstruktionen.⁵⁰⁴

1948 beslöt kyrkostämman att ansöka om byggnadslov för en ny, betydligt mindre kyrka. Befolkningen hade minskat kraftigt och gudstjänstbesökarnas antal var i genomsnitt 20 personer.⁵⁰⁵ Tillstånd att riva 1800-talskyrkan lämnades den 17/11 1948 med motiveringen att kyrkan "icke (äger) sådant kulturhistoriskt värde att det bör utgöra hinder för dess rivning."⁵⁰⁶ 1957 raserades kyrkan.

Den fattiga församlingen

Falsterbo

Församlingen. Den under medeltiden så blomstrande staden Falsterbo var vid 1800-talets början ett obetydligt och fattigt samhälle bebott av skeppare, sjömän, lotsar och fyrpersonal. Jordbruket gav minimalt utbyte. Den magra jorden och ständigt tilltagande sandflykt försvårade allt odlingsarbete.

Falsterbo var i kyrkligt avseende annexförsamling till Skanör. Systerstäderna förenades sedan 1700-talets mitt under gemensam magistrat.

Stadens befolkning uppgick 1805 till endast 150 personer. Under de följande decennierna noteras en kontinuerlig ökning: 1850 hade Falsterbo 282 invånare, 1885 var 365 personer bosatta i staden. Endast 93 av dessa var då skattskyldiga och därmed röstberättigade. År 1880 hade Falsterbo kyrka en årlig inkomst av endast 200 kr.⁵⁰⁷

Kyrkan under 1800-talet. Församlingens stora medeltidskyrka var under hela 1800-talet i mycket dåligt tillstånd p g a bristande underhåll. Vid Faxes visitation den 18/7 1825 omtalas kyrkan som högst förfallen. Syn var då begärd för bristfälligheternas uppskattande.⁵⁰⁸ 1839 var kyrkan "nästan utan fenster och lufterna förspikade med bräder, med öppningar så att blåst och snö inträngde framför Altaret och gjorde kyrkan mörk och hart när obrukbar." Vid en reparation 1840 insattes nya fönster. Tre strävpelare uppfördes för att stödja kyrkans södra långhusvägg. Tak och golv istandsattes nödtorftigt 1841. Kostnaden för dessa reparationer reducerades avsevärt genom församlingsbornas aktiva insatser.⁵⁰⁹

År 1860 hade församlingen åter dryga utgifter för kyrkan. Denna gången gällde det ny takstol "samt jernband för att stärka murarna som börjat att remna." Trots dessa åtgärder förblev kyrkan "i ett svagt skick, till följe af dess små inkomster."⁵¹⁰

Kyrkans dåliga tillstånd och hopplösa ekonomiska situation diskuterades också vid prostvisitationen den 18/9 1871. Prosten J C Nordenström menade "att Falsterbo kyrka svårigen kan underhållas med de ringa inkomster den eger och att församlingen icke heller kan göra det, hvarföre det vore önskeligt att dertill erhöles understöd af allmänna medel".⁵¹¹

Ett sådant understöd tycks församlingen emellertid inte ha sökt. Man hankar sig fram. 1872 beslutar kyrkostämman en höjning av bänkrumsavgiften till 25 öre per år för varje skatteskyldig person. 1875 föreslår kyrkorådet församlingen att skjuta samman pengar för reparation av bänkar och golv. 150 kr behövs. Men skeppare Norberg motsätter sig förslaget och får församlingen med sig. Takstolsreparationen år 1860 var dyr nog och kyrkan var fortfarande skuldsatt.

1876 byggs en ny skola i Falsterbo. Bygget är förknippat med stora uppoffringar och svårigheter. Det är nästan omöjligt att hitta folk som kan utföra körslor och dagsverken. De som befinner sig i staden är gamlingar och änkor. De arbetsföra karlarna är till sjöss, fyrbesättningen har sällan permission. Till skolbygget används bl a "quarlefvorna efter gamla sacristian och vapenhuset."

Ett kyrkorådsprotokoll från 1877 är belysande för Falsterbo kyrkas svåra situation under dessa år: Kyrkorådet anser sig inte kunna ta emot ett donerat votivskepp eftersom "kyrkan är mycket förfallen och ruskig och föga tjenlig för dylika prydnader." Dessutom skulle det vara kostsamt att hänga upp skeppet.⁵¹²

De 2 och 3 oktober 1880 visiterade Vilhelm Flensburg Falsterbo församling. Kyrkoherdens ämbetsberättelse upplyste biskopen om att man "något tänkt på och talat om att, i stället för den gamla kyrkan, bygga en ny, lämpad efter församlingens storlek och förlagd på lämpligare ställe, der den kunde vara skyddad för flygsanden."

Biskopen besiktigade den "ytterst bristfälliga" kyrkan och såg "massor af flygsand . . . torna sig upp mot dess väggar." Han kunde inte ge några anvisningar för förbättringar. Kyrkan var ju medellös. Också han tyckte att man borde tänka på att med hjälp av kollekt- och stamboksmedel bygga en ny liten kyrka på skyddad plats. Vården av den gamla, "i många hänseenden märkliga kyrkan" borde helst övertas av staten.⁵¹³

Emellertid tycks ingen ha varit driftig och energisk nog för att arbeta med anskaffning av medel och byggnadsplaner.

1883 tas frågan upp i kyrkorådet. Ledamöterna uttalar farhågorna att kyrkan "när som helst med fullt skäl kan förklaras till gudstjänst obrukbar." Om församlingen vill slippa sammanslagning med Skanör bör man bygga ny kyrka eller "försätta den stora gamla kyrkan i ett sådant skick, som kan passa och anstå ett Herrans tempel." Kyrkorådet beslutar att sikta på sistnämnda alternativ. Ett första steg bör vara kyrkogårdens utvidgning åt norr och en försiktig utplanning av sandmassorna i söder.⁵¹⁴

Kyrkorådets förslag förkastas emellertid av kyrkostämman. Fyrmästare S Norman och sjökaptenerna M O Norman och A Grönvall menar att det skulle vara vådligt att röra flygsanden. Dessutom fanns ingen arbetskraft för ett sådant företag. Fyrmästaren anser också att man ju kunde inställa gudstjänsterna på vintern "till undvikande af den svåra kölden i kyrkan", – ett förslag som givetvis avslås med tanke på "gällande lag och häfdvunnet bruk."⁵¹⁵

Fyrmästaren och hans meningsfränder som tydligen hade majori-

teten av församlingen på sin sida lyckas även i fortsättningen sätta käppar i hjulet för problemens lösning. Inför kyrkostämman den 16/3 1884 har ärendet åter beretts av kyrkorådet. Man menar nu att kyrkogården borde utvidgas åt norr, att sanddynerna söder om kyrkan kunde ligga kvar och förses med lämplig plantering. Därigenom skulle "utsigt i någon mån öppnas, att en gång kunna få se det af förfäderna till Guds ära och själars bästa uppförda, fordom sköna och härliga men nu ytterst förfallna, Guds hus, på en röjdad och planterad plats repareradt och förbättradt, möjligen med tillhjälp af statsmedel, hvarför utan tvifvel ännu många församlingsmedlemmar skulle rätt mycket glädja sig."⁵¹⁶ Det heter nu att "förslaget om ny kyrkobyggnad (har) fallit".⁵¹⁷

Men församlingen med Norman i spetsen delar inte kyrkorådets uppfattning. Förslaget avslås. Positionerna är låsta och kyrkoherde Rosén vill nu vända sig till domkapitlet för att få hjälp. Under de följande fem åren avsätter ärendet inga som helst spår i handlingarna.

I ämbetsberättelsen inför prostvisitationen den 5/9 1889 kan kyrkoherden äntligen upplysa om att "vidomfattande reparationer" skall företas. Man planerar ut- och invändig rappning och vittning, cementgolv skall läggas i koret och i gångarna, bänkar, predikstol och altaret m m skall lagas. Man hoppas att kyrkan efter dessa arbeten "kommer . . . att någorlunda kunna motsvara sitt ändamål, då den deremot nu nästan liknar en ruin".⁵¹⁸ Att kyrkan år 1890 verkligen måste ha tett sig som ett värdigt tempel framgår tydligt av verifikationerna till kyrkans räkenskaper. Bygdens hantverkare t ex snickare O Hansson och målare A H Norén från Skanör hade gjort ett gott arbete inom den snäva kostnadsramen. Bl a var all träinredning och även de medeltida skulpturerna med sina skåp och ornamenter lagade och restaurerade. Slutligen antecknas 7 kvinnodagsverken och utgifter för borstar, kvastar, soda och såpa för en grundlig rengöring av hela kyrkan.⁵¹⁹

Summering och kommentar. Fallet Falsterbo är intressant på många sätt. Församlingen som hamnat vid sidan om utvecklingen mot ökat välstånd var oförmögen att underhålla medeltidskyrkan. Den moderna kyrkan som kom på tal var i det här fallet en *liten* byggnad, beräknad för den lilla församlingens dåvarande behov.

Att planerna inte realiserades berodde framförallt på att kyrkokassan var tom och församlingen så gott som medellös. Vidare tycks man i Falsterbo ha haft för vana att klara sig själv. Ingen ansträngde sig för att söka de allmänna medel man möjligtvis kunde ha fått. Även tvistigheterna inom församlingen klarade man in i det sista utan att blanda in myndigheterna.

Vad striden egentligen gällde är svårt att genomsöka. Kyrkorådets till synes vettiga förslag förkastades gång på gång av de röstberättigade. Möjligtvis var församlingsborna helt enkelt rädda för kostnader och arbete vare sig det nu gällde byggande av en ny kyrka eller upprustning av den gamla.

Intressant är vidare att medeltidskyrkan i Falsterbo trots sitt förfallna tillstånd uppskattades för sin forna skönhets skull. Den tycks ha uppfattats som en symbol för stadens svunna storhet. Rivningshotad var kyrkan aldrig.

Den rika sockenkyrkan

Asmundtorp

Församlingen. Asmundtorp ligger i bördig åkerbruksbygd en mil öster om Landskrona i Rönneberga härad. 1681 blev församlingen annex till Landskrona stadsförsamling men bildade 1874 på egen begäran självständigt pastorat tillsammans med systerförsamlingen Tofta. Socknens brukningsenheter beräknades under 1800-talet till sammanlagt 27 ¹/₃ mantal. Ca 6 mantal brukades av arrendatorerna på kyrkans 13 hemman.

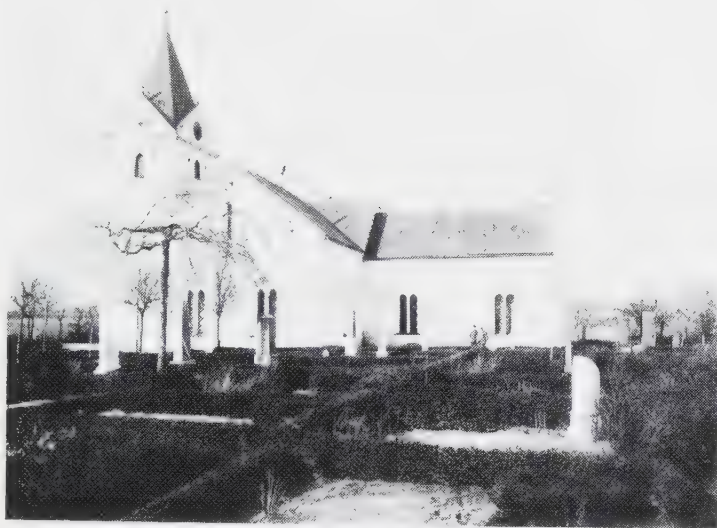
Folkmängden i Asmundtorps socken uppgick 1810 till 798 personer. 1840 var 1 213 bosatta i socknen. Befolkningen ökade till 1 475 personer år 1869 men minskade från och med 1870-talets andra hälft. 1897, när den nya kyrkan invigdes hade församlingen 1 386 medlemmar.

Medeltidskyrkan. Asmundtorps gamla kyrkas utseende och byggnadssätt är väl känt genom bl a 1828 års inventering, C G Brunius beskrivning i *Skånes konsthistoria för medeltiden*, hans ritningar inför restaureringen 1843 samt fotografier tagna före kyrkans rivning 1895.⁵²⁰

Kyrkan var ursprungligen en romansk anläggning byggd av sandsten med torn i väster, långhus, kor och troligen absid. Den öppna takstolen var ornerad. Långhuset, triumfbågsväggen och hela koret smyckades omkring 1180 med högklassiga kalkmålningar som på goda grunder räknas till den s k Finjamästarens produktion.⁵²¹ Under senare delen av medeltiden slogs valv i kyrkan. Vapenhus byggdes framför portalerna i norr och söder. Kyrkans förnämliga målningsskrud och påkostade inventarier (bl a 1400-talsdopfunten av brons) pekar på att Asmundtorp redan under medeltiden haft betydande ekonomiska resurser. Något patronatskap kan ej beläggas. Förmodligen lades emellertid redan då grunden för de rika kyrkliga jordgendomar som skulle följa församlingen fram till våra dagar.

Kyrkan under 1800-talet. Sin medeltida gestalt behöll kyrkan i stort sett oförändrat fram till slutet av 1830-talet. 1841 godkände myndigheterna C G Brunius förslag till en omfattande restaurering och utvidgning. Kyrkan hade blivit för liten för den starkt växande församlingen. Byggnadsarbetet påbörjades 1843. Den 1 advent 1846 återinvigdes kyrkan. Den nämns i prästmöteshandlingarna från år 1858 i listan över "alldeles nyuppförda eller till sin hufvudsakligaste del ombyggda" gudshus.

Återinvigningen 1846 uppmärksammades bl a i *Lunds stifts tidning* med en hänförd beskrivning av exteriör och interiör. Byggnad-

41. Asmundtorps gamla kyrka strax före rivningen i mars 1895.

den var nu en typisk Bruniuskyrka med rymliga korsarmar, nya fönster och ingångar och en alldeles ny inredning. Allt var utfört "i ren medeltidsstil". Kyrkan prisas som "ett helgjutet arbete" och C G Brunius hade "gjort sig lika älskad som oförgätlig inom Asmundtorps församling".⁵²²

Endast 9 år därefter beslöt emellertid sockenstämman en ganska kraftig förändring av den genomtänkta och helgjutna interiören. Brunius "sirliga kors med Frälsarens och Evangelisternas sinnebilder" betraktades 1855 som en alltför enkel altarprydnad. Församlingen beställde ett altarbord av röd belgisk marmor och en stor marmorkopia av Thorvaldsens Kristus hos bildhuggaren H W Bissen i Köpenhamn.⁵²³ Sommaren 1859 var Kristusbilden färdig. Det låga, lätta altarskranket ersattes av en tung altarfond i ekfärg med förgyllningar som skymde det för Brunius interiör så viktiga ljuset från öster.

Vid 1846 års utvidgning hade platsantalet i kyrkan ökats till 600. 1858 betecknas den som "en af de större och prydligare Kyrkor på den skånska slättbygden."⁵²⁴ Kyrkokassans goda ställning medgav fortlöpande underhålls- och försköningsåtgärder. 1867 påbyggdes tornet, ett nytt tornur inköptes och kyrkan rappades utvändigt.

"Behovet af en ny Kyrka." Den 9/9 1869 visiterades pastoratet av biskop Vilhelm Flensburg. Kyrkans "ovanligt rika tillgångar" (kassans behållning var då 60 000 kr) tycks ha varit den direkta orsaken till att Flensburg ville se en ny, fullt värdig kyrkobyggnad i just denna socknen. Vid visitationsstämman framlades frågan för församlingen som förvånansvärt nog "erkände behovet af en ny Kyr-

ka, icke långt härefter och instämde sålunda i de åsikter, som i detta ämne uttalades."⁵²⁵

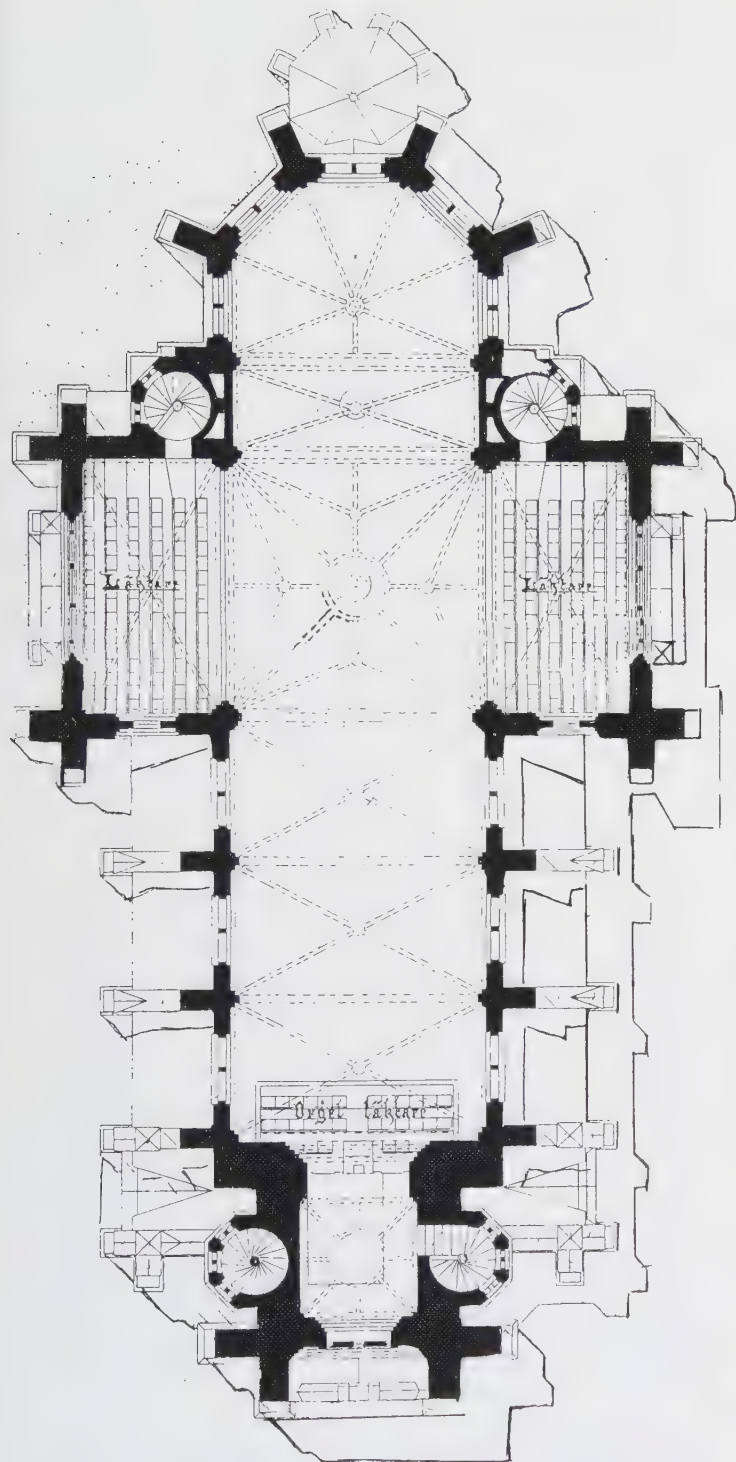
Biskopens yttrande måste ha kommit överraskande för präst och församling. Ingenting tyder på att man före den 9/9 1869 någonsin tänkte på att ersätta den gamla kyrkan med en ny.

Emellertid verkar det som om man efter biskopens besök närapå glömde bort frågan. Andra ärenden var viktigare.

Under 1870-talet skedde en stark utbyggnad av skolväsendet i församlingen. Nya små- och folkskolor byggdes i byarna Asmundtorp, Rönneberga, Norra Möinge och Råga Hörstad. Dessutom

42. Förslaget "Esaias", belönat med 1. pris vid arkitekttävlingen 1889. Ej utfört.

Plan af Kyrkans Öfre Del
216 sittplatser

inköptes en fattiggård. Dessa företag bekostades genom ränte- och amorteringsfria lån ur kyrkokassan.

Kyrkan var välhållen och rymlig. Efter 1875 hade befolkningen börjat minska.

Den 30/7 1884 visiterades församlingen åter av Flensburg. Biskopen som visade påtaglig irritation över att ingenting hade hänt ifråga om kyrkans nybyggnad tycks från början ha varit inställd på att driva fram ärendet. Kyrkostyrelsen uppmanas "att åt denna församling söka bereda ett tempel, som i hvarje fall kunde fylla de behof, som med ett tempel afses."⁵²⁶

43-44. Kyrkan byggdes efter Gustaf Hermanssons ritning 1895-97. I v plan av läktarregionen. Nedan kyrkans exteriör vid 1900-talets början.

Vid visitationsstämman diskuterades framförallt byggnadsföretagets finansiering. Kyrkokassans behållning var visserligen stor (108 576 kr) men inte utan vidare tillgänglig. 57 000 kr var utlånade till skolbyggen och fattiggården. Resten av kapitalet låg i form av lån i händerna på enskilda asmundtorpsbor. Kyrkokassan var bygdens viktigaste kreditinstitut. Sockenborna ville ogärna se kassan försvagad genom ett alltför dyrbart kyrkbygge. I varje fall opponerar man sig mot biskopens förslag att kyrkan skulle ta upp ett amorteringslån för att kunna bygga. Kyrkans årliga inkomster var nu 10 000 kr. Asmundtorpsborna ville vänta med bygget tills man "utan lån kunde åstadkomma hvad man önskade".⁵²⁷ Ärendet fick vila.

Inte förrän på hösten 1888 har byggnadsplanerna tagit fastare form. I protokollet ägnas nu alltmåra utrymme åt därmed sammanhängande frågor. Någon tycks forcera fram ärendet. Det är troligt att det är kyrkorädsledamoten P P Wallin.

I augusti 1888 utlyser församlingen en arkitekttävling om ritning till den nya kyrkan. Av direktiven för tävlingsdeltagarna framgår att församlingen önskar bygga en nygotisk tegelkyrka med plats för 1 000 personer. Kostnaderna får ej överstiga 150 000 kr.

Året därpå avgörs tävlingen. Första pris tilldelas ritningen med mottot "Essajas" (möjligen inlämnad av J A Anderberg). Kyrkorådet bestämmer sig emellertid, troligen av kostnadsskäl, för att bygga kyrkan efter tävlingsbidraget "Kyrie eleison". Upphovsman till denna ritning var Gustaf Hermansson.

Twister kring byggnadsärendet. Församlingen hade nu valt ritning och händelserna går in i ett nytt skede. Kyrkostämmans olika beslut ackompanjeras fram till den nya kyrkans tillkomst av stridigheter, överklaganden och processer.

Meningsskiljaktigheterna börjar på allvar den 26/10 1889. Efter "en lång och liflig discussion" om byggstarten röstar majoriteten av församlingen för att kyrkan skulle byggas "oförtöfvadt och så fort sig göra låter." Beslutet överklagas av riksdagsmannen Christen Assarsson.

I sina besvärskor till biskopsämbetet, Kungl Befallningshavande och Kungl Majt säger sig Assarsson vara ett språkrör för den tysta opinionen i socknen: "Här äro många som ej anser det blifva nyttigt med ombyggnad, utan äro, som det heter, de stilla i landet, och vilja bestemt behålla sin kyrka oombyggd." Den gamla kyrkan är vacker, välunderhållen och stor nog, menar Assarsson, och akustiken bättre än i många av de nybyggda kyrkorna. Dessutom har folkmängden minskat. En ny kyrka skulle i längden knappast kunna samla fler gudstjänstbesökare än den gamla.⁵²⁸

Den 23/1 1890 sammanträder kyrkostämman. Man avvisar Assarssons besvär och avger en förklaring som via domkapitlet överlämnas till Kungl Majt. I denna skrivelse heter det bl a att kyrkan är gammal, låg och skum, att bänkarna är "pinobänkar", att 1846 års korsarmar misspyder kyrkan och att utrymmet är "i förhållande till folkmängden helt och hållet otillräckligt." Eftersom församlingen

har tillgångar som medger byggandet av "en både vacker, rymlig och för kyrkoberöskarna bekväm kyrka" anhåller stämman om att Kungl Majt måtte lämna Assarssons besvär utan åtgärd.⁵²⁹ Den 5/4 1890 slutbehandlas målet vid domkapitlet. Assarsson hade förlorat i alla instanser.⁵³⁰

Redan i januari 1890 hade kyrkostämman enats om att den nya kyrkan skulle byggas på den gamlas plats. I juli uppstår nya svårigheter: P N Pålsson överklagar beslutet om den nödvändiga utvidgningen av kyrkogården. Stämningen i församlingen är nu irriterad. Många omröstningar sker med slutna sedlar, förtroendet byborna emellan är försvagat.

Trots allt fortsätter arbetet. I november 1891 antar kyrkostämman enhälligt Hermanssons genomarbetade ritningar.⁵³¹ Den 26/8 1882 blir ritningarna fastställda av Kungl Majt som samtidigt lämnar tillstånd att riva församlingens gamla kyrka på grundval av riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens utlåtande. Där heter det bl a "att kyrkan genom den grundliga förändring, som den för några årtionden sedan undergått under professor C G Brunii ledning, förlorat allt egentligt intresse."⁵³²

"Allt hvad till den nya kyrkans fullbordan hör" handläggs nu av kyrkobyggnadskommittén där P P Wallin sitter som vice ordförande och drivande kraft. Nya problem dyker upp när kommittén i augusti 1893 ansöker om tillstånd att ta upp ett amorteringslån på 75 000 kr. Lantbrukare Pehr Andersson överklagar kyrkostämmans beslut i olika omgångar och i alla instanser. Handlingarna i hans mål sträcker sig över en tid av 18 månader. Allt arbete med kyrkobyggnaden fördröjs. I en förklaring till Kungl Majt uttrycker församlingen den 23/4 1894 sin "stora ledsnad öfver klagandes ihärdiga försök att sätta sig emot och söka hindra församlingen att fullborda sin innerliga önskan att få ny kyrka i Asmundtorp."⁵³³

I oktober 1894 blir lånet slutligen beviljat. Entreprenadauktion på byggnadsarbetet hålls i januari året därpå. Församlingen antar byggmästare P J Ahlströms anbud på 183 000 kr. Det långa dröjsmålet resulterade i högre byggkostnader.

Den 2/4 1895 hålls den sista gudstjänsten i Asmundtorps gamla kyrka. Dagen därpå börjar rivningsarbetet med en arbetsstyrka av ca 25 man. Den 5 april faller tornet.⁵³⁴ Samma dag skriver kyrkoherde P Thulin i all brådska till riksantikvarien Hildebrand och ber om en skyndsam undersökning av kyrkan. Under rivningsarbetets gång har kalkmålningar kommit i dagen. Kyrkan står redan som ruin utan väggar och tak.⁵³⁵ Riksantikvarien besiktigar målningarna den 24 april. Några dagar senare avtecknas bildfragmenten av Akademiens tecknare Haglund. Redan den 13 april noteras i Landskronatidningen/Korrespondenten: "Med rifningsarbetet är det mesta verkställt och äfven bortkört".⁵³⁶

Den nya kyrkan. Den 19/6 1895 läggs grundstenen till den nya kyrkan. Byggnadsarbetet avancerar i rask takt med P J Ahlström som arbetsledare och arkitekt Henrik Sjöström från Lund som an-

svarig arkitekt och kontrollant. I maj 1896 besluter byggnadskommittén att taklägningssgille för arbetarna skall hållas på kyrkans bekostnad.⁵³⁷

Att anskaffa kontanter för bygget är nu byggnadskommitténs viktigaste uppgift. Alla sedan den 13/2 1896 uppsagda lån och utestående fordringar drivs in. Ett flertal församlingsbor uppmanas upprepa de gånger att ”ofördröjligen” inbetala sina skulder.⁵³⁸

Den 1 adventssöndagen 1897 invigs den nya kyrkan i samband med ordinarie prostvisitation. Det stora kyrkorummet är till trängsel fyllt med andäktiga, glada och nyfikna människor. I protokollet från högtidligheten beskrivs byggnaden i högstämda ordalag som ett skönt tempel i modern gotisk byggnadsstil.⁵³⁹

Striden kring Asmundtorps gamla kyrka fick en epilog i striden kring kyrkogårdens planering. Beslutet att ”kyrkogården skall bringas i symmetri till den nya, prydliga kyrkobyggnaden och träden därå skall tas bort på det att kyrkans yttre må i sitt prydliga skick framträda.” ledde till en segsliten tvist inom församlingen.⁵⁴⁰ En opinion bildades mot kyrkogårdens planering. Ett flertal gravägare vägrade att flytta sina gravstenar och träd. Man ville till varje pris förhindra att förfädernas viloplatser skulle ofredas för prydliga gångars skull. Inte förrän 1901 kunde planeringen slutföras. Först då var den nygotiska kyrkomiljön fullbordad.

Summering och kommentar. Drygt 30 år hade förflutit sedan församlingen uppmanades av biskop Flensburg att bygga ny kyrka. Hela händelseförloppet ger intressanta inblickar i opinionsbildning och opinionsyttring i en församling där inte bara kyrkan utan också flertalet av de röstägande medlemmarna befann sig i goda ekonomiska omständigheter. De talrika besvärsskrivelserna som kyrkobyggnadsfrågan gav upphov till vittnar om självkänsla och oppositionslusta. De kyrkliga myndigheternas önskemål var inte utan vidare lag för Asmundtorps bönder. Att besluten ändå oftast fattades i en för kyrkan önskvärd riktning hänger bl a samman med att de välsituerade och inflytelserika arrendatorerna av kyrkans hemman ägde en ganska stor andel av församlingens röstantal.

Majoriteten av församlingen välkomnade givetvis sin moderna, praktfulla kyrka med entusiasm. Men nybygget hade ändå in i det sista bromsats av sparsamma och traditionsbundna sockenbor som sökte förhindra den gamla kyrkans rivning.

Det är idag svårt att avgöra om rivningsmotståndarnas åsikter var reaktionära eller framsynta. Några av dem var kanske konservativa och misstänksamma mot nymodigheter i största allmänhet. Men fallet Asmundtorp ligger så sent i tiden att man måste förutsätta att man också här kände till att vinden hade börjat vända. I kulturellt medvetna kretsar kritiserades kyrkorivningarna redan hårt.⁵⁴¹ Christen Assarsson, som under sina år som riksdagsman (1871–84) var känd för att omfatta ”de mest avancerade lantmannaåsikter”, kallar 1890 den planerade kyrkorivningen ”en vandalism som hvar människa måste erkänna.” Hans formulering uttrycker en stark

medvetenhet om den gamla kyrkans värde. Hans ställningstagande för den äldre byggnaden ligger i linje med de tankar Verner von Heidenstam 1893 uttryckte i sin uppmärksammade artikel *Modern barbarism*.⁵⁴²

Kyrkan med medelmåttliga tillgångar

Billeberga

Församlingen. Billeberga bildade under 1800-talet tillsammans med annexförsamlingen Tirup regalt pastorat av 2 klassen i Rönneberga kontrakt. Socknens 17 ⁷/₈ mtl brukades till översvägande delen av självägande bönder på små och medelstora hemman. Endast 1 ³/₄ mtl var frälsejord, 3 ¹³/₂₄ mtl ägdes av kronan. Billeberga ligger i svagt kuperad slättbygd. Jordmånen är huvudsakligen lera på mergelbotten med utmärkta odlingsegenskaper.⁵⁴³

Befolkningsutvecklingen i Billeberga visar en jämnt stigande tendens fram till 1870-talets mitt. 1810 hade socknen 661 invånare, 1830 994. 1850 var 1 113 personer bosatta i församlingen. 1859, ett år före rivningen av den gamla kyrkan, hade Billeberga 1 275 invånare.

Medeltidskyrkan under 1800-talet. En osignerad teckning visar Billeberga gamla kyrka som den lär ha tedd sig under decennierna före rivningen: Byggnaden består av rakslutet kor med trappgavlar, relativt litet långhus och ett lågt torn i väster. Tornet tycks sakna ljudöppningar. Utbyggnaden i söder verkar vara större än vad medeltida vapenhus brukar vara. Denna del hade förändrats upprepade gånger. En liknande tillbyggnad fanns också i norr. Sydost om kyrkan står klockstapeln. Mellan stapeln och kyrkan ser man en av prästgårdens halmtäckta längor. Vindflöjeln på tornet kan vara en ”flagga” av den typ som hissades upp för att visa sammanringningen till gudstjänsten. I så fall bör bilden vara tecknad efter enskiftet.

Billeberga kyrka var fr o m 1700-talets senare del för liten för den växande församlingen. 1788 beslöts att den norra tillbyggnaden som då var materialbod skulle inredas med bänkar. 1818 ökades platsantalet betydligt genom en större ombyggnad.

Det södra vapenhuset påbyggdes då med 1 ¹/₂ aln och väggen mot långhuset öppnades. Denna ”nykyrka” försågs med bänkar, en läktare sattes upp och predikstolen flyttades längre åt väster. Den medeltida byggnadskroppen tycks ha försvagats avsevärt genom dessa ingrepp.⁵⁴⁴ Genom 1818 års omdaning hade medeltidskyrkan förvandlats till en primitiv korskyrka.

1829 fick Billeberga en ny kyrkoherde, Nils Dunér. Den utomordentligt bildade och excentriske mannen som fram till sin utnämning varit rektor för Ystads skola blev i Billeberga lidelsefull jordbrukare. Under hans första årtionde i församlingen förvandlade han den vanskötta prästgården till ett modernt mönsterjordbruk. Omdaning- en genomfördes med hjälp av sockenbornas insatser i form av på-

tvingade körslor och dagsverken.⁵⁴⁵ Under 1840-talet togs församlingens krafter i anspråk av skolväsendets utbyggnad. Kyrkan stod under dessa decennier oförändrad. Befolkningen växte.

Vid prostvisitationen 1849 uppmärksammas kyrkans bristande utrymme och förfallna tillstånd av visitator. Församlingen förklarar enhälligt att kyrkan bör utvidgas. Tillbyggnaden skall uppföras av gråsten. Man är också överens om att man "icke vill hafva Korskyrka". Pastor får uppdraget att anskaffa ritning och kostnadsförslag.⁵⁴⁶

Byggnadsplanerna. Två år därefter föreligger ritningar uppgjorda av arkitekt H J Strömberg i Lund och kostnadsberäkningar av tre byggmästare. Kyrkoherde Dunér ansöker å församlingens vägnar hos biskopsämbetet och landshövdingen om tillstånd att genomföra denna tillbyggnad och reparation, helst utan att entreprenadauktion utlyses. I Billeberga önskar alla, heter det i skrivelsen, "att detta Tempel, ehuru mindre, måtte få ett värdigt utseende och uppföras med soliditet." Upplysningsvis meddelar Dunér att kyrkan inte äger några antikviteter, altare och predikstol "sakna allt konstvärde och äro dessutom skadade af mask."⁵⁴⁷ Biskopsämbetet och K B anser emellertid nödvändigt att infordra ritningar av den gamla kyrkan innan man kan ta ställning till de omfattande byggnadsplanerna.

På hösten 1853 kopplas C G Brunius in som sakkunnig. I ett utlåtande ställt till biskop Faxe förklarar Brunius att det vid jämförelse mellan de inlämnade ritningarna visat sig "på det solklaraste, att frågan icke är om utvidgning utan om en total ombyggnad af samma kyrkas skepp, kor och sidobyggnader." Brunius påpekar att den gamla kyrkan kan restaureras och tillbyggas för en kostnad av ca 4 000 kr. Skulle församlingen ändå vilja uppföra en helt ny kyrka bör denna inte ha "ett par vanprydliga vapenhus i vester." Att täcka

kyrkorummet med bräder i stället för stenvälv var inte heller välbetäckt.⁵⁴⁸

Twister i byggnadsfrågan. Brunius utlåtande diskuteras i Billeberga vid sockenstämman den 25/9 1853. Församlingen håller fast vid det tidigare antagna strömbergska förslaget. Däremot ville man nu helst bygga kyrkan på "en ny, mera passende plats". Man har ingenting att invända mot lantbrukare Bocks förslag att låta Brunius leda byggnadsarbetet. Men församlingen betonar än en gång "att den alldeles icke ville hafva någon utbyggnad eller så kallad Korskyrka."⁵⁴⁹

Biskopsämbetet och landshövdingen avstyrker emellertid ombyggnad efter Strömbergs förslag. Man anser att kyrkan borde antingen repareras efter Brunius anvisningar eller också borde ny kyrka uppföras på ny plats efter mer genomtänkta ritningar. Handlingarna överlämnas därmed till Kungl Majts och Överintendentsämbetets bedömning.⁵⁵⁰

Efter brevväxling med kyrkoherde Dunér och myndigheterna i Skåne ritar nu överintendent Scholander ny kyrka för Billeberga församling. I sitt tjänstememorial säger han att ärendet verkar svårt och oklart eftersom både "reparation, tillbyggnad, ombyggnad, påbyggnad och nybyggnad finnas ifrågasatte." Kyrkplatsens beskaffenhet var ett annat frågetecken. I domkapitlets skrivelse betecknas den som "sumpig och otjenlig", enligt kyrkoherden består den av en sandås. För att tillmötesgå församlingen har Scholander ritat en kyrka som i det närmaste överensstämmer med Strömbergs. Av kyrkoherden hade Scholander även fått veta att "församlingen högeligen undanbeder sig en af de Bruniiska korskyrkorna."⁵⁵¹

I Billeberga diskuteras nu framförallt platsen för den nya kyrkan. Vid sockenstämman den 18/6 1854 lyckas kyrkoherde Dunér över-

46. Scholanders ritning till ny kyrka i Billeberga. Arkitekten bemödade sig om att tillmötesgå den skånska församlingens smak bl a med hjälp av trappgavelsmotiven.

tyga pluraliteten av församlingen om att den befintliga kyrkplatsen är lämpligast. Stämmobeslutet överklagas emellertid av 32 hemmansägare med Samuel Bock i spetsen. De klagande är nu övertygade om att kyrkan bör byggas på en "högländ, frisk plats ... ty ingen verklig Architekt eller någon man med ringaste skönhetssinne kan förorda ett Herrans Tempels uppförande i smuttsen." Den smutsiga platsen som åsyftas är församlingens kyrkogård där kyrkoherdens svin betar. Församlingsborna klagar över Dunérs despotism, självsväld och envishet. Missämjan mellan kyrkoherden och församlingen har blivit till öppen strid.

Klagoskrifter, utlåtanden och resolutioner vandrar nu i flera år mellan församlingen, kyrkoherden, biskopsämbetet, landshövdingen, lantmäterikontoret, häradsrätten, häradsprosten, Överintendentsämbetet och Kungl Majt. En rad förlikningsmän och sakkunniga kopplas in och nya ritningar och kostnadsförslag lämnas till vederbörandes bedömning.

De från Billeberga utgångna skrivelserna är späckade med grova utfall och invektiver. Stämningen mellan parterna är hätsk. Och myndigheterna har påtagliga svårigheter att göra en sakligt riktig bedömning av situationen.

Striden gäller alltså platsen för den nya kyrkan. Redan år 1853 tycks kyrkoherde Dunér ha förstått att församlingen önskade bygga på prästgårdens mark, några hundra meter öster om den gamla kyrkan. Den 18/1 1854 skriver han i sitt svar på Scholanders frågor att ny byggnadsplats "icke här kan erhållas utan stora uppoffringar och blifvande processer." Till varje pris söker han förhindra att hans välskötta åkrar förvandlas till kyrkogård.⁵⁵² Genom egenmäktiga beslut, bl a utlysning av entreprenadauktion, vill han genomdriva att den nya kyrkan byggs på den gamlas plats. Men församlingen sätter hårt mot hårt. Bl a påpekar man att prästgårdens hus ligger olagligt nära kyrkan. Skulle den gamla platsen kunna accepteras borde prästgårdens mangårdsbyggnad m fl hus rivas ner och flyttas bort.⁵⁵³

När Dunér slutligen tvingas att ge med sig kräver han en mycket hög årlig ersättning för de två tunnlanden där han "bevisligen ... skördat öfver 25 tunnor korn." Jordstycket var av honom inhägnat med stengårdsgård och läplantering.⁵⁵⁴

Avgäldens höjd, jordstyckets form och sträckning, tillfartsvägar till kyrka och prästgård m fl frågor blir åter föremål för stormiga sockenstämmor, protestskrivelser och överklaganden. Åren går.

Den gamla kyrkan förfaller alltmer.

Den 11/3 1859 hålls äntligen lantmäteriförrättning i Billeberga. Två tunnland mark utstakas på prästboställets ägor och en karta upprättas över den nya kyrkplatsen. Handlingarna fastställs av Rönneberga häradsrätt den 21/6 1859 och av Kungl Majt den 11/5 1860.

Strax därefter tar församlingen under vice pastor Neanders ledning itu med själva kyrkbygget. Kyrkoherde Dunér hade 1859 begärt tjänstledigt. Han var gammal och trött.

Den nya kyrkan. I oktober 1860 började man riva den gamla kyrkan. Det var meningen att endast tornet skulle tas ner under hösten, själva gudstjänstrummet skulle användas vintern igenom. När speten sattes i de gamla murarna störtade emellertid ett par av valven in. Församlingen fick under byggnadstiden hålla sin gudstjänst i skolan och i Tirups annexkyrka.⁵⁵⁵

Den nya kyrkan uppfördes av byggmästare Haf från Viken efter Scholanders ritningar. En del ändringar gjordes i de ursprungliga planerna eftersom församlingen ville "tillgodogöra sig de uppfinningar och fördelar, som byggnadskonsten den sednare tiden sig tillagnadt."⁵⁵⁶ På nyårsdagen 1862 invigdes byggnaden av biskop Thomander.

I det nya gudstjänstrummet fanns "mer än tillräckligt utrymme" för kyrkobesökarna. Till att börja med ansåg man att någon bänkelning inte behövdes. På traditionellt sätt reserverades emellertid de båda första bänkarna för Hällstorps gård, Årups boställe och prästgården. Något senare fördelades även de åtta följande bänkraderna genom lottning mellan de olika byarna inom Billeberga socken.⁵⁵⁷

Den nya kyrkan var en enkel 1800-talsbyggnad. Församlingen hade stannat för det absolut lägsta anbudet på byggnadsarbetet och resultatet tycks ha blivit därefter. Redan fem år efter invigningen hade man stora problem med yttertakets bestod av engelska skifferplattor. 1868 beslöt sockenstämman att "Haf skulle tillsägas att oförtöfvadt laga de bristfällan, som å kyrkan, såväl å taket som annorstädes, förefinnas."⁵⁵⁸ 1876 fick kyrkan nytt yttertak av små skifferplattor från Bohuslän.⁵⁵⁹ 1877 var man tvungen att bygga om trätunnvalvet helt och hållet. Tornets takstol var redan på 1880-talet förstörd av röta. Stångjärn drogs in för att förbättra tornets stabilitet. Fukten vandrade i väggarna, golvet ruttnade.⁵⁶⁰

Redan 1910 fanns planer på en genomgripande yttre och inre restaurering.⁵⁶¹ 1914 konstaterar man att kyrkan "på grund af svåra bristfälligheter icke kunde i det skick den nu befinner sig bibehållas för ett värdigt gudstjänstbruk."⁵⁶²

I mars 1915 förelag ritningar och kostnadsförslag för en fullständig restaurering. Söndagen den 18/4 brann Billeberga kyrka ner i en häftig eldsvåda. Den återuppbyggdes strax därefter i enlighet med de av Theodor Wählin utarbetade planerna.⁵⁶³

Summering och kommentar. Enligt den muntliga traditionen i Billeberga var striden mellan prästen och församlingen en kamp om den gamla sockenkyrkan. Dunér ville rädda medeltidskyrkan, säger man.⁵⁶⁴ Av arkivalierna framgår emellertid tydligt att Dunér saknade allt intresse för byggnaden. Ingen av stiftets präster levererade 1830 en så mager och vårdslös redogörelse för församlingskyrkan som han. Och inte ett ord i den mycket omfattande skriftväxlingen i kyrkobyggnadsärendet tyder på att han ömmade för kyrkan. Det gjorde inte heller församlingsborna. Det nödortfigt utvidgade kyrkorummet fungerade dåligt. Mer än hälften av gudstjänstbesökarna såg inte altaret, många inte ens predikstolen. Dunér och församlingen var överens om att en ny kyrka behövdes. Striden börjar först när sockenborna begär en bit av prästgårdsmarken.

Ytligt betraktat är Billebergabråket historien om böndernas hämnd på en krävande och dominerande präst. Djupare sett förorsakades tvisten av fortlöpande kollisioner mellan traditionella samlevnadsformer och nya förhållningssätt. Dessa sammanstötningar inträffar både i den enskilde och i umgänget mellan grupperna.

Nils Dunér misslyckas i sin dubbla roll som jordbrukare och kyrkoherde. Jordbrukaren Dunér är en framsynt man som omskapar prästbostället till en modern mönstergård. Prosten Dunér däremot är en närmast reaktionär ämbetsinnehavare. Han kräver lydnad och fordrar sin rätt i form av retroaktiva dagsverken och äckor till prästgården. Som förman för församlingens skolor är Dunér föredömlig, som självavårdare försumlig.

I umgänget med honom vacklar församlingsborna mellan respekt och protest. När Dunér i sin iver att bevara prästgårdsmarken intakt gör sig skyldig till direkt lagstridiga handlingar förlorar församlingen tålamodet. I sin skrivelse till KB den 15/8 1855 påpekar de klagande sockenborna att prästens ställning i egenskap av boställsinnehavare respektive församlingens kyrkoherde bör undersökas. De klagande betonar svårigheterna i ett mål "der Kyrkan är part på den ena sidan och Prestgårdens innehavare på den andra, samt den sistnämnde derjemte Kyrkans själskrifne målsman," Kyrkoherden kan omöjligt tillåtas bestämma villkoren i målet "emedan två motstridiga intressen icke skäligen kunna af en person bevakas." Grundsatsen att det enskilda intresset bör vika för det allmänna hade vunnit kraft av lag i de kungliga förordningarna av den 20 och 27/11 1845. Enligt denna princip är lämpligt läge för församlingens kyrka viktigare än "Prestgårdens åkertegar". Den nya kyrkplatsen "bör tillägnas Kyrkan genom sådan expropriation som för evärdelig tid betryggar dess rätt."⁵⁶⁵

Expropriation av prästgårdsjorden kräver också Samuel Bock i sina skrivelser till sockenstämman och myndigheterna. Bock, som var inflyttad från Schleswig, hade 1847 köpt Hällstorpsgården och flera mindre jordbruk i församlingen, sammanlagt ca 2 1/2 mtl. Fr o m 1853 uppträder han som församlingens ledare i kyrkobyggnadsstriden. Vid sockenstämman den 20/5 1855 jämför Bock kyrkbygget med anläggning av järnvägar och telegraflinjer där expropria-

tion kunde tillgripas i det allmännas intresse.⁵⁶⁶

Prästgården låg mitt i Billeberga by. Att där avstycka jord för kyrkans och skolans behov låg nära till hands inte minst med tanke på boställets halft "allmännyttiga" karaktär. Redan år 1846 hade en tomt för skolhuset avsköts. Kyrkplatsen stakades ut bredvid skolan. Men den gamle Dunér förfäktade åsikten "att Bostället icke får anses som en allmänning ... af hvilken man tager efter behag."⁵⁶⁷

Redan då diskuterades sträckningen av järnvägslinjen Landskrona-Eslöv som skulle beröra byn. Dunér dog 1863, 79 år gammal, i prästgården. Den 1/8 1865 invigdes järnvägsstationen i Billeberga. Prästgårdsägorna hade då helt trasats sönder av stationsanläggningen och spårområdet. Tågen brusade förbi Billeberga nya kyrka som "ej kunde hålla sig vit till följd af röken".⁵⁶⁸

En kyrka för två församlingar

Borlunda och Skeglinge

Församlingarna. Borlunda och Skeglinge församlingar utgjorde under 1800-talet konsistoriellt pastorat av 2 klassen i Frosta härad.⁵⁶⁹ I *Skånes Kalender* för år 1878 betecknas jordmånen i socknarna som god, marken som jämn och skoglös. Befolkningen var "i allmänhet välbergad".

De båda socknarna präglades starkt av adelns jordinnehav. Av Borlunda socknens 14 1/2 mtl var 10 1/3 mtl frälsejord, 1 3/4 mtl ägdes av kronan och endast 2 mtl utgjordes av skattejord dvs brukades av självägande bönder.

Av den lilla socknen Skeglinges knappa 6 mtl var 4 3/8 mtl frälsejord, resten befann sig i kronans ägo.

Socknarnas befolkning bestod med andra ord till övervägande del av arrendatorer. Endast en av de adliga jordägarna var år 1860 bosatt i pastoratet nämligen friherre C G Wrangel på Christinebergs säteri. Övrig frälsejord ägdes av friherre C J v Schwerin på Skarhult, friherre H Ramel på Viderup och greve Dücker på Ellinge.

Borlunda socken hade år 1805 436 invånare. 1856 var 804 personer bosatta i församlingen. Befolkningen minskade under de därpå följande åren och omfattade 1871 602 personer.

I Skeglinge bodde år 1805 151 personer. Folkmängden ökade kontinuerligt fram till 1871 då 240 personer var mantalskrivna i församlingen. Därefter visar befolkningskurvan en vikande tendens.

Medeltidskyrkorna. Uppgifterna om de gamla sockenkyrkorna i Borlunda och Skeglinge är få och knapphändiga. I ämbetsberättelsen inför biskopsvisitationen år 1820 uppges att bägge var i försvarligt skick men små: "knappt rymmer den folkmängden" heter det om Borlunda kyrka, "dess rymd är mycket liten" om Skeglinge.⁵⁷⁰ "Begge desse kyrkor äro ibland de smärre, men för närvarande i godt stånd" antecknas 1830.⁵⁷¹

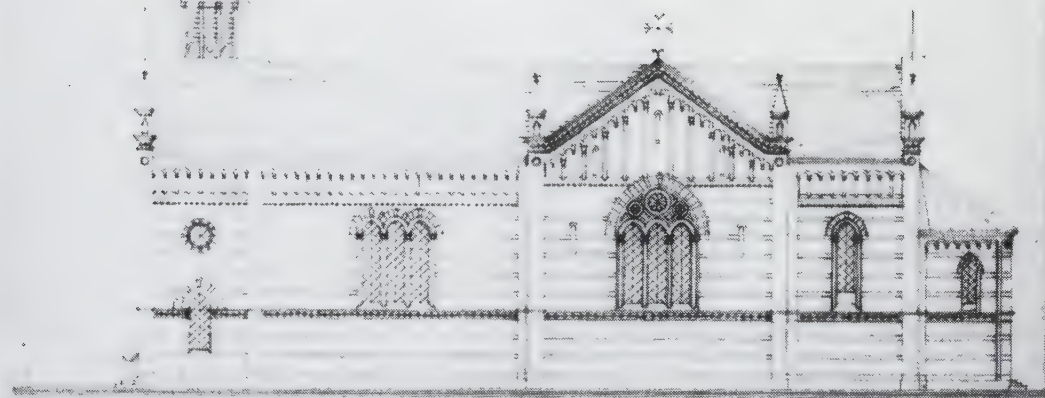

47. På 1820-talet utvidgades kyrkan i Borlunda. Ett torn fogades till den medeltida byggnaden och bänkplatsernas antal ökade.

1828 års kyrkobeskrivningar ger en något fylligare bild: Borlunda kyrka bestod av kor, långhus och ett nybyggt torn i väster. Inredningen var ytterst enkel. Skeglinge kyrka hade långhus, kor, absid

(Kopie)
i afværgens Kalkmaleri.
med originalt Guldfarve.
(J. H. Hansen 1862)

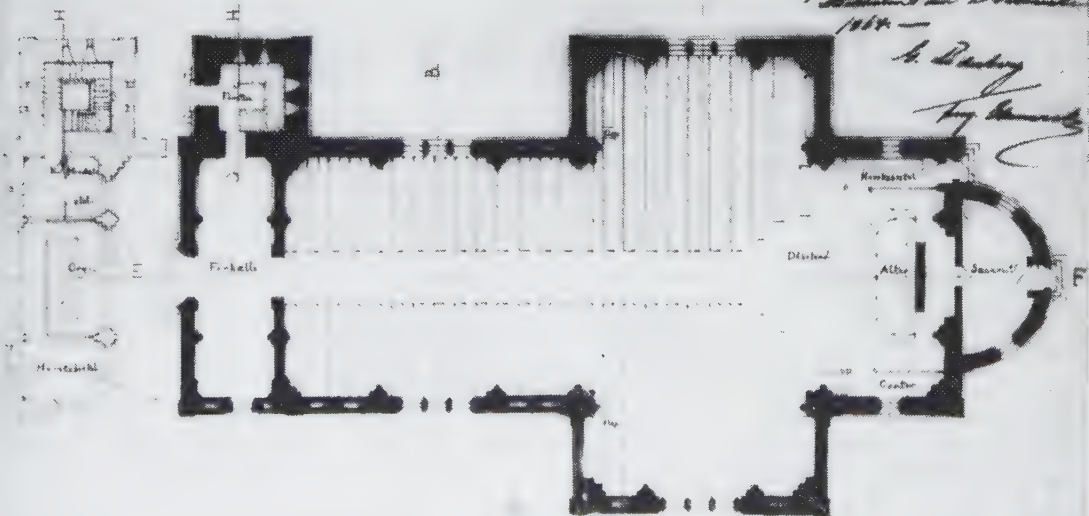
BORLUNDA.

FACADE - SYD

Det her siting fraa den
den stikende kirkens side
for den nye kirke
Borlunda den 2. Februar
1862 -

J. Meldahl
by tegning

J. Meldahl
Kjøbenhavn 4. Nov. 1862

48. Borlunda nya kyrka ritades av F Meldahl 1862. Kontakten med den danske arkitekten förmedlades antagligen av de adliga godsägarna i socknen.

och vapenhus i söder. Klockorna var sedan 1821 placerade i långhusvindens västra del.⁵⁷² Inga "historiska märkvärdigheter" fanns i kyrkorna, men det antecknas att Skeglinge "intill sednare tider varit en så kallad offerkyrka."⁵⁷³

Inga större reparationer utfördes vid kyrkorna under de närmast följande decennierna. Byggnadernas tillstånd tycks inte heller ha varit föremål för överläggningar i sockenstämmorna.

Twisten om kyrkornas "sammanbyggnad". Den 24/9 1860 ledde biskop Thomander en gällstämma med Borlunda och Skeglinge församlingar "i anledning af väckt fråga om dessa församlingars kyrkosammanbyggnad." Pastorsämbetet fick uppdraget att bereda ärendet.⁵⁷⁴

Den 14/10 samma år samlades socknarnas röstberättigade för att utse en kommitté som skulle anskaffa kostnadsförslag för ny kyrka och "i öfrigt meddela alla för frågans definitiva lösning nödiga upplysningar." Stämman väljer som representanter för Borlunda församling greve Dücker och friherrarna Wrangel och Schwerin samt åborna Per Nilsson och Lars Hansson, för Skeglinge socken åbo Anders Larsson och kyrkvärd Nils Andersson.

En månad senare, den 12/11 1860 återkom Thomander för att diskutera och avgöra byggnadsfrågan. Biskopen åberopar den kungl kungörelsen från den 19/1 1830 beträffande villkoren för kyrkors sammanbyggnad och konstaterar att dessa villkor här är uppfyllda: bägge kyrkor är förfallna, pastoratet har liten folkmängd (812 pers) och kyrkvägen skulle inte förlängas avsevärt från någon av byarna. På biskopens fråga om församlingarna önskade bygga gemensam ny kyrka svaras både ja och nej. Man företar omröstning.

Att en votering i frågan var väntad framgår av att en väl utarbetad röstlängd redan förelåg vid stämman.⁵⁷⁵ Bland handlingarna finns även ett antal fullmakter utfärdade av sockenbor som var förhindrade att närvara. En av dessa lyder:

"Hermed befullmäktigas Ola Bengtsson i Skieglie, att vid utlyst sockenstämma i Borlunda Kyrka den 12. Nov. derstädes utföra min talan, för min önskan att få behålla vår Kyrka och Gudstjenst som förut. Skieglie, d. 12. Nov. 1860.

Jöns NilsSon
Nr. 1 Skieglie."

Vid voteringen avges röster motsvarande 19 ¹⁶³/₂₈₈ mtl för och röster motsvarande 2 ²⁵/₅₄ mtl mot förslaget att bygga gemensam kyrka. Resultatet markerar tydligt grupperingen inom pastoratet: de adliga jordägarna hade uttalat sig för sammanbyggnaden, arrendebönderna från Skeglinge var emot förslaget. Flertalet av arrendatorerna från Borlunda avstod från att ta ställning genom att lägga ner sina röster.⁵⁷⁶

Majoriteten av de röstägande i pastoratet hade alltså uttalat sig för en ny, för Borlunda och Skeglinge församlingar gemensam kyrka.

Den 24/1 1861 stadfästes beslutet av landshövdingen och biskopsämbetet i ett gemensamt utslag.⁵⁷⁷

Skeglinge kyrka var därmed så gott som utdömd. Skeglingebönderna försöker nu vinna gehör för sina åsikter i frågan genom att inlägga besvär över utslaget hos Kungl Majt. Därmed börjar den lilla församlingens ojämna kamp mot ståndspersoner och myndigheter som pågick under de närmaste sju åren.

Den långdragna tvistens invecklade turer ter sig i korthet på följande sätt:

Den 2/6 1861 behandlas skeglingebornas besvär vid en sockenstämma med Borlunda församling. De närvarande ställer sig enhälligt bakom en lång skrivelse författad av greve Dücker och friherre Wrangel där fördelarna med sammanbyggnaden framhävs. Rent principiellt menar herrarna att det skulle vara positivt om en del av Skånes många kyrkor "kunde vara förenade, hvarigenom skulle vinnas icke allenast prydligare tempel och en lättad och ändamålsenligare tjensteutövning för vederbörande presterskap, utan församlingarne skulle ock derigenom säkerligen tillkomma fördelar för kyrkornas underhållande, fördelar för skolverket eller för andra ändamål." Särskilt lämplig var sammanbyggnad i Borlunda och Skeglinge där kyrkorna var små och oprydliga. Reparation och upprustning av de gamla kyrkorna skulle enligt bifogat kostnadsförslag kosta minst 10 000 Rd. Ekonomiskt sett var det alltså betydligt klokare att använda församlingarnas tillgångar för byggandet av en ny gemensam kyrka. Skrivelsen slutar med förhoppningen att Kungl Majt måtte avvisa Skeglingebornas besvär och stadfästa det överklagade utslaget.⁵⁷⁸

Den 11/10 1861 beslutar Kungl Majt att Borlunda och Skeglinge församlingar skall bygga gemensam kyrka.

Kommittén arbetar nu aktivt med byggnadsprojektet. På sockenstämman den 1/6 1862 presenteras ritningar och kostnadsförslag. Borlunda församling ansluter sig enhälligt till kommitténs förslag. Men Skeglinge sockenbor överklagar beslutet: den nya kyrkan bör inte byggas i Borlunda utan mitt emellan byarna eller åtminstone 1/16 mil närmare Skeglinge gamla kyrka än vad byggnadskommitténs förslag avser. Den 6/8 1862 godkänner emellertid landshövdingen den av byggnadskommittén föreslagna kyrktomten i Borlunda.⁵⁷⁹

Även efter detta avgörande ältas platsfrågan upprepade gånger på stämmor och i besvärsskrivelser. Skeglingeborna beskylls den 21/12 1862 av kyrkoherden för "oförstånd eller oförmåga att rätt uppfatta en diskusjon i en sockenstämma." Enligt hans uppfattning bottnar deras överklaganden i ett "oemotståndligt begär att vilja hafva rätt, då man tydligen ser sig hafva orätt, helst K M i sitt nåd. utslag oåterkalleligen bestämt, att den nya gemensamma kyrkobyggnaden skall i Borlunda uppföras."⁵⁸⁰

För Skeglinge församling gällde det emellertid först och främst att fördröja tillkomsten av det nya templet. Än hoppas man att få behålla den egna sockenkyrkan. I sina besvär över Kammarkolle-

giets utslag av den 2/2 1863 anför Skeglinge sockenmän "att den tillväxande folkmängden gör en kyrka i hvarje socken outhärlig."⁵⁸¹ Också i fortsättningen hindras och rubbas byggnadsaktiviteten i Borlunda genom den lilla annexförsamlingens målmedvetna kverulans.

Borlundaborna styrs under dessa år med kraft och skicklighet av friherre Wrangel på Christineberg. Oftast klargör han sin ståndpunkt i ett skriftligt anförande som vid stämman uppläses av kyrkoherden vare sig Wrangel är närvarande eller ej. Församlingen finner det i regel förståndigt och bekvämt att ansluta sig till hans i denna form framförda synpunkter i kyrkobyggnadsfrågan.

1866 tycks tvisten mellan församlingarna ha lugnat sig. Den 18/6 besluter kyrkostämman i Borlunda att riva den gamla kyrkans bristfälliga torn, — på Wrangels inrådan "nemligen så att murarne refvos och lemnades kilformiga pelare för att stödja de gamla skröpliga kyrkomurarne." Kyrkan ansågs nu så dålig att den var farlig att beträda.⁵⁸²

Byggnadsärendet hade avancerat. Den nya kyrkans exakta läge skulle bestämmas med hjälp av kompass.⁵⁸³ Man planerar att påbörja bygget under hösten. Vid en gemensam kyrkostämma i september blossar emellertid striden upp på nytt. Skeglinge sockenmän vill veta "hur mycket arbete i körslor, som af hvarje helt hemman vid den nya kyrkobyggnaden i Borlunda . . . skulle af åboarne utgöras." Man undrar också om sockenborna skulle få ersättning för sina insatser. Spörsmålen avvisas bryskt av stämmans majoritet. Borlunda församling vägrar också att diskutera en skrivelse som av skeglingebönderna lämnats till protokollet, — man vill inte veta av ytterligare krängel och dröjsmål. Skeglinge församling överklagar stämmobeslutet hos Kungl Befallningshavande i Malmö. Även i fortsättningen vägrar Borlunda församlings röstägande att diskutera Skeglingebornas olika klagomål som ju syftar till "ett rubbande och upphäfvande af den redan af Kungl Majts i detta mål gifna dom."⁵⁸⁴

Under våren 1867 avgörs denna sista tvist i kyrkobyggnadsfrågan. Skeglinge församling blir definitivt dömd att mista sin egen kyrka.

Byggnadskassan är välfylld och den nya kyrkan uppförs i rask takt efter F Meldahls ritningar. Borlunda gamla kyrka rivs. Under byggnadstiden förrättas gudstjänsten turvis för bägge församlingarna i Skeglinge kyrka.

Efter invigningen av församlingarnas nya kyrka i Borlunda lämnas medeltidskyrkan i Skeglinge att förfalla. 1873 utbjuds byggnaden på offentlig auktion. Försäljningssumman blir 904 Rd. Byggnaden raseras och forslas bort. Den gamla kyrkplatsen blir skoltomt.

Summering och kommentar. Tvisten kring kyrkobyggnadsfrågan i Borlunda och Skeglinge är i vissa delar oklar och svårtolkad eftersom åtskilliga handlingar i ärendet har förkommit. Det står emellertid helt klart att Skeglingeborna kämpade för att få behålla sin egen kyrka och därmed sin självständighet som kyrksocken. Det enda vapnet församlingen kunde begagna sig av i sin ojämna kamp mot de

adliga jordägarna och den av adeln dominerade moderförsamlingen var besvärsrätten. Skeglingebönderna utnyttjade denna rätt konsekvent under 7 år för att i möjligaste mån sabotera eller åtminstone fördröja tillkomsten av en för dem oönskad kyrkobyggnad.

Av intresse är vidare adelns aktiva agerande för den nya kyrkan. Trots att inget patronatsförhållande förelåg blev godsägarna självskrivna ledare i Borlunda församling. Deras auktoritet grundade sig givetvis på jordinnehavet i socknarna men i lika hög grad på personlig auktoritet, bildning och världsvana. Wrangels och Schwerins skrivelser uttrycker framstegstro, ekonomiskt förstånd och sunt förnuft.

Pastoratets kyrkoherdar ställde sig utan att tveka på förnuftets sida. Skeglingeböndernas kamp var för dem ett uttryck för bakåtsträvande och oförstånd.

När Borlunda kyrka slutligen byggdes hade bestämmelserna beträffande beslutsfattning om kyrkors sammanbyggnad redan ändrats av Kungl Majt. Tvister som den ovan skildrade hade lett till att myndigheterna insåg vikten av att låta församlingarna *var för sig* uttala sig om och besluta en evtl gemensam kyrka.⁵⁸⁵

Patronatskyrkan

Svalöv

Församlingen. Svalöv blev 1760 patronellt pastorat under ägaren till Axelvold. Av socknens 12 mtl var under 1800-talet 9 ¹/₄ mtl frälsejord, 2 ⁷/₁₆ mtl brukades av självägande bönder, ¹/₄ mtl tillhörde kronan. Jordmänen betecknas 1878 som god, speciellt i socknens södra del.⁵⁸⁶

Folkmängden i församlingen utgjordes 1810 av 589 personer. 1850 var 850 personer bosatta där. 1862 hade invånarantalet stigit till 1058. Vid den nya kyrkans invigning år 1878 var 1222 personer mantalskrivna i socknen.

Medeltidskyrkan. Svalövs gamla kyrka var en romansk anläggning av ganska små dimensioner. Långhusets innermått var 20×10 alnar, korets 6×6. Absiden mätte 2 ¹/₂×4 alnar. Byggnaden var enligt Brunius uppförd av tuktad gråsten med hörnstycken och omfattningar av sandsten. Absidens yttermur smyckades av halvkolonner med bladprydda baser, spiralvridna skaft och tärningsformiga kapitäl. Kyrkorummet var täckt med kryssvalv. Framför ingången i söder fanns ett vapenhus.⁵⁸⁷ Den enda klockan hängde i ett klockhus av trä.

År 1746 nämns två läktare i kyrkan. Platsantalet tycks trots detta ha varit för knappt för socknens ca 500 invånare. 1758 förlängdes nämligen långhuset åt väster. Läktarna flyttades samman och byggdes till och bör då ha sträckt sig utmed hela långhusets norra vägg. Läktarens speglar var målade "med åtskilliga vackra färger". De blåmålade bänkdörrarna pryddes av blomstermotiv.

1828 var kyrkans träinredning målad med pärlgrå oljefärg. Läktaren hade då flyttats till västra delen av kyrkorummet och lämnade plats för 20 bänkar. Nere i kyrkan fanns 42 korta bänkar. Klockstapeln var 1828 nybyggd eller ombyggd.⁵⁸⁸

Kyrkobyggnadsfrågan. Den 15/5 1858 besökte biskop Thomander Svalöv. Han besiktigade kyrkan och fann inte mycket att anmärka på. Kyrkan var nyligen vittad och ganska prydlig. Kanske var Thomander mest upptagen av att installera sin svärson, Josua Colliander i kyrkoherdesämbetet. Thomander hade själv verkat för denna utnämning och hade ingen anledning att stöta sig med patronus genom att kräva en tillbyggnad eller ombyggnad av kyrkan.

O S Berg von Linde reserverade emellertid året därpå i sitt testamente vissa inkomster från hemmanet Bolshög för en evtl framtida ombyggnad av Svalövs kyrka.⁵⁸⁹

Vid prostvisitationen år 1864 betecknas kyrkan med sina 180 platser som alltför trång. Den var så förfallen, torftig, fuktig och osund att prosten Tullberg avvisade tanken på tillbyggnad. Svalövs församling behövde en alldeles ny kyrka.⁵⁹⁰

Församlingsborna tycks ha delat denna uppfattning. Men kyrkobyggnadsföretaget var beroende av patronus. När denne visade sig ovillig att bekosta nybyggnad öppnade församlingen 1866 en rättegång som fördes i alla instanser och inte var avslutad förrän 1881.

Församlingen vann stridens första rond när domkapitlet, KB och kammarkollegiet år 1867 i ett gemensamt utslag meddelade att patronus ägde skyldighet att iståndsätta kyrkan och verkställa en tillbyggnad som skulle resultera i en kyrka med minst 480 platser.

Hovrätten och Högsta domstolen kom emellertid 1871 resp 1874 till en annan slutsats: patronatsbrevet från 1650 (ursprungligen utfärdat för att gälla Konga kyrka och sedan överfört på Svalöv) ålade patronus endast skyldighet att "vidmakthålla kyrkan med dess inkomst". Församlingen hade inte rätt att kräva mera.⁵⁹¹ Därmed stod klart att patronus aldrig skulle komma att bygga ny kyrka i Svalöv.

Församlingen tar nu saken i egna händer. I mars 1875 beslutar kyrkostämman att Svalöv skall bygga ny kyrka i egen regi. I slutet av samma år föreligger ritning och kostnadsförslag på 44 000 kr. Den 1868 invigda kyrkan i Örja hade man valt som förebild. Sedan ritningen godkänts av Kungl Majt och tillstånd för rivningen av den gamla kyrkan meddelats ansöker församlingen om rätt att uppta ett amorteringslån på 30 000 kr. Sockenborna förbinder sig att delta i byggnadsarbetet med körslor och dagsverken efter hemmantal och matlag.

1877 kommer arbetet igång. Medeltidskyrkan fotograferas "till framtida åminnelse" innan man börjar med rivningen.⁵⁹²

Användbart material från den gamla kyrkan kommer till nytta bl a vid grundläggningen av den nya. Murgrus och tegel hämtas från Asmundtorp, fasadteglet levereras av Lönnstorps tegelbruk. Ställningstimret överflyttas från Asks kyrka som nyss hade blivit fär-

dig.⁵⁹³ Den 28/7 1878 invigs Svalövs församlings nya kyrka av biskop Vilhelm Flensburg.

Svalövs sockenbor firar nu sin gudstjänst i den stora, ljusa kyrkan. Processen kring finansieringen och patronatskapet är emellertid långt ifrån avslutad.

Efter det att Högsta domstolen år 1874 hade befriat Berg von Linde från byggnadsskyldigheten prövar församlingen en annan väg. I en till hovrätten ställd skrift påstår församlingens representant Sven Åkesson i Munkagärde att patronatsrätten till Svalövs kyrka saknade behörig grund och således skulle upphävas och fränkännas Berg von Linde. Till följd därav kräver församlingen fullständig redovisning av kyrkans inkomster fr o m 1761 och överlämnandet av kyrkans kapital med ränta på ränta. Hovrätten finner att Berg von Linde inte har kunnat styrka sin arvsrätt och därför är obehörig att utöva patronatskapet. Församlingens krav på finansiell gottgörelse för hela patronatstiden avvisas däremot med hänvisning till förlämningsbrevets formuleringar.⁵⁹⁴ Berg von Linde lyckas emellertid styrka sin behörighet inför Högsta domstolen. Kungl Majt finner att patronus i mån av tillgångar skall bidra till kostnaderna för den

49. Svalövs nya kyrka. Väst- och östfasad efter ritning från 1876.

nya kyrkan. Hans redovisningsskyldighet skall emellertid endast omfatta tiden för hans egen förvaltning av kyrkokassan.⁵⁹⁵

Mellan församlingen och patronus träffas nu en överenskommelse om förlikning. Församlingen nöjer sig med en summa av sammanlagt 9 764 kr. Redovisningsskyldigheten skall därmed anses vara fullgjord. Patronatsrätten till Svalövs kyrka skall upphöra. Dock förbehöll sig Sigfrid Berg von Linde rätten att utse präst i församlingen så länge han var innehavare av Axelvold gods. Den 9/7 1881 blev Svalöv regalt pastorat.

Summering och kommentar. Svalövs gamla kyrka var utan tvekan för liten för församlingens drygt 1 000 invånare. På patronus bristande intresse var underhållet eftersatt. Så gott som ingenting hade gjorts sedan 1820-talet. Kyrkan var efter tidens sätt att se en gammal, fuktig byggnad med torftig inredning. Den motsvarade inte längre sitt ändamål.

Visitorerna och församlingens fint bildade och världsvane kyrkoherde Josua Colliander uppmuntrade församlingen i dess strävan för en ny kyrka. Patronus ställde sig kallsinnig i byggnadsfrågan och tvisten vidgades slutligen till en strid om patronatskapet som sådant. Patronatsförhållandet var i Svalöv av ungt datum och uppfattades kanske mer än på annat håll som ett ovälkommet förmyndarskap. Det motiverades inte av gamla traditioner och någon djupare känsla för patronus och hans familj existerade knappast i församlingen.

Under 1860- och 70-talet utvecklades Svalöv starkt. Skolväsendet byggdes ut. En slöjdskola för flickor inrättades 1865. Sparbank grundades 1867.

Initiativrika män som Sven Åkesson i Munkagärde och Per Bondeson, båda kommunalpolitiker, förde socknens talan. Lantbruket utvecklades, tegelbruk, kvarnar, mejeri och andra företag startades.⁵⁹⁶

Kyrkbygget blev ett uttryck för församlingens duglighet, självständighet och sammanhållning gentemot godsägaren och den direkta anledningen till att patronatsförhållandet efter drygt 15 års processande äntligen kom att upplösas.

Patronatskyrkan

Fulltofta

Församlingen. Fulltofta bildade under 1800-talet tillsammans med Östra Äspinge pastorat av 3 klassen i Frosta kontrakt. Socknen ligger vid Ringsjöns östra strand. Av jordbruksarealens 26 $\frac{1}{16}$ mtl var 1878 19 $\frac{1}{2}$ mtl frälsejord under Fulltofta gård, 4 $\frac{1}{16}$ mtl brukades av självägande bönder, 1 $\frac{1}{2}$ mtl tillhörde kronan.⁵⁹⁷ Församlingen hade 1810 689 medlemmar. 1830 var 821 personer bosatta i socknen. Befolkningskurvan kulminerade 1861 med 1 068 invånare och sjönk därefter år för år. 1899 var 823 personer mantalsskrivna i Fulltofta. 1911 endast 773.

Fulltofta kyrka var sedan 1649 patronell till ägaren av Fulltofta frälsesäteri. Patroni utövade alternativ kallelserätt till kyrkoherde i pastoratet samt rätt att tillsätta den lägre kyrkobetjäningen i Fulltofta.⁵⁹⁸ Vidare ägde patronus rätt att uppbära kronotiondet och kyrkotiondet. Samtliga utgifter för kyrkan skulle i gengäld bestridas av honom.⁵⁹⁹

Kyrkan under 1800-talet. I samtliga ämbetsberättelser och visitationsprotokoll från 1800-talets förra del betecknas Fulltofta kyrka som välunderhållen och ljus. Utrymmet räckte väl till för församlingen, åtminstone fram till 1858 då det heter att kyrkan inte är "fullt rymlig".⁶⁰⁰ En noggrann beräkning av platserna, verkställd strax efter biskop Thomanders visitation år 1862 visade att kyrkan erbjöd sittmöjlighet för 400 personer.⁶⁰¹ 1867 skrev församlingens kyrkoherde i ämbetsberättelsen inför prostvisitationen: "någon nybyggnad är icke för närvarande nödvändig, då ... kyrkan, som är ljus och i vacker stil byggd, ej med skäl kan sägas för närvarande sakna utrymme."⁶⁰² Även under de närmaste två decennierna tycks man ha varit nöjd med kyrkan.

"*En välbehöflig ny kyrka*". Tanken på en ny kyrka i socknen skymtar för första gången vid prostvisitationen år 1890. Församlingen hade då fått löfte av kyrkans dåvarande patronus kaptenskan Dahl att ny kyrkogård skulle anläggas mitt emot prästgården. I protokollet heter det att "vid möjligen inträffande kyrkobyggnad ny kyrka bör framdeles der anläggas, enär herrligare läge än detta svårigen kan erbjudas."⁶⁰³ Fem år därefter tycks tanken verkligen ha fått fotfäste i församlingen. Vid visitationen den 8/10 1895 menar också visitator att ny kyrka bör byggas på den nu iordningställda nya kyrkogården. Den gamla kyrkan får nu dåliga vitsord. Den är låg och mörk och mindre väl underhållen, den är "för öfrigt något liten och trång vid större högtidliga tillfällen." Framförallt har den ett högst olämpligt läge "undanskymd af Fulltofta Gårds ladugårdsbyggnader." Visitator uppmanar därför kyrkoherden och kyrkorådet att framlägga frågan om ny kyrka för patronus, friherre Nils Trolle. Då förre patronus, Nils Trolle d ä "visat så lifligt intresse för herrliga Tempel, att han välvilligt låtit uppföra nya kyrkor både i Trollenäs och Vestra Strö" hoppas man att också hans efterträdare vill "inrista en minnesruna i sin ättetafla genom att låta bygga en välbehöflig kyrka på sitt till Trollenäs hörande gods i Fulltofta."⁶⁰⁴ Ärendet tycks emellertid inte ha varit angeläget för Nils Trolle.

En ny påstötning vågar församlingen år 1903. Anledningen till det utförliga yttrandet i kyrkobyggnadsfrågan som undertecknas efter kyrkorådssammanträdet den 27/7 detta år var närmast Kungl Majts cirkulär 19/12 1902 angående patroni skyldighet att förete redovisning och verifikationer över kyrkornas räkenskaper. Efter granskning hos K B och biskopsämbetet överlämnades räkenskaperna till resp församling med anhållan om ett yttrande.

När handlingarna för år 1902 företeddes för Fulltofta kyrkoråd

visade det sig att räkenskaperna varken var reviderade eller underskrivna. Kassabehållningen från föregående år var inte upptagen. Utgifterna var inte heller styrkta med verifikationer.

I sitt yttrande framhåller församlingen ”sitt behof af kyrkokassa för byggande af ny kyrka i Fulltofta.” Man är övertygad om att det hos patronus inestående kyrkotiondet även bortsett från räntorna utgör ett kapital som mer än väl räcker till för ett kyrkbygge. Än en gång påpekar församlingen att det hade varit gamle patronus avsikt att uppföra ett nytt gudshus i Fulltofta likaväl som i Trolleås och Västra Strö. Därför önskar församlingen ”att få åtnjuta samma rättigheter och förmåner som nämnda församlingar, emedan hon anser sig hafva såväl som de förra fullgjort sina skyldigheter genom att pliktroget betala den årliga kyrkotionden till Patronus.” Skrivelsen slutar med förhoppningen att nuvarande patronus ville genomföra den av hans far påtänkta kyrkobyggnaden.⁶⁰⁵

Ovanstående upprepas nu år efter år i samband med att församlingen avger sitt yttrande över kyrkoräkenskaperna. Beträffande redovisning av kyrkokassans ställning före år 1902 påpekar man år 1907 att kyrkans inkomster för lång tid tillbaka lätt kan beräknas. Kyrkotiondets storlek är exakt bestämd och kan anges med hjälp av årsmedelpris och markegångstaxor. Efter vad som är känt har församlingen under mer än 250 år uppfyllt sina plikter och skyldigheter. Lika länge har patronus åtnjutit sina rättigheter och förmåner. Församlingen är nu i behov av en ny kyrka eftersom den gamla inte bara har ett olämpligt läge utan dessutom är ”skröplig, låg, mörk och smal samt i akustiskt hänseende särdeles svår . . .”

Ett yttrande med samma lydelse avges också år 1908.⁶⁰⁶ Församlingens ihärdiga krav beaktas emellertid inte av patronus. Några åtgärder för ett kyrkbygge vidtas inte. Däremot restaureras medeltidskyrkan 1910–11.

Vid prostvisitationen den 12/8 1911 medger kontraktsprosten att den nyrestaurerade kyrkan nu befinner sig ”i godt och prydligt skick”. Det finns ”inget skäl till anmärkning som kan motivera dess utdömande.” Emellertid kvarstår det gamla önskemålet ”att ny kyrka i sinom tid blefve byggd å nya begravningsplatsen.”⁶⁰⁷ Inte förrän år 1920 är frågan helt utagerad. I ämbetsberättelsen anges detta år att kyrkan och kyrkogården befinner sig i gott skick. Det förtryckta formulärets fråga ”erfordras snart någon nybyggnad?” besvaras av församlingens kyrkoherde kort och gott med ”Nej.”⁶⁰⁸

Summering och kommentar. Av handlingarna framgår att Fulltofta kyrka under hela 1800-talet var välunderhållen och även stor nog för socknens behov. Inte förrän på 90-talet uttalar Fulltofta församling sin önskan att få en ny kyrka. Ett flertal socknar i Frosta härad hade då redan invigd rymliga moderna kyrkor t ex Borlunda 1868, Häglinge 1877, Munkarp 1884 och Södra Rörum 1887. Socknarna Trolleås och Västra Strö som lydde under samma patronat som Fulltofta hade genom patronus försorg fått ”herrliga Tempel” år 1861 resp 1877.

Det är förståeligt att också Fulltofta sockenbor ville ha valuta för de tiondemedel de sedan 1649 troget betalat till patronus. Stöd för sina fordringar fann församlingen framförallt i Kungl Majts förordning av den 19/12 1902. Församlingen fick därmed rätt att kräva insyn i kyrkoräkenskaperna. Kassabehållningen skulle i rättvisans namn användas till sockenkyrkans underhåll eller nybyggnad och inte hamna bland godsägarens övriga inkomster.

Kännedom om patronatsinstitutionen och därmed förknippade rättigheter och skyldigheter hämtade kyrkostyrelsen bl a från Gabriel Thulins *Utredning rörande patronatsrättigheterna i Skåne, Halland och Bohuslän* (1901) som kyrkorådet uttryckligen refererar till.⁶⁰⁹ Församlingen var fullt medveten om att själva patronatssystemet var under omprövning.

Kyrkobyggnadsfrågan visar tydligt Fulltofta församlings ambivalenta inställning till patronatsförhållandet. Sockenborna kräver det de anser sig ha rätt till. Kraven framförs emellertid i underdåniga och svassande ordalag, – ett uttryck för arrendeböndernas och inte minst kyrkoherdens långvariga beroende av den adlige godsägarens välvilja. ”Högvälborne och på allt sätt ädelmodige Herr Friherre Nils Trolle” var socknens auktoritetsperson även om man ute i gårdarna undrade vad kyrkotiondet egentligen användes till.

På prostvisitationen år 1895 ställdes den av Kungl Majt anbefallda frågan om församlingen önskade patronatsrättens avskaffande.⁶¹⁰ Fulltoftabönderna svarar nej. Bakom svaret ligger känslökäl och kanske vördnad för traditionen. Men framförallt tänkte man nog på kyrkans hos patronus inestående kapital. I händelse av patronatsförhållandets upplösning hade församlingen knappast kunnat göra anspråk på en ekonomisk gottgörelse motsvarande byggkostnaden för en ny kyrka. Slutligen var patronatsförhållandet på många sätt bekvämt för församlingen. Man slapp bl a allt ansvar och alla bekymmer för socknens kyrka.

Fulltofta kyrka var varken vanvårdad eller för trång. Vad församling och visitorer kunde ta fasta på var kyrkans läge. Den var kringbyggd av godsets lagårdar och magasin, – efter 1800-talets sätt att se ett föga värdigt läge för Guds hus.

Att flytta sockenkyrkan från godsets gårdstomt hade vidare kunnat markera en form av frigörelse, ett avståndstagande från patronatsinstitutionen som vid denna tid på många håll uppfattades som en kvarleva från förgångens tid.

Patronatskyrkan i industriorten

Västra Sallerup

Församlingen. Västra Sallerups församling stod sedan medeltiden i nära relation till Ellinge säteri. Lunds stifts landebok av år 1569 och 1670 års jordrevningsprotokoll anger Lunds domkapitel som innehavare av jus patronatus över sockenkyrkan. 1734 tillerkändes nämnda rätt friherre Vilhelm Bennet och hans arvingar. Fr o m hans

tid utövades patronatsskapet av ägarna till Ellinge. Västra Sallerup bildade tillsammans med Remmarlövs annexförsamling pastorat av 2 kl där patroni ägde alternativ kallelserätt till kyrkoherde.⁶¹¹

Av bruksarealens 30 mtl var 15 $\frac{9}{16}$ mtl frälsejord under Ellinge. 13 $\frac{11}{15}$ mtl brukades av skattebönder. 1 $\frac{28}{45}$ mtl tillhörde kronan.⁶¹²

Västra Sallerup var redan under 1 hälften av 1800-talet en av Skånes större församlingar. Befolkningsutvecklingen ter sig enligt följande:

år	personer	år	personer
1800	964	1871	2 794
1820	1 311	1878	3 858
1830	1 864	1888	4 336
1850	1 766		
1854	1 905		

Tillväxten av församlingens folkmängd fr o m 1860 är nära förknippad med stationssamhällets tillkomst och utveckling. Den lilla byn Eslöv blev 1858 hållplats på södra stambanans sträcka mellan Lund och Höör. 1865 invigdes järnvägslinjen mellan Eslöv och Helsingborg/Landskrona. Året därpå öppnades förbindelse med Ystad. Orten var därmed järnvägsknutpunkt och utvecklades i snabb takt till centrum för framförallt spannmåls- och kreaturshandel.

En beskrivning av det knappt tio år gamla samhället lämnas i första numret av Eslövstidningen *Framåt* den 3/6 1871: Eslöv hade då 1 249 invånare. Den årliga tillväxten av befolkningen var ca 100 personer. Man konstaterar stolt att orten hade gått förbi inte mindre än 18 av rikets städer "och med hvarje år lägger allt större och större städer bakom sig." 20 tåg expedierades dagligen på den livliga järnvägsstationen. I samhället fanns hotell, banker, läkare, post och apotek samt ett flertal olika handels- och industrirörelser.⁶¹³

Redan år 1869 ansågs tiden mogen för att, åtminstone i kommunalt hänseende skilja Eslövs stationssamhälle från Västra Sallerups socken. Eslövs angelägenheter, t ex byggnadsfrågor, renhållning, hälsovård, polisväsende och brandskydd var ointressanta för Västra Sallerups allmogebefolkning. De tröga gemensamma kommunalstämmorna verkade förlamande på Eslövs vidare utveckling.

Den 16 juli 1869 beslöt kommunalstämman med 5446 röster mot 436 att Eslöv skulle ansöka om att få bli egen kommun. Ärendet var emellertid komplicerat. Många frågor skulle lösas. Den 1/1 1875 var alla villkor uppfyllda och Eslöv kunde "inträda i utöfningen af köpingrättigheter".⁶¹⁴

Kyrkobyggnadsfrågan. I kyrkligt avseende tillhörde den nybildade köpingen fortfarande Västra Sallerups församling. Givetvis hade man även diskuterat egen församlingsbildning, – inte minst med tanke på att sockenkyrkan med sina knappt 500 platser sedan länge

varit alldeles för liten för befolkningen. 1869 diskuterade man också hur kyrkokassans innehåll skulle fördelas i händelse av skilsmässa. För köpingens invånare hägrade naturligtvis tanken på en egen kyrka. Men kyrkoherde Sylvan ansåg "att tidsandan snarare tillkännager en bestämd mening om kyrkors sammansläende än att tillöka med nyas uppförande." Enligt hans uppfattning skulle det t o m vara lyckligast om också annexförsamlingen Remmarlöv kunde förenas med Sallerup. Detta kunde leda till ökade resurser och därmed till en ny stor kyrka för hela pastoratet.⁶¹⁵ De kyrkliga förhållandena förblev emellertid t v oförändrade.

Men Eslövs nyvunna status av köping ledde till en del svårigheter i arbetsrutinerna inom församlingen. Under 1870-talets senare del fanns osäkerhet och meningsskiljaktigheter bl a beträffande kyrkostämmornas och kyrkorådets ställning. Det betonas gång på gång att Eslöv i dessa hänseenden var att betrakta som del av en lantförsamling och hade att rätta sig efter 59 § i 1862 års förordning om kyrkostämma å landet.⁶¹⁶

Den största svårigheten var emellertid rösträtten och röstningsförfarandet. Eftersom rösträtten var beroende av beskattningens höjd var det svårt att hitta en gemensam nämnare för de i kameralt och skattemässigt hänseende så olika församlingsdelarna. 1882 tillsattes en speciell kommitté med uppgift att uppgöra förslag till gemensam röstgrund. Det gällde framförallt att utreda om röstantalet skulle beräknas efter *bevillningen* eller efter *taxeringen*. Båda beräkningssätt medförde orättvisor för den ena eller andra delen av församlingen. Greve Dücker på Ellinge påminde om att hänsyn även borde tas till jordbruksfastigheternas grundskatter och besvär. Enligt hans uppfattning skulle *skattecronan* läggas som grund och motsvaras av en röst. Efter denna beräkning skulle Sallerup ha fått ca 3 ggr så många röster som Eslöv, – ett förhållande som givetvis inte kunde godtas av köpingens representanter.

Vid kyrkostämman den 22/8 1882 antogs slutligen kommitténs förslag som innebar att röstningen vid gemensamma stämmor skulle förrättas efter fyrk, varvid en bevillningskrona skulle räknas lika med tio fyrkar. Detta för Eslöv gynnsamma beslut hade förordats av bl a P Håkansson och C Engström.⁶¹⁷

Samarbetet tycks sedan av allt att döma ha fungerat på ett tillfredsställande sätt. 1883 valdes nytt kyrkoråd med fyra ledamöter från Sallerup och fyra från Eslöv.⁶¹⁸

Inom denna korporation bildades året därpå en tremannakommitté bestående av kyrkoherden Edelberg, Västra Sallerups kommunalordförande Jöns Löfström och fil dr P Håkansson från Eslöv med uppgift att utarbeta förslag för kyrkobyggnadsfrågans lösande.

Den 28/6 1885 presenteras tre alternativ för församlingen:

- 1 Ny stor kyrka på den gamla kyrkplatsen i Västra Sallerup.
- 2 Ny stor kyrka i eller i närheten av Eslöv.
- 3 Ombyggnad av Västra Sallerups kyrka och ny kyrka för den östra delen av församlingen i eller i närheten av Eslöv.

50. Ritning till en ny kyrka för Västra Sallerups församling uppgjordes redan i slutet av 1860-talet av Helgo Zettervall. Förslaget är ett prov på fantasifull, fri tillämpning av medeltidsstilen.

Det av kyrkorådet rekommenderade alternativ 2 antas av församlingen. Man finner bl a att bygg- och underhållskostnader för en kyrka blir lägre än för två. Dessutom menar man att "en större kyrka bidrager kraftigare till andaktens höjande än en mindre". Församlingen betonar att den nya kyrkan bör byggas så fort som möjligt.⁶¹⁹

Byggnadsföretaget förbereds nu på olika plan. 1887 föreligger förslag för inte mindre än 6 tänkbara platser för den nya kyrkan. Vid kyrkostämman den 20/10 förs en livlig diskussion om de olika förslagen, bl a framhålls "angelägenheten af att kyrkan förlades dels på en höjd och dels tillräckligt långt från jernvägens buller". Man besluter att kyrkan skall byggas på Per Larssons fäladsmark. Ny kyrkogård skall anläggas på 5 tunnland tillhörande Johannes Nilsson. Tomtköpet avslutas under sommaren 1888.⁶²⁰

I september samma år har ärendet avancerat så långt att kyrkostämman anholder hos Kungl Majt om stadfästelse av S Sörensens ritningar till ny kyrkobyggnad för Västra Sallerups församling. Samtidigt söker man tillstånd att riva den gamla kyrkan eftersom patronus inte har skyldighet att underhålla mer än en gudstjänstlokal.⁶²¹

Ärendet Västra Sallerup behandlas jämförelsevis snabbt av myndigheterna i Stockholm. Överintendentsämbetet har en del anmärkningar mot kostnadsförslag och ritningar. Församlingen är emellertid angelägen att få bygga så fort som möjligt och fogar sig villigt efter överintendentens önskemål.⁶²² Frågan om rivningen av den gamla kyrkan behandlas upprepade gånger i Vitterhetsakademien. Vid Akademiens sammanträde den 17/4 1889 protokollförs lakoniskt att riksantikvarien hade besiktigt Västra Sallerups kyrka. Den 25/9 har Kungl Majt beviljat tillstånd till rivning.⁶²³

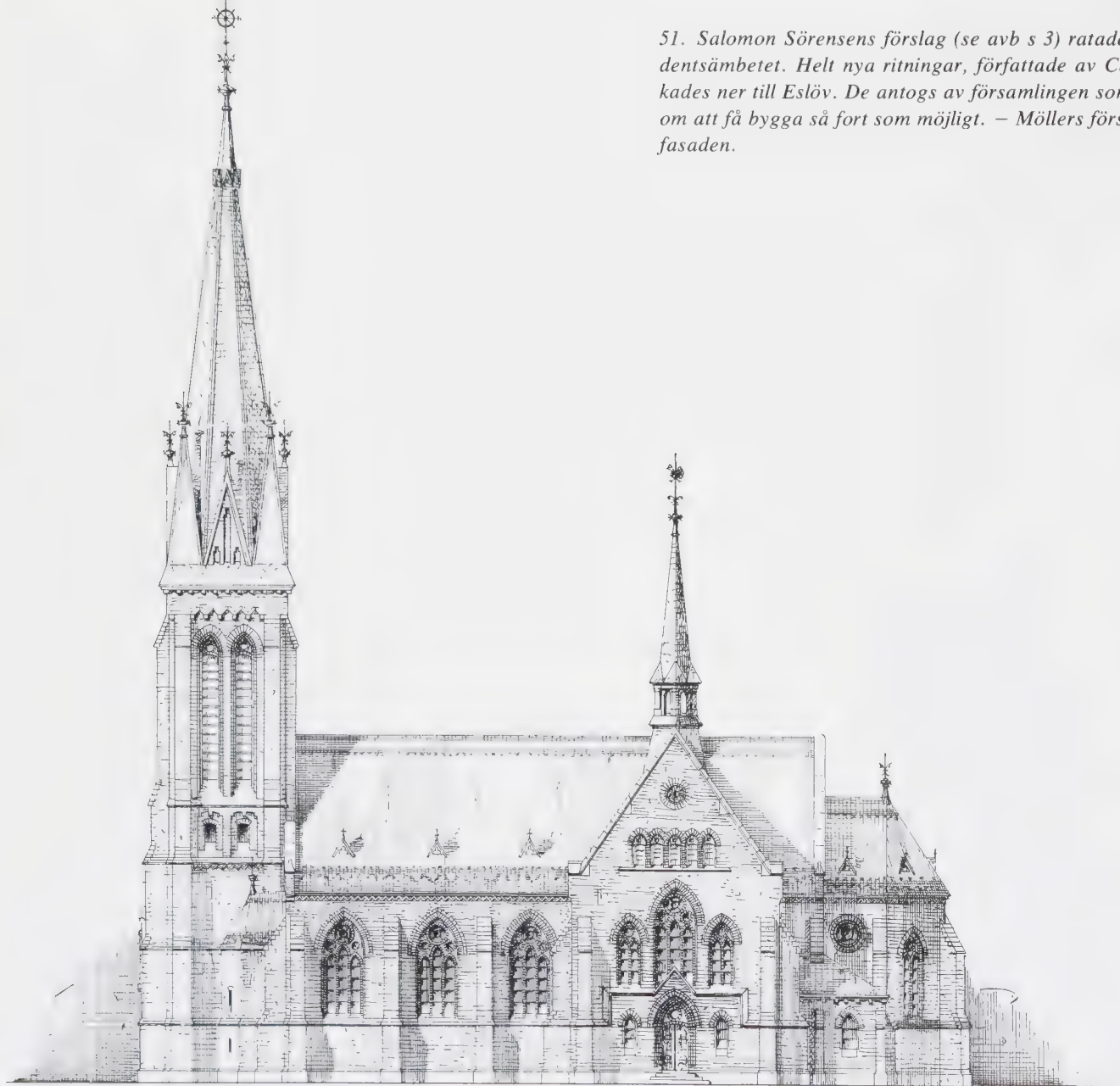
Kyrkobyggnadskommittén finner emellertid så småningom att rivningen av kyrkans äldre del skulle "vara förenadt med större besvär och kostnad än dess bevarande." Dessutom hade patronatsrättens nye innehavare Fredrik Wrangel uttalat "önskan om denna kyrkodels bibehållande, att det skulle blifva till stor saknad för dem som bor i församlingens vestra del och skola begagna sig af den vestra kyrkogården att gå miste om begravningsringningen, och att den gamla kyrkan skulle, om den bibehållas, kunna tjena som grafkapell och vara till mycket gagn." Den "obehöfliga och fula" nykyrkan från år 1793 som var "i saknad af all arkitektur" skulle däremot rivas.

Den gamla kyrkans öde diskuteras livligt och länge på stämman den 21/8 1890. Vid omröstning avges 7939 röster för kyrkans bevarande, 4104 röster för rivning.⁶²⁴

Den nya kyrkan är då redan under uppförande. I september utdelas 100 kr till byggnadsarbetarna "till förekommande af s k resgille". Byggnaden växer i höjden och arbetarna försäkras mot olycksfall.

I december besluter byggnadskommittén att gamla kyrkans predikstol skall restaureras "p g a dess konstnärliga värde". Friherre Wrangel ställer som villkor att den skall återbördas till den gamla

51. Salomon Sörensens förslag (se avb s 3) ratades av Överintendentsämbetet. Helt nya ritningar, författade av Carl Möller, skickades ner till Eslöv. De antogs av församlingen som var angelägen om att få bygga så fort som möjligt. – Möllers förslag 1889, söderfasaden.

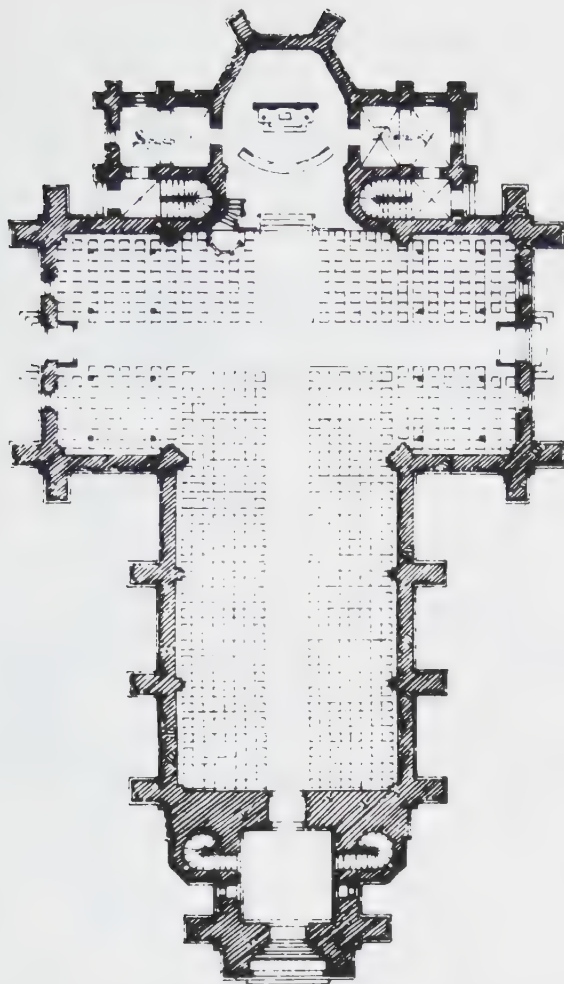
kyrkan om denna i framtiden åter skulle tas i bruk. "Billigast möjliga predikstol" skall t v anskaffas till Västra Sallerups sockenkyrka.⁶²⁵

Under sommaren 1891 närmar sig kyrkan sin fullbordan. Det hade gått långsammare än beräknat eftersom arkitekt Sörensen under den sista tiden "med stor tröghet fullgjort sina åligganden," så sent som i juli saknades en del detaljritningar.⁶²⁶ Byggnaden avsynas i oktober av bl a Henrik Sjöström från Lund.

Den 29/11 1891 invigs Västra Sallerups församlings kyrka i Eslöv.

Epilog. Den nya kyrkan bekostades med den av patronus överlämnade kyrkokassan på ca 100 000 kr. Därutöver hade Västra Sallerup bidragit med 10 000 kr och Eslöv med 15 000 kr.

I augusti 1892 beviljas byggnadskommittén ansvarsfrihet för kyrkobyggnadsräkenskaperna. Kyrkan skall nu överlämnas till patronus som i fortsättningen i vanlig ordning skall stå för underhållet. När Wrangel hävdar att församlingen själv bör ordna uppvärmningen av kyrkan börjar emellertid en het strid kring patronatsrätten som

52. Kyrkan är beräknad för drygt 1 000 personer. För 250 av dessa finns platser på rymliga läktare i norra och södra tvärskeppsarmen.

inte löstes förrän några år in på det nya seklet.

Församlingen som kräver full insyn i de av patronus förda kyrkoräkenskaperna tillsätter en kommitté för fullständig utredning av kyrkans inkomster. Kommittén som består av P Håkansson, handlanden J W Malmberg och Jöns Löfström finner efter drygt arbete att patronus länge undanhållit församlingen inkomster från jord som sedan gammalt tillhör kyrkan.

Den 25/6 1894 kräver kyrkostämman redovisning av inkomsterna från *alla* jordarna m m från och med 1735. Tonen skärps ännu mera året därpå då församlingen hävdar att patronus har förverkat patronatsrätten om det visar sig omöjligt för honom att fullgöra redovisningsskyldigheten.

Ärendet avgörs 1895 i kammarrätten men överklagas och cirkulerar ytterligare några år mellan olika instanser.

Redan vid prostvisitationen år 1893 hade församlingen förklarat att man önskade patronatsrättens upphörande.⁶²⁷ Västra Sallerup förblev emellertid patronellt fram till 1922.

Summering och kommentar. Eslövs kyrkas tillkomsthistoria handlar om det för 1800-talet så karakteristiska mötet mellan gammalt och nytt. Järnvägsstationen som 1858 av en tillfällighet förlades till den lilla byn Eslöv i östra utkanten av Västra Sallerups socken var några år därefter hjärtat i ett framåtsträvande samhälle. Industrier och handelshus etablerades. Initiativrika och driftiga företagare bildade tillsammans med läkare, veterinär, apotekare och bankmän köpingens ledande skikt. Relationerna till den gamla socknens traditionsbundna allmogebefolkningens representanter speglar konfrontationen mellan två samhällsuppfattningar: Västra Sallerups bönder med friherre Dücker i spetsen står som företrädare för det gamla statiska samhället där jordinnehav och grundskatter fortfarande var fast måttstock för status och inflytande. Med sina snabbt ökande inkomster, sin individualistiska inställning och sin rörlighet är eslövsborna representanter för det nya föränderliga samhället, där framgång och ställning beror på personliga kvalifikationer och tillgång på pengar. Helt konkret kommer skillnaderna till uttryck i de i grunden olikartade beskattningssystemen som tillämpades i de båda församlingsdelarna. Överenskommelsen som 1882 leder till gemensam röstgrund är på ytan en eftergift för det gamla systemet, – man skall rösta efter fyrkar. I själva verket var regleringen gynnsam för Eslövs invånare med tanke på deras höga bevilningssumma. Kyrkobyggnadsärendet avgörs därefter på ett för köpingen fördelaktigt sätt.

Kyrkan sökte i viss mån att bromsa utvecklingen. Biskop Flensburg uttalade sig 1878 uttryckligen mot separat kyrka i Eslöv.⁶²⁸ Kyrkoherde Edelberg agerade ganska försiktigt och tycks ibland ha fungerat som medlare mellan bönderna och köpingens invånare. Redan som pastorsadjunkt hade han hållit gudstjänster i Eslövs skolor och varit ansvarig för själavården i denna delen av församlingen. År 1886 hade han kallats till kyrkoherde av patronus Carl Dücker. I 90-talets tvist om redovisning av kyrkans inkomster reserverade sig Edelberg upprepade gånger mot församlingens beslut. Åtminstone moraliskt var han knuten till patronatsförhållandet.

Utan tvekan fanns i den heterogena församlingen många anledningar till motsättningar och stridande intressen. Det förefaller emellertid som om överläggningarna i kyrkobyggnadsfrågan fördes i en god anda. Kyrkostämma, kyrkoråd och kommitterade tycks ha varit besjälade av viljan att lösa frågorna på ett förnuftigt och tidsenligt sätt.

Pionjärandan som drev Eslövs utveckling hade också en klart moralisk syftning som kanske smittade av sig på hela församlingen. I första numret av tidningen *Framåt* förklarar man högtidligt: "genom enig samverkan uppbygges det största hus, genom split och bitterhet rivs det ner. Må emellertid det goda, sanna och rätta städse vinna ökad terräng bland invånarna i Eslöv."⁶²⁹ Den nya kyrkan var en

frukt av denna anda och därmed mest av allt Eslövs invånarnas egen skapelse. Det kändes orimligt att överlämna byggnaden till en adlig patronus. I 90-talets tvister med Fredrik Wrangel finns en klang av ofördragsamhet och hätskhet. Här kämpade man mot resterna av ståndssamhällets bördprivilegier och ihåliga traditioner.

Sockenkyrkan och industrisamhället

Hyllie

Församlingen. Hyllie var under 1800-talet annex till Bunkeflo. Församlingarna utgjorde tillsammans ett pastorat av 3 klassen i Oxie kontrakt. Socknens brukningsenheter beräknades under 1800-talets senare del till 15 mtl. 4 1/2 mtl därav utgjordes av frälsejord.⁶³⁰

Odlingsjorden hade god beskaffenhet. Själva strandområdet var fördelat mellan socknens hemman och användes strax efter enskiftet mest som betesmark och i samband med husbehovsfiske.

Från och med 1830-talet började en omfattande avstyckning av små tomter i denna delen av Hyllie, den s k Strandmarken. Enkla boningshus uppfördes av inflyttade familjer med anknytning till kalkugnen i Limhamn. Strandmarkens ständigt ökande befolkning försörjde sig med fiske, kustsjöfart, hantverk och framförallt arbete vid den expanderande bruket.⁶³¹

Befolkningsutvecklingen i Hyllie församling framgår av följande siffror:

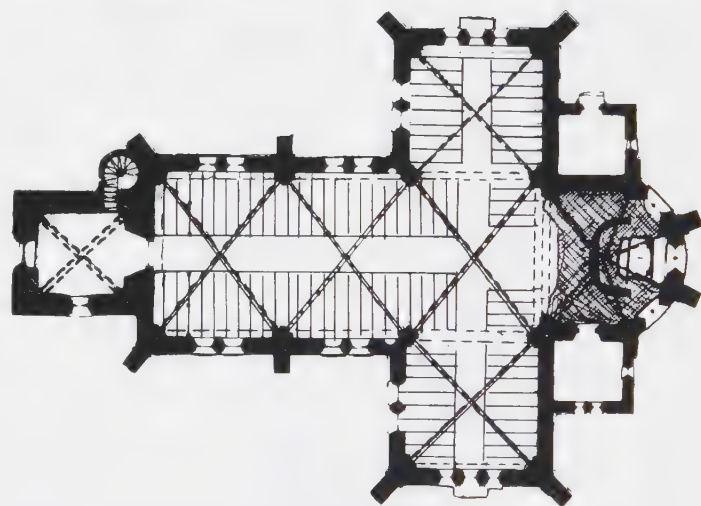
år	personer	år	personer
1815	431	1874	1 474
1830	589	1875	1 584
1855	934	1877	1 729
1864	1 144	1884	2 154
1869	1 285	1890	3 244
		1902	7 161

Under 1860-talet hade befolkningen på strandmarken blivit talrikare än den i gamla Hyllie by. 1877 bodde där 1 077 människor, 1884 var siffran 1 600. År 1886 blev området municipalsamhället Limhamn med 2 536 invånare.⁶³² I kyrkligt avseende förblev orten en del av Hyllie församling.

Medeltidskyrkan. Hyllie gamla kyrka var en medeltida tegelbyggnad med rakslutet kor, långhus och torn.

Under 1800-talet ordnades bänkrum i de båda medeltida vapenhusen. Därefter anges platsantalet i kyrkan som något mindre än 300.

År 1852 antecknas att kyrkan ännu är tillräckligt rymlig trots att invånarantalet under de senaste 50 åren fördubblats.⁶³³ 12 år därefter

53. Fram till 1883 planerade man att uppföra den nya kyrkan i Hyllie gamla by. Medeltidstornet hade då kunnat ingå i bygget. – Sektion och plan efter ritning från 1877.

ter skriver församlingens kyrkoherde Hallengren att "en ombyggnad af Hyllie kyrka torde i afseende till dess trånga utrymme för den starkt växande befolkningen inom några år blifva nödvändig."⁶³⁴ Men under det närmast följande decenniet vilar frågan. Kyrkokassans behållning är liten, och församlingen är upptagen av att bygga skolor för de stora barnkullarna kring kalkbruket.⁶³⁵

Kyrkobyggnadsfrågan. 1874 uppmärksammas kyrkans situation vid en prostvisitation. Visitator, prosten Georg Löfvengren konstaterar att kyrkan är för liten för församlingen som på grund av de "stortade kalkbruksanläggningarna" växer ovanligt starkt. Kyrkan äger nu 16 000 kr, men de stigande material- och arbetspriserna "göra det

för närvarande omöjligt att . . . uppföra ens den simplaste godtköpskyrka.” Löfvengren menar att en kyrka av betong kunde vara en lösning i denna församling där det finns så gott om kalk och grus.⁶³⁶

Byggnadsfrågan drivs nu mera aktivt av församlingsledningen. Den 31/3 1876 presenteras två ritningar för kyrkostämman: den ena på en ”s k salongskyrka med trädhvalf”, uppgjord av byggmästare Andersson i Malmö och kostnadsberäknad till 32 600 kr, den andra på en korskyrka med stenvall, ritad av A W Lundberg i Lomma och beräknad att kosta 34 000 kr. Församlingen stannar för Lundbergs förslag som anses bäst både med avseende på ”plan och stil som till dess utrymme och varaktighet”.⁶³⁷

Byggnadsfrågorna diskuteras länge och ingående vid en kyrkostämma i maj 1877. Slutligen röstar majoriteten av församlingen för att kyrkobyggandet skall uppskjutas ytterligare några år. Vid prostvisitationen 1879 föreslår tillfälliga kyrkoherde Bager att kyrkokassan kunde användas för att bygga ett kapell i Limhamn där separatismen hotar att smyga sig in. Ett tvivelaktigt missionshus finns redan där och en limhamnsbo hade vid förhöret avgett svar som står ”i den mest skärande strid mot kyrklig bekännelse.” Församlingen har emellertid av flera skäl inget intresse av ett kapellbygge.⁶³⁸ Ärendet får vila.⁶³⁹

1883 diskuteras åter ritningar och kostnadsförslag av församlingen. Vid stämman den 29/10 detta år pläderar ingenjör R F Berg, direktör för Skånska Cement, för att kyrkan skall byggas närmare Limhamn och inte i Hyllie gamla by. Församlingen svarar att bygget då skulle bli betydligt dyrare. Man hade hittills räknat med att låta gamla kyrkans torn ingå i den nya byggnaden. Dessutom skulle tomtkostnaden tillkomma. Men kyrkorådet åtar sig att undersöka frågan och framlägga resultaten för en nystämma.⁶⁴⁰

I augusti året därpå samlas man igen för att om möjligt besluta ”hvar och huru den nya kyrkan skall uppföras”. Biskop Flensburg som några veckor tidigare visiterat församlingen hade uppmanat till ett skyndsamt avgörande av frågan.⁶⁴¹

En passande och billig byggnadsplats finns nu tillgänglig. Men kyrkans kapital, 36 000 kr är fortfarande otillräckligt. Ingenjör Berg har nu tänkt om beträffande själavården i Limhamn. Han menar att församlingen skall bygga en billig kyrka för 600–700 personer i Hyllie och sedan bilda en fond för separat kyrka i Limhamn. Något officiellt beslut protokollförs inte men församlingen tycks vara överens med Berg. Vid följande kyrkostämmor beslutas att fördelning av körslor och dagsverken skall ske efter de principer som gäller för de kommunala utskylderna. Bidragen skall lösas i pengar och fördelas på tre år. Entreprenadauktion är tänkt att utlysas under våren 1885.⁶⁴²

I maj 1885 är emellertid den tidigare överenskommelsen överklagad såsom olagligt tillkommen. Församlingen upphäver beslutet. Man börjar från början och begär nu ritningar till billiga kyrkor utan stenvall från Överintendentämbetet i Stockholm.⁶⁴³

Under de närmast följande två åren är läget ytterligt förvirrat.

Beslut fattas och överklagas i olika instanser. Ritningar anskaffas och förkastas. Byggnadskommitté bildas och upplösas och bildas på nytt. Det råder delade uppfattningar om läget för den nya kyrkan, klagomålen gäller emellertid rösträttens tillämpning och rutinerna vid kyrkostämmobeslutens tillkomst.⁶⁴⁴

Den nya kyrkan. På våren 1887 är alla hindren äntligen övervunna. Församlingen har med 5 654 röster mot 3 000 bestämt sig för att bygga mitt emellan Hyllie och Limhamn. Beslutet är stadfäst och 2 tunnland jord inköps.

Arkitekterna Lundberg, Lindvall och Sörensen konkurrerar om uppdraget Hyllie kyrka. Vid kyrkostämman den 17/3 1888 bestämmer sig församlingen för ett av Lindvalls förslag, – en treskeppig tegelkyrka för 600 personer till ett pris av 44 600 kr. I november samma år är ritningen godkänd av Kungl Majt och entreprenadauktionen kan verkligen utlysas. Byggmästare Skyttes anbud på 50 000 kr antas. Den gamla kyrkan får entreprenören i utbyte ”med skyldighet för honom att inom viss tid . . . hafva rifvit densamma och bortskaffat materialerna.” Altartavla, dopfunt, orgel och klockorna däremot är församlingens egendom.⁶⁴⁵

Den 23/9 1890 visiteras Hyllie församling av prosten Severin Fredlund. Han inspekterar bygget och konstaterar att kyrkan ”är i det närmaste färdig och är uppförd i romansk stil . . . har sittplatser för 5 å 600 personer samt är till sitt yttre synnerligen skön och loftar att blifva det äfven till sitt inre.” Den gamla kyrkan hade rivits.⁶⁴⁶

När Fredlund 1898 åter visiterade pastoratet kunde han inviga moderförsamlingen Bunkeflors nya kyrka. I ämbetsberättelsen inför denna visitation ger pastor ett sammanfattande omdöme om pastoratets gudstjänstrum: ”Såsom varande nya och lämpade efter den närvarande tidens kraf äro kyrkorna naturligtvis tillräckliga för församlingarnas behof och tillgodose äfven de största möjliga anspråk på bekvämlighet och prakt.”⁶⁴⁷

Summering och kommentar. Arkivmaterialet kring kyrkobyggnadsfrågan i Hyllie kännetecknas av en viss torftighet som försvårar bedömningen. Protokollen från kyrkostämmorna är utpräglade beslutsprotokoll. Man får veta att frågorna diskuterades länge och ingående. Parternas argument, motsättningar och synpunkter framskymtar mera sällan, ibland bara mellan raderna.

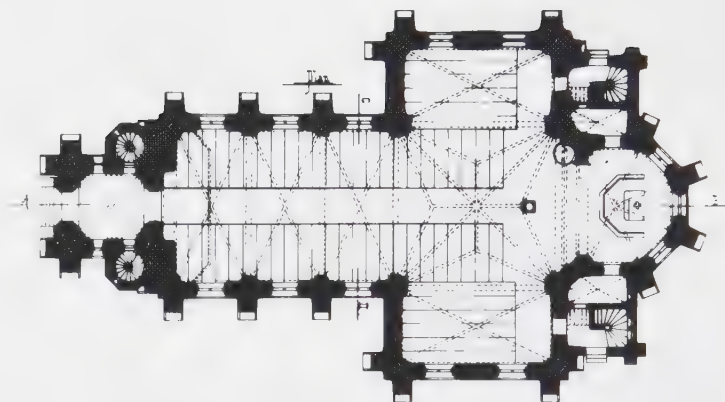
Församlingens svårigheter att enas om rätt plats för den nya kyrkan bottenar naturligtvis i socknens geografiska särdrag och befolkningens sammansättning. Bosättningen på strandmarken betraktades av Hylliebönderna länge med misstro och förakt. Många av strandmarkens invånare skaffade sig emellertid en tryggad ekonomisk ställning som småföretagare, skeppare och fiskare. Och kalkindustrins tekniker och tjänstemän utgjorde på 1880-talet en liten men inflytelserik grupp i Limhamn. I kraft av sin stigande skatteförmåga vann dessa grupper tillträde och fyrktalsröster i församlingens beslutande organ.

Men kyrkans och skolans angelägenheter diskuterades och bereddes i ett kyrko- och skolråd av högst traditionell sammansättning. Kyrkorådet bestod så sent som 1884 av fem hemmansägare och en arrendator från Hyllie by, – som skolråd visserligen förstärkt med en bagare och en fiskare från Limhamn. Det var dessa män som planerade skolväsendet och kyrkobygget. När speciell kyrkobyggnadskommitté bildades år 1885 bestod den av kyrkorådets 6 ledamöter, lantbrukare Jöns Svensson och direktör Berg. Året därpå förstärktes denna kommitté med ytterligare två lantbrukare.

Twisten om kyrkostämmobesluten vittnar om osäkerhet ifråga om röstinnehav, men framförallt om byamännens försök att minska inflytandet från röster som icke härstammade från i mantal satt jord. De klagande ifrågasätter giltigheten av de fullmakter som gav inspektor Sandegaard och ingenjör Pettersson från Skånska Cement befogenhet att utöva rösträtten för bolaget. Bolagets röster var i detta fall utslagsgivande i beslutet om kyrkplatsens flyttning närmare Limhamn. De klagande ville ha kyrkan i Hyllie by.⁶⁴⁸

Frågan om ny kyrka för Hyllie församling väcktes i början av 1860-talet. Drygt 25 år förflöt innan målet var nått. Dröjsmålet berodde delvis på oenighet om byggplatsen men huvudorsaken var kyrkokassans alltför långsamma tillväxt. Tillgångarna var knappa och församlingen skaffade ständigt nya ritningar och kostnadsförslag i hopp om att hitta ett billigt och bra alternativ. Mellan 1876 och 1888 utarbetades ritningar för Hyllie av byggmästare Andersson och arkitekterna Lundberg, Lindvall och Sörensen. Lundberg i Lomma och Lindvall i Malmö presenterade gång på gång nya förslag. Församlingen valde med hänsyn till kostnaderna men man var från början överens om att varken en "salongskyrka" eller en "korskyrka" skulle motsvara ändamålet. Någon "simpler godtköpskyrka" ville man inte heller ha.

Betecknande nog var församlingen alltmera beredd att minska på platsantalet i den blivande kyrkan. På 70-talet ville man ha 1000–900 platser, på 80-talet tycker man att det kan räcka med 500–600, – trots att folkmängden då var mycket större. När den nya kyrkan invigdes rymde den i själva verket bara ca en sjättedel av församlingen. Kyrksamheten var inte särskilt stor bland Limhamns befolkning. Andliga behov tillfredställdes i ökad utsträckning av frireligiösa sammanslutningar och ideella föreningar.

54. Hyllie nya kyrka uppfördes i Limhamn efter ritningar från arkitektfirman Lindvall och Cronsiö 1888.

program och praktik

Tre manifest

Under 1800-talets första decennier var kyrkobyggnadsverksamheten i Lunds stift präglad av nyantikens arkitekturuppfattning. Kyrkor nyuppfördes eller utvidgades efter ritningar som signerats av Överintendentsämbetets arkitekter. Det som kom till under denna tid var tämligen enkla vitputsade gråstensbyggnader med tunnvalv av trä, avsedda framförallt att fylla församlingarnas växande behov av större och ljusare gudstjänstrum.

När C G Brunius år 1833 blev ledare för restaureringen av lundadömen inleddes en ny fas i stiftets kyrkobyggnadshistoria. Brunius insatser som pionjär för medeltidsforskningen och den medeltidsinspirerade byggnadskonsten blev avgörande för den fortsatta utvecklingen.

Brunius utformade sin uppfattning om kyrkobyggnadskonsten redan under senare delen av 1830-talet. Genom omfattande litteraturstudier blev han förtrogen med de nygotiska strömningarna på kontinenten och i England. Samtidigt utvecklade han sina byggnadsarknologiska och tekniska färdigheter genom undersökningar, uppmätningar och praktiskt arbete vid Skånes medeltida byggnadsverk.

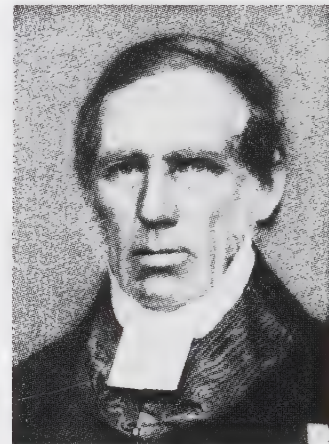
Brunius liv och gärning har ingående behandlats av tidigare forskning. I nedanstående avsnitt nöjer jag mig med att granska en text som i viss mån kan betecknas som en sammanfattning av hans arkitekturdoktrin.

C G Brunius: Kjellstorps nya kyrka

Brunius arkitektursyn finns uttryckt i allt han har skrivit. Principiella uttalanden om den medeltida byggnadskonstens höga syftning och tekniska överlägsenhet finner man inte bara i hans vetenskapliga författarskap utan också i utlåtanden och skrivelser av alla slag.

Speciellt betydelsefullt är utan tvekan hans tal vid jubelfesten i Lund år 1845, vid Domkyrkans 700-årsjubileum. Inför ett auditorium av präster och andra dignitärer gav Brunius här en exposé över den kristna byggnadskonsten och stakade ut riktlinjerna för ett återupplivande av den medeltida traditionen. Talet, som kan betecknas som en nygotikens första programförklaring i vårt land, har ofta refererats och citerats.

En mer koncentrerad sammanfattning av sin arkitekturteori ger

55. C G Brunius.

Brunius drygt 15 år senare, mot slutet av sin verksamhetstid. I februarinumret av *Tidskrift för Byggnadskonst och Ingeniörsvetenskap* år 1861 presenterar han Kjellstorps nya kyrka, för den sista av hans "egna" kyrkor.

Artikeln börjar med grundläggande funderingar kring kyrkobyggnadens funktion och gestalt: Den som betraktar en kyrka har rätt att fråga om byggnaden motsvarar sitt ändamål, menar Brunius inledningsvis. För att kunna besvara frågan måste man komma ihåg att varje helgedom är en produkt av religiösa, klimatiska och samhällsliga förhållanden. Den byggnadsstil som uppstår "utgår från religionsbegrepp och bildningsutveckling." Helt följdriktigt har därför kristendomen "såsom den mest gudomliga af alla trosläror frambragt mera andaktsväckande och förvånande helgedomar än någon enda af alla föregående trosläror."

Orsaken till den kristna byggnadskonstens nuvarande förfall får alltså främst sökas på det andliga planet. Kristendomen är försvagad genom sekterismen och byggnadskonsten har därför brutits sönder. I en tid då själva grundvalarna för de kristna samfundens trosbekännelser börjat skakas är helgedomens form och stil inte längre ett självklart utflöde av religionsutövningen. Dagens församlingar är nödsakade att *välja* en stil och valet är mer beroende av omgivning och tillgång på medel och byggnadsmaterial än framvuxen ur en andlig verklighet.

Bortsett från vilken stil man än väljer "är ändamålsenligheten en oeftergiflig hufvudsak och varaktigheten ett nödvändigt villkor, men hållningen underordnad bådadera."

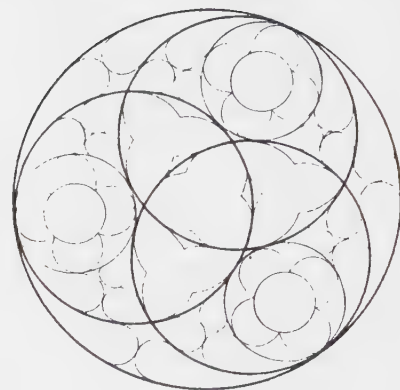
Vissa riktlinjer för valet av kyrkotyp kunde Brunius emellertid ge. Att kyrkan inte fick likna en brunns- eller festsal utan ett Herrans hus var för honom ett självklart krav. Det fanns all anledning "att af arkitektoniska grunder vidhålla den hufvudsakliga anordningen i medeltidens aldrig öfverträffade tempelbyggnadskonst".

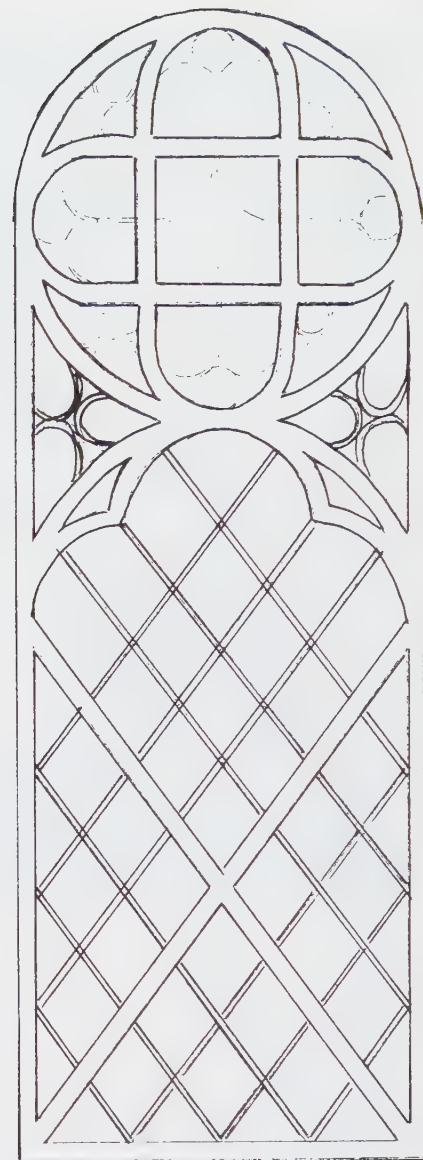
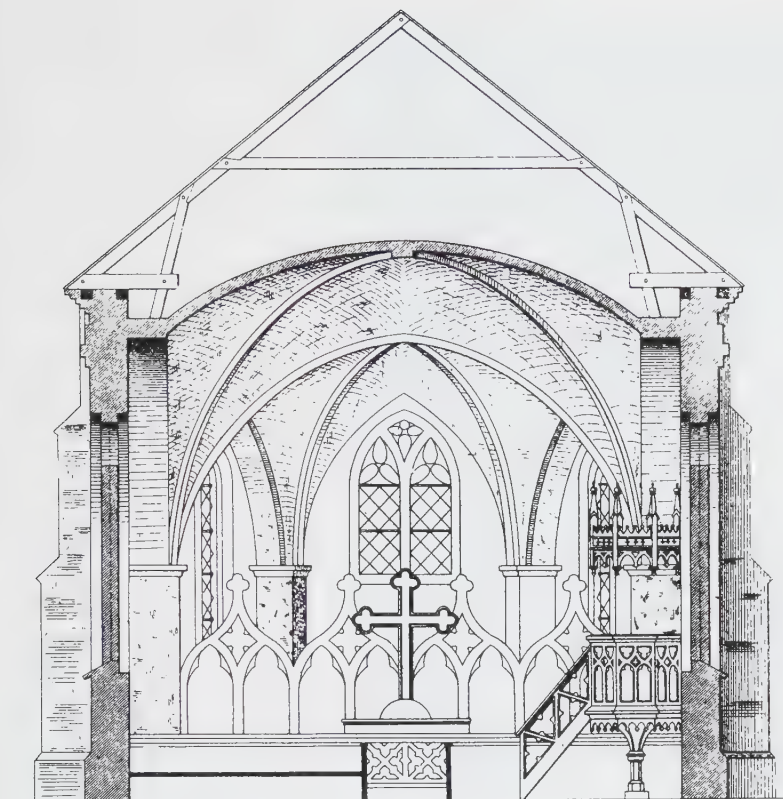
Speciellt intressant är Brunius resonemang kring medeltidens olika kyrkotyper och deras lämplighet för den protestantiska gudstjänsten. En luthersk kyrka skall kunna inredas med tanke på predikans stora betydelse. Bekväma sittplatser skall finnas för alla kyrkobesökare och predikanten skall ses och höras väl. Utan närmare motivering avfärdar Brunius rundkyrkotypen som "alldeles olämplig" åtminstone för större församlingar. I stora långkyrkor kan akustiken bli mindre tillfredställande. "Således måste, då större utrymmen erfordras, korskyrkor byggas", konstaterar Brunius. Han rekommenderar här speciellt det latinska korset som grundplan.

Efter denna principförklaring beskriver Brunius sin kyrka i Källstorp. På församlingens begäran hade han här avstått från den korsformiga planen och byggt en långkyrka. På Söderslätt där tillgången på gråsten är dålig valde man givetvis tegel som byggnadsmaterial. De ekonomiska ramarna var ganska snäva. Mest ändamålsenlig var därför i detta fall "ren, ehuru enkel spetsbågestil".

Kyrkans gestalt bestäms av harmoniska måttförhållanden. Långhusets höjd från golv till slutsten är lika med långhusets inre bredd, nämligen 28 fot. Valvtravéerna har kvadratisk grundplan. De relativt tunna tegelmurarna förstärks av yttre och inre strävpelare. Dessa murstöd utgör huvudelementen i den funktionsbetingade rytmiseringen av interiör och exteriör. I sin ursprungliga gestalt (det låga, trubbiga tornet ombyggdes senare av Sörensen) gjorde byggnaden ett lugnt och vilande intryck. Brunius själv glädde sig åt att kyrkan hade "ett vida mildare och högtidligare utseende än kringliggande helgedomar." Med sina röda, fogstrukna tegelväggar och det svartglänsande skiffertaket gjorde den "ett helt annat intryck än kyrkor med afroppade och vitlimmade murar och mossbelupna tegelpannor."

Brunius beskrivning av Källstorps kyrkas interiör färgas av hans besvikelse över att församlingen mot hans vilja hade vitkalkat väggar och valv. Den som inträdde genom portalen i väster bländades av det starka ljuset, det blev svårt att urskilja inredningens detaljer. Själv hade arkitekten förutsett denna effekt och i anslutning till medeltida praxis rekommenderat fogstrukna tegelväggar även i interiören. Men också de putsade väggarna kunde förbättras genom avfärgning i gråaktig ton. Strävpelare, valvbågar och valvribbor borde då få en rödaktig anstrykning i kvaderform. Valvkapporna kunde förbli vita. En sådan färgsättning motsvarade medeltida traditioner. Liknande interiörbehandling hade Brunius föreslagit för lundadömen redan på 1830-talet.⁶⁴⁹

56– 57. C G Brunius, Källstorps nya kyrka. Fa-
sad och sektion.

58–59. Ritning till fönsterbågar av smidesjärn för
Lackalänga kyrka.

Trots anpassningen till församlingens speciella önskemål ifråga om plan, byggnadsmaterial och avfärgning är Källstorps kyrka i sin grundhållning en typisk "bruniuskyrka". Här finns den rena medeltidsstilen, det äkta materialet, den fullgoda byggnadstekniken. Här finns ljusflödet, den enkla, symboliska altaranordningen, den ändamålsenliga predikstolen och den i ekfärg målade inredningen. Själva byggnaden och artikeln i *Tidskrift för Byggnadskonst och Ingeniörsvetenskap* visar att Brunius under detta sena skede av sin verksamhet omfattade samma ideal som i början av sin bana. Under 1830- och 40-talet hade han utvecklat sin arkitekturdoktrin i stark opposition mot den rådande nyantika smaken. Han höll orubbligt fast vid sina grundsatser. I början av 1860-talet var nygotiken på väg att bli en allmänt accepterad byggnadsstil.

J M Sjögren: Om Kyrko-Architektur

Den 24 augusti 1870 höll amanuensen vid domkapitlet fil dr J M Sjögren ett föredrag *Om Kyrko-architektur* för lundastiftets samlade prästerskap. Att ämnet ägnades uppmärksamhet vid biskop Flensburgs första prästmöte var naturligt inte minst med tanke på den lundensiska högkyrklighetens starka beroende av den tyska nylutheranismen. Tyska teologer sysselsatte sig ingående med frågor kring kyrkobyggnadens funktion och gestalt (t ex Löhe, Kliefoth, Luthardt, Appellius, Rothert m fl). Vid kyrkliga sammankomster diskuterades kyrkobyggnadsfrågor och resultaten sammanfattades upprepade gånger i anvisningar och teser ämnade att fungera som konkreta rättesnören vid nybyggnadsföretag och restaureringar. Sådana riktlinjer utfärdades t ex efter ett möte i Dresden år 1856. Frågorna behandlades återigen på kyrkodagen i Barmen 1860 och på kyrkokonferensen i Eisenach 1861. I anslutning till sistnämnda sammankomst antogs ett "Regulativ für den evangelischen Kirchenbau". Teologer och arkitekter hade här enats om 16 teser för kyrkans utformning och inredning. Regulativet stipulerade anslutning till medeltidens kristna byggnadskonst, fullvärdigt material och inredning i en strikt genomförd och kyrkligt värdig stil. I alla enskildheter skulle byggnaden vara anpassad till den evangeliska kulten.

Lundateologerna var antagligen väl förtrogna med de olika stegen i den tyska utvecklingen. Speciellt Kliefoth refererades flitigt i *Svensk Kyrkotidning*. Flensburg bör ha läst dennes *Theorie des Kultes der evangelischen Kirche* (1844) eller övriga liturgiska arbeten. Där behandlades även kyrkobyggnadens betydelse för den evangeliska kulten.⁶⁵⁰

Sjögrens föredrag vid prästmötet 1870 har utan tvekan karaktär av programförklaring. Föredragshållaren ger konkreta anvisningar för kyrkobyggnadsverksamheten. Någon diskussion tycks emellertid inte ha följt på föredraget. Skånes präster var givetvis alltför lite insatta i frågorna och långtifrån mogna att utfärda ett "regulativ" efter tyskt mönster.

I föredraget talar Sjögren inledningsvis om den kyrkliga bygg-

nadsrörelsen i Tyskland, Danmark och England. Vissa delar av talet är närmast en översättning av Eisenachregulativets teser. Han var emellertid inte bara inläst i ämnet. Som domkapitlets notarie hade han följt med och fört protokoll vid åtskilliga biskopsvisitationer. Under dessa resor fick han tillfälle att bilda sig en egen uppfattning om den kyrkliga arkitekturen i stiftet. Säkert hade han haft nära kontakt med Brunius: föredragets didaktiska syfte och grundton, den negativa inställningen till 1700-talets och det tidiga 1800-talets alster, ordval och termer — allt är som ett eko av den då nyligen bortgångne veteranen. Sjögren nämner också tacksamt Brunius förtjänster om kyrkobyggnadskonsten.

Sjögren börjar med en skildring av läget i stiftet. Kyrkobyggnads-ivern som visat sig under de senaste åren finner han glädjande. Men trots att nya och tillbyggda kyrkor vanligtvis tillgodoser de praktiska behoven och någotsånär ansluter sig till den traditionella kyrkliga formen är flertalet av dem karaktärlösa, torftiga och platta. Orsaken ligger inte bara i bristen på medel utan framförallt i brist på insikt i vad kyrkobyggnader bör vara nämligen "betydelsefulla, talande sinnebilder af det andliga Herrans hus, der Christus är överste hörnstenen, profeterna och apostlarne grundvalen och i hvilket hvarje christen menniska är infogad såsom en lefvande sten."

För att kyrkobyggnaden skall kunna motsvara "de anspråk, som billigtvis kunna ställas på ett värdigt Guds hus" krävs vidare kunskaper i den kristna byggnadskonstens historia. Eftersom protestantismen inte kunnat skapa sig en egen stil är också den evangeliska kyrkan hänvisad till medeltidens stilar. Sjögren ger nu en ganska utförlig beskrivning av den fornkristna basilikan, den byzantinska centralkyrkan och medeltidens västerländska byggnadsstilar, nämligen den "romaniska" och den "gothiska" samt övergångsstilen. Han redogör sakkunnigt för byggnadsprinciper, planer, valvsystem och ljusförhållanden och nämner också dekorations-element, vägg- och glasmålningar. Vilken av dessa historiska stilar är då den mest lämpliga för en evangelisk kyrka uppförd i 19 seklet? — Sjögren menar att i princip alla är lämpliga att ge estetiskt uttryck åt den idé som ligger till grund för en luthersk helgedom. Valet bör emellertid inte överlåtas enbart åt arkitekten. Det finns nämligen i varje bygd "en slags traditionel smak, som träffas hos menigheterna, en konstsmak ... som omedvetet bildat sig under åskådningen af de mer eller mindre betydande monumenter, som medeltidens kyrkobyggnadskonst lemnat i arf åt en landsort." Avstår arkitekten från att ta hänsyn till denna smak kan den nybyggda kyrkan stå främmande i sin omgivning. Den kan bli "aestetisk betydelslös för den närmast intresserade församlingen." Med hänsyn till kyrkobyggnadstraditionen i Lunds stift rekommenderar Sjögren den romanska stilen, i viss mån övergångsstilen och gotiken.

Vid sidan om den vanliga långhuskyrkan med absid förordar Sjögren, framförallt för större församlingar, det grekiska korset som grundplan. Han nämner Brunius kyrka i Tullstorp som ett lyckat

60. Den vackert ornerade öppna takstolen i Hyby kyrka (invigd 1877) leder tanken till engelsk nygotik. Väggar och valvbågar livas av kvadermålning och schablonbårder. Kyrkans kor ligger i väster. Arkitekt L Fenger.

exempel. Även mindre bemedlade församlingar gör klokt i att från början planera för kommande utvidgning i denna form. Däremot menar han att korsarmar oftast "verkat vanställande" på gamla kyrkor som aldrig varit avsedda att tillbyggas. En kyrkobyggnad bör utmärka sig genom goda proportioner och monumental konstruktion. I båda dessa avseenden har man syndat svårt framförallt under det senast gångna seklet, menar Sjögren. Man tycker sig höra Brunius röst när han talar om de ovärdiga vitmenade brädvalven som "icke kunna förneka sin egenskap af caricaturer". Den församling som inte har råd att låta uppföra stenvalv bör hellre efter engelsk förebild lämna takstolen synlig.

Den gamla grundsatsen att låta konstruktionen ligga öppen för dagen gäller också ifråga om själva murarna. Putsning bör bara i nödfall tillgripas. En fogstruken tegelvägg är att föredra också i kyrkans inre där väggen dessutom kan livas genom mönster av olikfärgat tegel som t ex i den nybyggda kyrkan i Borlunda. Måste väggarna putsas bör de målas i stenton och förses med kvaderindelning eller ännu hellre med enkla dekorationsmålningar i medeltidsstil. Även den enklaste dekorativa utstyrseln är bättre än "den

entonighet och karaktärslöshet, som med kalkborstens tillhjälp blifvit utbredd öfver våra kyrkor."

Sjögren beskriver nu kyrkobyggnadens olika delar. Koret bör vara fritt och rymligt och starkt belyst från öster. Att inreda en sakristia i östra delen strider mot kyrkobyggnadens idé. Detta för enskild skrift och andra kyrkliga handlingar behövlige utrymme bör ordnas i form av ett tillbygge. Altaret bör vara av sten. Sjögren är starkt kritisk inte bara mot renässansens och barockens stora altarpuppasatser utan också mot dåliga sentida altartavlor och kolossala Kristusbilder (kopior efter Thorvaldsen!) som i vitmenad omgivning snarare liknar "spöklika vålnader" än konstverk. Sedan skulpturen och måleriet emanciperat sig från kyrkan och gått sina egna vägar har det blivit svårt att finna god konst för altarets utsmyckning. Det är därför bäst att nöja sig med ett enkelt kors som enda prydnad.

Sjögren talar varmt för glasmåleriet. Målade fönster är en kyrkas "helgongloria". Också i skånska församlingar borde det vara möjligt, t ex med hjälp av donationer att anskaffa fönstermålningar åtminstone för koret. Han reserverar sig emellertid mot kyrkfönster av kulörta glasbitar som påminner om glasmästeriskyltar.

Kyrkans långhus skall vara utformat och inrett för att svara mot församlingens behov. Sjögren prisar flerskeppiga långhus: "först i denna anordning framträder kyrkostilen i sin fulla utveckling." Som exempel på en treskeppig anläggning nämner han den nya kyrkan i Uppåkra. Predikstolens plats är i skeppets östra del. Den bör vara "stilmässigt utförd i ekträ". Detsamma gäller bänkinredningen som visserligen aldrig kan bli till prydnad för kyrkorummet men väl behövs för den lutherska gudstjänsten. Bänkarna bör ansluta sig till kyrkans arkitektoniska stil och helst bara fernissas. Att förse bänkgavlarna eller dörrarna med hemmansnummer och bynamn är för Sjögren "en smaklöshet, som väl näppeligen kan hafva någon annan än bymålaren att tacka för sitt upphof". Också beträffande kyrkdörrarna och golvläggningen ger Sjögren goda råd i sitt föredrag. Medeltidens rika ornamentering är även här ett föredöme för dagens kyrkobyggare.

Till sist behandlas kyrktornets form och placering. Upplysnings-tidens lanterniner är givetvis förkastliga. Vid byggandet av medeltidsinspirerade torn bör man emellertid ansluta sig till former som sedan gammalt hör hemma i landskapet. Det nybyggda tornet i Billeberga med sina fyra nischprydda trappgavlar beröms här som en konstnärlig bearbetning av ett skånskt motiv. Och det spetsiga tornet i Marsvinsholm, konstruerat helt i tegel, är ett efterföljansvärt exempel på en teknik som framförallt tillämpas i England. Kyrktornet måste inte nödvändigtvis placeras i väster. Speciellt i skogstrakter kan ett sidställt torn ge ett friare och mer pittoreskt intryck. Också här refererar föredragshållaren till utländska förebilder.

Sjögren avslutar föredraget med praktiska råd. Den församling som planerar ett kyrkbygge gör klokt i att begära ritningar av en fullt kompetent person, dvs av en arkitekt. Endast arkitekten är genom intellektuell odling, artistisk utbildning och konsthistoriska insikter kapabel att utföra en sådan uppgift. Att utlysa en arkitektävling kan vara klokt när det är fråga om en större kyrka. En kyrkobyggnadsritning bör bestå av plan, fasadritningar och genomskärningar och åtföljas av kostnadsförslag. Församlingen har också möjlighet att begära en ritning från Överintendentsämbetet. Sjögren menar att man inte längre behövde befara "beklagansvärda osmakligheter" från denna myndighet.

Sjögrens föredrag ansluter sig till synes i allt väsentligt till Brunius uppfattning om den ideala kyrkobyggnaden. Det finns emellertid några punkter där han avviker från läromästarens föredöme: han har en klart negativ inställning till förlängning, tillbyggnad och utvidgning av medeltidskyrkor eftersom proportionerna därigenom oftast blir dåliga. Vidare ogillar han alla former av sakristia som på något sätt inkräktar på korets utrymme. Brunius anlade i regel sakristian bakom altaret. Eisenachregulativet däremot förbjuder detta. Betydelsen av det för Brunius så viktiga perspektivet, den heliga byggnadslinjen, poängteras inte lika starkt av Sjögren. Efter bl a engelska förebilder kan han tänka sig en friare gruppering av byggnadens delar. I Sjögrens text betonas ständigt ornamentikens roll för kyrko-

byggnaden. Även om han gång på gång förklarar att resurserna hos oss inte tillåter att kyrkoarkitekturen skall "utveckla en påfallande rikedom" angriper han på alla områden den "outsägliga torftighet" som präglar kyrkorna. Den ideala kyrkan som tecknas för åhörarna är en genomarbetad byggnad i medeltidsstil med färgrika väggdekorationer, glasmålningar, mönstrade golvplattor och vackra snickerier. Nyantikens kyrka, denna kyliga "upplysningsanstalt" fördöms på alla punkter. Även om Brunius i princip hade samma uppfattning går Sjögren betydligt längre. I anslutning till tyska och engelska förebilder förespråkar han dämpade, stämningsfulla, färgskimrande interiörer.

Sjögrens föredrag var väl förankrat i den skånska verkligheten. Genom talrika konkreta exempel förtydligade han för sitt auditorium vad han hade att säga. Stiftets präster bör ha känt igen sina kyrkor på gott och ont. Texten trycktes tillsammans med prästmöteshandlingarna och hamnade således i samtliga pastorat. Visserligen fanns i många prästgårdar sedan 20 år tillbaka ett exemplar av Brunius *Skånes konsthistoria för medeltiden* där liknande tankar om kyrkobyggnadskonsten finns insprängda i den löpande texten. Sjögrens föredrag "Om Kyrko-Architektur" är emellertid den första sammanhängande framställningen som nådde ut till alla församlingar. Här fanns alla de anvisningar och goda råd präst och menighet kunde behöva inför ett tilltänkt byggnadsföretag. I vilken utsträckning texten verkligen kom till användning är svårt att säga.

61. Helgo Zettervall.

Helgo Zettervall: Allmänna Anvisningar rörande Kyrkobyggnader

När Zettervalls *Allmänna Anvisningar* 17 år senare skickades till alla svenska församlingar hade kyrkobyggnadsverksamheten i landet i praktiken redan följt de principer som överintendenten nu sammanfattade i sin skrift.

Tidigare forskning har klarlagt Zettervalls beroende av den samtida utvecklingen i Tyskland, England och Danmark. Att hans An-

visningar i stora stycken är en direkt avskrivning av Sjögrens text är också ett känt faktum.⁶⁵¹ Zettervall hänvisar följande till denna källa. Redan i sina föreläsningar i konstakademien 1881–82 använde sig Zettervall av denna förlaga. I Anvisningarna överensstämmer vissa avsnitt helt med Sjögren och därmed även med Eisenachregulativet. Läser man båda texterna sida vid sida finner man likheten inte bara i vissa bestämda avsnitt. Omisskännligt sjögrenska ordkombinationer, vändningar och meningar finns inarbetade i hela texten. Med tanke på vad ovan sagts om förhållandet mellan Brunius och Sjögren blir alltså kontinuiteten mellan de förstnämnda och Zettervall så gott som obruten.

Där Zettervall avviker från den lundensiska förlagan kan man spåra en annan och tidsmässigt mer aktuell källa nämligen K A Jaehns *Das evangelische Kirchengebäude. Hand- und Hilfsbuch zur Anlage und Einrichtung unserer Gotteshäuser*, utkommen 1882.⁶⁵² Framförallt avsnittet om förhållandet mellan de tre heliga platserna i kyrkan, nämligen för dopfont, predikstol och altare (Anvisningar s 61) tycks ansluta sig till Jaehn. På Zettervalls arbetsbord låg dessutom med all säkerhet W Lübkes *Arkitekturens historia från äldsta till närvarande tid*, 1871, Hans Hildebrands *Den kristliga konsten*

under Sveriges medeltid, 1875, och C Heideloffs *Der christliche Altar*, 1838. Zettervall hänvisar uttryckligen till dessa arbeten.

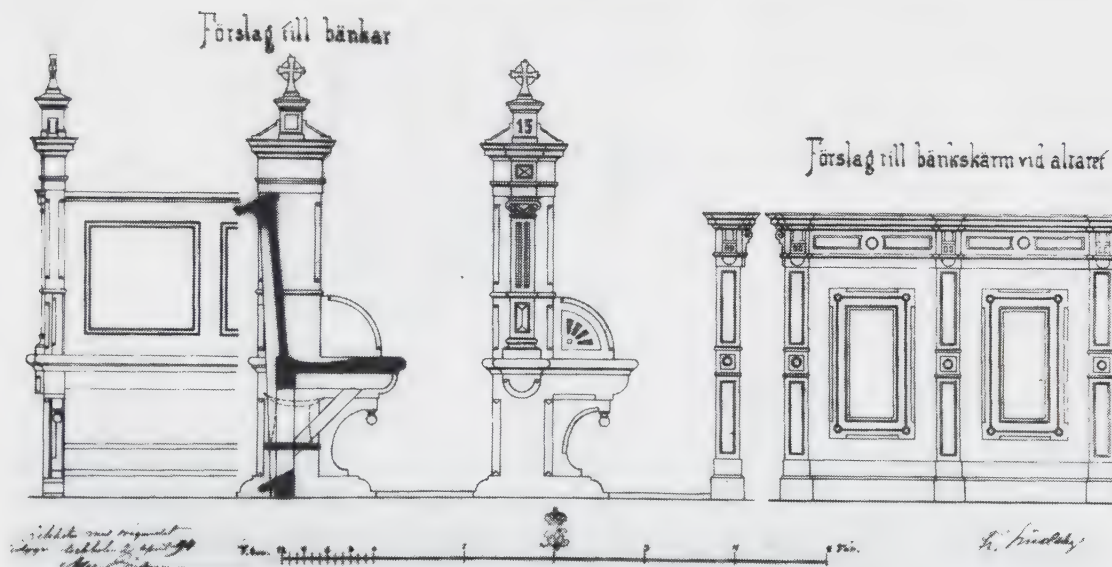
I sina minnesanteckningar skriver Zettervall beträffande Anvisningarna: "Mitt enda arbete i tryck och ändå inte mitt."⁶⁵³ Som sentida läsare känner man vid upptäckten av Zettervalls avskrivningar, omstuvningar och mångahanda lån en viss besvikelse över hans osjälvständiga arbetssätt. Man får emellertid hålla i minnet att Anvisningarna just är en sammanställning av då aktuella riktlinjer för kyrkobyggandet. Dessa riktlinjer är inte "författade" av Zettervall. Han har varken undertecknat skriften eller satt sitt namn på titelbladet och ordet jag förekommer inte heller i boken. Zettervalls uppgift som överintendent var bl a "att verka för återgifvandet åt kyrkobyggnaden af den idealitet och värdighet, som den förlorat". Han gjorde det genom att hänvisa till den föredömliga utvecklingen på kontinenten och i England. I Anvisningarna vidarebefordrade han det som var "tillämpligt på våra jämförelsevis anspråkslösa förhållanden" till Sveriges församlingar.⁶⁵⁴

Originalitet i vår bemärkelse eftersträvade Zettervall varken som arkitekt eller skribent. Hans mål var att förankra den svenska kyrkobyggnadsverksamheten i den internationella nygotikens farvat-

62. Även en kyrkas biutrymmen skulle planeras och möbleras med omsorg. Den rymliga sakristian i Allhelgonakyrkan i Lund (invigd 1891) fick en stilren och påkostad inredning. Arkitekt Helgo Zettervall.

Ritning till inrednings-arbeten i Borrbys kyrka

63. Nybyggda och renoverade kyrkor inreddes under 1800-talets sista decennier med moderna öppna bänkar. De höga gavlarna smyckades med lister och skarpt skurna ornament i passande stil. Vissa snickerifabriker specialiserade sig på kyrkliga föremål. – Korsprydda bänkar i nyrenässans för Borrbys kyrka. Ritning av Fr Lindskog.

ten. Just där ligger Anvisningarnas betydelse.

En jämförelse mellan Brunius', Sjögrens och Zettervalls texter om kyrkoarkitektur visar som tidigare nämnts en obruten linje. Söker man i Anvisningarna efter en vidareutveckling av sekeltittens och 70-talets uppfattning finner man att 80-talets nygotik är teologiskt starkare motiverad.

När Brunius talar om ändamålsenligheten som en "oeftergiftig hufvudsak" menar han att byggnadens utformning skall motsvara det praktiska och kultiska behovet. Zettervall går längre än så. I Anvisningarna heter det:

"en kyrkobyggnad är för oss ändamålsenlig endast för så vidt den i alla afseenden kan anses fylla den evangeliska kultens fordringar. Derför måste, såväl vid utvidgningar och restaureringar som vid nybyggnader af våra kyrkor, första frågan gälla dispositionen eller rummets anordning, och arkitekten måste således taga sina förhållningsordres från liturgien, som här är den egentliga programgifvande, hvars ofafvisliga fordringar på rummets fördelning och användning med hänsyn till hennes ändamål arkitekten måste underkasta sig. ... Kyrkobyggnaden i dess helhet måste från grunden till dess minsta delar ega karakteren af ett Guds hus, den måste vara liturgisk från början till slut och icke blott erbjuda det nödiga rummet för de särskilda gudstjänsthandlingarna utan äfven i sig innesluta uttrycken för detsamma. De särskilda delarna af kulturen, som först i de inre anordningarna får sitt fullständiga

uttryck, bör vara de egentliga utgångspunkterna för anläggningen ..."⁶⁵⁵

Denna djupt teologiskt grundade syn på kyrkobyggnaden och alla dess delar är hämtad från den tyska litteraturen på området. Flertalet av de aktuella tyska arkitekturtraktaten var författade av teologer och präster eller av arkitekter som direkt arbetade för de evangeliska kyrkosamfundet.

Den liturgiska aspekten löper som en röd tråd genom Anvisningarna. I nära samband därmed står Zettervalls starka betoning av motsatsen mellan profant och kyrkligt. Uttrycket "kyrkligt värdigt" förekommer i olika varianter många gånger i texten. "Bristande kyrklighet" i något avseende är ett åsidosättande av kyrkobyggnadens idé och därför en svår förseelse. Alla detaljer måste ha "kyrklig karakter", ingenting får utformas så att det skulle kunna påminna om en profan motsvarighet. Också Brunius var mån om att ge kyrkobyggnaden och dess inredning en värdig och passande utformning. Hos Zettervall stegras emellertid detta krav till en närapå ängslig vaksamhet mot alla profana inslag i kyrkans inredning.

Så måste t ex dörrarna i en kyrka "tydligt skilja sig från hvad som är öfligt vid profanbyggnaden". De måste vara utformade så "att de icke förväxlas med den vanliga bostadsdörren". Kyrkbänkarna får på inga villkor likna "trädgårdssoffor, konsert- eller värdshusbänkar". Golvet måste ha "kyrklig värdighet och skönhet, så att det icke ställer sig i jembredd med trottoar- eller förstugugolfvet". Att

64. Järnkaminen – ofta speciellt utformad för sin höga bestäm-
 melse – blev vid seklets slut ett vanligt inslag i kyrkorummet. I Valle-
 berga placerades "värmeapparaten" mellan Petrus och Paulus.
 Foto Th Wählin omkring 1900.

använda "simpla brädgolf, erinrande om dylika i det profanaste uthus ... är lindrigast sagt otillständigt". Järnugnar som "genom sin profana gestalt vanpryda det heliga rummet" bör helst inte begagnas alls. Uppvärmes man kyrkan med varmluft, skall gallren utformas så "att golvens kyrkliga karaktär deraf icke lider". Även kakelugnen i sakristian skall präglas av "viss kyrklig hållning". För nödvändiga skorstenar på kyrkor kan förebilden hämtas från medeltidens klosterkök – de bör få "tornspetsartad form". Belysningen i kyrkan måste ordnas "så kyrkligt som möjligt". Skänkta ljuskronor och altarstakar "hvilka otvetydigt häntyda på salongen" bör avlägsnas så snart det är görligt med tanke på donatorerna.⁶⁵⁶

Speciellt viktigt för den rätta kyrkliga stämningen är fönsterglasat. "Boningsrumsrutor i vanlig försöksning kan och bör aldrig ifråga-

komma såsom alltför profant." Blyinfattat färgat glas är att föredra. Glasmosaik eller glasmåleri i passande färger "bidrager väsentligen till att den götiska kyrkan framträder med festligt intryck, fyller sinnet med heligt allvar och bildar liksom en egen atmosfär, fri från inflytandet af yttre störande förhållanden". Men brokiga mosaikrutor som påminner om schweitzeri- eller lusthusfönster bör givetvis inte komma till användning. Zettervall citerar i detta sammanhang samma tyska författare som Sjögren: "glasmålningen mildrar det infallande ljusets skärpa och låter det synas som det vore alstradt ur helgedomens eget inre". Den nygotiska kyrkointeriören får här en närmast kvasimystisk dimension.⁶⁵⁷

Den teologiskt medvetne arkitekten som "tar sina förhållningsordres från liturgien" bygger kyrkan så som i sinifrån. Men exteriören är givetvis inte oviktig. Kyrkan skall "höja sig öfver privatbostäderna ... liksom signande öfver trakten". Läget skall vara "så isolerad och fritt, att alla hennes arkitektoniska förhållanden komma till full rätt och uttryck." I stadsbebyggelsen bör fasaderna utformas så att de står "i diametral motsats till de omgifvande profana byggnaderna, hvarigenom kyrkan erhåller det henne tillkommande uttrycket."⁶⁵⁸

Ädla proportioner och monumental konstruktion är de viktigaste förutsättningarna för god gestaltning i övrigt. Stilens karakteristiska dekorationsformer skall vara fast förankrade i konstruktiva element och inte påklistrade. Materialet skall ligga öppet för ögat och inte döljas under puts- och kalkskikt. Zettervall förordar äkta material, dvs natursten, tegel, omålat, endast fernissat trä. Han tycks inte ha betraktat det som ett avsteg från kravet på äkthet när han rekommenderar gjutna cementornament i stället för huggen natursten: "detta fabrikat, som nu mera kan göras mycket billigt samt särdeles omsorgsfullt och betryggande, liknar ganska förvillande naturlig sandsten, hvilket det till och med öfverträffar i styrka och varaktighet." Han ansåg konststenen också lämplig för hörnkedjor, fönsteromfattningar och portaler. Däremot förkastar han Riddarholmskyrkans spira av gjutjärn som i hans ögon avsåg att imitera konstfullt huggen sten. Sådana "skenkonstruktioner" med "godtköpsseffekt" var ovärdiga för kyrkobyggnaden "hvars hela väsen skall i hvarje riktning, framför allt, sträfvat efter sanning."⁶⁵⁹

De avsnitt av Anvisningarna som behandlar rent byggnadstekniska spörsmål t ex olika konstruktionssätt för tornspiran vittnar om Zettervalls praktiska kunskaper. Här talar arkitekten som var van att lösa bestämda problem både på ritbordet och på byggnadsställningarna.⁶⁶⁰

Betecknande för hans rationella syn på vissa av kyrkobyggnadens funktioner är den detaljerade beräkningen av platsantalet i en kyrka. Föregångarna ganska tydligt att han helst ville inskränka bänkrummen till det minsta möjliga. Bänkinredningen var ett störande inslag i arkitekturen. Zettervall är inte främmande för ståplatser i kyrkan. Han anser att en överbetoning av predikans roll i gudstjänsten har lett till att "intresset för kyrkobyggnaden varit synnerligen fäst

vid sittplatserna.” En mängd läktare och klumpiga ”brädaflankningar öfver hela kyrkogolfvet” har förstört kyrkornas inre skönhet. Upplevelsen av den upplyftande, andaktsväckande arkitekturen är m a o överordnad kyrkibesökarnas bekvämlighet. Ett minimum av fasta bänkar är att föredra också av ett annat skäl: man ”undviker det otillbörliga förhållandet, som, särdeles i de större städerna inträffar, att en mängd fasta bänkar stå tomma.”⁶⁶¹ I slutet av 1880-talet hade sekulariseringen börjat sätta sina spår.

Församlingen bygger

Brunius, Sjögren och Zettervall riktade sig med sina anvisningar och råd till prästerskapet. Alla tre var medvetna om att det var svårt att förverkliga drömmen om den ideala kyrkobyggnaden i tämligen fattiga församlingar där sinnet för ”kyrkobyggnadsväsendets höjning och förädling” ännu saknades.⁶⁶²

Zettervall klagar över att Överintendentsämbetets bemödanden om en ideal kyrkobyggnadskonst motarbetas av församlingarna. Ämbetet var endast en granskande myndighet. Dess arkitekter kunde omarbota olämpliga ritningar men endast ”i hufvudsaklig öfverensstämmelse med de från orten insända förslagen och för så vidt kostnaden derigenom icke ökas.”⁶⁶³ De avgörande besluten fattades i socknen.

Givetvis var dessa beslut först och främst dikterade av ekonomiska överväganden. Även en ganska blygsam kostnadsökning kunde resultera i att byggnadsföretaget fick uppskjutas i flera år. Om församlingen var villig att anta en viss ritning eller inte var vidare beroende på om och hur ritningsförfattaren hade tillgodosett församlingens praktiska behov. I vissa enstaka fall kunde också mer eller mindre klart uttalade stilpreferenser eller estetiska värderingar – kyrkoherdens eller menighetens – bli utslagsgivande. Inte sällan tog sig församlingen eller byggmästaren friheten att ändra vissa detaljer under byggnadsarbetets gång.⁶⁶⁴ Kyrkans slutgiltiga gestalt var m a o i stor utsträckning beroende av lokala faktorer och arkitekterna hade därför all anledning att intressera prästerna för kyrkobyggnadskonsten.

Den ideala ”Bruniuskyrkan”

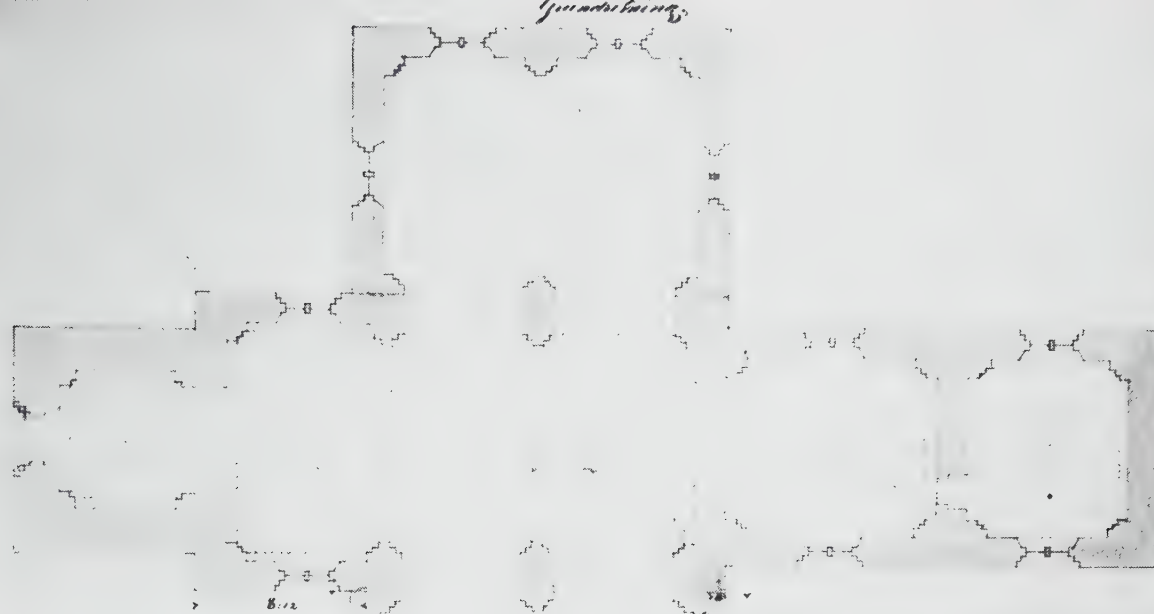
Brunius som ju själv var medlem av Lunds stifts prästerskap hade goda kontakter med ämbetsbröderna ute i provinsen. Detta var en av anledningarna till att hans ideer så snabbt nådde spridning. Under sin verksamhetstid tog han på ett eller annat sätt befattning med kyrkobyggnadsfrågor i ca 100 församlingar. Helt nya kyrkor ritade han för 7 socknar. Drygt ett 20-tal kyrkor genomgick genomgripande omgestaltningar under hans ledning. Ytterligare ett 30-tal restaurerades och/eller utvidgades efter hans ritningar. I andra fall inskränkte sig hans engagemang till byggnadsundersökning, utlåtanden och mer summariska ändringsförslag.⁶⁶⁵

Brunius tillbyggnads- och restaureringsförslag är alltid grundade i ett omsorgsfullt studium av den gamla kyrkobyggnaden. Uppmätning och undersökning av medeltidskyrkan tog i regel ett par dagar. Brunius bodde då oftast i prästgården och hade tillfälle att diskutera byggnadsfrågorna med kyrkoherden. Samtidigt fick han inblick i kyrkokassans ställning och församlingens önskemål. Därmed fanns goda förutsättningar för byggnadsärendets fortsatta handläggning. Han författade en ritning som motsvarade resurser, behov och önskemål. Församlingen hade all anledning att godta förslaget.

Brunius, som hårdnackat och kompromisslöst förfäktade sina idéer gentemot Överintendentsämbetet, kunde ofta ge efter för församlingarnas önskemål. Lokalkännedom och praktisk blick hjälpte honom att jämkas sig fram till en överensstämmelse mellan ideal och verklighet. Han accepterade församlingens beslut att bygga i gråsten ”såsom billigare” även om han personligen hade föredragit att bygga i tegel. Han uppförde tunnvalv av trä där ekonomin krävde det (Västra Alstad, Torrlösa) trots att han i alla sina skrifter förfasade sig över konstruktioner av denna typ. Han förlikade sig också – mer eller mindre motvilligt – med att alla hans kyrkor putsades och vitkalkades invändigt så som traditionen krävde. Åtminstone mot slutet av sin verksamhet hade han ju hellre velat se interiören i en mer dämpad helhetston. Men teori och praxis överensstämmer inte heller ifråga om anordningar som helt och hållet var resultat av Brunius fria vilja. När man besöker hans kyrkor spårar man förgäves den crescendoeffekt som Brunius eftersträfvade. I koret råder visserligen ”en herrlig altardager”, men ljuset är minst lika starkt i skeppet. Åtminstone på förmiddagen, alltså vid gudstjänsttid, är ljusflödet genom alla de stora, lågt placerade fönstren jämnt och starkt. En viss koncentration av ljuset finns ofta i kyrkorummets centrum där långhuset öppnar sig mot de vida korsarmarna. Den nyantika traditionen är klart förnimbar i de av Brunius restaurerade eller nybyggda kyrkorna.

Beträffande planlösningen fick Brunius ibland ta hänsyn till direktiv från församlingen. I Källstorp hade man tydligen dåliga erfarenheter från medeltidskyrkan som under 1700-talet hade utvidgats genom utbyggen i norr och söder. Församlingen önskade nu uttryckligen en långkyrka.⁶⁶⁶ Att man i vissa socknar bestämt undanbad sig ”en af de bruniusska korskyrkorna” och därför skaffade ritningar på annat håll bekymrade knappast arkitekten. Han hade tillräckligt många uppdrag ändå.⁶⁶⁷

Det är emellertid förvånande att Brunius inte tycks ha varit medveten om korskyrkans nackdelar. I Tullstorp eller Vellinge kan man lätt övertyga sig om att det är omöjligt att se altaret från flertalet platser i korsarmarna. Granskar man t ex Tullstorps plan med hjälp av en linjal finner man att bara 10–12 personer i varje korsarm kunde ha ögonkontakt med prästen vid altaret och endast under förutsättning att de intog en högst obekväm sittställning i bänkarna. Vid kyrkoutvidgningar av typ Asmundtorp (gamla kyrkan) där bågöppningen mot korsarmarna bärs upp av kraftiga pelare skymms sik-

... och ...
...
...
...

Asmundtorps kyrka

...
...
...

C G Brunius ritning till ombyggnad
Asmundtorps kyrka,
daterad 1839.

ten mot altaret för *alla* som har sina platser i utbyggnaderna.⁶⁶⁸ Visserligen är predikstolen i regel så placerad att alla kan se prästen där. En högmässa består emellertid nästan till hälften av altartjänst. Även när man räknar med att predikan var längre och kanske viktigare vid Brunius tid måste den bristande-kontakten med altaret ha varit kännbar inte minst vid högmässa med nattvard. Olägenheterna är idag utan betydelse eftersom korsarmarna i regel står tomma. Men vid 1800-talets mitt måste kyrkobesökarna ha undrat över hur det egentligen förhöll sig med ändamålsenligheten i den nya kyrkan. De som placerades i utbyggena var emellertid vana vid att finna sig i sin lott.

Brunius korskyrkor är alltså i praktiken renodlade predikolokaler trots att Brunius ständigt betonade altarets helighet och betydelse. Också på denna punkt visade sig det nyantika arvet starkare än vad Brunius själv var medveten om.

Rent tekniskt är hans kyrkor förträffliga och vida överlägsna det som samtidens övriga arkitekter och byggmästare kunde åstadkomma. Kyrkobyggnadens yttre och inre harmoni och prydighet gav mästaren gott rykte i hela provinsen. Hans byggnadsarkeologiska och tekniska kunnande ifrågasattes sällan. I Brunius byggnadsföretag förenades traditionsmedvetenhet och nytänkande. Han tillämpade sin medeltidsinspirerade byggnadsdoktrin i en för sockenborna acceptabel och lättfattlig form. Vägen var därmed väl jämnad för nygotiska byggen av en mer kontinental prägel.

Efter Brunius – kyrkobyggnadsverksamheten 1860–1880

Det kom emellertid att dröja ytterligare ett par decennier innan den mer medvetet gestaltade nygotiken på allvar annammades ute i socknarna. 1860- och 70-talet kan på sätt och vis betecknas som en mellanperiod. När Brunius hade slutat sin verksamhet uppstod ett tomrum. Zettervall, som visserligen under dessa år projekterade och byggde ett antal kyrkor på den skånska landsbygden, blev aldrig på samma sätt som Brunius självskriven auktoritet och populärt orakel för kyrkobyggande församlingar i hela provinsen. Hans kyrkor i Västra Vram (1869), Nosaby (1875) och Österlöv (1878) tecknade en exklusiv och beundrade företrädare för en ny och främmande stil. Få församlingar hade möjlighet att realisera anläggningar av denna typ.

Några av de övriga av periodens mer praktfulla byggen är betecknande nog tillkomna i församlingar där adliga godsherrar dirigerade utvecklingen. Marsvinsholm (1867), Borlunda (1868) och Hyby är avancerade tegelkatedraler som länge saknade motstycke i sina respektive bygder. Alla tre ritades av danska arkitekter.⁶⁶⁹ Danskt inflytande spårar man också i en annan uppmärksammas kyrkobyggnad nämligen Uppåkra, fullbordad 1864 efter Kleins ritningar. Den stora hallkyrkan av gult tegel uppfördes som gemensamt gudshus för Uppåkra och Flackarps församlingar. Tillskyndare var i detta fall antagligen pastoratets prebendekyrkoherdar A N Sund-

berg (1858–61) och V Flensburg (1862–65).⁶⁷⁰

De allra flesta kyrkor byggdes emellertid under dessa decennier på ett långt mera konventionellt sätt. Fram till 1880 nyuppfördes ca 100 kyrkor i Skåne (19 före 1850, 19 under 1850-talet, 25 under 1860-talet och 37 under 1870-talet)⁶⁷¹ För över 70 av dessa hade gråsten används som huvudsakligt byggnadsmaterial. Knappt 30 var tegelbyggnader och endast hälften av de sistnämnda visade oputsat, fogat tegel i ytterväggarna. Brunius kyrkor i Tullstorp och Källstorp hade varit de första exemplen på renodlad och estetiskt uttrycksfull tegelbyggnadskonst i medeltidsstil.

I de flesta socknarna föredrog man av flera skäl den putsade vitkalkade exteriören. Ekonomin tvingade många församlingar att välja den billiga gråstenen som byggnadsmaterial. Så länge åborna aktivt deltog i arbetet var insamling och framkörning av gråsten den mest rationella formen av materialanskaffning. Sten från den rivna medeltidskyrkan användes givetvis både vid grundläggning och murning av den nya kyrkobyggnaden. Materialets ojämna och grova karaktär krävde överputsning.

Inte sällan ingick större eller mindre delar av den gamla kyrkan i nybygget. Mest vanligt var att ett äldre, bastant torn bibehölls och kanske påbyggdes. Men även stabila långhusväggar kunde planeras in och utnyttjas. I över 40 av Skånes drygt 150 1800-talskyrkor följer sig rester av en äldre byggnad. Även där den nya kyrkan i övrigt byggdes av tegel var man således tvungen att klä murarna med ett skylande och utjämnande putsskikt.

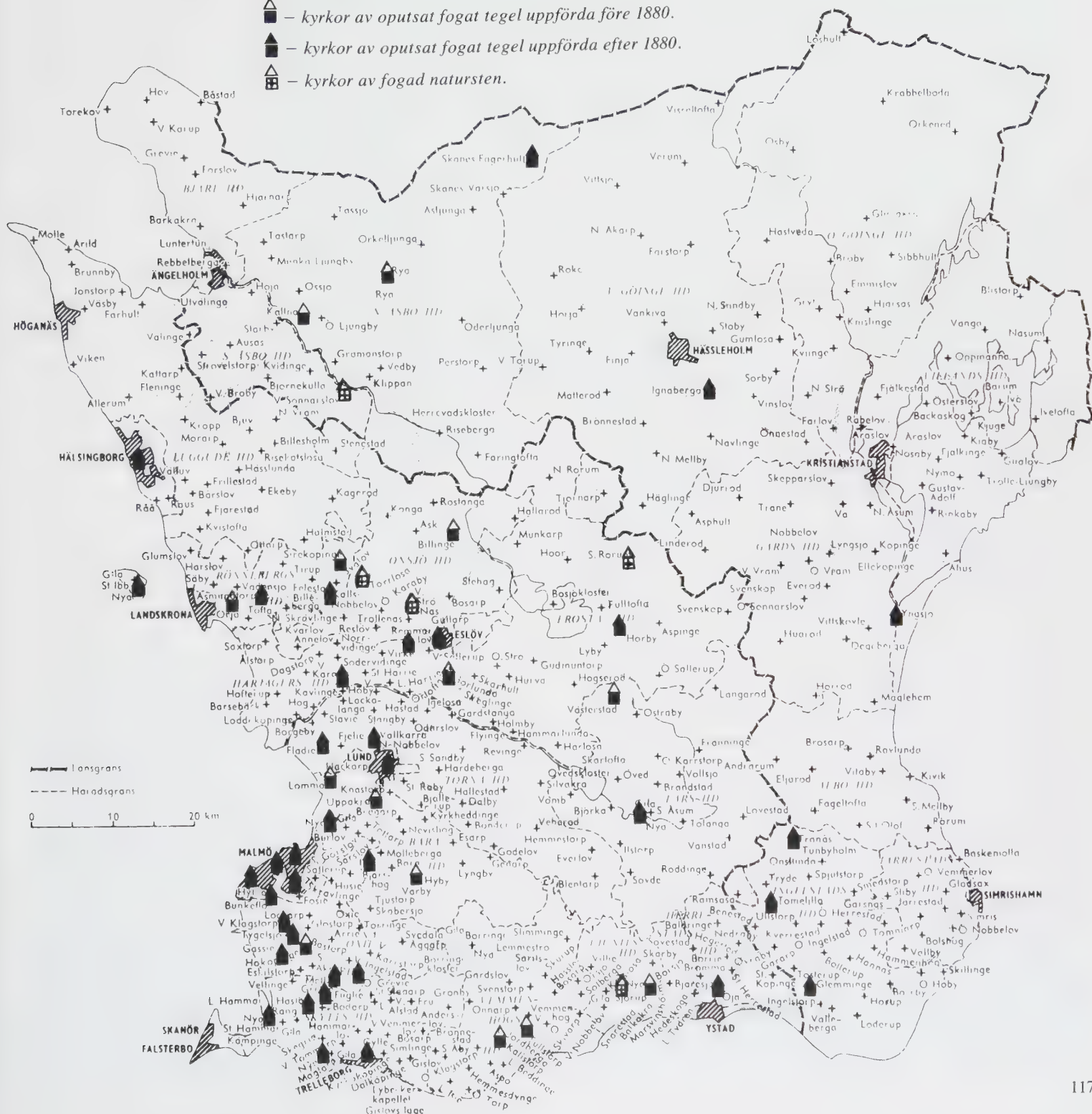
Att också helt och hållet nyuppförda tegelkyrkor i många fall putsades var inte bara en eftergift för sockenbornas traditionsbundna smak. Under 60- och 70-talet var tillgången på fullgott fasadtegel ännu begränsat. I vissa trakter var det inte heller lätt att hitta murare som ville åta sig fogning och konstnärlig artikulering av en tegelexteriör.

Förutom att de flesta av Zettervalls lantkyrkor putsades. Här är det emellertid fråga om rikt artikulerad putsarkitektur där medeltidsinspirerade formelement fogas samman till en högst personlig helhet. Det relativt tunga formspråket i Västra Vram och Nosaby är delvis betingat av att gråsten användes som byggnadsmaterial. Lilla Bedinge och Österslövs kyrkor som uppfördes av tegel fick en sirligare och mer pittoresk gestalt. Endast i Billinge och Håslöv arbetade arkitekten med oputsat, fogat tegel.

Mindre skickliga ritningsförfattare än Zettervall nöjde sig i regel med att lösa uppdragsgivarnas kyrkobyggnadsplaner på enklast tänkbara sätt. Snäva ekonomiska ramar och den osmidiga gråstenen som i de flesta fall stipulerades som material resulterade i ritningar som nätt och jämnt avsåg att fylla församlingens mest elementära behov. Ofta var dessa ritningar signerade av någon lokal byggmästare som saknade utbildning och djupare insikt i tidens arkitektoniska strävanden. Efter granskning och schablonmässig överarbetning på Överintendentsämbetet återvände ritningarna till församlingen. Den nya kyrkan blev under 1860- och 70-talet i regel en rymlig och

Bild 66.

- ▲ – kyrkor av oputsat fogat tegel uppförda före 1880.
 ▲ – kyrkor av oputsat fogat tegel uppförda efter 1880.
 ▲ – kyrkor av fogad natursten.

mycket ljus predikolokal, uppförd på enkel rektangulär grundplan. Byggnadens allmänna disposition och detaljernas utformning vittnar om en vag anslutning till nymedeltida ideal. Svagt spetsbågiga fönsteröppningar, sicksackfriser och fyrpassformer förmedlar visserligen i många fall ett eko från den internationella nygotiken. Speciellt där rundbågen valts som bestämmande form upplever man emellertid byggnaden snarare som en variant av senempirens vanligaste kyrkotyp. Brutet eller tunnvalvt innertak av trä, pärlgrå inredning och vitkalkade väggar förstärker intrycket.

När Sjögren 1870 talade om torftighet och karaktärslöshet hade han kanske kyrkor av denna art i tankarna. Några exempel är Dagstorp (1861), Örtofta (1862), Hassle Bösarps (1866), Bosarps (1868), Södervidinge (1870), Holmby (1873), Ask och Häglinge (1877). Samtliga betraktades säkert av församling, präst och visitande biskop som prydliga, ljusa och fullt värdiga gudshus.

Vid sekelmitten och ett par decennier därefter var församlingarnas byggnadsprogram oftast mycket allmänt hållna. Man önskade helt enkelt "en ny rymlig kyrka". Tillgång på pengar, material och arbetskraft var utslagsgivande för resultatet. En nybyggd, beundrad kyrka i grannskapet blev ofta modell vid planeringen. Man vände sig kanske till samma arkitekt eller byggmästare som grannsocknen och bad om en passande ritning.

I vissa bygder finns ett påtagligt samband mellan kyrkorna. När Svalövsborna 1875 planerade för sitt nya gudshus nämns Örja (invigd 1868) som förebild. 1883 uppfördes en snarlik gul tegelbyggnad också i det närbelägna Källs Nöbbelöv.

Bygdens naturliga tillgångar var givetvis ofta förutsättning för att en viss kyrkotyp prioriterades av en grupp församlingar. Personliga kontakter t ex mellan prästerna i ett härad var inte mindre viktiga.

Ett sådant väl avgränsat område där församlingarnas kyrkbyggen verkställdes på likartat sätt är Luggude härads södra del. När medeltidskyrkorna blev för trånga revs långhus och kor. Till det kraftiga medeltida tornet fogade man ett rektangulärt långhus av gråsten med stora, rund- eller spetsbågiga fönsteröppningar. Oftast valde man trätunnvalv som innertak. Byggnaden putsades. I vissa fall blev tornet påbyggt och moderniserat. Detta schema följdes i Bårslöv (1858), Halmstad (1863), Fjärestad (1863), Ekeby (1863) och Frillestad (1877). Något längre norrut finns kyrkotypen representerad i Östra Ljungby (1857, det lanterninkrönta tornet är här från 1830-talet) Ausås (1858) och Rebbelberga (1867). Med sina grova, vitkalkade murar och kraftiga, i de flesta fall trappgavlade torn ansluter sig dessa kyrkor väl till traktens äldsta byggnadstraditioner. I interiörerna finner man emellertid omisskännligt nyklassicistiska drag trots att detaljerna visar nygotiska eller nyromanska former.

Nygotikens seger: kyrkorna i Oxie och Skytts härader

Med 1880-talet inleds en ny fas i kyrkobyggnadverksamheten i Skåne. Först nu tillämpades den egentliga nygotiken, dvs den kontinen-

talt inspirerade byggnadstilen som Sjögren och Zettervall beskriver, i full utsträckning.

Teglet dominerar nu som byggnadsmaterial. I hela Skåne byggdes efter 1880 drygt 50 kyrkor. 37 av dessa är tegelkyrkor, de flesta fogade. Endast i 9 fall putsades väggarna, oftast för att delar av medeltidskyrkan ingick i bygget.⁶⁷²

Mest anmärkningsvärt är nygotikens genombrott i Oxie och Skytts härader. I området uppfördes inom loppet av knappt 30 år ett 20-tal kyrkor i mer eller mindre påkostad nygotik.

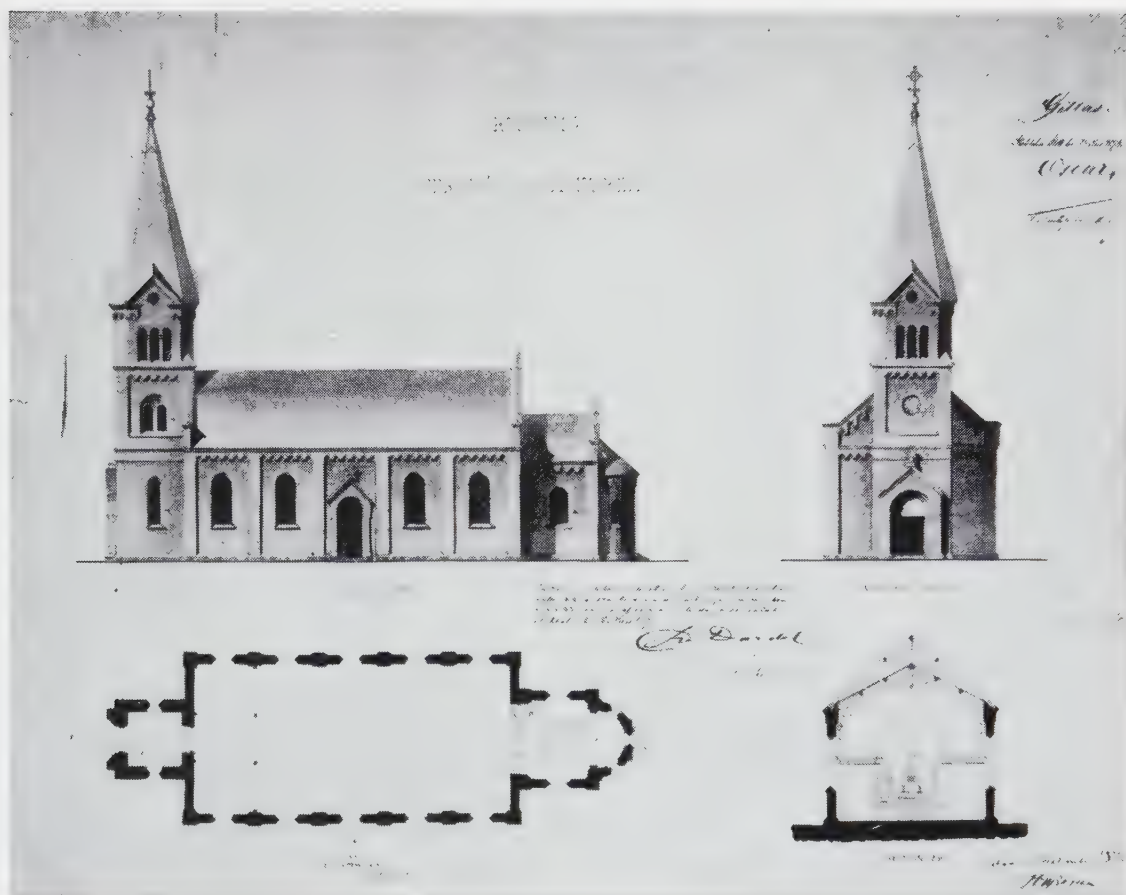
Att byggnadsivern här satte in förhållandevis sent har flera orsaker. Denna delen av den sydsvenska slättbygden är Skånes kyrktätaste trakt. Odlingsjordens bördighet, fiske och handel gav redan under medeltiden goda utkomstmöjligheter. Många små socknar bildades och högklassiga romanska stenkyrkor uppfördes under 11- och 1200-talet med endast några få kilometers avstånd ifrån varandra. Dessa byggnader var länge tillräckligt stora för sina församlingar. Där folkkökningen så småningom resulterade i utrymmesbrist byggde man redan vid mitten av 1800-talet korsarmar eller utvidgade på annat sätt. Brunius anlätades flitigt i trakten. Så hade t ex fyra av häradernas större församlingar, nämligen Västra Alstad, Vellinge, Husie och Södra Sallerup fått rymliga och vackra kyrkor genom hans försorg. Där utvidgningen av en eller annan anledning inte blev av (t ex i Östra Grevie där sockenstämman inte accepterade Brunius förslag till utbyggnad i korsform⁶⁷³) var kyrkan på 80-talet både skröplig och trång.

Församlingens folkmängd var emellertid inte helt avgörande. Under senare delen av seklet var flera av kyrkoherdarna i dessa kontrakt framstående predikanter. Sockenbandet var upplöst sedan 1859. På 1880- och 90-talet vandrade man på Söderslätt gärna till grannförsamlingen för att höra Per Lindsjö, Torsten Warholm, Efraim Bager eller Severin Fredlund. Vissa av kyrkorna blev därför mer frekventerade än andra. Tanken på nybyggnad väcktes givetvis där kyrkfolket söndag efter söndag fick stå sammanpackat i gångarna och sommartid åhörde gudstjänsten stående på kyrkogården.⁶⁷⁴

Att den nya kyrkan skulle bli en modern tegelbyggnad var just här vid denna tid helt självklart. Det är ont om natursten på slätten. Dessutom avvecklades sockenbornas gamla samarbetsformer fram emot sekelslutet i allt fler församlingar. Man deltog inte längre med körslor och dagsverken i kyrkobyggandet. Byggnadsmaterial erbjöds nu i stor sortering av den blomstrande tegelindustrin i trakten och kyrkorna uppfördes av specialiserade byggmästare som t ex P Pettersson, "Kjärke-Pitter", i Mellangrevie.

Församlingens representanter hade vid denna tid inga svårigheter att hitta arkitekter för sina planerade kyrkbyggen. Ibland anlätade man Överintendentsämbetet. En av de första tegelkyrkorna i bygden, Hököpinge (invigd 1873) hade ritats på ämbetets uppdrag. I en artikel i *Ny Illustrerad Tidning* 1870 betecknas just denna byggnad av E Jacobson som "ett glänsande prof på den nya andan – alster af goda studier och bildad smak – som nu spåras i de från denna

67. Nyklassicistiska och nygotiska element blandas i denna ritning till Tranås nya kyrka, daterad 1875. Byggnaden uppfördes 1880–81 i rött tegel.

styrelse utgående arbeten.¹⁷⁶⁷⁵ Men oftast vände sig församlingen direkt till en känd arkitekt. Det stora namnet var givetvis Zettervall. Under 70-talet uppgjorde denne förslag till nya kyrkor resp ombyggnader i fyra intill varandra liggande församlingar, nämligen Håslöv, Räng, Trelleborg och Maglarp. De tre förstnämnda projekten realiserades ungefär samtidigt omkring 1880.

Under de följande åren anlätades de i malmötrakten etablerade arkitekterna Sörensen, Lindvall och Lundberg för skiftande uppdrag i ett flertal församlingar. Ibland infortrade man som t ex i Limhamn under den långa planeringstiden ett antal olika förslag av olika arkitekter. Förutsättningarna för bygget ändrades ofta under årens lopp. Inte sällan tvekade man i början mellan utvidgning och total nybyggnad. Var kyrkokassan liten räknade man kanske med att kunna minska kostnaderna genom att låta det gamla tornet ingå. En sådan kompromiss föreföll efter några år mindre önskvärd eller helt omöjlig om man hade bestämt sig för annan byggnadsplats än den befintliga. Nya ritningar infortrades och sockenstämman fick ta ställning på nytt.

Trots att byggnadsärendenas handläggning i flera fall var kompli-

cerad och sträckte sig över decennier blev resultatet nästan alltid en helgjuten kyrkobyggnad i fullt utvecklad nygotisk eller nyromansk stil. Höga tornspiror reste sig i socken efter socken. Röda tegelmurar lyste välkomnande över slätten och kyrkfolket kunde slå sig ner i bekväma bänkar under välbyggda valv. Full anslutning till tidens stil eftersträvades och uppnåddes också där tillgångarna var begränsade. Med hjälp av kvadermålning, schablonbårder, glasmåleri och väl fernissade snickerier skapades andaktsväckande och värdiga interiörer. Drömmen om den ideala kyrkliga byggnadskonsten realiserades i dessa socknar på Söderslätt just så som Sjögren och Zettervall hade önskat.⁶⁷⁶

Ett annat huvudområde för nygotiken blev Bara och Torna häraders östra delar med kyrkor som Lomma, Flädie, Arlöv och Norra Nöbbelöv. Huvudmonumentet är givetvis Allhelgonakyrkan i Lund. Lokaliseringen av de nya kyrkorna bestämdes under dessa decennier flerstades av industrialiseringen och/eller järnvägsnätet. Sambandet är särskilt tydligt i Arlöv, Eslöv och Kävlinge men även på Ven där tegelindustrin drog till sig skaror av säsongarbetare.

En samlad grupp nya kyrkor uppfördes också på 80-talet i nord-

västra Skånes industribygd. I Västra Broby (1881), Kvidinge (1886), och Björnekulla (1889) ingår äldre torn i anläggningen. De nya långhusen uppfördes av tegel och kyrkorna putsades. Putsad är också tegelkyrkan i Höja (1882).

Ett mera fristående monument utan direkt påvisbar förankring i bygdens utveckling är Asmundtorps kyrka. Goda inkomster från kyrkliga fastigheter gav här möjlighet att uppföra ett mönstergillt nygotiskt gudshus. Brunius korskyrka som "företedde icke så få olägenheter" uppfattades vid seklets slut här och på annat håll som opraktisk och otidsenlig.⁶⁷⁷ Församlingens nybyggnadsprogram vittnar om medvetet val av byggnadstyp: "den nya kyrkan härstädes skall byggas af tegel, fogad och hvälvd, långskepp med kor och med 1 000 sittplatser ... en vacker liten sakristia bör äfven uppföras." Man räknade med koppartak och värmeapparat. Ritningar anskaffades här genom en arkitekttävling och det avgörande valet mellan bidragen görs inte av sockenborna i kyrkostämman utan verkställs av arvoderade sakkunniga i samråd med församlingens ombud.⁶⁷⁸ På detta sätt kunde man vara säker på att få en kyrkobyggnad som i allt motsvarade tidens krav.

Ovanstående får betraktas som en högst summarisk skildring av förhållandet mellan ideal och verklighet i 1800-talets kyrkobyggnadsverksamhet. Steget är långt mellan sekelmittens gråstenskyrka med vagt antydda stildrag och sekelslutets nygotiska tegelbyggnad där lärdomarna från Zettersvalls Anvisningar är avläsbara i varje detalj. Det är emellertid inte bara byggnadsåret som är avgörande. Steget kan vara lika långt mellan två kyrkor som kom till ungefär

68. *De högresta nya kyrkorna blev dominerande inslag i landskapsbilden. Tegelstilen verkade inspirerande på den profana byggnadsverksamheten. – Bunkeflo nya kyrka stod färdig 1898. Arkitekt A Lindvall.*

samtidigt. Västra Hoby och Räng är ett exempel. Till medeltidstornet i Hoby fogades 1884 ett långhus av gråsten med stora rundbågiga fönster. Innertakets valvkonstruktion är av trä, inredningen är enkel och vagt artikulerad, ett bibelspråk över triumfbågen är interiörens blickfång.

Rängs gamla kyrka förvandlades 1881 efter Zettersvalls ritningar till ett idealt nygotiskt gudshus. De lågt slagna tunga medeltidsvalven i den tvåskeppiga kyrkan byttes ut mot högspända spetsbågiga valv i långhus och kor. Det polygonala koret försågs med nya stora fönster och en liturgiskt korrekt inredning. Valvregionen smyckades av dekorationsmålaren Svante Thulin med färgrikt rankverk och figurredaljonger.

Under hela 1800-talet finns en påtaglig skillnad mellan "anonyma" och arkitektsignerade kyrkor. Det gäller givetvis både nybyggen, tillbyggen och restaureringar. Men denna skillnad ifråga om allmänna stildrag, teknisk kvalitet, rumsdistribution och estetisk artikulering var antagligen mindre tydlig för sockenborna än för den sentida betraktaren. Församlingen strävade alltid efter att åstadkomma det vackrast möjliga inom en given ekonomisk ram utan att ge avkall på funktion och kvalitet. Att undvika framtida kostsamt underhåll var alltid en viktig aspekt vid beslutsfattningen. Resultatet av ansträngningarna, den prydliga, värdiga, ändamålsenliga kyrkobyggnaden, var överallt föremål för stolt glädje oavsett om byggnaden hade ritats av den berömda Zettersvall eller av traktens byggmästare med bistånd av Överintendentsämbetets tjänstemän. Majoriteten av Skånes 1800-talskyrkor tillhör den sistnämnda kategorin. De i våra ögon arkitektoniskt högklassiga och stilrena skapelserna är lätt räknade.

Rivningen, nybygget och den kyrkliga seden

Arkivmaterialet som lämnar så rika upplysningar om kyrkbyggets planering och beslutsprocessens olika turer berättar så gott som ingenting om hur kyrkbytet påverkade församlingen och den kyrkliga seden. I den korta notisen om att auktion hölls på den gamla kyrkan eller taklagsfest på den nya registreras dessa tilldragelser enbart ur ekonomisk aspekt.

Men tillkomsten av den nya kyrkan – eller snarare rivningen av den gamla, har varit en så dramatisk händelse i församlingens historia att den ledde till mytbildning i den muntliga traditionen. Dessa berättelser är moderna varianter på kyrksågnerna. Här är det inte jättar och troll som slungar klippblock mot det kristna templet utan biskopar, sockenpampar och myndigheter som bringar kyrkor på fall. Precis som i de gamla sågnerna är den historiska kärnan en konflikt, ett tecken på brytningstid. De blandade känslorna som rivningen efterlämnade i församlingen har under decenniernas lopp blivit utspädda och påspädda av opinionen som betecknade det som hade skett som vandalism och pietetslöshet.

"Prosten kämpade i tio år för medeltidskyrkan" heter det idag i

69. En kyrkorivning föregicks oftast av auktion på inventarierna. De föremål som inte skulle användas i den nya kyrkan ropades in av sockenbor och skrothandlare. Själva kyrkobyggnaden överläts i regel på byggmästaren som använde stenmaterialet till den nya kyrkan. – Rivningen av Norra Åkars kyrka 1881.

Billeberga. Och i Asmundtorp berättas att "di byggde för att staten skulle dra in kyrkokassan". I Burlöv omtalar traditionen att biskop Flensburg och patron Bergh "trättes bag altaret" vid en visitation på 1860-talet. "Här ska byggas ny tjårka" ropade biskopen tre gånger med eftertryck. Men Bergh sa emot "I nä männ ska här äj".⁶⁷⁹

De gamla inventariernas öden uppmärksammades förstås också i församlingen. Berättelserna om dessa ting som under lång tid hade hört samman med gudshuset vittnar om att man inte drog sig för profan återanvändning av kyrkliga föremål men ändå ängslades för eventuella efterräkningar. Det spökade t ex gärna i de gårdar där gamla gravhällar användes som trappstenar.

Berättelsen om den gamla predikstolen som vid auktionen ropades in av en bonde som sedan använde den upp och nervänd som hundkoja är spridd i flera socknar. I Hörröd motiverades användningssättet av den nye ägaren med ordstäv "Prästen å hongen förtjänar sitt brö me mongen". I Asmundtorp skänkte man predikstolen till kyrkoherden för att undvika just denna form av återbruk. Sniderier och bräder från kyrkliga inventarier sattes ibland upp i stallarna, altarskrank blev staket och grindar, kyrkbänkar tjänade en

tid som trädgårdssoffor. Någonstans i bakgrunden fanns ändå en respektfull eller vidskeplig känsla för dessa föremål. När Hörröds gamla kyrkas ofantliga nyckel av några ungdomar hade byggts om till skjutvapen och krutet tändes på "hördes smällen vida omkring". Ett liknande dån hade ekat över församlingen när murarna och tornet föll vid rivningen: "tornet föll med ett brak".

Mer eller mindre traditionella skyddsåtgärder vidtog man när de nya kyrkorna skulle grundläggas. I stället för kapseln med mynt, ortens tidningar och dokument som vanligtvis murades in använde man t ex i Svalöv en flaska med en femkronorssedel "för att kyrkan aldrig skulle bli fattig". Hörröds nya gudshus däremot skyddas mot onda makter av den tupp som murades in levande vid grundläggningen 1856. Om just denna kyrka berättas f ö att den invigdes av änglar några dagar innan församlingen där samlades till den första gudstjänsten.⁶⁸⁰

Kyrkoinvigningen markerade för församlingsborna i flera avseenden en gräns mellan gammalt och nytt. Den nya byggnaden bildade med höga valv, släta väggar och blankfernissade bänkar en påtaglig kontrast till medeltidskyrkan som under de år då nybyggnationen planerades i många fall varit utsatt för medveten vanvård.

70. Näs gamla kyrka. Kyrkan användes fram till reformationen som staurering på 1920-talet som skräp- och kammar för Trolle- och Näs gods. Altaret stod kvar i koret, predikstolsduvan hängde i valvet.

Den gamla sockenkyrkan var i regel mindre välhållen och prydlig än de mer välsituerade församlingsbornas hem. Det var kallt och dragigt i kyrkan, man städade ganska sällan. Förmögna bönder valde därför ofta att ordna för vigslar och dop hemma på gården trots att biskoparna under hela 1800-talet ivrade för att återföra förrättningarna till gudstjänstrummet.⁶⁸¹

En helt annan status hade församlingens nyuppförda kyrka. Vid sin tillkomst var den inte sällan ortens modernaste och vackraste byggnad. Här fanns värmeapparat, god belysning, en välljudande orgel och bekväma sittplatser för alla gudstjänstbesökare.

Den kyrkliga seden förändrades i vissa socknar abrupt i och med att en ny kyrka togs i bruk. Utrymmet var väl tilltaget och ofta beslöt man därför att platserna skulle vara fria. Bänklängden, detta viktiga instrument som hittills hade speglat och befäst socknens sociala struktur lades till handlingarna. I det nya kyrkorummet rådde lika rätt för alla, – ja här var mera jämlikt än på järnvägen, här fanns varken 1, 2 eller 3 klass, även om de socialt lågt stående av gammal vana föredrog att hålla sig i bakgrunden. Rent principiellt var det i alla fall möjligt att både fabrikören och fabriksarbetaren kunde bänka sig vid sidan om hemmansägaren eller torparen. Och ingenting hindrade egentligen kvinnorna från att växla över till manssidan. De nya kyrkorna kom med löften om jämlikhet och demokratisering, i vissa socknar långt innan dessa principer hunnit vinna terräng i reformer och lagstiftning.

Med bänkordningen försvann emellertid inte bara en kvarleva av ståndssamhället. Gudstjänstbesökaren var nu inte längre självklart hemma i torparebänken eller i Nr 9s stolsrum. Han eller hon var en individ som skulle välja en plats bland andra individer. Grupptillhörigheten som var betingad av kön, släktskap, hemby och yrke sattes ur spel. Den personliga kontakten som varit ett betydelsefullt inslag i det kyrkliga beteendet upphörde.

Kryddaskar och karamellstrutar som tidigare skickats i bänkkvarteren stannade nu i fickan eller lämnades hemma.⁶⁸² Den rena, kyrkligt värdiga inredningen av gudshuset bidrog å sin sida till att bruket av snus och kyrkbuketter kändes opassande. Och det hackade en- eller granriset som strötts i den gamla kyrkan för att dölja snusfläckar och dålig lukt behövdes inte längre. Kyrkans utsmyckning och renhållning sköttes inte längre av sockenborna gemensamt utan av en anställd.

Upplösningen av den kollektivistiska kyrkliga seden tycks ha varit en bidragande orsak till minskad kyrksamhet. I den gamla kyrkan hade man stängt bänkdörren om sig själv och sina närmaste så som man stängde dörren därhemma. I den nya kyrkan blev gudstjänstbesökaren ensam med sin religiösa upplevelse. Söndagens högmässobesök som varit en normal och vanemässig handling inom ramen för det sociala beteendet blev nu beroende av ett personligt avgörande. De nya tempen inbjöd visserligen var och en med vida portar och öppna bänkar. Alltför föredrog emellertid att stanna hemma eller att söka gemenskap på annat håll t ex i en intresseförening av politisk eller frireligiös art.

71. Trevnaden i kyrkans slutna bänkrum försvann när kyrkan blev alltför trång. – 1866 fick en stor del av församlingen i Räng stå under gudstjänsten. När trängseln tilltog blev också pelarna alltmer besvärande.

Fult eller vackert? – Gestaltningen och dess tekniska förutsättningar

Estetiskt färgade omdömen om kyrkobyggnaden har redan citerats i de föregående kapitlen. 1800-tals människans uppfattning om vad som var fult respektive vackert har i vissa fall haft avgörande betydelse.

delse för byggnadernas öden. En kort undersökning av hur den estetiska upplevelsen formulerades kan därför vara av intresse.

Troligtvis accepterade sockenborna vid seklets början i stort sett sin kyrka som den var och utan att ständigt jämföra den med grannförsamlingens. Platsbristen ledde så småningom i allt fler församlingar till svåra missförhållanden. Läktarbygge och olyckliga utvidgningar resulterade i ofunktionella kyrkorum. Den som hade sin plats bakom en pelare eller i ett mörkt hörn i det före detta vapenhuset uppfattade ingenting av byggnadens eventuella skönhetsvärden.

”Här va en gammel, rä li tjårkke. Inje i tjårken där va sånne rä lie pelere. Bag-åmm pelerne där va så dysstert å sidde. Älles ville di hållst sätte si där de va lyvst.” säger Johanna Tern, född 1854 om Bunkeflo gamla kyrka.⁶⁸³ Lika summarisk var sockenbornas om-döme om den nya. Den var inte gammal och rälig utan ny och grann. Men framförallt var den rymlig och ljus. Bedömningen är grundad i en sammanvägning av estetiska, praktiska och ekonomiska aspekter.

Något mer nyancerat uttrycker sig kanske kyrkoherden i sina ämbetsberättelser och protokoll. Den gamla kyrkan betecknas som mörk och oredig, gammal och bristfällig eller ljus och rymlig. Prästen ser, åtminstone efter 1850, om den är byggd i spetsbåge- eller rundbågestil. Om inredningsföremålen sägs ibland att de äger eller saknar konstvärde. Men rent estetiskt färgade uttalanden är fram till senare delen av seklet sällsynta. Brukarna, dvs präst och församling, var i första hand intresserade av byggnadens tillstånd och praktiska funktion.

Estetiska värderingar levereras därför framförallt av utomstående betraktare. Den visiterande biskopen eller prostens, kalenderförfattaren, resenären eller tidningsskribenten jämför, beskriver och värderar. Dessa uttalanden, protokollförda eller i tryck, påverkade givetvis sedan kyrkoherdens och församlingens sätt att se.

Biskoparnas uttalanden om de gamla kyrkorna har redan utförligt refererats i föregående kapitel. Ser man närmare på de adjektiv som används i samband med många av medeltidskyrkorna finner man att bara några få uttryck verkligen syftar på kyrkans *utseende*. När en byggnadsdel eller ett inventarium betecknas som ful, vanprydlig eller missprydande är det förstås frågan om ett estetiskt ställningstagande. De ofta återkommande adjektiven dålig, bristfällig, skröplig, oredig, bedrövlig, smutsig, ostädad, ojämn, ovärdig och ruskig betecknar däremot snarare byggnadens *tillstånd* än dess gestalt. Kritiken träffade därmed inte bara byggnaden utan framförallt församlingen som underlåtit att hålla kyrkan i värdigt skick. En skröplig kyrka var något som sockenborna borde skämmas för, ett otillbörligt förhållande som snarast borde åtgärdas.

”Vackrast på orten”

Lika moraliskt laddade är honnörsorden som kyrkans män yttrade inför nya eller nyrestaurerade kyrkor. Hela gudshuset eller något

72. I många medeltidskyrkor fanns direkt dåliga platser. Den som satt bakom valvstöd och under läktare kände sig snarare betryckt än upplyft i kyrkan.

73. Norra Nöbbelövs kyrka betecknades i visitationshandlingar från år 1880 som ”oprydlig och ruskig”.

speciellt föremål kunde framstå som prydligt, särdeles prydligt eller av prydligaste slag. Det kunde vara vackert, skönt eller härligt. Men biskopen var ofta lika nöjd om han fann templet värdigt, ljus, snyggt, välvärdat och städat. Byggnadens framtoning var ett kon-

kret bevis för församlingens tro och aktiva intresse för religionsutövningen.

I samband med kyrkbygget väcktes på många håll prästens arkitekturintresse. Tillsammans med församlingen skulle han ta ställning till de vackra ritningarna han hade anskaffat. Diskussioner med arkitekter och byggmästare skärpte hans blick för helhet och detaljer. När planerna efter många års förberedelser äntligen realiserades betraktades givetvis byggnaden med stolt beundran. Men glädjen över kyrkbygget avsatte bara en och annan gång en anteckning i kyrkans handlingar. När Zettervall 1861 hade ritat en sockenstuga för Billeberga församling försäkrar vice pastor Neander att den kommer "att pryda sin plats vid det herrliga tempel, som nu är under byggnad".⁶⁸⁴

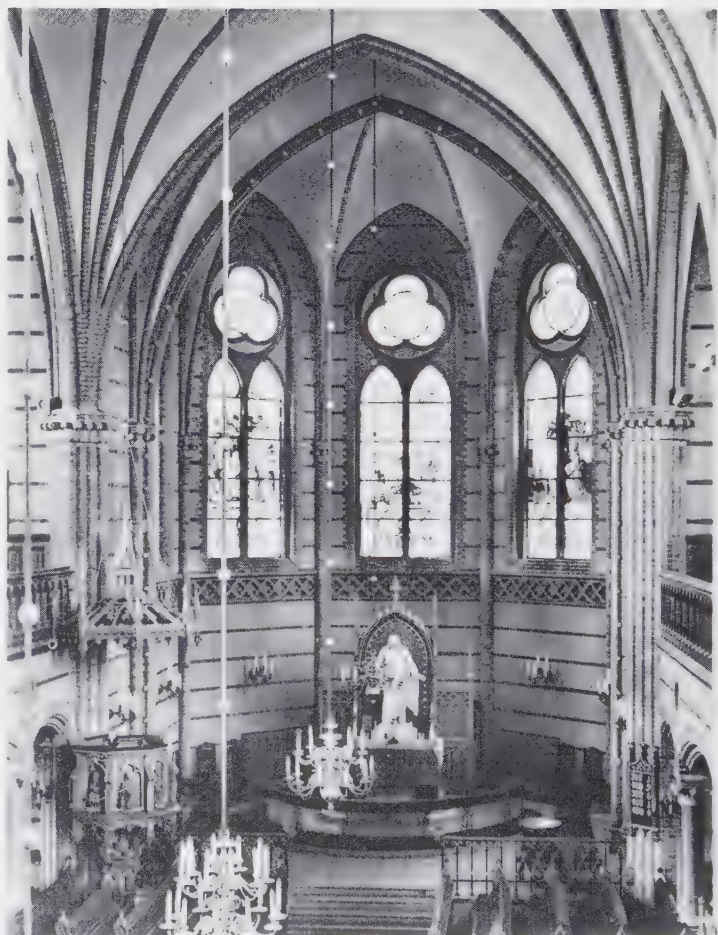
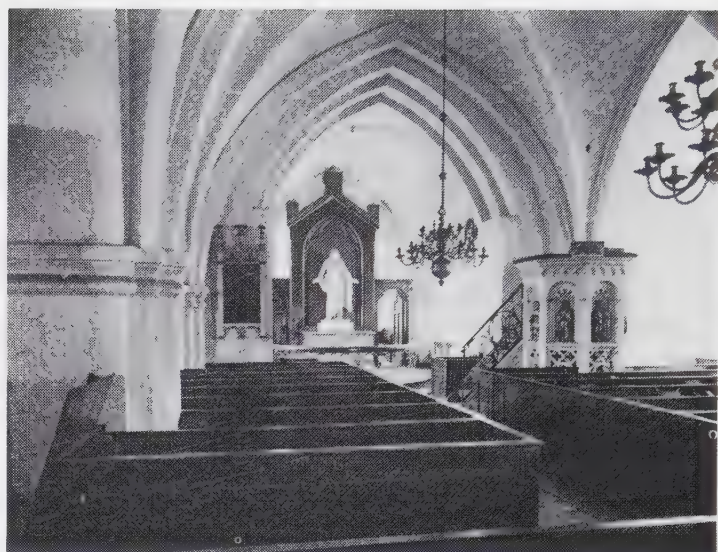
Mer vanliga är anteckningar i samband med den nya kyrkans invigning. Kyrkoherde Lindners invigningspredikan i Hököpinge 26/10 1873 inleds med en hymn på hexameter "under de nybyggda hvalf, i en helgedom rymlig och prydlig".⁶⁸⁵

Den som förrättade invigningen, kontraktsprosten eller biskopen hade givetvis alltid berömmande ord i beredskap för byggnaden som nu skulle tas i bruk. Den jämfördes med sin förfallna föregångare, inte sällan också med grannkyrkorna. "Utan tvifvel vackrast på orten" var många av de nygotiska kyrkorna just vid invigningen. Gässie t ex hade 1888 "i skönhet och prydighet ej sin like, åtminstone i denna nejd" och Bunkeflo var 1898 "helt visst en af Skånes prydligaste landtkyrkor." I den sistnämnda var även "de största möjliga anspråk på bekvämlighet och prakt" tillgodosedda. Prosten Fredlund talade här vid invigningen om "Herrens härlighet, skådad i Hans tempel". Att både Gud och människor hade rätt att ställa anspråk på prakt i kyrkan framgick tydligt.⁶⁸⁶

Formuleringar som ovanstående inbjöd direkt till jämförelser, statusänkande och tävlingslusta församlingarna emellan. Samma effekt hade förstås tidningsreferat från invigningshögtidligheterna som ofta tycks ha varit evenemang för hela bygden. "Stora människoskaror styrde igår sina steg mot den nya kyrkobyggnaden i Maglarp, hvilken kl 1 e m skulle invigas. Kl halv 1 öppnades dörrarna, och inom kort fylldes det stora och utomordentligt vackra templet till sista plats". skriver *Trelleborgs Tidningen* den 19 juli 1909.

Men omdömena om de nya kyrkorna är ofta summariska och ganska schablonartade. Ibland får man veta att templet är byggt i modern gotisk eller romansk stil. Ovanliga eller dyrbara byggnadsdetaljer nämns kanske speciellt. Bara i enstaka fall blir beskrivningen både poetiskt målande och sakligt informativ. Protokollet från invigningen i Asmundtorp den 1 adventssöndagen 1897 är ett sådant undantag:

74–75. Interiörbilder från Asmundtorps gamla och nya kyrka. Nygotikens värderingar var rådande både när Brunius restaurerade medeltidskyrkan 1848 och 50 år därefter när hans verk revs för att ge plats åt G Hermanssons byggnad.

”I stället för den gamla kyrkan reser sig nu skönt på den vackra slätten församlingens härliga tempel med sin höga, mäktiga tornspira. Sedan våren 1895 har arbetet på kyrkans uppförande pågått och på sista dagen af det flydda kyrkoåret står helgedomen färdig att öppna sina portar för församlingens gudstjänster. Liksom kyrkans yttre med sin arkitektoniska skönhet i modern gotisk byggnadsstil verkar mäktigt upplyftande, så icke mindre helgedomens inre med sina trenne långskepp och det vackra koret i hvilket fönster med dyrbara glasmålningar äro anbragta, allt vittnande om, att man icke sparat någon kostnad för att bygga ett Herranom värdigt tempel.”⁶⁸⁷

Det kan vara av intresse att här jämföra med kyrkoinvigningen som exakt 51 år tidigare ägde rum på samma plats, nämligen återinvigningen av medeltidskyrkan den 29/11 1846 efter Brunius genomgripande ombyggnad. I en osignerad artikel i *Lunds stifts tidning* beskrivs byggnaden ingående. (Ordval och uttryckssätt pekar på att Brunius själv kan ha skrivit texten.) Här finns en rik flora av estetiskt laddade adjektiv: prydligt, sirligt, smakfullt, passande, harmoniskt. Byggnaden och inventarierna är hållna i vacker medeltidsstil och utmärker sig genom prakt och smakfullhet. Allt är ordnat ”i öfverensstämmelse med vår tids fordringar.” Viktigast är emellertid att kyrkan utgör en harmonisk helhet, att alla detaljer står ”i ett passande förhållande till det öfriga”. Skribenten sammanfattar:

”Det är otvifvelaktigt, att Asmundtorps kyrka numera måste betraktas såsom ett helgjutet arbete, och att den såväl genom sitt yttre imponerar, som genom sin inre harmoni angenämt öfverraskar både dem, som med kännarblick och konstsinne bedöma det hela och alla serskilta detaljer, /och dem/ som icke hafva någon annan regel för sitt omdöme, än hvad som omedelbarligen anslår känslan och det religiösa sinnet.”⁶⁸⁸

Det är uppenbart att Brunius och Hermanssons kyrkor mättes med samma estetiska måttstock och att båda i grunden motsvarade samma ideal: båda var helgjutna verk i ren medeltidsstil, båda imponerade på betraktaren genom sin arkitektur, båda förväntades ha en positiv inverkan på känslan och det religiösa sinnet. Det ligger ett halvt sekel mellan invigningen av den lugnt vilande, vitputsade korskyrkan med det trubbiga tornet och tillkomsten av den klarröda, högresta tegelbyggnaden med sin energiska spira. Trots alla olikheter var byggnaderna barn av samma anda: de var avsedda att förkroppsliga den kyrkliga konstens idé. Nygotikens estetiska principer var vägledande för både Brunius och Hermansson. Samma honnörssord används vid bedömningen av de båda verken. Det som rent formmässigt och tekniskt hade hänt under dessa decennier framkommer inte i den estetiska värderingen.

Äldre byggnadsprinciper

När Brunius talar om byggnadens prydlighet menar han kvalitet och största möjliga regelbundenhet och ordning både ifråga om helhet och detaljer. Allt ”fuskigt” är fult och moraliskt förkastligt. Fullgott material och väl utfört arbete är förutsättningar för byggnadens värdighet och varaktighet. En Bruniuskyrka vittnar om gediget hantverkskunnande. Detta är redan i och för sig märkligt. När Brunius på 1830-talet började sin verksamhet var tegelbyggnadskonsten så gott som bortglömd. Själva teglet var dåligt och murmästarna var mest vana vid att uppföra enkla väggar avsedda för putsning. Redan i början av 1840-talet hade Brunius utbildat en skara murare som under hans ledning byggde i fogat munkförband och reste tinnade gavlar med rundbågefriser, rullskift och variationsrika blindingar. Valvslagningstekniken hade återupplivats. Det välbrända teglet kom från tegelugnen på Trolleholm som Brunius själv konstruerat.⁶⁸⁹

I fråga om byggnadsarbetets kvalitet innebar Brunius verksamhet en välbehövlig uppräckning under en tid av hantverkstraditionernas upplösning och förfall. Naturligtvis fanns också vid denna tid duktiga hantverkare som utförde ett gott arbete inom ramen för det traditionellt brukliga. Brunius teoretiska och praktiska studier av medeltida byggnadskonst resulterade emellertid i att glömda metoder återupptogs och slarvigt tillämpade tekniker förbättrades. Genom Brunius undervisning på byggnadsplatserna lär också den enklaste arbetaren ha fått ett begrepp om att byggnadskonstens höga syftning krävde yttersta omsorg i arbetets alla moment. Materialval och materialberedning, t ex kalkslagning och blandning av bruket, var i princip lika viktiga som altardekorationens kyrkligt värdiga utformning. Brunius var ständigt mån om att betona att han både ifråga om konception och utförande ”noga följt grundidéen i våra förfäders kyrkliga byggnadskonst och ... således för ingen del framkommit med något nytt; såvida ett upplifvande af det gamla till trots af den nya tidens fuseri ej skulle af någon så anses.”⁶⁹⁰ Både ifråga om gestaltning, material, teknik och utförande sökte Brunius en återgång till medeltidens ansvarsmedvetna, fullvärdiga arbetsätt. Bruniuskyrkans karakteristiska ”prydighet” är emellertid först och främst resultatet av 1800-talsarkitektens strävan efter symmetri, upprepning, precision och detaljskärpa. Brunius nådde sitt mål genom en omsorgsfull tillämpning och förnyelse av den traditionella byggnadstekniken. Zettervall och hans generationskamrater gick delvis andra vägar.

Nya byggnadsprinciper

Fr o m 1860-talet förändrades förutsättningarna för byggandet kontinuerligt genom nya material och industriella metoder. Portlandcementen som uppfanns 1844 i England introducerades snart på den svenska marknaden. Cementbrukets täthet och fuktavvisande egen-

skaper innebar en revolution med konsekvenser för den kommande utvecklingen.

Den första svenska cementfabriken anlades 1873 i Lomma. Men redan flera år dessförinnan användes portlandcement vid skånska kyrkbyggen. I arbetsbeskrivningen till kyrkan i Borlunda, ritad 1862 av Meldahl, anges att det första tegelskiftet över granitsockeln skall muras med "Portlars Zement med mellanlag af skiffer".⁶⁹¹ I kostnadsförslaget upptas 50 tunnor cement till ett pris av 250 rdl och 300 tunnor osläckt kalk till samma belopp. Det framgår att cementbruk även användes till fogning av ytterväggarna.

Murning med kalkbruk och yttre och inre fogning eller putsning med mer eller mindre cementhaltigt bruk blev snart en vedertagen metod vid de flesta byggen. Samtidigt observerar man en alltmera uttalad önskan att bygga så tätt som möjligt. Som material för yttertaket förkastar man nu ofta takteglet som otillförlitligt och väljer plåt, tjärpapp eller skiffer som ger en tätare anslutning till underlaget. I interiören får samma strävan sitt uttryck i att golvet gjuts i cement eller läggs av tätfogade konststensplattor, väggar och valv målas med ogenomsläpplig oljefärg.

Utvecklingen hade inte bara en teknisk utan också en estetisk sida. Byggnadens framtoning bestäms nu i stor utsträckning av det maskinslagna teglets ytterligt släta och färgmässigt jämna struktur. Dekorativa band av glaserat tegel och gjutna cementornament hör till den yttre utsmyckningen. Byggnadsmaterialets jämnhet och dekorationsdetaljernas exakta utförande garanteras nu mer och mer av den industriella tillverkningsprocessen. Teknikens utveckling ger framemot seklets slut alla möjligheter att tillfredsställa 1800-talsmänniskans behov av regelbundenhet och väl avgränsade former. Där utförandet fortfarande var beroende av rent hantverksmässiga metoder, t ex inom dekorationsmåleriet eller vid tillverkning av inredningsföremål, använder man sig i ökad utsträckning av schabloner för att uppnå högsta möjliga precision. Perfektion och precision eftersträvas också vid själva byggnadsarbetet.⁶⁹²

1800-talsstilens beroende av och växelverkan med den industriella utvecklingen har i olika sammanhang behandlats i litteraturen. Elias Cornell antyder i sin bok *Byggnadstekniken* sambandet mellan tidens "förnuftsmässiga smak" och sökandet efter metoder som kunde tillfredsställa denna smaks fordringar. Under industrialiseringens epok överfördes ingenjörernas och maskinbyggarnas ritningsprecision och detaljskärpa också till arkitekturen och byggsystemets alla delar, menar han.⁶⁹³ Förnuftet präglade tekniken likaväl som skönhetsuppfattningen. Det är meningslöst att fråga om smaken och stilen betingades av de tekniska framstegen eller tvärtom.

Den ideala nygotiska kyrkobyggnaden är en komplex skapelse som uppfyllde "den moderna tidens kraf" och tillfredställde "de behov som med ett tempel afses." Dessa krav och behov sträckte sig över ett brett område och omfattade religiösa, moraliska, sociala och estetiska företeelser.

Det sena 1800-talets förnuftsmässiga tänkande yttrar sig bl a i en

strikt förnuftsmässig syn på byggnaden och dess funktion. Kyrkor och andra hus som uppfördes enligt den gamla byggnadstekniken kan på sätt och vis betecknas som *naturliga* byggnader. Sten eller tegel sammanfogades med kalkbruk som kännetecknas av stor förmåga att absorbera och avge fukt. Fönster, dörrar, golv och tak var tämligen otäta. Det fanns goda marginaler för svällning och krympning av de använda materialen. Byggnaden stod i ett öppet, naturligt förhållande till omvärlden. Luft- och fuktgenomströmningen följde årstiderna och väderleken och gränserna mellan ute och inne var därmed, speciellt hos uppvärmda byggnader, diffusa och i viss mån opreciserade. Byggnadens åldringsprocesser stod i självklar relation till faktorer som var givna i material och omgivning och löpande underhåll sköttes efter traditionella metoder.

I det sena 1800-talets byggnadsteknik intar den mänskliga viljan och tanken en dominerande ställning i förhållande till de naturliga processerna. Från och med 1860-talet tillhandahåller industrin byggnadsmaterial som möjliggör en strikt gränsdragning mellan byggnaden och omgivningen. Den tidigare okontrollerbara luft- och vätsketransporten i muren stoppas nu effektivt med hjälp av cementbruk och oljefärg. Diffusionsspärrarna skiljer den uppvärmda byggnaden entydigt från den omgivande naturmiljön. Byggnaden betraktas nu principiellt som en sluten värld med eget klimat och egna lagar. Interiörens temperatur och fuktbalans är fullt kontrollerbar och oberoende av yttre faktorer. Människan har därmed äntligen blivit herre i sitt eget hus.

Tilliten till den nya tekniken var emellertid under de första decennierna större än materialkännedomen och de praktiska erfarenheterna. Byggnaden, denna slutna, väl avgränsade kulturprodukt, visade sig betydligt mer sårbar och utsatt för omgivningens angrepp än vad dess skapare hade räknat med. Den genomtänkta murningstekniken blev i vissa fall en besvikelse. Det hårda fogbruket som var avsett att skydda murkärnans mjukare kalkbruk mot fukt spärrade luftcirkulationen och hindrade därmed karbonatiseringen av kalkbruket.⁶⁹⁴ Kraftiga temperatursvängningar t ex i en södervägg resulterar i sprickor där regnvattnet kan ta sig in. Fukten samlas och vandrar bakom det täta ytskiktet med vittring och frostsprängningar som följd. Teglet var ofta av dålig kvalitet, t ex i Borlunda, där stenarna vittnar om att starkt förorenad och illa beredd lera användes vid tillverkningen.⁶⁹⁵ Kondensfukten i interiören blev ett annat svårbemästrat problem. Mer avancerade byggnader försågs under 90-talet med ett avloppssystem för vattnet som kondenserades på fönstren. I många fall fick man emellertid nöja sig med vädring och upptorkning.

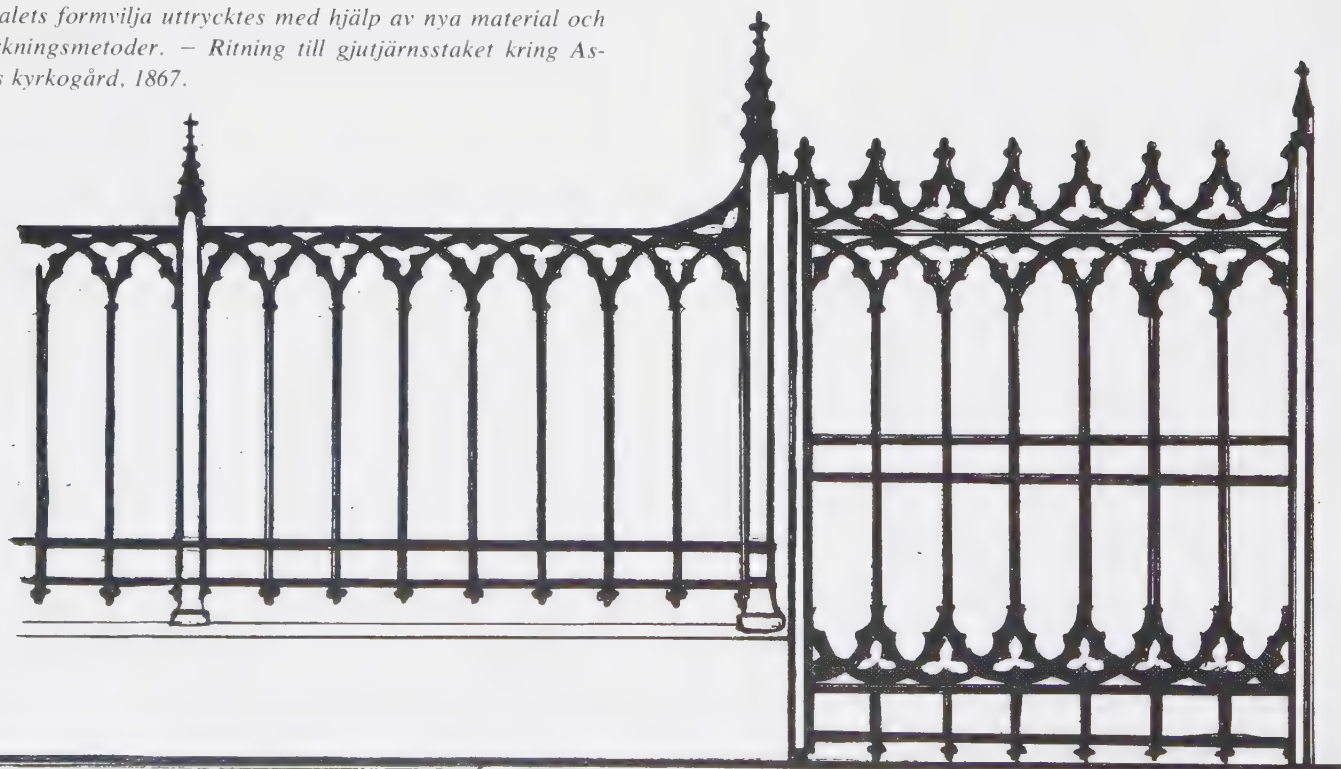
Av visitationsprotokollen framgår att problemen visade sig redan några få år efter kyrkobyggnadens invigning. Vittrande fasader och fuktproblem ligger bakom uppmaningen att "vidmakthålla den nya kyrkan i sitt prydliga skick."⁶⁹⁶

Underhållsproblemen varierade givetvis starkt från fall till fall. Påkostade kyrkobyggnader som t ex Asmundtorp uppfördes om-

sorgsfullt och under sakkunnig ledning. Här fanns också pengar till hands för löpande underhåll och korrigeringar av byggfel.⁶⁹⁷ Fattiga församlingar som hade byggt billiga kyrkor fick ofta tidigt dras med stora kostnader för omfattande reparationer och underhåll.

Vid de flesta byggen tillämpades gamla och nya metoder länge sida vid sida. Man arbetade på känn och använde de nya materialen där det befanns lämpligt. Kollisionen mellan t ex rent kalkbruk och cementshaltigt bruk resulterade förr eller senare i mer eller mindre omfattande skador. Många 1800-talskyrkor är emellertid välbyggda och betydligt bättre än sitt rykte. Nygotikens kritiker tog ofta byggnadernas bristfälligheter som utgångspunkt för den negativa bedömningen. Domen över byggnadsstilen blev gärna generell och orättvis.

76. 1800-talets formvilja uttrycktes med hjälp av nya material och nya tillverkningsmetoder. — Ritning till gjutjärnsstaket kring Asmundtorps kyrkogård, 1867.

kritik mot nygotiken

De nya kyrkorna välkomnades i regel med entusiasm och beundran av prästerskap, församlingar och allmänhet. Kritiska röster saknades emellertid inte heller. Kulturhistoriskt bildade personer tycks tidigt ha tagit parti mot rivningarna. Harmen över förstörelsen av kulturella och historiska värden färgade synen på det nybyggda.

Även i församlingarna låg kritiken latent, framförallt där kyrkobyggnadsfrågan hade lett till meningsskiljaktigheter och processer. De negativa värderingarna som yttrades ute i socknen eller på stämman, t ex när den nya kyrkan krävde en dyrbar reparation, togs sällan till protokollet. Men här och var skymtar missnöjet och besvikelsen i besiktningsinstrument och utlåtanden. Det gäller här givetvis främst en uppräknings av byggnadens tekniska brister.⁶⁹⁸ Dåliga erfarenheter av de nygotiska kyrkornas praktiska funktion tycks ligga bakom riksdagsman Assarssons motstånd mot kyrkobyggnadsplanerna i Asmundtorp. Sockenborna varnas för en ny kyrka "som kanhända blefve dem en förargelse, i stället för en glädje, ty hur ofta misslyckas man med byggandet af kyrkor i det akustiska hänseendet".⁶⁹⁹

En rent estetisk värdering ger däremot Mandelgren som under en av sina resor (antagligen i slutet av 1860-talet) gör en anteckning i Billeberga: "Kyrkan ny, Ritningen uppgjord af Scholander, tornet misslyckat liksom det öfriga af kyrkan. Predikstolen med himmel liknade en pepparstrut med fransar och några få cirater. Klädde kyrkan lik fluga på kål, proportionerna voro öfver allt misslyckade; Om detta är Architektens eller Byggmästarens fel kunde jag ej undersöka emedan ingen ritning fans vid hand, men att å tornets alla fyra sidor uppföra trappgaflar blifver alltid ett misslyckat försök i byggnadskonst. . . . Mellan kyrkan och prestegården låg den gamla kyrkodörren af Ek, beslagen med Jernsirater öfver en grop som bro för gående."⁷⁰⁰

Den sista meningen antyder syftet med besöket i socknen. Här som på andra platser registrerar Mandelgren äldre föremål, fornninnen och byggnader av kulturhistoriskt värde.

77. Predikstolen i Billeberga kyrka. Foto från 1900-talets början.

"Modern Barbarism"

Kärleken till det svenska kulturarvet var också drivkraften bakom Verner von Heidenstams fräna kritik av samtidens stilrestaureringar

och den i hans ögon banala nygotiken. I artikeln "Modern Barbarism" i *Dagens Nyheter* 21/6 1893 gav han uttryck åt stämningar som sedan en tid varit förnimbara i kulturellt framstående kretsar. Texten som året därpå i något utökad form trycktes som separat skrift blev upptakten för restaureringsdebatten som under de närmaste åren växte sig allt starkare.⁷⁰¹

Konkreta utgångspunkter för Heidenstams ställningstagande är rivningen av gamla operahuset, den zettervallska restaureringen av Uppsala domkyrka och Liljekvists rekonstruktioner av Vasarummen på Gripsholms slott. Mot samtidens kyliga, vetenskapligt motiverade stilrestaureringar ställer han bilden av den historiska byggnaden som en växande organism fylld av liv och värme: "En ålderdomlig byggnad är som en högskog där hvar dag och hvar vind har strött sina frön". Denna byggnad är uppvärmd av minnen, den bebos av anekdoter och hågkomster som fäst sina avtryck i skrovliga väggar och slitna trösklar.

Stilrensningen i samtidens restaureringar framstår för Heidenstam som "ett våldsamt och störande ingrepp i en ålderdomlig byggnads naturliga utveckling och lif." Den restaurerade byggnaden blir inte mera än en "liflös, schablonmässig gipsbild af något som nyss stod där lefvande och naturligt, ehuru kanske med många lyten och fulheter."

Heidenstams skrift är ett fullödigt uttryck för den strömkantring som utgör en så väsentlig del av 90-talets andliga och kulturella

klimat. Arkitekturen var mindre lyhörd för den nya klangen i kulturlivet. Den stod kvar i den internationella nygotiken medan författare, konstnärer och kulturminnesvårdare sökte sig till det nationella arvets varma källor.⁷⁰²

Känslan och fantasin, livet och konsten lyftes nu upp i högsätet. Stilarkitekturen förkastades därför som en livlös och tom kuliss. Den var ett mod från utlandet och verkade banaliserande på Sveriges gamla städer. Dess avkomma, stilrestaureringen, drog sig inte för att använda ärevördiga kyrkor och slott som "griffeltaflor för ... stilöfningar." Runtom i landet pågick en systematisk förfalskning av minnesmärken.

I Modern Barbarism förkunnas kulturelitens dom över "den döda och råa stilrenheten", de vetenskapligt exakta efterbildningarna och den efterhängsna, tröttande nygotiken som "står på lur bakom hvar annan husknut". Några få år efter de zettervallska Anvisningarnas spridning till rikets alla församlingar förnekar Heidenstam nygotikens religiösa syftning: ett utbrott av verklig religiositet är den inte. Allra minst passar den för protestantismen. "Vi går mot hedendom, mot en fördjupad antik, hvars friska naturmystik heter skönhetsdyrkan" spår skalden. Framtidens människor behöver ingen kvasireligiös kyrkostil. De kommer att finna behag i de gamla kyrkornas vita valv eller i sin egen tids självständiga, konstnärligt fullödiga skapelser.

Heidenstam ser sin samtids materialism och förnuftstro bakom

78. Konstnärer och diktare fascinerades av stämningen kring de åldriga kyrkorna. Biskopar, arkitekter och sockenbor bedömde gudshuset efter dess ändamålsenlighet. Rängs kyrka före Zettervalls restaurering 1880–81.

arkitekturens förstelning och stagnation. Skyldiga är i första hand arkitekterna och diktaren har inte ord nog för att fördöma dem. Han ser dem som en skara akademister som sitter fast i urvuxna former och lider av dogmatisk skräck för stilblandningar. På deras ritbord berövas arkitekturen dess innehåll och växtkraft. Med giftigt gyckel utpekar Heidenstam det nya hovstallet vid Nybrokajen ("ett tegelrös . . . en röd, fruktansvärd byggnad") som lämpligt korrektionshus för arkitekter.

Karlin och Skånes kyrkor

Om möjligt ännu skarpare kritiserar arkitekterna i en stridsskrift som kom ut fyra år senare. G Karlins uppsats "Huru vi skydda våra kyrkliga minnesmärken. En fråga för dagen." publicerades 1897 i *Kulturhistoriska Meddelanden* och nådde ytterligare spridning som särtryck.⁷⁰³

Om Heidenstam använde sig av den uppburne skaldens auktoritet och stilistiska brillians för att påverka opinionen vittnar Karlins dräpande formuleringar om kulturminnesvårdarens rasande vrede mot tidsandan. Rivningen av den märkliga medeltidskyrkan i Bunkflo var den direkt utlösande faktorn för Karlins flammande protest mot vandalismen och byggnadsraseriet. Som riksantikvarieämbetets ombud i Skåne hade han engagerat sig hårt för kyrkans bevarande. Men varken hans rapport eller riksantikvariens livliga avstyrkan hade kunnat förhindra dess rasing. "Hvad tjenar det längre till att spjerna emot en flod som i alla fall ohejdad skall bortspola allt?" frågar han i en känsla av maktlöshet. Ytterligare en rad skånska kyrkor befann sig redan i farozonen (Kävlinge, Norra Nöbbelöv, Östra Grevie, Simris, Fuglie m fl) och bräcken skulle gå vidare "så länge ännu en kyrkokassa finns att tömma och en arkitekt att rita".

Med klar blick såg Karlin komplikationerna i samtidens förhållande till medeltiden. Hundratals gamla kyrkor hade fått skatta åt förgängelsen "allt sedan vår fornminneskärlek och vårt konstförstånd slog ut i full blom". När de dömdes "till restaureringens eller förintelsens Gehenna" var det fornminneskärleken "som släpar bränsle till det bål, där deras mest älskade barn skola brännas". De som satte facklan till var arkitekterna – otåliga och ivriga att få uppföra en kyrka i äkta medeltidsstil i medeltidskyrkans ställe.

Men ansvaret för det som skedde låg även hos andra grupper: hos aningslösa församlingar och puritanska präster som blivit smittade av "stilrenhetsbacillen", hos myndigheterna och inte minst hos "den räddande och plundrande museimannen" som i vetenskapens namn bortförde kyrkornas gamla inventarier för att bereda dem plats i museernas ljusa salar. Utplundringen, denna tidens bildstorm i fornminneskärlekens tecken verkade underminerande. Medeltidskyrkorna stod snart nakna och utblottade, berövade sin skrud och sina minnen. Skönheten och trevnaden städades bort och endast torftigheten blev kvar. När den nya tiden trängde på "med braskan-

de kraf på nytt" var valet lätt för församlingen, speciellt som nybyggnad av präst och arkitekt framställdes "såsom en religiös och estetisk plikt".

Men de nya kyrkorna som uppfördes

"stå snart så sorgligt tomma; man har alldeles nog af att gå och betrakta dem utanpå eller ännu bättre skåda dem på afstånd, se dem från sin egen gård, och tacka Gud för att de icke stå hvarken i höjd eller längd efter grannförsamlingarnas. Och där inne? ja, där ljuder ur en 'romansk' eller 'götisk' predikstol utöfver de långa, tomma, ekmålade bänkraderna prestens röst såsom ett eko från en kulturform, som dräper sig sjelf, och kallar till minne hos de få ståndaktige den tid, då de trånga tulpanmålade bänkarna i det gamla templet endast med möda rymde åhörarna."

Kyrkobyggnandet är alltså i Karlins ögon ett oförlåtligt nationellt slöseri, inte bara en akt av tillfällig sinnesförvirring utan en långvarig "hjernsjukdom, som blifvit epidemisk och på hvilken de föregående symptomen varit det pietistiska, estetiska och vetenskapliga rensningsarbetet." I Karlins blomstrande bildspråk blir de nya kyrkorna till "sterila och svajande ax" som förr eller senare skall falla för lien. De är ihåliga frukter av en andetom tid.

Ännu hårdare är Karlins dom över stilrestaureringarna som gjort "gambla hus ännu gamblare" och förstört våra yppersta byggnadsverk. Adjektiven och liknelserna jagar varandra när han beskriver de "fyra nya Zettervallska domkyrkorna" och andra restaureringsföretag. De förfalskade kyrkorna är en stilistisk olycka. Ängslig schematism har fördrivit det obundna, pulserande livet. Med den "qvasifranska cementgotiken" i Uppsala rann måttet över och Karlin förutspår att stilrestaureringsprincipens "i otid födda konstfoster" skulle bli verkliga sorgebarn.

Och ansvaret för allt detta var arkitekternas. De fortsatte att bygga på bekostnad av det gamla och hetsade ständigt med nya projekt. Enligt Karlin var överproduktionen av arkitekter i hela Europa oroväckande stor. I valet mellan en gammal hotad helgedom och en arkitekt var han beredd att uttala ett korfäst! över den senare. Landets konst- och kulturskatter var viktigare än arkitektkårens existens.

Karlins känsloladdade text mynnar ut i en rad konkreta förslag för en bättre kulturminnesvård. Skärpning av fornminneslagstiftningen, undervisning av prästkandidaterna i kyrklig konst, kyrkokassornas indragning eller sammansläende till stiftsbyggnadskassor och anställning av stiftsbyggnadsintendenter som skulle vaka över kyrkor och inventarier var några av punkterna i programmet. Genom yttersta sparsamhet med allmänna medel skulle nybyggnadsepedemin och restaureringsmanin så småningom kunna stoppas och därmed

"en ny dag bräcka, då templen åter kunde komma att fylla den ingalunda minsta af sina kulturuppgifter, att hvar och en i sin stad

vara en skola för väckande af historiskt sinne och ett skönhetskraf, som ej nöjer sig med stilistens, snickerifabrikens, galvanisörens och plankstrykarens schabloner, när det gäller att skaffa uttryck för hvad hjertat känner i Herrans förgårdar."

Här talar konsthantverkets beskyddare och folkbildaren Karlin.

Den inneboende sprängkraften i Heidenstams och Karlins texter förfelade inte sin verkan. Oppositionen mot rivningar, stilrestaureeringar och nygotiken växte från år till år. 1902 fick debatten en mera officiell karaktär genom Konstakademiens skrivelse *I Restaureringsfrågan*. Den ofta citerade paragrafen

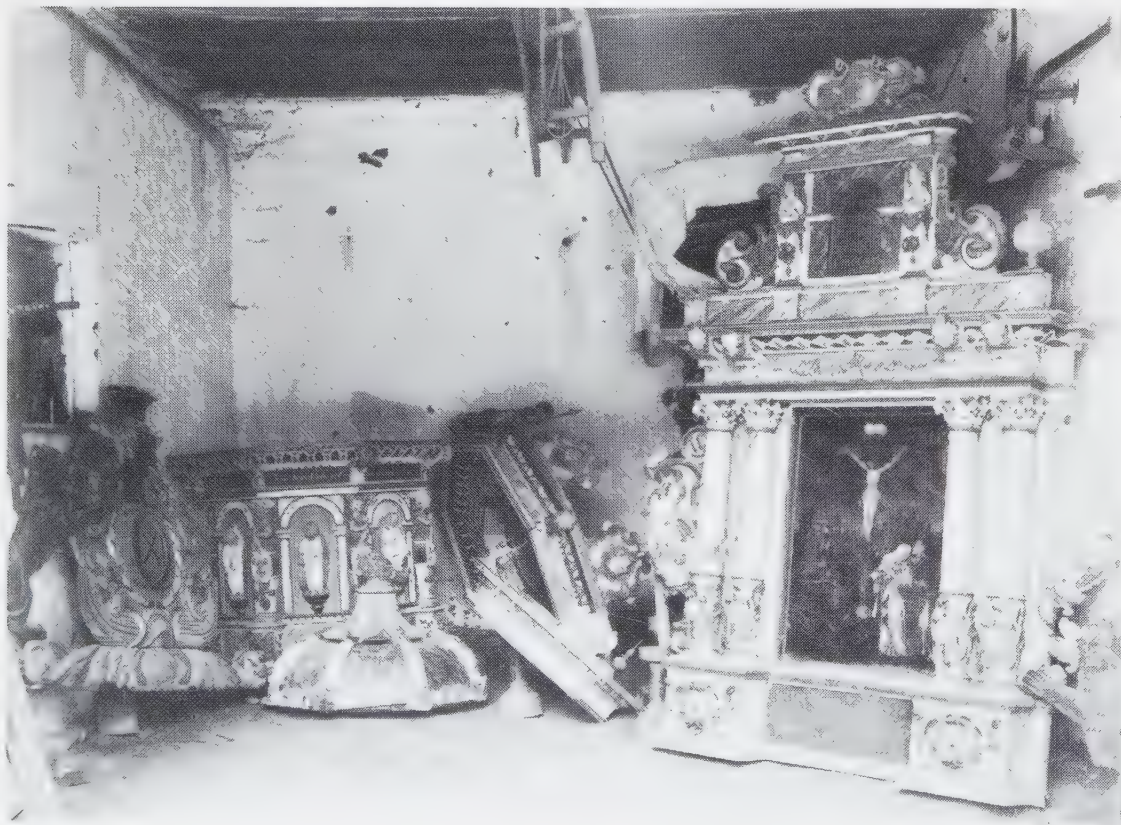
"att vidmakthållandet af gamla byggnader måtte med yttersta försiktighet och pietet successivt fortgå, på det att mera genomgripande reparationer eller eventuellt restaureringar icke behöfva ifrågakomma" var en av huvudpunkterna i Konstakademiens program.⁷⁰⁴

Samtidigt väcktes ökat intresse för medeltidskonsten genom vetenskapliga och populära arbeten. Män som Sigurd Curman och Johnny Roosval, i Skåne Evert Wrangel, Laurits Weibull och Otto Rydbeck verkade som opinionsbildare. Allt oftare publicerades också småskrifter och tidningsartiklar där "Eslövsgotiken" hänades och medeltidskyrkornas rivning fördömdes som vandalism och pietetslöshet.

När lagstiftningen sent omsider ändrades var allmänheten sedan länge väl förtrogen med den nya tidsandan. Kyrkobyggnaderna skyddades generellt genom den Kungl Kungörelsen 26/11 1920.⁷⁰⁵

Theodor Wählin restaurerar

Rent praktiskt återstod emellertid under 1900-talets första år ett drygt arbete innan hotet mot medeltidskyrkorna verkligen var avväjrt. En av dem som fick utkämpa striden på lokalplan var Theodor

79. Altaruppsatser och predikstolar från 16- och 1700-talet ersattes under 1800-talet ofta av nygotiska snickerier. Efter sekelskiftet återupptäcktes även renässans- och barockkonstens skönhet. Ullstorps gamla inventarier stod 1898 i ett skräputrymme. Foto Theodor Wählin.

Wählin. Den unge arkitekten som sedan 1894 varit etablerad i Malmö blev 1902 extra ordinarie arkitekt vid Överintendentsämbetet. Samma år utnämndes han till domkyrkoarkitekt i Lund. Huvudparten av den kyrkliga restaurerings- och byggnadsverksamheten i stiftet var därmed på ett eller annat sätt förknippat med hans tjänsteåligganden eller hans privata verksamhet.

Korrespondensen kring restaureringen av Hannas kyrka ger inblick i förhållandena vid seklets början.⁷⁰⁶

Den 18/2 1903 skriver kyrkoherden i Hannas till Wählin och ber om råd beträffande kyrkan. Församlingen ägde sedan 1896 en av Kungl Majt stadfäst ritning uppgjord av C Möller. Kyrkokassan växte men man hade nu börjat bli tveksam om ritningarnas lämplighet. Skulle det inte vara bäst att helt slopa den gamla kyrkan och bygga en ny?

Wählin tycks då inte ha haft tid att befatta sig med ärendet och församlingen vände sig till stadsarkitekten Bojsen i Ystad som uppgjorde ett nytt förslag till restaurering av kyrkan. Det godkändes av församlingen och skickades till Stockholm för granskning.

I mars 1906 skriver Överintendentsämbetet till Wählin och ber honom besiktiga den gamla kyrkan. "Ämbetet ställer sig undrande och spörjande inför de våldsamma omändringsförslagen" heter det i brevet. Man anser visserligen att Bojsens ritning är bättre än Möllers eftersom det föreslagna nya tornet har mer skånsk karaktär. Men helst skulle man se att medeltidstornet och vapenhuset kunde bibehållas. De ymniga tegeldekorationerna fann man malplacerade speciellt på kyrkans gamla delar. Wählin besökte Hannas och tycks då ha uttryckt den uppfattningen att den välbevarade medeltida byggnaden borde förskonas från alla omotiverade ingrepp.

Men i församlingen önskade man en modern kyrka och ställde sig kallsinnig och oförstående till bevarandetanken. "Hannas-borna måtte du icke fått det rätta greppet på," skriver Clason på Överintendentsämbetet bekymrat till Wählin. "De vilja nämligen ej att dess kyrka framdeles såsom hittills skulle te sig som ett '*kuriosum*' utan få ett till det yttre 'tilltalande och tidsenligt skick'". Ärendet var nu hänskjutet till Vitterhetsakademin. Clason menade att man där knappast skulle vara villig att tillstyrka en hårdhänd restaurering och tillbyggnad. Men problemet var att församlingen ju faktiskt redan hade "kungabref på en omstufning af kyrkan som är ännu betänkligare än Bojsens. Möller, som är pappa till detta förslag, är den förste att nu förkasta det och beklaga dess tillkomst. Men — 'sådan var vår stil' för 10 år sedan". Clason råder Wählin att behandla frågan med yttersta försiktighet. Det var bäst att lämna församlingen i fred och förhålla ärendet ifall inte Wählin kunde begagna "goda bakvägar" för att nå fram. En möjlighet var "att laga iordning några vackra, färglagda ritningar" som församlingen kanske skulle falla för.

I oktober 1906 sammanfattar Wählin sin uppfattning om restaureringsförslaget och resultaten av byggnadsundersökningen i sitt tjänstememorial. Han kritiserar Bojsens förslag på alla punkter både av antikvariska och tekniska skäl. För att vinna något mer utrymme i

kyrkan avsåg Bojsen att bila av murarna invändigt med ca 10 cm. Wählin förklarar att en sådan avbilning inte bara skulle vara "hän-synslöst våld mot den nu omkring 700 år gamla byggnaden" utan helt enkelt en omöjlighet. Bojsen hade inget begrepp om medeltida skalmurningsteknik. Lika vansinnigt var förslaget att höja hela takfoten och bygga på med rött tegel (som kanske var salpeterhaltigt och snart skulle vittra sönder). Att försöka lyfta alla taken var ett huvudlöst påhitt. Wählin uttalar sig för att valven och hela takregionen skall lämnas orörda. Kyrkan skall repareras varsamt. Material och metoder skall noga överensstämma med de ursprungliga.

I Hannas är man högst missnöjd med ärendets gång. När Kungl Majt 1907 avslår en restaurering efter Bojsens förslag låser sig positionerna ännu mera. Församlingen vill nu antingen genomföra ombyggnaden efter de möllerska ritningarna från 1896 eller också bygga en helt ny kyrka och lämna den gamla att förfalla. Kyrkoherden anser sig inte kunna vara med om varken det ena eller det andra. I brev efter brev ber han Wählin om hjälp och nya skisser till en lämplig lösning av frågan.

Men Wählin hade tydligen tröttnat. Ärendet vilade till 1914 då kyrkoherden gör en ny påstötning. Han kan nu genom ett protokollutdrag bevisa att församlingen hade mognat fram till en annan inställning. I Hannas började man bli positiv till en mer varsam restaurering i Wählins anda.

Det skulle emellertid gå ytterligare tio år innan restaureringen blev av. Nya svårigheter hopade sig, inte bara på orten utan nu också på det antikvariska planet. Otto Rydbecks syn på lämpliga restaureringsåtgärder var delvis en annan än Wählins. Efter en av Rydbecks byggnadsundersökningar sommaren 1926 klagar kyrkoherde Dahlström i ett brev till Wählin att kyrkan nu står "med en sönderknackad innervägg, skröpligare än någonsin. Det kan ej längre fortgå på detta sätt".

Året därpå kom restaureringsarbetet igång. Det styrdes då helt och hållet av ett strikt antikvariskt synsätt. Kronprinsens besök i Hannas kyrka år 1927 blev i detta fall en slutgiltig bekräftelse på 1900-talets restaureringsprinciper.

Exemplet Hannas är ett av många ärenden som utvecklade sig på likartat sätt. Nygotiken var vid sekelskiftet fast förankrad i församlingarnas medvetande. Vid början av 1900-talet satt man i ett flertal skånska socknar med ritningar (ofta redan stadfästa av Kungl Majt) till nya kyrkor eller genomgripande restaureringar i nygotisk anda. I några fall rörde det sig om små församlingar där kyrkokassans tillväxt var mycket långsam. Man hade sparat i decennier.⁷⁰⁷

När församlingen sent omsider tog itu med byggnadsärendet blås-te nya vindar. Det som ute i socknarna betraktades som tidsenliga planer på en modern kyrka var för myndigheterna föråldrade projekt. Nygotiken som stil var passé. Vid restaureringar tillämpades helt nya riktlinjer. Men ute i provinsen fanns fortfarande arkitekter och byggmästare som följde den under 1800-talet utstakade vägen. När Wählin konfronterades med dessa otidsenliga planer hade han

ett drygt arbete framför sig. Överintendentsämbetet och riksantikvarien stod i regel på hans sida. Församlingen däremot var inställd på att äntligen få utföra det länge planerade. Man hade kanske sparat i 20 eller 30 år. Nu när man såg målet, den moderna, prydliga kyrkan helt nära, kom en ung arkitekt från Lund och menade att den klumpiga, skröpliga gamla kyrkan skulle bibehållas och helst inte förändras alls.

För Wählin gällde det att först och främst övertyga kyrkoherden. Att vinna sockenborna för det nya synsättet var svårare och krävde diplomati och tålmod. Myndigheterna var medvetna om motståndet. Från Stockholm rådde man ständigt Wählin att använda en mjuk förhandlingsteknik. Om möjligt ville man undvika att tråka ut församlingarna med långdraget krångel som bara kunde resultera i ökat motstånd och förakt för myndigheterna.⁷⁰⁸ Om den antikvariskt korrekta restaureringen skulle bli av var ju slutligen helt beroende av församlingens beslut. Här gällde det alltså att undvika de värsta följderna av vad man skulle kunna kalla för kulturell eftersläpning.

Trappgavelskyrkan på slätten

Wählins korrespondens, hans anteckningar, fotografier och uppmätningar vittnar om att han betraktade medeltidskyrkorna med kärlek och stor sakkunskap. Betecknande för hans synsätt är t ex hans tjänstememorial angående Hofterups kyrka, daterat den 17/11 1903:

”Söder ut från kyrkan, som ligger på krönet af en sakta uppstigande höjning, utbreder sig den fria, öppna, bördiga slätten, och

den vägfarande ser från detta håll på nära nog milsvidt afstånd den lilla hvitmenade kyrkan med sina röda tegeltak afteckna sig mot en fond af gröna träd och blå luft. Med sina enkla rena linjer eger hon en medeltidsstämning som endast störes af de moderna jernfönstren. Att på denna sidan belamra den väl bibehållna byggnaden med ett modernt trapptorn som skulle sträcka sig ända upp till klockrummets ljudhåll vore vandalism.”⁷⁰⁹

När man läser detta kommer man att tänka på vissa kyrkober beskrivningar i Brunius *Skånes konsthistoria för medeltiden*. Här finns medeltidsälskarens förtjusning över den gamla byggnadens harmoniska gestalt och lyckliga förhållande till det omgivande landskapet.

I själva verket finns många beröringspunkter mellan Brunius och Wählin. Båda var flitiga resenärer och inventerare. Vid restaureringar leddes de av praktisk blick, hänsyn till den gamla byggnaden och ingående kunskaper om material och byggnadsteknik. Båda var benägna att förstärka byggnadens medeltida prägel genom egna tillsatser av god kvalitet, t ex trappgavlar och blinderingar, mer eller mindre nödvändiga tillbyggnader och en tidsenlig inredning.

Det är ibland svårt att få grepp om resultatet av en wählinrestaurering. Förälskelsen i trappgavelsmotivet vittnar om medeltidsromantikerns beroende av 1800-talet. Rent tekniskt följer Wählin däremot i möjligaste mån de antikvariska principerna som växte fram vid sekelskiftet. I interiörerna känner man en (något sval och återhållen) fläkt av jugendstilens anda.

De kyrkor som Wählin tog hand om blev typiskt ”skånska lantkyrkor”. Betecknande nog glömdes hans restaureringar snart. Hans tillsatser smälte samman med allmänhetens uppfattning om hur en skånsk medeltidskyrka borde se ut. Vid åsynen av Övraby eller Sireköpinge kyrka tänker den oskolade betraktaren inte på att den fick sitt karakteristiska utseende 1906 resp 1915.

Några år in på det nya seklet intresserade man sig just för förhållandet mellan kyrkobyggnaden och landskapet. Talande är en artikel i *Landskrona Tidning* / *Korrespondenten* ett par dagar efter branden av Billeberga kyrka den 18/4 1915. Var den nedbrunna kyrkan ful eller vacker? frågar skribenten. Till skillnad från många andra 1800-talskyrkor var den vacker, fastslår han. Den passade nämligen in i det skånska landskapet: ”Skånelandskapet kräver den hvita trappgavelskyrkan, den hör till slätten . . . den hvita trappgaveln gör ett lugnt, förnämt afbrott mot Skånehimlens blå toner och Skåneslätterns gröna”. De nygotiska tegelkyrkorna däremot var främmlingar, de stod ”som en oförstående stadsbo på landet undrande hvad de egentligen ha där att göra”. Med sina röda väggar och sylvassa torn är de disharmoniska inslag i landskapsbilden. Naturen själv dikterar nämligen stilen. Avslutningsvis menar artikelförfattaren att den vita trappgavelskyrkan förmår bättre än andra kyrkor att väcka andakt. Den ger ett ”intryck af hembygd som en kyrka skall gifva”, sinnet lyfts, man känner sig som ett med landskapet och naturen.⁷¹⁰

80–81. Sireköpinge kyrka före och efter Th Wåhlins restaurering 1915–17. Den oansenliga byggnaden blev förvandlad till en pittoresk trappgavelskyrka. Antikvariska restaureringsprinciper och medeltidsromantik blandades under 1900-talets första decennier.

Den andakt som det här talas om är m a o en vag estetisk känsla i natur- och hembygdsromantikens tecken. Den som talar är en sekulariserad betraktare, en utomstående som ser kyrkan som ett mer eller mindre pittoreskt inslag i en bygds fysionomi. Kyrkans insida intresserar honom inte.

Fädernas kyrka

Betydligt djupare motiveras återupptäckten av den medeltida sockenkyrkans värde av teologerna.

Högkyrkligheten förlorade terräng under 1900-talets första decennium. För folkkyrkotankens unga banérförare J A Eklund, Einar Billing och Manfred Björkqvist blev stenkyrkan, församlingskyrkan en symbol för Fädernas Kyrka. Den vittnade värtaligt om folkets innerliga trofasthet och fromhet under 800 år. Den talade om obrutna löften och gemenskap i tron genom tiderna.⁷¹¹

Inlevelsen i kyrkans historia hade också en estetisk sida. Nyväckt intresse för gudstjänstlivets förnyelse på historisk grund låg bakom tillkomsten av tidskriften *Kult och Konst* (1905–1908). Som organ för sällskapen Kyrkosångens vänner och Paramentikens vänner syf-

tade publikationen till att verka för en rikare estetisk gestaltning av liturgin och gudstjänstrummet.

De nya strömningarna i den kyrkliga byggnadsverksamheten och i kulturminnesvården förmedlades av medredaktören Johnny Roosval till tidskriftens stora och inflytelserika läsekrets.

År 1906 medverkade Sigurd Curman med en lång artikel "Restaureringsprinciper. Några exempel och önskemål". Han redogör för intryck från en studieresa på kontinenten och avslutar artikeln med hänvisningar till svenska förhållanden. De kända parollerna "Aktning för det gamla monumentet!" och "Giv oss konst, icke stil!" formulerades i denna uppsats.

Än mera värdefull är emellertid hans syntetiska syn på utvecklingen. Det är en nyanserad bedömning av det gångna seklet som ligger till grund för hans positiva syn på framtiden: "1800-talet kom med sitt starka utvecklande af 'det historiska sinnet' hos människan. Ock ju mera detta utvecklades, dess mera fick vi förmågan att uppskatta de gångna tidernas olika konstarter, den ena efter den andra". På byggnadskonstens område fick denna vinst visserligen köpas med temporär förlust av tron på egen stilutveckling. Men denna tro hade nu återvänt och förmågan att glädjas åt det gamla parades med ny skaparkraft, menar Curman. "Efter denna utveckling borde vi stå där rikare än föregående tider."⁷¹²

I början av 1800-talet låg sockenkyrkan omgiven av byns gyttriga bebyggelse på en gräsbevuxen kyrkogård. Byggnaden hade många funktioner: den var gudshus, begravningsplats, plats för sockenstämman och myndigheternas kommunikation med folket, plats för sociala kontakter och gemensamt arbete.

Kyrkan och dess omgivning hade *organisk* karaktär. Byggnadens gestalt hade vuxit fram undan för undan och tidens gång var överallt öppet avläsbar. Lappningar och förfall syntes. Tillbyggnader, ändringar och inventarier berättade om vanor och behov som avlöst varandra.

Vid slutet av seklet vittnar kyrkan och dess omgivning om ordningssinne, planering och medveten formvilja. Självvuxen mångfald har ersatts av enhetlighet. Själva kyrkobyggnaden framstår som en helgjuten skapelse vare sig den är resultat av en genomgripande restaurering eller nyuppförd. Byggnadskroppens artikulering är distinkt, skarpvinklad, kristallartad, interiören välplanerad och ren.

Den kyrkliga miljöns förvandling är det synliga resultatet av en komplicerad och långvarig utvecklingsprocess. Händelserna kring sockenkyrkan är en följd av de agrara livsformernas upplösning och det nya samhällets stegvisa framväxt. Diskussioner och beslut om restaureringar, rivningar och nybyggen är inte bara uttryck för praktiska behov och växlande stilideal, – här pågår också dialogen mellan bondesamhällets statiska och kollektivistiska kulturmönster och det nya samhällets individualistiska förhållningssätt. 1800-talsarkitekturens tillkomst och formspråk är sammankopplat med denna dialog.

Utvecklingens olika faser är klart avläsbara i de kyrkliga arkivalierna. Statskyrkans inflytande över lagstiftningen, den kyrkliga organisationens täthet och effektivitet garanterade en närapå hundra procentig kommunikation mellan makthavarna och befolkningens olika skikt. Nya förordningar och reformer kungjordes från predikstolen, ofta kompletterade med sockenprästens direkta anvisningar för en adekvat tillämpning i socknen.

1800-talsbiskopen spelade en viktig roll som auktoritativ myndighetsperson och förmedlare av religiösa och kulturella impulser. Vid visitationerna agerade han som talesman för kyrkan som samfund och samhällsinstitution. De stora reformerna, – enskiftet, skolväsendets uppbyggnad, kommunallagstiftningen och skatte- och rättsprincipernas omvandling bevakades och följdes upp av kyr-

kan inom ramen för visitationsväsendet. Kyrkans krav på kontroll och insyn omfattade gudstjänstliv, förrättningar och förvaltning likväl som sockenbornas livsvillkor och sedlighet. I sin dubbla egenskap av sockenbornas gemensamma egendom och gudstjänstutrymme blev statskyrkans kult blev kyrkobyggnaden givetvis föremål för speciell uppmärksamhet. Gudshusets tillstånd vittnade inte bara om församlingens ekonomiska resurser utan också om graden av religiöst intresse, samarbetsvilja, ordningssinne och offervillighet. Kyrkobyggnaden utvisade församlingens bildningsnivå och placering på utvecklingsstegen.

Seklets episkopat representerar i viss mån olika faser av civilisationsförloppet. Under de första två decennierna av Faxes ämbets tid brottades församlingarna med sviterna efter enskiftet. Skolväsendet krävde betydande insatser och fattigvården blev alltmera betungande. Vården av sockenkyrkan blev eftersatt och folkkökningen bidrog till en viss förslumning av den kyrkliga miljön.

Väl medveten om socknarnas begränsade resurser arbetade Faxen för praktiska förbättringar och en viss uppsnygning av kyrkan och dess omgivning. Hans anvisningar vid besöket i församlingen är högre ståndsmänniskans reaktion inför allmogens levnadssätt. Åtminstone punktvist kunde biskopen gå till attack mot påtagliga tecken på förfall, stillöshet och slarv som verkade störande på hans utvecklade sinne för ordning och skönhet.

Om den tilltagande trängseln i kyrkan var ett alltmer överhängande problem för församlingen var biskopen minst lika angelägen om att förestäva sockenborna vissa riktlinjer för gudshusets användning. En striktare gränsdragning mellan kyrkligt och profant var en fråga om bildningsnivå och stil men framstod därutöver som en klar vinst för kyrkan: profana sysslor förbjöds på kyrkans område samtidigt som prästerskapet bemödade sig att till kyrkan återföra förrättningar, t ex dop och vigsel, som i stor utsträckning varit förlagda till hemmen. Det kyrkliga livet skulle koncentreras och renodlas i den kyrkliga sfären.

Dessa tendenser blev vid sekelmitten till en alltmer medveten strävan. Religionens och kyrkans ställning som andlig kraft och maktfaktor i samhället hotades nu inte längre bara av slöhet, okunnighet, brännvinsmissbruk och tilltagande proletarisering av den växande befolkningen utan även av religiös splittring och begynnade sekularisering.

Om Faxe pläderade för renlighet och bättre ordning i socknarna predikar Reuter Dahl renhetens och ordningens fundamentala betydelse för individen och samfundet. Därmed växer även anspråken på kyrkobyggnaderna. Det behövdes skönt gestaltade gudshus och fridsboningar i en värld som tedde sig alltmera som en tummelplats för fåfängliga strävanden, förvillelser och ondska. Vid konfrontationen med tidens upplösningstendenser och de traditionella formernas sonderfall retirerar de kyrkotrogna och förskansar sig bakom templet vita murar. Samtidigt upphöjs templet till symbol: det blir inte bara hemvist för de troende och vägvisare för de vilsegångna utan också ett synligt tecken på statskyrkans betydande ställning i samhället.

Thomanders episkopat kan i kyrkopolitiskt och teologiskt avseende betecknas som en parentes i lundastiftets historia. Kyrkobyggnadsverksamheten drevs emellertid med kraft även om förtecknen var andra än för högkyrklighetens företrädare. Gudstjänstrummets praktiska funktion var det viktigaste för den liberale biskopen som aktivt sökte förekomma kyrkans splittring genom intensifierad själavård.

I och med Vilhelm Flensburgs tillträde återtog den högkyrkliga linjen makten. Handlingsprogrammet som framlades vid prästmötet 1870 omfattar även ett klart ställningstagande i kyrkobyggnadsfrågan. Praktiska riktlinjer lämnades i Sjögrens föredrag *Om Kyrko-Architektur*.

För den högkyrkliga teologen var kyrkobyggnaden en symbol för den heliga allmänliga kyrkan. Dess främsta uppgift var att väcka och medvetandegöra gudstro. Samhället sekulariserades steg för steg och kyrkan blev alltmera mån om att värna sitt område genom att särskilja det specifikt religiösa från det profana och allmänmänskliga. Därför räckte det under seklets senare del inte längre med enstaka åtgärder i riktning mot större prydlighet och ordning i den kyrkliga miljön. Tiden krävde tempel som verkligen kunde lyfta människosinnet från jorden till himlen. Där skulle odlas religiositet och ingenting annat. Målmedvetet arbetar därför biskop Flensburg i församling efter församling för en ny kyrkobyggnad.

Det formspråk som krävdes för en ändamålsenlig gestaltning av gudshuset utvecklades och tillhandahölls av arkitekterna. Under 1800-talets första decennier ritade lokala byggmästare och Överintendentsämbetets arkitekter kyrkor och "nykyrkor" i enkel nyklassicistisk stil. Det gällde framförallt att tillgodose församlingarnas rent praktiska behov.

På 1830-talet utformade C G Brunius sin kyrkobyggnadsdoktrin i nära anslutning till de nygotiska strömningarna i England och Tyskland. För Brunius blev användningen av den "rena medeltidsstilen" förutsättning och garanti för kyrklig värdighet och därmed också för god funktion. Templets höga uppgift krävde genomtänkt gestaltning, god kvalitet och noggrant utförande in i minsta detalj.

Sekelmitten kan betecknas som insiktens och uppräckningens tid.

Brunius restaureringar och nybyggen utgjorde i alla avseenden modeller för den ideala kyrkobyggnaden, – det gällde att komma tillrätta med förfall, stillöshet och slarv, förorsakade bl a av det senaste seklets bristande hantverkskunnande och dåliga smak. Bruniuskyrkan och dess släktingar kännetecknas av harmoni, symmetri och prydighet. Trots konsekvent tillämpning av medeltidsstilen vilar en atmosfär av sval rationalism över de ljusa interiörerna. Arkitekter och beställare var än så länge med eller mot sin vilja präglade av nyklassicismens livshållning och smak.

Under perioden 1860–1880 förebådar enstaka, tämligen påkostade tegelkyrkor den egentliga nygotikens genombrott i Skåne. Flertalet nya kyrkor uppförs emellertid efter enkla, mer eller mindre anonyma planer i putsad gråsten. Materialtillgång och byggnadsarbetets traditionella organisation hindrade än så länge den fullt utvecklade tegelstilens utbredning i landskapet och arkitekterna var tvungna att utforma byggnadsprojekten i enlighet med församlingarnas ekonomi och övriga resurser.

Inte förrän på 1880-talet vinner därför den kontinentalt inspirerade kyrkliga byggnadsstil som Sjögren och Zettervall beskriver och anbefaller ökad terräng. Sockenbornas aktiva deltagande i byggnadsarbetet upphör vid denna tid och därmed lämnas ökat utrymme för användning av moderna material och fackmannamässigt arbete, – förutsättningar för den avancerade, nygotiska kyrkobyggnaden. Än mera än tidigare tar arkitekten nu sina order från teologin. Gudstjänstrummet får en fullt liturgisk gestaltning, formspråket är renodlat kyrkligt. Drömmen om det fullkomliga templet förverkligas både vid restaureringar och nybyggen. Gamla oregelbundna kyrkor rensas, rätas och rättas i möjligaste mån till överensstämmelse med de stilkraav som föreligger vid planering av de nya templen.

Det sena 1800-talets arkitektur besjålas av en lidelsefull strävan efter fulländning. Kyrkobyggnaden är en helgjuten produkt, strikt avskild från den profana omvärlden och klart artikulerad. Formerna är skarpskurna och rena. Vilja och förnuft får sitt uttryck i högresta spiror och perfekt utförda ornament. Maskinslaget tegel och gjutna kapital vittnar om teknikens framsteg. Det jämna, fullt regelbundna och exakt upprepade är bevis på ordningens seger över okunnighet, oförmåga och slöhet. Kultur är disciplin. 1800-talsarkitekturens formspråk är m a o långt mera än historicism och stilimitation. Det är ett fullödigt uttryck för 1800-talsmänniskans livshållning. Genom självdisciplin och hårt arbete har den civiliserade individen skaffat sig kontroll över tillvaron. Allt slapp och skröpligt som påminner om ett övervunnet utvecklingsstadium är honom motbjudande. Han är herre över naturen, herre över sig själv, herre över historien, nuet och framtiden. Han är målinriktad, energisk, klartänkt och styrd av sitt intellekt, – ett intellekt som är bättre utvecklat än tidigare generationers. Men denna självkänsla är tillkämpad och sårbar och kräver ett ansträngt upprätthållande av yttre form och stil. Kropp och klädsel ansas och putsas ständigt och hotande förfall och oordning i omgivningen stävjas genom ihärdig renhållning och tukt. Det

sena 1800-talets människa är medveten om klassgränser och samhällsliga komplikationer. Hans position är osäker, han söker trygghet i fasta former, upprepningar och ritual.

Detta trygghetsbehov tillfresställs i viss mån i den kyrkliga sfären. Den rätta kyrkoarkitekturen skapar andakt och bildar en passande ram för den religiösa känslan som även den är en av den kultiverade människans kännetecken. I det moderna, väl differentierade samhället fungerar kyrkobyggnaden som en representant för eviga värden och andlighet. Denna betydelse måste så tydligt som möjligt avspeglas i templets yttre och inre gestaltning.

Tydligt avläsbar är det nya förhållningssättets framväxt i kyrkobyggnadsärendenas behandling i socknarna. Alla de ställningstaganden och åtgärder som leder till sockenkyrkans förvandling till ett värdigt gudshus i nygotisk anda har uppstått i spänningsfältet mellan gamla och nya värderingar.

Det nya kommer till socknen dels genom allmänna utvecklings- och kulturimpulser som danar "tidsandan", dels genom direkta påbud och förordningar. Dessa påbud är alltid svar på tendenser som sedan en tid funnits i samhället samtidigt som lagstiftningen å sin sida styr den fortsatta utvecklingen. Kulturminnesförordningarna t ex både följer upp och påverkar dragkampen mellan bevarande- och förnyelsesträvanden. Och skattereformerna och kommunallags- tiftningen visar samma mönster.

Ett gemensamt drag för utvecklingen inom skilda områden är att konkreta värden undan för undan ersätts av abstrakta. Det logiska, påtagliga sambandet mellan skyldigheter och rättigheter som bl a hade kommit till uttryck i sockenbornas placering i kyrkorummet efterträddes så småningom av den abstrakta principen om lika rätt för alla, — en princip som länge saknade förankring i församlingens sociala verklighet. Sockenbornas byggnadsskyldighet som ännu vid 1800-talets mitt helt enkelt varit gemensamt arbete är vid seklets slut skattebetalarens indirekta medverkan i ett företag som administreras av ombud och utförs av experter. Takten i denna omvandlingsprocess växlade från ort till ort och var starkt beroende av den begynnande industrialiseringen och ekonomiska förhållanden.

De olika faktorer som var betydelsefulla i kyrkobyggnadsfrågan kan sammanfattas i olika grupper. I de flesta församlingar fanns en hel rad *praktiska skäl* som talade för en ny kyrka: befolkningens tillväxt, medeltidskyrkans dåliga tillstånd och ringa storlek, förändringar i församlingens struktur och status (t ex p g a industrietablering). Betydelsfull i detta sammanhang är givetvis alltid även församlingens ekonomi. Beslut som fattades av praktiska skäl är oftast klart kollektiva beslut. Församlingen röstar på det som anses nödvändigt.

Prestigeskäl föreligger där man planerar en ny kyrka för att man vill följa med sin tid. Järnvägen har kommit till byn, industrier har vuxit upp, grannförsamlingarna har byggt nya kyrkor. Ett nytt, tidsenligt tempel uppfattas som ett statusobjekt. Beslut som utgår

från dessa och liknande tankegångar genomdrivs ofta av en enskild modernt tänkande personlighet i eller utanför socknen. En viktig roll i kyrkobyggnadsfrågan spelade givetvis också *känsloskäl*. Kärlek till den gamla sockenkyrkan som symbol för församlingen och kontinuiteten, kärlek till kyrkplatsen och vördnad för de avlidnas gravar skyntar fram där en grupp församlingsbor motsätter sig planerna på en ny kyrka. Känsloskäl anfördes först i ett pressat läge dvs i överklaganden och besvärsskrivelser som undertecknats av en underlägsen minoritet.

Ovanstående fångar bara en del av sanningen. I realiteten knyts de olika faktorerna samman till ett svåröverskådligt problemkomplex som löses eller dras ihop i beslutsprocessens olika turer. På ytan nyktra resonemang ackompanjeras inte sällan av prestigetänkande, entusiasm för eller motvilja mot det nya. Där kyrkobyggnadsärendet resulterade i tvister är det troligt att starka känslor för eller emot det planerade bygget fanns med i spelet. Dessa känslor är ofta svåra att upptäcka. De kamouflerades vanligtvis i protokoll och skrivelser med förnuftsskäl t ex ekonomiska överväganden eller oenighet om byggplatsen. Det var lättare för bönderna att i en protestskrivelse till Kungl Majt uttala sig om kyrkokassans tillgångar, markanvändning och dagsverken än att formulera känslan för den gamla byggnaden.

Rent allmänt kan emellertid sägas att mycket starka emotionella skäl mot rivningen av den gamla kyrkan anfördes endast där socknens bestånd som sådan var hotad, dvs där det var tal om sammanbyggnad med systerkyrkan. Kyrkobyggnaden var församlingens centrum och tecken för dess existens och identitet. Förlusten av denna byggnad innebar att socknen förr eller senare skulle lösas upp och assimileras av sin omgivning.

Något principiellt motstånd mot kyrkorivningar existerade inte under 1800-talet. Utvecklingsideologin inkluderade tanken att nya byggnader motsvarade den moderna tidens krav bättre än gamla. Även byborna var alltsedan enskiftet vana att riva och vana att bygga nytt. Och bönderna var sedan gammalt inte bara ekonomiskt försiktiga utan även statusmedvetna och måna om att inte framstå som efterblivna. Prestigeskäl som anfördes av inflytelserika personer föll därför i regel i fruktbar mark.

Själva rivningen uppfattades trots allt som en dramatisk händelse även där kyrkbytet varit förberett i decennier. Byggnaden som föll var ju en sammanfattning av otaliga generationers liv och gudstro.

Utan tvekan är 1800-talets kyrkorivningar och kyrkobyggen ett konkret uttryck för genomgripande samhälls- och kulturförändringar. Det är därför symtomatiskt att byggnadsrörelsen tilltar i omfattning under seklets lopp och att nybyggnadsbehovet vid periodens slut motiveras annorlunda än vid dess början. De relativt få kyrkor som uppfördes under decennierna närmast efter enskiftet hade kommit till p g a oavvisbara praktiska krav. Det var helt enkelt nödvändigt att bygga dem. När byggnadsrörelsen under seklets två sista decennier kulminerade omfattade den även socknar där den

praktiska motiveringen för kyrkobygget var svag eller närmast obefintlig. Kyrkbytet var nu eftersträvansvärt och angeläget av andra skäl. De gamla kyrkorna påminde alltför mycket om ett övervunnet kulturstadium. De var otidsenliga i ordets djupaste bemärkelse. Saneringen av det kyrkliga byggnadsbeståndet uppfattades som en kulturgärning, en förutsättning för den moderna tidsandans seger i socknarna.

Människans utbrytning ur agrarsamhällets slutna livsmönster resulterade även i en upplösning av den kyrkliga seden. På samma sätt som individens ställning i samhället blev beroende av den personliga dugligheten och framåtandan blev frälsningen beroende av en personlig religiös insats.

Den medvetet planerade kyrkliga miljön hade emellertid effekter på det religiösa beteendet som kyrkan knappast hade räknat med. Det nya templet krävde och utvecklade ett nytt förhållningssätt. Det var nu inte längre sockenmännens självbygge utan en pretentiös arkitektonisk skapelse. Kyrkobesökaren blev medveten om att han nalkades ett konstverk och betedde sig därför mer eller mindre medvetet som betraktare. Han ställde sig i lämplig position inför byggnadsverket och inför de religiösa värden det representerar. Den rena kyrkostilen som var avsedd att framkalla ingenting annat än gudstro och andakt fungerade i själva verket i viss mån som ett estetiskt filter för den religiösa upplevelsen. Gudstjänstdeltagaren tenderar att bli till åskådare.

I den gamla kyrkans bänkrum trängdes vid 1800-talets början ett kollektiv som sammanhölls av gemensamt arbete, gemensamma

minnen och en tro som var förankrad i vardagslivet. I den nya kyrkan sitter vid seklets slut individer som lydigt följer tidens och kyrkoarkitekturens anvisningar och bemödar sig att iakttä ett värdigt och passande uppträdande. Den självklara sociala kontakten med bänkgrannen är bruten. Vardagslivets problem och kroppens behov lämnas utanför kyrkporten. Söndagsgudstjänsten blir en ritual, ett undantagstillstånd. I samma mån som den kyrkliga miljön renas och avvitaliseras sekulariseras livet utanför kyrkans murar i allt snabbare takt. Individens sociala status upphör snart att vara beroende av det religiösa beteendet och kyrksamheten minskar kontinuerligt.

Polariseringen mellan heligt och profant som pågick under hela seklet fick slutligen en för kyrkan negativ effekt. Tillspetsat kan man säga att 1800-talets teologer snarare påskyndade än hejdade sekulariseringen. De arbetade ihärdigt för att lära folket skillnaden mellan värdigt och ovärdigt, mellan högt och lågt, mellan kropp och själ. Klyftan mellan kyrkan och världen blev därigenom uppenbar och djup.

När kyrkobesökarnas skara minskade framstod de stora gudshusen snart som tomma och livlösa monument över svikna förhoppningar. De gamla kyrkorna som så nyss hade stått i vägen för nytänkande och framåtanda återupptäcktes. Medeltidskyrkan som bevittnat fädernas liv och självklara fromhet blev en bättre hemvist för det nya seklets hel- och halvhjärtat troende än det anspråksfulla 1800-talstemplet.

Mehr als ein Drittel (ca 150) der mittelalterlichen Kirchen der süd-schwedischen Provinz Skåne wurden im Laufe des 19. Jahrhunderts abgerissen. An Stelle der kleinen, vorwiegend romanischen Dorfkirchen errichtete man große, zweckmäßig eingerichtete Gotteshäuser in historisierenden Stilarten. Fast alle die übrigen Kirchen wurden angebaut, umgebaut und mit Hilfe von mehr oder weniger durchgreifenden Restaurierungsmaßnahmen den Bedürfnissen der damaligen Zeit angepasst. (Die Entwicklung wird u a in den Abbildungen 33, 34 och 35 deutlich dargestellt.)

Nicht nur die vielen Kirchenabrisse sondern auch die kirchlichen Neubauten des 19. Jahrhunderts sind seit der Jahrhundertwende stark kritisiert worden. Sowohl in kunstwissenschaftlichen Fachkreisen als auch in der kulturell interessierten Öffentlichkeit bezeichnete man die Zerstörung der mittelalterlichen Bauten als Pietätslosigkeit und Vandalismus, und die neuen Kirchen wurden als geschmacklose Nachahmungen in quasimittelalterlichen Stilarten abgetan.

Erst seit den 50er Jahren begegnet man der neugotischen Baukunst – wenigstens von Seiten der architekturhistorischen Forschung her – mit Offenheit und steigendem Interesse. Den bedeutenden Architekten und Bauwerken des vorigen Jahrhunderts wird heute berechnete Anerkennung zuteil. Dagegen hat sich die Forschung bisher weniger eingehend mit den gesellschaftlichen Antrieben und dem Entstehungsprozess dieser Architektur beschäftigt. Vorliegende Dissertation erörtert die ökonomischen, gesellschaftlichen und sozialen Voraussetzungen und die theologischen, ästhetischen und moralischen Motivierungen für die kirchliche Baubewegung des 19. Jahrhunderts in Skåne.

In der Abhandlung werden folgende Thesen geprüft:

- Die Kirchenabrisse und Neubauten des 19. Jahrhunderts sind unrichtigerweise als Vandalismus und kurzsichtiger Modetrend bezeichnet worden. Die Verwandlung des kirchlichen Milieus war ein unvermeidliches und folgerichtiges Geschehen. Dieses Geschehen spiegelt den Übergang von agraren Wirtschafts- und Lebensformen zu den differenzierten Strukturen der modernen, industrialisierten Gesellschaft.
- Die Kirchenbaubewegung war religiös und theologisch motiviert. Sie richtete sich bewußt gegen die kirchenfeindlichen Tendenzen in der Gesellschaft des 19. Jahrhunderts.

- Die neuen Kirchen sind konkreter Ausdruck für neue ästhetische und soziale Bedürfnisse und für die veränderte Einstellung des Menschen zur Religion.
- Die neuen Kirchen beeinflussten ihrerseits das religiöse Verhalten des Einzelnen und die kirchliche Sitte der Gemeinde.

Ein überreiches Archivmaterial – vor allem die umfangreichen Visitationsakten der Staatskirche – lieferten Grundstoff für die Untersuchung. Das Material wird mit Hilfe einer vorwiegend historisch-quellkritischen Methode geprüft, dargestellt und unter Diskussion gestellt.

Die ersten Kapitel der Arbeit schildern die konkreten Voraussetzungen für den Kirchenbau des 19. Jahrhunderts.

Die Bevölkerung der Provinz Skåne verdreifachte sich zwischen 1750 und 1900. Besonders stark nahm die Schicht der Häusler und der besitzlosen Landarbeiter zu. Die durchgreifende Bodenreform, die in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts in Skåne durchgeführt wurde, führte zur Auflösung der Dorfgemeinschaften und damit zur Zersetzung der traditionellen bäuerlichen Kultur. Das althergebrachte kollektivistische Handeln und Denken der Dorfbewohner wurde vom zunehmenden Individualismus und vom Unternehmungsgeist Einzelner abgelöst. Gleichzeitig wurden konkrete Werte fortlaufend in abstrakte Größen umgewandelt. Steuern und Abgaben, die bisher in natura geleistet worden waren, verlangte der Staat nach und nach als finanzielle Leistungen. Rechte und Pflichten, die bisher ausschließlich an den Bodenbesitz geknüpft gewesen waren, wurden nach neuen Prinzipien verteilt. Gemeindeverwaltung, Schulwesen und Armenpflege wurden im Laufe des Jahrhunderts fortlaufend reformiert und der wirtschaftlichen und politischen Entwicklung angepaßt. Reformwille lag auch hinter den zahlreichen, allerdings vergeblichen Versuchen der staatlichen und kirchlichen Behörden das Patronatsrecht aufzuheben, dem in Skåne noch mehr als 80 Pfarren unterstellt waren. Der Einzug der neuen Zeit wurde in den 60er Jahren eindrucklich durch die ersten Eisenbahnlinien in der Landschaft markiert. In den folgenden Jahrzehnten etablierten sich zahlreiche Industrie- und Handwerksbetriebe in den wachsenden Ortschaften.

Die Einwirkungen der Entwicklung auf die Kirchengemeinden und Kirchengebäude der Provinz lassen sich aus den Urkunden erlesen. Nach wie vor waren die Gotteshäuser Mittelpunkt der

Ortschaften. In den ersten Jahrzehnten nach der Bodenreform wurden jedoch die Kirchen fast überall notwendigerweise stark vernachlässigt. Die Kräfte der Dorfbewohner waren vom Umbau der Höfe, von Neusiedlungen, Wegebau, Schul- und Armenhausbauten voll auf in Anspruch genommen. Die schlecht gepflegten oder sogar baufälligen Dorfkirchen waren bei den Gottesdiensten stark überfüllt. Man errichtete behelfsmäßige Emporen oder suchte der ärgsten Raumnot durch billige Anbauten Herr zu werden. Mindestens bis zum Beginn der 40er Jahre waren die technischen Kenntnisse und das Verständnis für die mittelalterliche Baukunst so gering, daß Unterhaltsmaßnahmen und Anbauten den Zustand des alten Gebäudes nicht selten ernstlich verschlechterten.

Um die Jahrhundertmitte sahen schon viele Gemeinden den Bau einer neuen, ausreichend grossen Kirche als den besten Ausweg. Angesichts der rein praktischen Forderungen und Bedürfnisse der Gemeinden standen die Vertreter der heranwachsenden Kultur- und Denkmalspflege machtlos. Gesetzlich waren die Bauwerke nicht ausreichend geschützt. Geldmangel und Mangel an Fachleuten hinderte die Behörden den Unterhalt der bedrohten Kirchen zu unterstützen oder zu übernehmen. Auch für Kenner und Liebhaber der mittelalterlichen Kunst, wie zum Beispiel Hans Hildebrand (Reichskonservator 1879–1907) waren die zahlreichen Kirchenabrisse zwar bedauernswerte aber im Grunde ganz unvermeidliche Geschehnisse.

Im vierten Kapitel der Abhandlung wird die Einstellung der Staatskirche zum Kirchengebäude untersucht. Die Bischöfe des Bistums Lund intressierten sich im Laufe des 19. Jahrhunderts immer stärker für die praktischen, religiösen und ästhetischen Funktionen des Gotteshauses. Bei den oft wiederkehrenden Visitationen in den Kirchspielen wurde nicht nur der allgemeine religiöse und sittliche Zustand und die Katechesenkenntnisse der Gemeindeglieder kontrolliert – auch das Gotteshaus wurde eingehend besichtigt und kritisch beurteilt. Oft schlug der Bischof Verbesserungen oder sogar Neubau vor. Obwohl das Beschlußrecht in Kirchenbaufragen formell fast ausschließlich der Gemeinde zukam wurden die Wünsche der geistlichen Obrigkeit natürlich weitgehend berücksichtigt. Die lundensischen Bischöfe der damaligen Zeit waren starke Persönlichkeiten, die von ihrer Autorität Gebrauch zu machen wußten.

Schon Vilhelm Faxe (1811–1855) arbeitete bewußt für größere, bessere und hellere Gotteshäuser. Während seiner Amtszeit wurden zahlreiche Kirchen angebaut. Neue Fenster wurden eingesetzt, alte vergrößert und die als drückend empfundenen mittelalterlichen Gewölbe wurden hier und da durch luftige Holzdecken ersetzt. Der Bischof versuchte, auch die ärmsten Gemeinden dazu zu bringen, dem Gotteshaus mit Hilfe von kleinen Verbesserungen und besserer Ordnung ein würdigeres Aussehen zu verleihen.

Die Worte „Würde“ und „Ordnung“ wurden besonders unter Faxes Nachfolger Reuterdahl (1855–1856) bedeutungsvolle und

schwerwiegende Begriffe. Sektierertum und Säkularisierung bedrohten um die Mitte des Jahrhunderts die Kirche. In Opposition gegen die liberalen Bestrebungen und die auflösenden Tendenzen der Zeit betonten die Anhänger der lundensischen hochkirchlichen Fakultät die Bedeutung der „göttlichen Ordnung in Kirche und Staat“. Das würdige Kirchengebäude wurde zum Symbol für diese Ordnung und gleichzeitig zum Zeichen für die ungebrochene Machtstellung der Staatskirche.

Die Eigenständigkeit der religiösen Werte in der immer mehr verweltlichten Gesellschaft wurde im Gotteshaus mit Hilfe „echt kirchlicher“ Formen konkretisiert. Der neugotische Baustil (in Skåne um 1840 von Professor C G Brunius eingeführt) entsprach den Forderungen der Kirche weit besser als der kühle und religiös indifferente Klassizismus des frühen 19. Jahrhunderts. In den Augen der Bischöfe waren moderne Gotteshäuser „in reinem Kirchenstil“ natürlich auch den engen mittelalterlichen Kirchen durchaus überlegen. Die alten Dorfkirchen waren nicht nur unebenmäßig, unentwickelt und allgemein „unwürdig“, sondern auch mit den Resten der halbprofanen ländlichen Frömmigkeit beladen. Die Religiosität des kultivierten Menschen forderte eine mehr andachts-erweckende Umrahmung. In diesem Sinne bemühten sich Reuterdahl und seine ebenfalls hochkirchlich orientierten Nachfolger Flensburg (1865–1897) und Billing (1898–1925) um neue Kirchen in der Provinz.

Nicht weniger aktiv in Kirchenbaufragen zeigte sich der liberale Bischof Thomander. Während seiner neunjährigen Amtszeit (1856–1865) überredete er zahlreiche Gemeinden neue Kirchen zu bauen. Geräumige Gottesdiensträume waren für ihn eine wichtige Voraussetzung für die Seelsorge. Sein Ziel war vor allem, die evangelische Erweckungsbewegung für die Kirche zu gewinnen und tiefgehende religiöse Splitterungen in den Gemeinden zu vermeiden. 50 neue Kirchen wurden während seines Episkopates in Skåne eingeweiht – die meisten waren natürlich schon in den Jahren seiner Vorgänger geplant und begonnen worden.

Ein klar formuliertes Programm für den Kirchenbau hatte Bischof Flensburg. Zielbewußt arbeitete er in den Gemeinden für neue große Gotteshäuser obwohl die Bevölkerungsentwicklung in den letzten Jahrzehnten des Jahrhunderts eine andere Richtung einschlug (eine Zunahme ist in dieser Zeit nur in Industrieorten und Städten zu verzeichnen, die Einwohnerzahl der Dörfer nahm nun langsam ab). Die rein symbolische Bedeutung des Gotteshauses war nun so stark, daß die praktischen Bedürfnisse nicht mehr ausschlaggebend waren.

Die Stellungnahme der Gemeinden – für oder gegen den Bau einer neuen Kirche – wird im 5 Kapitel der Dissertation untersucht. Zehn Fallstudien schildern die Diskussionen und die komplizierten Phasen der Beschlußfassung in verschiedenen Typen von Gemeinden. Die Voraussetzungen für den Bau einer neuen Kirche waren natürlich sehr unterschiedlich. In dem armen Kirchspiel Hörröd

zum Beispiel errichtete man 1859 nach jahrzehntelangem Sparen ein sehr einfaches, billiges Gotteshaus. Die ganze Gemeinde arbeitete aktiv am Bau mit. Die auffällige romanische Kirche wurde abgerissen. – In der reichen Gemeinde Asmundtorp ermöglichte die wohlgefüllte Kirchenkasse im Jahre 1897 den Bau eines prachtvollen Gotteshauses im voll entwickelten neugotischen Stil. Bekannte Architekten und Fachleute aller Art waren für die Pläne und die Ausführung verantwortlich. Die mittelalterliche Kirche wurde abgerissen obwohl sie groß und wohlgepflegt war. In den 40er Jahren war sie von C G Brunius gründlich renoviert und erweitert worden.

Die Baupläne führten in den Gemeinden oft zu Uneinigkeit und Prozessen, die in manchen Fällen jahrelang in allen Instanzen geführt wurden. Man sollte meinen, daß diese Zwistigkeiten Kämpfe um die ehrwürdigen, geliebten Kirchengebäude der Väter gewesen sein müssen. Das war aber keineswegs der Fall. Prinzipiell hatte man nichts gegen den Abriß eines alten Gebäudes. Daß eine neue, moderne Kirche ihre Bestimmung besser erfüllte als eine alte, war zu dieser Zeit eine Selbstverständlichkeit. Uneinigkeit entstand dagegen oft um den Bauplatz, die Finanzierung oder den Zeitpunkt für das Bauunternehmen. In vielen Gemeinden verflossen, meist aus finanziellen Gründen, 25–30 Jahre zwischen den ersten Erwägungen und Plänen und der Einweihung der Kirche. Oft wurde überhaupt nichts aus dem Bau, obwohl man sich immer wieder für eine neue Kirche aussprach. Ganz besondere Verhältnisse herrschten natürlich in den Patronatspfarren (z B Svalöv, Fulltofta, Västra Sallerup). Oft weigerte sich der Gutsherr den Bauern die erforderliche neue Kirche zu bauen, obwohl er gesetzlich dazu verpflichtet war. Konflikte zwischen verschiedenen Bevölkerungsgruppen entstanden oft in Kirchspielen, die in der 2. Hälfte des Jahrhunderts von der Industrialisierung berührt wurden (z B Västra Sallerup/Eslöv und Hyllie/ Limhamn).

Die Erwägungen die allmählich zum Bau des neugotischen Gotteshauses führten, spiegeln in allen Typen von Gemeinden den komplizierten Umwandlungsprozess der das 19. Jahrhundert auf allen Gebieten kennzeichnet. Überall handelte es sich um die Auseinandersetzung zwischen Tradition und Entwicklung.

Das 6 Kapitel der Arbeit ist den neuen Kirchen gewidmet. Drei für die neugotische Baukunst wichtige „Manifeste“ werden untersucht, nämlich Texte von Brunius (1861), Sjögren (1870) und Zettervall (1887). Alle Drei machen deutlich, wie sehr die schwedische Baubewegung des 19. Jahrhunderts der Entwicklung in Deutschland verpflichtet war. Besonders stark war die Anlehnung an deutsche Vorbilder im Bistum Lund, wo die Vertreter der Hochkirchlichkeit von der deutschen Theologie (Schleiermacher, Harnack, Löhe, Kliefoth u a) geprägt waren. Die Anweisungen, die Sjögren und Zettervall für den evangelischen Kirchenbau gaben, sind zum Teil wörtliche Übersetzungen des Eisenach-Regulatives von 1861. Die aktuelle deutsche Kirchenbauliteratur wird ausdrücklich zitiert und empfohlen (Z B die Arbeiten von Jaehn, Lübke und Heideloff).

Nur in wenigen Gemeinden konnte der neugotische Kirchenbau so ausgeführt werden, wie es sich Bischöfe und Architekten erträumten. Bis ins dritte Viertel des Jahrhunderts wurden die meisten Kirchen in traditioneller Technik aus Feldsteinen gebaut und außen und innen verputzt. Solange die Dorfbewohner beim Bau mit Fuhren und Tagewerken mithalfen, war die alte Bauweise die billigste. Erst nach 1880 wurde der moderne Ziegelbau, versehen mit allen Attributen des neugotischen Stils, die gegebene Form für die neuen Kirchen in Skåne. Bewundertes Hauptmonument war die Allerheiligenkirche in Lund, entworfen von Helgo Zettervall, dem führenden Architekten der Zeit. Sie wurde 1891 eingeweiht. Rein neugotische Kirchen wurden besonders in der südschänischen Landschaft Söderslätt errichtet (zwischen 1880 und 1910 ca 20 Kirchen).

In diesen Bauten bediente man sich der modernen Technik. Maschinengeschlagene Ziegel, Gußeisen und gegossene Zementornamente tragen bestimmend zum ästhetischen Ausdruck der Bauwerke bei. Die vom industriellen Prozeß geprägte Schärfe und Exaktheit der Formen kam dem Streben des modernen Menschen nach Vollendung und ebenmäßiger Schönheit entgegen.

Indessen fanden gewisse Kulturpersönlichkeiten den neugotischen Stil schon in den 90er Jahren banal und langweilig. Der Dichter Verner von Heidenstam eröffnete 1893 die Debatte um die Stilbauten und Stilrestaurierungen in seiner Schrift *Modern Barbarism*. Die vielen Kirchenabrisse wurden bald offen kritisiert und tief bedauert. Für die nationalromantisch Orientierten waren die alten Gebäude bedeutungsvolle, stimmungsvolle Zeugen der Vergangenheit. Man suchte nun lebende Geschichte. Die historisierenden Stilarten wurden als tote Produkte einer in den Akademien verführten Architektengeneration abgetan und verhöhnt.

Bis gegen 1910 wurden in Skåne neugotische Kirchen gebaut. Die Gemeinden, die jahrzehntlang für neue Gotteshäuser gespart hatten und oft schon Zeichnungen und die staatliche Baugenehmigung besaßen, waren nicht gleich gewillt, sich dem neuen Kulturtrend zu unterwerfen. Kulturhistoriker und junge Architekten kämpften für die romanischen Dorfkirchen, die immer noch bedroht waren.

Auch von kirchlichen Seite her wurden nun die Werte der mittelalterlichen Baukunst entdeckt. „Die Kirche der Väter“ zeugte von der Macht des christlichen Glaubens. Man erlebte die Frömmigkeit der Vorfahren wie einen warmen Atem in dem alten Gemäuer. Dieser Atem beseelte in den ersten Dezennien des neuen Jahrhunderts die junge Generation der schwedischen Volkskirche.

Schlußwort. Die Kirchenbauten der Provinz Skåne waren um 1900 fast alle vom Geist des 19. Jahrhunderts geprägt. Zur Zeit der Bodenreform war die Dorfkirche noch selbstverständlicher Lebensraum für die Einwohner der Ortschaften. Die unbefangene, ganzheitliche Frömmigkeit war in die bäuerliche Kultur verwebt. Weltliches und Geistliches gingen in allen Lebensbereichen ineinander über. Dementsprechend prägte das profane Leben auch das Kirchengebäude.

Die lundensischen Bischöfe forderten im Laufe des Jahrhunderts in der Sphäre des Gotteshauses immer mehr Würdigkeit, Ordnung und „reine Kirchlichkeit“. Die Architekten erfüllten die Wünsche der Theologen mit dem „reinen Kirchenstil“, das heißt mit der neugotischen Baukunst.

Um 1900 waren die Kirchen wohlgeordnete Gotteshäuser in denen der moderne Mensch am Sonntag seinen religiösen Bedürfnissen in passender Weise nachkommen konnte. Gerade in der Gesellschaft des späten 19. Jahrhunderts, die dem Prozeß der Säkularisierung ausgesetzt war, wurde der Wert der religiösen Stimmung und Erbauung bewußt betont. Gleichzeitig nahm der Kirchenbesucher mehr und mehr die Rolle eines Betrachters an. Er verhielt sich dem Kirchengebäude gegenüber mehr oder weniger bewußt ästhetisch. Die kirchliche Sitte, die die Dorfgemeinschaft als Ganzes umfaßt hatte, war längst aufgelöst. Der sonntägliche Gottesdienstbesuch wurde zum Ritual des Einzelnen. Dort wo der soziale Status nicht mehr vom religiösen Verhalten abhängig war, verlor

auch der Kirchgang immer mehr an Bedeutung.

Nach der Jahrhundertwende ließ die Anziehungskraft der neuen Gotteshäuser schnell nach. Vereine und Interessengemeinschaften aller Art lockten mit neuen Gemeinschaftsformen und Möglichkeiten zur Persönlichkeitsentwicklung.

Der Kampf um die Seele des modernen Menschen wurde nicht von der Staatskirche gewonnen. Vielmehr haben die Theologen des 19. Jahrhunderts aktiv dazu beigetragen, den Gegensatz zwischen Kirche und Welt bewußt zu machen und zu vertiefen. Die Säkularisierung wurde dadurch eher beschleunigt als gehemmt. Die neugotischen Kirchen, deren Bau praktisch unumgänglich und theologisch folgerichtig war, standen schon kurz nach ihrer Entstehung wie Denkmäler über getäuschte Hoffnungen. In der geschichtlichen Perspektive verkörpern die Bauwerke jedoch in erster Linie den Geist des 19. Jahrhunderts. In den neugotischen Formen manifestiert sich nicht nur der Historismus sondern vor allem Vernunft, Ordnungssinn und Entwicklungsglaube.

Utdrag ur 1822 års visitationsanvisning, publicerad som *Circulaire* Nr 233, 22/12 1821.

Anvisning för Herrar Contracts-Prostar i Lunds Vällofliga Stift, rörande de ämnen, som vid Visitationer i Församlingarne böra föredragas och efterfrågas:

Om Kyrkorne.

§. 8. Är Kyrkans ålder bekand eller af hvem den blifvit bygd? är den belägen inom byen? på hvad afstånd från hus? är den brandförsäkrad? hvad längd och bredd har den? äro derå flere dörrar? Finnes Sacristia? i annat fall, hvarest förrättas enskild skrift? är Kyrkan försedd med Torn? eller Klockstapel och om denne är i godt stånd? huru många Klockor? äro de oskadade? finnes å dem någon inscription? äro i Kyrkan Epitaphier eller större gravvårdar? Är Orgel uppförd? på hvars bekostnad? är den brukbar? Har någon nybyggnad eller betydande reparation skedt sedan sista Prestmöte? äro Altar-prydnaderne och Mässe-skruden i godt stånd?

Om den allmänna Gudstjensten, Nattvards-gång och Barndop m. m.

§. 13. Ådagalägga Församlingens invånare med flitig och ordentlig Kyrko-gång sin vördnad för Gud och offentlig Gudstjenst? Synes böjelsen att flitigt bivista den samma af eller tilltaga? Inställa de sig i god tid och afbida Gudstjenstens slut? äro de någorlunda enhälligt tillstädes vid Passions-predikningar? är upprättad förteckning på Stol-ställen i Kyrkan, eller så kallad Bänk-längd?

Om fattig-försörjning, sjukvård och begravning.

§. 29. Ske begravningar i kyrkan? äro derstädes ännu bibehållna öppna grafvar? på hvad sätt äro de öfvertäktade till förekommande af osunda ångers spridande i kyrkan? äro några särskilda graf-chor uti eller bredvid kyrkan? af hvem underhållas de? finnes i Sochnen enskilda graf-ställen behörigen invigde? när har det skedt? har någon ny allmän begravningsplats blifvit utsedd, eller tagen i bruk? Betales ringning vid begravningar? efter hvilka grunder? aflämnas till Domare förteckning på timade dödsfall?

Om Kyrkan, Kyrkogårds-muren och Begravnings-platsen.

§. 42. Är Kyrkan tillräckligen ljus och rymlig? är läktare-byggnaden, der sådan är uppförd, säker? fordrar Kyrkan snart någon betydlig reparation? hålles derå syn 2:ne gånger om året? äro någre öfverflödige byggnader eller äldre grafchor Kyrkan till mehn? underskrifves förteckningen på Kyrkans tillfällige inkomster å Sochnstämman? uttages böter till Kyrkan genom arbete och hvari består det? utgöra Husmän och Inhyses-hjon dagsvärken vid Kyrkobyggnad eller reparationer? Huru förrättas Håf-berningen eller upptages Collecter genom framsatta bäcken? hvilket anses för Kyrkan förmanligast? är något, att erindra i afseende på dem, som innehafva Kyrkans jordar och lägenheter? När anställles sist Syn å desse egenomar, och å de derå uppförde byggnader till förekommande af vanvård?

§. 43. Huru underhålles Kyrkogårds-muren? är den fördeld på Sochnens hemmantal, eller repareras den gementsamt antingen af samtelige åboerne eller för Kyrkans räkning? är den uppförd af murbruk, eller så kallad kall mur? hvarmed är den täkd? är den i godt stånd? är begravningsplatsen tillräcklig? kan den utvidgas? eller är tillfälle, att utom byen förflytta den samma? är den fördeld, eller begraves i hvarf? Hvem tillses, att grafvar äro nog djupe? huru nära Kyrkan få grafvar öppnas? är å Kyrkogården eller begravnings-platsen träd-plantering? — Der begravnings-platsen blifvit utflyttad, är den väl och prydligt inhägnad? — Har under de senare åren någon afliden blifvit dömd, att ej hederligen begrafvas? har någon nyligen för brott lidit dödsstraff?

Om Sochn-Stämmor, Kyrko-Råd och hvad vidare rörer god ordning?

§. 44. Pålyses Sochnstämman 8 eller 14 dagar för än den hålles? och blifva ämnen, hvarom de anställas, i Kungörelsen utsatta? uppläses Protocollet, innan det underskrifves? Då beslutet angår Församlingens gemensamma angelägenheter, kungöres det från Predikstolen med underrättelse för den missnöjde att begära hänvisning? / . . . /

§. 45. Äro Ordningsmän i Sochnen tillsatte? fullgöra de sin skyldighet? äro de tillstädes vid ungdomens tillätne samlingar? förefalla sådane ofta? inträffa dervid oordningar så väl i afseende på tiden då de anställas, som sättet, till exempel genom svalg och dryckenskap,

eller andra oanständiga nöjen och tids-fördrif? Synes otuktslasten af- eller tilltaga? Flytta Fästehjon tillsammans före vigslen? äro större gästebud vid allmogens enskilda högtidligheter bruklige? fortfara de flere dagar? eller är någon öfverenskommelse träffad om inskränkning deruti? Lossas skott vid sådane tillfällen? — Äro krogar nära Kyrkan? hålla vederbörande tillsyn å krogar och näringsställen till förekommande af skadlig verkan på sedligheten? äro någre vidskeppelser rådande ibland allmogen?

Sedan desse frågor blifvit besvarade och svaren i Protocollet intagne, samt något vidare icke är, att anföra, slutas sammanträdet efter Församlingen af Visitator meddelte tjenlige erindringar och uppmuntringar.

Lund den 22 December 1821.

VILHELM FAXE.

Bilaga II

Vilhelm Flensburg:

”Tal vid invigning af Svalöfs kyrka den 28 Juli 1878

Text: 1 Mos B 28:16–17.

16. Då nu Jacob vaknade upp af sin sömn, sade han: visserligen är Herren i detta rum; och jag visste det icke.

17. Och han fruktade sig och sade: detta måste vara ett heligt rum, ty här bor visserligen Gud och här är himmels port.

... Vi hafva erinrat om denna tilldragelse från den heliga historiens första tid, enär hvad patriarken Jacob företog sig väsendtligen är detsamma, som också vi här hafva företagit oss och idag vilja fullborda. Patriarken tog stenen, emot hvilken han lutat sitt huvud och från hvilken han skådat den himmelska synen, reste honom upp till en vård, kallade det rummet Beth-El och sade: denne stenen, som jag upprest hafver till en vård, skall varda ett Guds hus. Så hafva och hit till detta rum stenar blifvit sammanförda och hopfogade till en byggnad, hvilken reser sig såsom en vård, en minnesbyggnad mitt i denna församling. Och då vi idag kommit tillhoppa för att tacka och bedja; så är grundkänslan i vår tacksamhet glädjen däröfver, att Herren, alla hinder och svårigheter oaktadt, dock slutligen låtit denna byggnad komma till stånd; och så är grundtanken i vår bön det ödmjuka begär, att Herren nu och själf ville lägga sitt ja och amen till vårt ord, då vi idag kalla detta rummet Beth-El och säga: stenarne, som vi upprest och hopfogat hafva till en vård i församlingen, de skola varda till ett Guds hus för henne.

... Har nu patriarken vid en långt ringare och mera inskränkt gudomlig uppenbarelse känt sitt hjerta uppfyllas af vördnad och tacksamhet, har dervid strax hos honom den tanken kunnat uppstå att bygga ett hus, ett tempel, i hvilket han på ett särskildt sätt finge tillbedja Herren; så borde detta långt mera vara förhållandet ibland oss, som lefva i den fulländade, i den christna uppenbarelsens ljus och klarhet och under inflytandet af all den nådens och salighetens rikedom, som denna uppenbarelse erbjuder. Och prisad vare Herren därför; vi behöfva fuller icke klaga att hogen till att bygga honom tempel i den christna församlingen utslocknat. Särskildt i den krets och nejd, der vi själfva lefva, se vi det ena Herrens hus resa sig ganska nära invid det andra; och likaledes se vi mycket ofta, särskildt i den sednaste tiden, att ur gruset af ett föråldradt och sammansjunkande tempel ett nytt uppstår i skön och herrlig gestalt. Det se vi nu också idag i denna församling. På den plats, der vi nu befinna oss, stod fordom en byggnad, låg och trång, mörk och förfallen, hvilken sedan länge synts föga värdig att tjena till ett Herrens hus och till ett rum för hans tillbedjan i ande och sanning. Genom långvarig och oförtröttad sträfvan ifrån församlingens sida har det slutligen lyckats henne att få utbyta den gamla och förfallna byggnaden mot den nya, ljusa och herrliga, till hvilken hon idag i sitt hjertas ödmjuka fröjd och glädje har uppgått. En sådan förändring i församlingens lif inträffar visserligen icke utan att Herren dermed har sin särskilda afsigt. Det som Herrens Ande dermed afser är att församlingen må komma till ett klarare medvetande om hvad uti templet är henne gifvet och i följd deraf också (?fördjupas?) i kärleken till detsamma. Men huru förhåller det sig i församlingen och bland hennes särskilda medlemmar med detta medvetande och med denna kärlek?

... Gälla icke än i dag ganska ofta de orden: visserligen är Herren i detta rum, i detta tempel och de (?vetat?) icke? Först och främst måste detta sägas om de menniskor som i själfva verket icke vilja tjena Herren på något rum eller i någon tid. De vilja allena tjena denna verdens makter och sträfva efter uppnåendet af det timliga lifvets ändamål. De vilja framförallt tjena sin egen timliga lycka och mena sig alls icke behöfva se till annat än att beförda sina egna jordiska förmåner. Och enär de sålunda ytterst icke vilja tjena Herren utan endast sig själfva och världen, så uppgifva de såsom skäl, för sitt uteblifvande från templet, att de icke veta, att Herren der på ett särskildt sätt skulle vara tillstädes, då han ju öfverallt och när som helst är förhanden; och slutet af allt detta ursäktande blifva då, såsom vi ganska väl veta, att sådana menniskor aldrig söka eller finna Herren vare sig på det ena rummet eller det andra, vare sig i den ena tiden eller den andra. Men utom de nämnda har särskilt i våra dagar en klass af menniskor framträtt, om hvilka de likaledes, ehuru på ett annat sätt gäller, att änskönt Herren visserligen är i detta rummet, så veta de det icke eller vilja icke veta det. De behjerta med skäl sanningen deraf, att Herren skall tillbedjas annorstädes än i templet, att han jemväl skall tillbedjas i lönnkammaren, i det enskilda hemmet, vid de andliga sammankomsterna af dem, som särskildt äro i tro och kärlek med hvarandra förenade. Men denna sanning missförstå och förvrida de derhän, att det hos dem uppkommer en likgiltighet, om icke ett förakt för templet och dess gudstjänst, ehuru just den kyrkliga andakten skulle vara den källa, ur hvilken all andakt i det enskilda lifvet hemtar sin kraft och sin helse ...

Hvad vill det säga, att templet är ett heligt rum, der Gud visserligen bor? Är icke templet ett timligt rum såsom hvarje annat? Höra vi icke, särskildt i våra dagar, det ena eller andra andliga partiet yttra sig med likgiltighet och förakt om templet? Höra vi dem icke säga, att det ej är något annat än en helt vanlig stenbyggnad, som på dem utöfvar ett kallt och dystert intryck, och att de finna det långt angenämare och behagligare i den enskilda vänkretsen än mitt i församlingen, som kommit tillhoppa för att tillbedja Herren i hans tempel? Och om vi än icke vilja lyssna till eller bifalla ett sådant tal, så måste vi dock icke instämma i Salomos bekanta ord, då han invigde Jerusalems tempel: menar du ock att Gud bor på jorden. Si himlen och alla himlars himlar kunna icke rymma dig, huru skulle då detta huset göra det, som jag dig byggt hafver? Ja visserligen vete och besinne vi, att Gud icke inneslutes af det enskilda rummet, enär han är den oändlige och omätlige. Visserligen vet vi, att Gud icke kräfer templet, enär han kräfer intet af allt det som är i himlarna och på jorden. Men det veta vi ock, ty det bestyrker all erfarenhet och all historia, så långt tillbaka vi än gå, att om än icke Gud kräfer templet, så kräfer menniskan det. Skall icke det mensklige sinnet i andligt hänseende fladdra omkring i ändlös osäkerhet och tvifvelaktighet, sökande Gud öfverallt och dock finnande honom ingestädes, så måste det blifva till en sanning hvad Herren själf lofvat, då det heter: på hvad rum jag (1 ord oläs) mitt namns åminnelse, der vill jag komma till dig och välsigna dig. Herren själf måste i sin eviga kärlek nedlåta sig till den ändliga och begränsade mensklige anden. Han, den oändlige och öfver alla rum upphöjde, måste sänka sig ned till att vara i det enskilda rummet, på det att den mensklige anden, om han än ingestädes eljest förmår att finna och se Herren, dock här skall kunna skåda hans anletes ljus och förnimma hans saliga närvaro. Ett sådant rum är

templet, och därför är templet ett heligt rum.

Templet är ett heligt rum; det är jemväl i enlighet dermed anlagdt och uppfördt. Vid alla andra menckliga byggnader fråga vi alltid efter ett timligt ändamål, en timlig nytta och fördel, som dermed är afsedd; templet ensamt har intet sådant ändamål. Det vill icke gifva ett uttryck, gifva form och gestalt åt någon af det jordiska lifvets många tankar och ändamål; det vill mitt i tiden förkroppsliga och uppenbara tanken på evigheten der det ligger mitt i församlingen såsom staden på berget, vill det hos enhvar, hvars blickar deraf tilldragas, uppväcka tanken på evighetens heliga allvar, framkalla erinran om dess milda frid och salighet. Resande sig i höjden och med den korsprydda spiran visande mot himlen vill det mitt under den jordiska diktan och trakten erinna enhvar, att man icke blott har att tjena ett timligt hvärf, huru viktigt detta än må synas honom sjelf och andra, utan framförallt har att dana och bereda sig för det högre lif, för den innerliga gemenskap med Gud i vår frelsare Jesus Christus, som är honom förvarat efter det närvarande lifvets slut. Genom sin blotta yttre tillvaro, genom sin blotta form och gestalt är sålunda templet egnadt att för enhvar, nära nog ehvad han det vill eller ej, vara ett evighetsminne på jorden; är det egnadt att hos oss alla, hvilka här på jorden äro såsom främlingar och gäster, uppväcka längtan efter det rätta, efter det himmelska fäderneslandet. Och denna templets form och gestalt genom hvilken evighetslängtan uppväckes, evighetstankarna framkallas, den är icke uppfunnen af den naturliga tanken eller danad af den naturliga konstskickligheten. Det är icke denna verdens anda, huru uppfinningsrik och konstfärdig den än må vara, utan det är Herrens egen heliga ande, i församlingen närvarande, som lärt den christna menigheten att bygga Herran om värdiga tempel, att bygga dessa tempel, som hvarje gång vi anblicka dem, framkallar evighetsminnet i vår själ. Liksom fordom Herren kallade Moses, sin tjenare, till sig på berget och der i klara sköna syner visade honom bilden af den helgedom, han bland det gammaltestamentliga förbundsfolket slulle upprätta; så har och Herrens heliga Ande ingifvit det nytestamentliga förbudsfolket, ingifvit den christna församlingen bilden af det christna templet; och sedan denna förebild en gång blifvit församlingen gifven och i dess sinne inpräglad, har den och alltjemt väsendtligen blifvit följd och följes än idag. Men förhåller det sig på sätt, som vi antyd; så kunna vi väl äfven af denna anledning säga, att templet ehuru en af menniskohänder uppförd byggnad, dock är ett heligt rum och en helig byggnad. Vi kunna väl säga, att ehuru templet, såsom det stundom nästan föraktligt säges, endast är en byggnad af sten, så är det dock en byggnad, i hvilken sjelfva stenarna ropa och tilltala oss, i hvilken sjelfva stenarna forma sig till en lofsång, som starka vingar uppflyter hvarje tillgängligt sinne från jorden till himlen. Och såsom vi vid den blotta yttre anblicken af templet nödgas bekänna och säga: detta måste vara ett heligt rum och här bor visserligen Gud; så går det oss visserligen icke annorlunda, när vi träda in i det tempel, som blifvit oss förunnadt. Ty tänka vi dervid vårt lif igenom ifrån dess första begynnelse till dess sista slut, så finna vi det (1 ord oläsl) af idel heliga minnen och heliga förhållanden. Ty här inne i templet möter oss döpelsefonten med lifsens bad, i hvilket vår naturliga menniska blifvit christnadt och född på nytt till ett evigt lif, och hvarvid vi blifvit iklädda Christi rättfärdighets klädnad, att vi skulle den bevara ren och obefläckad hela vårt lif igenom. Här är det heliga rum, ifrån hvilket Guds ord skall förkunnas rent och klart, kraftigt och inträngande. Här äro de många platser, ifrån hvilka ordet skall höras och anammas och användas till näring för det andliga lifvet, att det icke må förtvina och utskockna under timlighetens och verdens många förderliga inflytelser. Här innerst i templet, i dess allraheligaste, är altaret, till hvilket Herren kallar folkskarorna för att i helig vördnad knäböja och anamma hans dyra och heliga lekamen och blod, samt sålunda införas i den möjligen djupaste och innerligaste tros- och kärleksgemenskap med honom. Och

slutligen är templet, der de nämnda heliga föremålen möta oss, rundt kring omgifvet af den invigda grafgården, der de många hvila sina (1 ord oläsl) i kyrkans skygd och der uppståndelsens och det eviga lifvets förhoppningar sväfva öfver förgängelsens och dödens många minnesmärken.

Men alla dessa templets heliga krafter äro under lifvets söckendagar väsendtligen bundna och inneslutna i (1 ord oläsl) och det yttre (1 ord oläsl). Först på de heliga dagarna, då församlingen kommer tillhopa för att tjena, tillbedja och lofva Herren blifva de frigjorda och träda i verksamhet. Och då gäller det och i högsta och egentligaste mening, att templet är ett heligt rum, där Gud visserligen bor. Ty Gud är uppenbarad för oss i vår Herre Jesus Christus i hvars försonande och frälsande lif på jorden han framställt och gifvit tillkänna sitt hjertelag emot oss och det eviga ändamål, som han med oss afser. Och de högtider, hvilka vi i templet fira till vår Herres Jesu Christi ära och till vår egen bekräftelse i hans samfund; de afse icke hvad som engång skett och varit, utan det som förblifver och ständigt är närvarande. Med anledning deraf kunna vi då och säga att Gud i Christo Jesu nåd är tillstådes, att Christi frälsande lif på jorden i sanning och verklighet återuprepas i templet vid menighetens sammankomster på de heliga dagar och högtider. Vi kunna säga: här är Bethlehem med den nyfödde frälsaren; måtte blott och de blifva många, som herdarna lika, låta af hans fridsbud föra sig till krubban, der han hvilar. Här är det Bethanien, der Herren så gerna dvaldes; måtte ock de blifva många, som i det rätta Mariasinet sätta sig vid hans fötter, lyssna till hans ord och utvälja den bästa delen. Här är Gethsemane; här skola hans lärjungar lära sig af honom att vaka och bedja och kämpa och lida. Här är Golgatha; här skola de församlade åskåda den korstfäste och blödande frälsaren (1 ord oläsl) i ångerns förkrosselse, men ock i salighetens aning och hopp. Här inbryter påskdagens morgon, på hvilken han, som öfvervunnit helvetet och döden bringar de hopplösa en (1 ord oläsl) tröst. Här är det Emmaus, der Herren upplåter skrifterna för de brinnande hjertan, bryter de hungriga lifsens bröd och på ett allt klarare och ljufvigare sätt gifver sig tillkänna för de sina; måtte blott ock de blifva många, som icke förtrötts att bedja; blif när oss, o Herre, ty det lider emot aftonen, emot aftonen af lefnadens dag, emot aftonen i ditt rike på jorden.

Men säga vi nu i anledning af allt detta, att här i templet är ett heligt rum, der Gud visserligen bor; så säga vi slutligen jemväl med patriarken, att här är himmelens port.

...

Så måtte då denna församlings medlemmar, som idag hafva uppgått i sitt nya tempel, rätt besinna allt detta, rätt besinna hvad uti templet är dem af Herran gifvit och rätt tillägna sig alla nådens och det eviga lifvets rikedomar som här varda dem erbjudna. Mätte de, medan dagarna komma och flyckta, allt mera och allt oftare tänka tillbaka på de allvarliga samvetssamningar, de här hafva erfarit, på den tröst och vederqvickelse, hvarmed Herren här hugnat dem, på den heliga kraft, med hvilken han i sin helige ande velat genomtränga deras hjertan och vilja. Mätte de införa dessa nådens och välsignelsens krafter i sina enskilda hem, i sin jordiska verksamhet och kallelse, så att hela deras lif och all deras gerning mer och mer förändras i enlighet med förebilden af den Herre och frälsare, med hvilken de i templet hafva umgått och som de i templet hafva tillbedit, tackat och lofvat. Och måtte de så slutligen i följd af allt detta med en mer och mer stegrad visshet och öfvertygelse kunna om sitt tempel säga och bekänna; Här måste dock vara ett heligt rum, ty här bor visserligen Gud och här är porten till himmelen. Amen."

(Efter manuskriptet i V Flensburgska samlingen 3b: *Tal vid kyrkoinvigningar 1866–1886*. LUB)

- 1 Siffrorna är hämtade ur *Historisk statistik för Sverige I*, 1955. Se även Johannesson 1977, s 273.
- 2 Sommarin 1935, s 109 ff, Hellspong/Löfgren 1977, s 27 f.
- 3 De olika uppfattningarna om proletariseringens orsaker diskuteras ingående i Wingren 1977, s 17 ff.
- 4 Befolkningsstatistiska tabeller för Billeberga församling 1750–1855, Billeberga kyrkoarkiv, LLA.
- 5 Åkerman, J, *Försök till Beskrifning öfwer Hellestads pastorat*, 1828.
- 6 De befolkningsstatistiska tabellerna är framförallt för decennierna närmast efter skiftet ett bräckligt källmaterial. Kyrkoherdens bedömning av församlingsbornas status och förhållanden är en osäkerhetsfaktor framförallt när det gäller de lägre skikten där varken mantalssättning eller tiondelängder kunde tjäna som utgångspunkt. Gränserna mellan jordtorpare, statorpare, nybyggare och backstuguhjon var mycket flytande. Ifråga om hushållens ställning var gränsdragningen mellan "behållne", "fattige" och "utfattige" givetvis också baserad på ett subjektivt ställningstagande. Fr o m 1825 används ett nytt formulär där hushållen sammanförs i tre grupper: 1 "hushåll som af egna tillgångar äga mer än hvad till deras försörjande erfordras". 2 "hushåll som kunna af egna tillgångar sig försörja". 3 "hushåll som icke kunna försörja sig utan andras gåfvor och understöd." Det finns skäl att anta att många av de hushåll som nu antecknas i grupp 2 var att betrakta som "fattiga" enligt den tidigare uppdelningen.
- 7 Efter *Handlingar rörande prästmötet* 1876 resp 1882:

Uppgift om förhållandet med folkmängden den 31 December 1875.

Församlingens namn.	Församlingens folk- mängd den 31 December 1875.	Folkmängden sedan samma dag 1869	
		Ökad med	Minskad med
11. Rönnebergs Contract.			
Landskrona	8 235	1 471	...
Asmundtorp	1 555	74	...
Tofta	577	11	...
Wadensjö	286	5	...
Örja	548	30	...
Herslöf	1 628	72	...
Säby	406	14	...
Billeberga	1 655	124	...
Tirup	694	29	...
Norra Svalöf	1 170	33	...
Kjells Nöbbelöf	552	11	...
Felestad	269	...	12
Qvistofta	1 504	...	31
Glumslöf	915	...	12
S:t Ibb	790	40	...

Uppgift om förhållandet med folkmängden den 31 December 1882.

Församlingens namn.	Församlingens folk- mängd den 31 December 1882.	Folkmängden sedan samma dag 1875	
		Ökad med	Minskad med
11. Rönnebergs Contract.			
Landskrona	9 427	1 102	...
Asmundtorp	1 481	...	74
Tofta	506	...	71
Wadensjö	280	...	6
Örja	507	...	41
Herslöf	1 549	...	79
Säby	378	...	28
Billeberga	1 608	...	47
Tirup	653	...	41
Norra Svalöf	1 150	...	20
Kjells Nöbbelöf	521	...	31
Felestad	239	...	30
Qvistofta	1 413	...	91
Glumslöf	917	2	...
S:t Ibb	856	66	...

- 8 Montgomery 1947, s 42. Att den täta bebyggelsen i byarna medförde sanitära olägenheter framgår ofta direkt av handlingarna t ex av en ämbetsberättelse från år 1828 i Svalöv där det heter att smittosamma sjukdomar har avtagit efter enskiftet. Se Forslid 1967, s 134.
- 9 Dahl 1942, s 179 ff.
- 10 Åberg 1979, s 76 ff.
- 11 Jämför t ex Montgomery 1947, s 42 ff och Werne 1980, s 206 ff. En diskussion om skiftets betydelse fördes bl a i *Ekonomisk tidskrift* 1945–1946.
- 12 Nicolovius ger i sin bok *Folklivet i Skytts härad*, 1847, en beskrivning av den skånska slätten före och efter enskiftet: "Om man en sommar dag steg upp på en ättekulle ... såg man gråa byar med ett och annat träd i de små kålhagarna ligga på $\frac{1}{8}$ eller $\frac{1}{4}$ mils avstånd från varandra. Mellanstånden utgjordes av flacka fält, där aldrig något träd skymde utsikten, om ej enstaka pilar, som här och där stodo upp ur de enkla jordvallar, som avskilde vångarna. På den trädande vången betade en mängd smärre hästar och ett i proportion därtill ringa antal fäkreatur av mindre god ras och en del grovulliga får. På de sidländare ställena voro stora kärr, där man skördade på tuvorna en ringa skörd av grovt gräs och där vattnet stod fredat från alla bemödanden att dika bort det, emedan dikningskonsten var ännu bland bönderna en okänd konst." – Efter skiftet ser han "snygga vitmenade bondgårdar ... ligga tätt strödda på de rika grönskande fälten. Endast här och där ser man något tjudrat kreatur, och det merendels av god ras. Åkerbruket har nu stigit

- så högt, att bönderna äro i stånd att föda sina kreatur inne året om. Där man förr såg stora kärr, där vaja nu de härligaste skördar, och allt bevittnar, att landet är bebott av ett i ekonomiskt hänseende mycket lyckligt folk". (citerat efter utgåva Lund 1954 s 19 f.)
- 13 Åberg 1979, s 82. Siffrorna är omdiskuterade p g a statistikens bristfälligheter. Gränserna mellan mindre gårdar, torp och husmanstomter är inte klart definierbara.
 - 14 Utdrag ur enskiftesprotokollet för Hällstorps by, Billeberga socken, 21/9 1807 i avskrift 18/3 1834. Billeberga kyrkoarkiv i LLA.
 - 15 Pleijel 1939, s 142 ff.
 - 16 Johansson 1937, s 193 ff.
 - 17 1817 års *Förordning Om Sockenstämmor och Kyrkoråd*.
 - 18 Johansson 1937, s 57 f.
 - 19 1843 års *Förordning om Sockenstämmor i Riket*, § 13.
 - 20 bisk vis handl Höör och Munkarp 9/5 1863.
bisk vis handl Norra Åkarp och Vittsjö 28/5 1863.
 - 21 Thulin, *Om mantal II*, s 144 f.
 - 22 Thulin, *Om mantal II*, s 145.
 - 23 1843 års förordning, § 10.
 - 24 1871 utgjordes 82,37 % av Malmöhus läns hela fyrktal av jordbruksfyrkar. Endast 17,63 % var påförda andra beskattningsföremål. 13,20 % av länets hela folkmängd var då röstberättigade. Se *Bidrag till Sveriges officiella statistik*, R, 1872–87.
 - 25 *Sv R L, Byggningsbalken* 26 kap § 1.
Förordn 4/11 1876.
Lag angående byggnad och underhåll af kyrka ... 12/6 1885.
 - 26 Thulin, *Om mantal II*, s 147.
 - 27 se Thulins invecklade redogörelse för mantalsbegreppets uppkomst och innebörd i olika landskap. I 1671 års instruktion för jordrevningen i Skåne anges att ett mantal med god jordmån i slättbygd skulle motsvaras av ett utsäde av 16 tunnor råg eller korn, 10 tunnor havre och 20 lass sommarhö. Thulin, *Om mantal II*, s 43.
 - 28 Betecknande nog ersätts under denna tid också de gamla ämnes- och ändamålsrelaterade längd-, yt- och rymdmått av schablonmått enligt decimalsystemet.
 - 29 Det hände emellertid också att vissa församlingar redan tidigt träffade överenskomelser om vissa naturavgifters omvandling i pengar. Så bestämde t ex Östra Hoby församling år 1835 pastoralerna för 50 år framåt, – kvicktiondet, påskmaten m m preciserades i pengar. Sockenstämmoprotokoll 8/2 1835, stadfäst i Kungl resolution 7/10 1835.
 - 30 T ex i Västra Sallerup och Hyllie.
 - 31 I ämbetsberättelsen vid prästmötet 1900 säger biskop Billing att flitig och ordentlig kyrkogång iaktas endast av "den fasta besutna allmogebefolkningen", däremot var "herremansklassen, tjenareklassen och så kalladt statfolk" försumliga.
 - 32 Johansson 1937, s 41 ff.
 - 33 t ex i Hyllie.
 - 34 Johansson 1937, s 56 ff.
 - 35 1842 års folkskolestadgar lämnar ansvaret för undervisningsfrågorna till sockenstämman. 1847 lades också fattigvården mer uttryckligen än tidigare under stämman.
 - 36 Johannesson 1977, s 234 f.
 - 37 *Svensk Biografisk lexikon*, "Vilhelm Faxé".
 - 38 Sockenstämmoprotokoll, Billeberga 1790–1850.
 - 39 Byggningsbalkens 26 kap § 1 i 1734 års lag stadgar att "alla som i Socknen bo" skall bygga och underhålla fattigstuga. Se även 1763 års hospitalsordning.
 - 40 Sockenstämmoprotokoll, Billeberga 1790–1850.
 - 41 "Fattigvårdsreglemente för Gammaltorp och Ysane församlingar", *Lunds stifts tidning* Nr 4 1829.
 - 42 Hemortsrätt ägde enligt 1847 års fattigvårdsförordning en person som vistats minst tre år i socknen och under denna tid själv stått för sitt underhåll. Liknande bestämmelser utfärdades 1853 och 1871. Se SFS för nämnda år.
 - 43 Gierow 1975, s 213 f, 339 f.
 - 44 År 1875 ägde Asmundtorps församling en fattigvård som hade inköpts med hjälp av ett lån på 25 000 kr ur kyrkokassan.
 - 45 I Kungl Majts resolution 9/12 1766 heter det att när någon vill förvärva *jus patronatus* skall först undersökas "så väl om kyrkans rätta behof, som huruvida församlingen sielf om hennes angelägenheter vill besörja, på thet ingen ohördan, eller utan egit förvållande, må förlora sina förmåner". Efter Thulin, *Urkunder* avd 1, s 167.
 - 46 I kyrkolagens 19 kap § 12 heter det att i och för sig förtjänstfulla gåvor till kyrkan eller mindre reparationer m m inte räcker för att förvärva patronatsrättigheterna i en församling (Thulin, *Utredning* avd 1, s 139 f). I Kungl Majts skrivelse 21/10 1691 sägs att endast det som är byggt "till hela församlingens nytta ... och efter kyrckians rätta tarf" berättigar till ett evtl patronatskap. "Griffter, monumenter, urvärckstorn" m m innebär ofta direkt skadliga ingrepp i kyrkobyggnaden och tjänar endast adelns "egen commoditet" (Thulin, *Urkunder* avd 1, s 149). Thulin menar att åtskilliga patronat således vanns eller återvanns på felaktiga grunder t ex Gustaf, Gärdslov, Önnarp, Östra Sönnerslov och Degeberga (Thulin, *Utredning* avd 1, s 143).
 - 47 Härslövs kyrka fästes till Sireköpinge egendom genom ett Kungl brev 10/1 1816. Några handlingar beträffande de tre övriga kyrkornas förhållande till de nämnda godsens föreligger inte. Thulin *Utredning* avd 1, s 145.
 - 48 Patronella kyrkor under 1800-talet:

Allerum	Lyngby (upplöst 1876)
Anderslov (upplöst 1866)	Löddeköpinge
Bara	Mellby Norra
Barsebäck	Munka Ljungby
Blentarp	Mölleberga (upplöst 1876)
Bollerup	Näs
Bolshög	Odarslov
Borgeby	Ottarp
Bosjökloster	Oxie (upplöst 1808)
Degeberga	Rinkaby
Ekeby (upplöst 1894)	Riseberga
Fulltofta	Risekattlösa
Fåringtofta	Sallerup Västra
Färlöv	Sandby Norra
Genarp	Skabersjö
Gärdslov	Skarhult
Grönby (upplöst 1899)	Skartofta
Gualöv	Skurup
Gudmundtorp	Skårby
Gullarp	Snårestad
Gustaf	Spjutstorp
Halmstad	Stehag
Herrestad (upplöst 1831)	Stoby
Hjärsås	Strö Västra
Hyby	Strö Östra
Härslöv	Svalöv (upplöst 1881)
Höganäs	Svedala (upplöst 1858)
Ivetofta	Sövde
Igellösa	Sövestad
Knislinge	Sönnarslov Östra
Kropp	Tosterup
Kägeröd	Trolle Ljungby

Tryde	Ängelholm
Törringe	Öved
Vallby	Önnarp
Vankiva	Örsjö (upplöst 1876)
Vitskövle	Örtofta
Villie (upplöst 1897)	Österslöv
Vram Norra	Östraby (upplöst 1850)
Västerstad (upplöst 1859)	

- 49 Om de olika åtgärderna för upphävande av patronatsinstitutionen se Thulin, *Utredning* avd 1, s 230–261.
- 50 År 1900 innehades patronatsrättigheterna över Borgeby, Löddeköpinge, Härslöv, Ottarp, Bollerup, Tryde och Spjutstorp av ofrälse personer. Patroni i Munka Ljungby, Ängelholm, Österslöv och Gudmundtorp var av utländsk adel. Färlövs patronus var katolik (Thulin, *Utredning* avd 1, s 148 ff).
- 51 I vissa församlingar utsågs klockare, kyrkvårdar och den lägre kyrko-betjäningen av församlingen (Thulin, *Utredning* bilaga D, s 46 ff).
- 52 Exempel på biskoparnas anmärkningar beträffande misskötta patro-natskyrkor tas upp i kapitlet om biskoparnas syn på kyrkobyggnaden.
- 53 År 1831 utspann sig t ex en tvist mellan patronus och församlingen i Spjutstorp om Kyrkans blytak som patronus ville sälja. I en skrivelse 21/12 1830 dömde Kungl Majt till församlingens fördel: Blytaket bör bibehållas och vid behov repareras och omläggas av patronus.
Beträffande sockenbornas resp patronus byggnadsskyldighet se Thulin, *Utredning* avd 1, s 206 ff. Regeln "Alla som i socknen bo etc" var i patronatsförsamlingen satt ur spel eller rättare sagt den var där fullgjord genom tiondegivningen. I den mån bönderna medverkade var patronus skyldig att avlöna dem. Även inom detta område var överenskommel-serna emellertid ofta oklara och svårtolkade.
- 54 Byggnadsärendenas utveckling har ofta inte protokollförts i patronella församlingar. Räkenskaper saknas i regel. Det är därför svårt att få en bild av vad som hände utöver det som visitationsprotokollen omtalar.
- 55 Thulin, *Utredning* avd 1, s 192 ff.
- 56 Patronatsrättigheterna avskaffades 1/1 1922 genom lag 3/6 1921. En statlig förlikningsnämnd tillsattes.
- 57 *Placat och Påbudh Om Gamble Monumenter och Antiquiteter* 28/11 1666, citerat efter Schück, del I, s 264 ff.
- 58 År 1735 skänkte t ex Stobaeus sina samlingar (bl a åtskilliga flintföremål) till Lunds universitet. Därmed lades grunden till det som skulle bli Lunds universitets historiska museum.
- 59 Kongl Kansli-Collegiets circularbrev 23/7 1753 och 13/5 1760, citerat efter *Antikvarisk Tidskrift* 1864, s 16.
- 60 Allmän Kungörelse utfärdad i Malmö Landskansli 8/8 1806. Av skrivelsen framgår att erfarenheten visat att formlämningar förstördes av okun-ighet eller egennytta och att materialerna användes för olika privata ändamål. Se *Antikvarisk Tidskrift* 1864, s 21.
- 61 Schück, del VII, s 198 f.
- 62 Hildebrand, B E, "Åtgärder i äldre och senaste tid vidtagna till skydd för fäderneslandets formlämningar," i *Antikvarisk Tidskrift för Sverige* 1864, s 24.
- 63 *Förordning angående forntida Minnesmärkens fredande och bewaran-de* 17/4 1828, § 3:

"Till bewarande af Minnesmärken i Kyrkor och å Kyrkogårdar förordnas, att wid en af hwarje Stifts Consistorium anbefalld allmän Inventering i Stiftets kyrkor, noggrann och omständlig förteckning och beskrifning skall uprättas å hwarje Kyrkas byggnadstid, innanrede, Bildhuggeri-arbeten, Målningar, Inskrifter, gamla Bilder, Skrudar, Klenoder, Kärl, Redskap och

Klockor, skrifne eller tryckte Böcker och Handlingar; så ock å Grafwar, Grafchor, Grafwårdar, Epitafier, Banér, Sorgfanor, Wapen, Rustningar, Run- och Likstenar, med hwad mera, som, i egenskap af Kyrkans tillhörig-het, der eller å Kyrkogårdar bör finnas eller händelsewis förwaras. Denna Inventering skall, i närvaro af Kyrkoherde eller den hans tjenst förrättar, Församlingens Kyrkowårdar samt ett af Consistorium förordnad ombud af en person inom Socknen, å viss af Consistorium utsatt tid, förrättas; och bör den öfwer hela Riket sist inom 1830 års slut wara verkställd, hwaröfwer Consistorierne äga hålla alfwarsam hand. Af Inventerings-instrumentet, hwilket nämnde personer skola underteckna, uprättas trenne exemplar; ett förwaras wid Kyrkan, ett bland Consistorii handlingar, och ett insändes till Wår Witterhets-, Historie- och Antiquitets-Academie, att der förblifwa. Då Inventering wid hwarje ombyte af Kyrkoherde, efter hwad i allmänhet är förordnad, verkställes, kommer att noga efterses, huruwida alla Kyrkans tillhörigheter, som böra finnas, äro i behåll; äfwensom hwad under tiden tillkommit jemwål å Inventarie-förteckningen införes.

Då, enligt 26. Cap. 6. §. Kyrko-Lagen, de Kyrkorne tillhörige lösören, som tjena att förwara minnet af forntiden, icke få till enskildte försäljas; så må Församling icke utan Wårt Nådiga tillstånd afyttra i dess Kyrka warande sådane Skrudar, Bilder, Klenoder, Kärl eller icke wäggfasta målningar; och om Församling will dem aflåta, skola de först Oss och Kronan hembjudas, på sätt om fynd i 6. §. sägs. För Klockors omgjutning ware icke hinder, enär fullgjordt är, hwad i föregående mom. förordnas, och de jemwål noga afteck-nade blifwit. Wid nödige förändringar af öfwerbyggnader å Grafwar i Kyrkor eller på Kyrkogårdar, bör hwad i Wår Nådiga Förordning den 12 September 1783 stadgadt är, iakttagas.

Kyrkoherde och Kyrkowårdar answare, att Kyrkans ofwannämnde tillhö-righeter och andre derwarande Minnesmärken wårdas och bibehållas, samt icke i annan måtto eller på annat sätt, än nu sagdt är, afhändas, och sådant wid äfwentyr, att det felande genast uprätta och ersätta. Den Prest, som tillträder ett Pastorat, och icke låter Inventering, såsom ofwan förordnadt är, i detta afseende för sig gå, eller icke besörjer, att det wid en sådan Inven-tering felande anskaffas eller ersättes, ware på lika sätt för hwad wid Kyrkan finnas bör ansvarig. I öfrigt skall wid skeende Prest- och Biskops-visitatio-ner förhållandet i desse delar efterses, samt derwid befunne brister och felaktigheter till rättelse anmälas."

- 64 *Förordning angående kyrkor och publika byggnader* 30/7 1776, § 1:

"Alla kyrkor, hus, broar och flera publika byggnader i städerna och på landet, som antingen för kronans räkning eller ock af andra allmänna medel byggas, böra icke verkställas, innan ordentligen författade deseiner, såväl som kostnadsförslager blifwit af Kongl Maj:ts Befallningshaf-vande till Kongl Maj:t i underdånighet insände, att, sedan de genom Kongl Maj:ts Öfver-Intendentsembete äro öfversedde, gillade eller om-gjorde, af Kongl Maj:t Sjelf i nåder approberas och stadfästas. Hvilket äfven bör iakttagas vid betydliga reparationer, som göra någon ändring uti dessa byggnaders indelning eller utvärtes anseende." Citerat efter "Samling af Svenska byggnadslagar", *Tidskrift för byggnadsk och ing vetensk* 1861.

- 65 Så finns t ex den medeltida kalvariegruppen som fanns i eller invid Asmundtorps kyrka inte upptagen i 1828 års beskrivning. I Källs Nöb-belöv antecknas däremot: "Å vapenhus loftet finnes en Bild i medel-måttlig kropps storlek af (?) trä, som föreställer Jungfru Maria sittande inuti en trätafla med barnet på sina knän."
- 66 1828 års inventering Bosarp och Strö. Kvistofta, Konga, Västra Kara-by.
- 67 KVHAAs protokoller 3/12 1833, 18/11 1833, 2/1 1835, 22/5 1842. Den 18/11 1833 behandlades också frågan om avritning av Silwbergs kapell. Akademien påminner i detta fall om bestämmelserna i 1828 års förord-ning § 2 men påpekar att Akademien saknade medel för ändamålet.

- 68 *Antikvarisk Tidskrift för Sverige* 1864, s 52.
- 69 I *Antikvarisk Tidskrift för Sverige* 1864, s 59 f finns utdrag ur Säves reseberättelser.
- 70 Hildebrand, B E, "Berättelse om Råda kyrka", afgifven i KVHAA 21/10 1856. I KVHAAs *Handlingar* 21, Stockholm 1857.
- 71 Föreningen för Skånes Fornminnen och Historia grundades 1865. Ordförande var V Flensburg, ledamöter bl a A J E Rietz och M Weibull. Föreningen utgav *Samlingar till Skånes Historia, Fornkunskap och beskrivning*.
- 72 *Förordning angående forntida minnesmärkens fredande och bewarande* 29/11 1867, § 9:
 "Äldre kyrkor, utmärkta genom owanligt byggnadssätt eller åldriga arkitektoniska prydnader, eller wid hwilka något historiskt minne är fästadt, eller som äro försedda med målningar och inskrifter å hwalf, tak och wäggar, må ej nedbrytas, förändras eller till annat ändamål användas, ej heller målningar och inskrifter genom rappning eller ny målning utplånas, innan anmälan i wederbörlig ordning blifwit hos Oss gjort, på det Wi, efter wederbörandes hörande, må efter omständigheterna kunna afgöra hwad som bör bibehållas eller genom afteckning och beskrifning åt efterverlden bewaras innan nedbrytning eller ändring företages.
 Samma lag gälle äfwen öfriga, kyrka tillhöriga byggnader samt äldre grafvårdar och andra fasta minnesmärken, som i kyrka eller å kyrkogård förefinnas, enskilda slägters eller personers rätt i afseende å dylika minnesmärken dem oförändradt förbehållen."
- 73 Hildebrand, B E, "Floda kyrka i Södermanland", i KVHAAs *Handlingar* 26, 1864, "Dalhems kyrka i Norra Tjust härad," i KVHAAs *Handlingar* 27, 1876.
- 74 KVHAAs *Månadsblad* 1875–77 s 49.
- 75 KVHAAs *Månadsblad* 1875–77 s 472. Först 1903 skriver Hildebrand att Akademien numera blev tillfrågad beträffande rivning och ändring av varena kyrka i Sverige. Se *Månadsblad* 373–408 s 301.
- 76 KVHAAs *Månadsblad* 217–219, 1890, s 48. T o m biskoparna gjorde sig skyldiga till lagbrott när de vid sina visitationer övertalade församlingarna att lämna medeltidsföremål till samlingarna i sina resp stiftsstäder.
- 77 Hildebrand, H, "Om fornlämningarnas vård", i *Månadsblad* 119–120, 1881, s 161 ff.
- 78 se föregående not.
- 79 Hildebrand, H, "Skydd för historiska ruiner samt kyrkornas målningar och minnesvårdar". Två hemställningar till Kongl Maj:t, i *Månadsblad* 229–231, 1891, s 116 ff.
- 80 Hildebrand, H, "Två prejudikat i fråga om äldre kyrkomålningar", i *Månadsblad* 217–219, 1890, s 14 f.
- 81 *Månadsblad* 277–288, 1895, s 21.
- 82 KVHAAs protokoll 5/6 1894.
- 83 KVHAAs protokoll 1/2 1898.
- 84 KVHAAs protokoll 1/3 1898.
- 85 KVHAAs protokoll 18/7 1888, 4/7 1899, förvaltningsutskottets protokoll 2/12 1903.
- 86 10/1 1905.
- 87 Riksantikvariens ämbetsberättelse 1892 i *Månadsblad* 1893, s 29 f.
- 88 Förvånansvärt nog talar både Konstakademien och riksantikvariens endast om tillbyggnader och restaureringar. Man undviker att ta ställning till rivning av äldre kyrkor.
- 89 Hildebrand, H, "P. M. angående restaureringsfrågan", 30/5 1903 i *Månadsblad* 373–408, 1903, s 296 ff.
- 90 P U Stenhammar till Överintendentsämbetet 31/3 1860, i F II aab 12, ÖIÄ huvudarkiv.
- 91 Schück 1943, del I, s
- 92 Bisk vis handl Gråmanstorp och Vedby, 30/6 1832.
- Bisk vis handl Silvåkra och Revinge, 21/7 1832.
- 93 Bisk vis handl Vemmerlöv och Rörum, 18/8 1855.
- 94 Sockenstämmoprotokoll Billeberga 12/6 1813.
- 95 Bisk vis handl Vanstad och Tolånga 12/6 1861.
- 96 Se notiser i Lunds Stifts Tidning 1846 m fl årgångar.
- 97 Kungl Majts brev till landshövdingen och biskopsämbetet angående uppförandet av två skolhus i Borlunda och Skeglinge. Sthlm 24/7 1846. *Lunds Stifts Tidning* nr 20 1846.
- 98 Den 20/8 1840 förrättades syn å Billeberga prästgårds nybyggda ekonomilångor. Byggnationen godkändes trots att avståndet till kyrkan var endast 15 alnar. 1854 beklagar sig sockenborna i en skrivelse till ÖIÄ över det lagstridiga förhållandet och kräver att församlingens nya kyrka ej bör byggas på samma plats som den gamla.
- 99 T ex i Kvistofta, S Åby och Brönnestad. Se bisk vis handl Kvistofta och Glumslöv 3/11 1827, Hemmesdyng och S Åby 20/7 1830, Brönnestad och Matteredö 30/5 1833.
- 100 Församlingens brev till ÖIÄ, Billeberga 4/8 1854: "... i annat fall måste man antaga, att kyrkogårdens *inhägnade* rika betesmark är omistelig för Svin, hvilka der i större mängd inköras eller församlas, för att göra de döda sin uppvaktning, genom att grymta slutmeningen till de andefattiga liktal som öfver de saligen aflidne hållits vid griften." Avskrift i Billeberga kyrkoarkiv, Billeberga.
- 101 Bisk vis handl Brönnestad och Matteredö 30/5 1833.
- 102 1828 års inventering, Vadensjö.
- 103 Bisk vis handl Riseberga och Färingtofta 30/7 1877.
- 104 Se t ex bisk vis handl Äspö och Klagstorp 19/7 1830. bisk vis handl Östra Torp och Lilla Isie 21/7 1830.
- 105 t ex Äspö och Klagstorp. Östra Torp och Lilla Isie 1830 (se föregående not) men även långt senare, se t ex bisk vis handl Södra Rörum och Häglinge 30/7 1868, bisk vis handl Finja och Hörja 2/8 1869, bisk vis handl Glemminge och Tosterup 22/9 1877, bisk vis handl Brönnestad och Matteredö 23/6 1877.
- 106 Församlingens brev till Landshövd i Malmöhus län, Billeberga 5/7 1854. Avskrift i Billeberga kyrkoarkiv, Billeberga.
- 107 Kungl Majts brev till landshövd i Malmöhus län och biskopsämbetet i Lunds stift, Sthlm 26/10 1838 "... att sedan Stoby Församling, som, i följd af folkmängdens tillväxt derstädes och en å hennes kyrka nyligen verkställd betydlig tillbyggnad, funnit sin kyrkogård wara i behof af utvidgning ..."
- 108 1828 års inventering Norrvinge och Dagstorp.
- 109 Bisk vis handl Övraby och Benestad 28/7 1832 "... kyrkogårdsmuren underhålles numera af kyrkan."
- 110 Kyrkostämmoprotokoll, Asmundtorp 12/5 1867.
- 111 Bisk vis handl Kågeröd och Stenestad 17/8 1862, bisk vis handl Gårdstånga och Holmby 20/6 1864, bisk vis handl Hemmesdyng och Södra Åby 27/5 1864.
- 112 Brunius, *Skånes konsthistoria för medeltiden*, s 180.
- 113 Under 1800 talet var även Sankt Peters klosterkyrka i Lund, Borrie m fl putsade.
- 114 T ex Källstorp, se bisk vis handl Källstorp och Lilla Beddinge 16/8 1828, Vallby, se bisk vis handl Vallby och Bolshög 3/8 1832.
- 115 Prost vis handl Fosie och Lockarp 1830, prost vis handl Fosie och Lockarp 1870.
- 116 Bisk vis handl Gärdslov och Önnarp 28/5 1831.
- 117 Bisk vis handl Svenstorp och Tullstorp 3/7 1837, 2/9 1838.
- 118 Bisk vis handl Hässlunda och Risekatslösa 26/9 1841.
- 119 Bisk vis handl Stiby och Sankt Olof 14/8 1855.
- 120 Bisk vis handl Bara och Mölleberga 23/6 1868.
- 121 Bisk vis handl Mellangrevie och Åkarp 3/11 1877.

- 122 Bisk vis handl Mellby och Vitaby 29/8 1855.
- 123 Bisk vis handl Ingelstad och Östra Grevie 23/5 1874.
- 124 Bisk vis handl Dalköpinge och Gislöv 23/6 1885.
- 125 Kalkbänk i vapenhuset omtalas bl a i Bösarps 1829, Frillestad 1835, Östra Sallerup 1835. Se bisk vis handl för nämnda år.
- 126 Billeberga kyrkas räkenskaper 1788, sockenstämmoprotokoll 24/8 1817, 6/3 1818, 11/9 1818.
- 127 Bisk vis handl Källs Nöbbelöv och Felestad, 29/6 1833.
- 128 Bisk vis handl Bösarps och Simlinge 25/9 1830.
- 124 Bisk vis handl Gärdslöv och Önnarps 28/5 1831.
- 130 Bisk vis handl Tranås och Onslunda 5/9 1838.
- 131 Bisk vis handl Norrvinge och Dagstorp 24/9 1838.
- 132 Bisk vis handl Hässlunda och Risekatslösa 26/9 1841.
- 133 Bisk vis handl Stiby och Sankt Olof 14/8 1855.
- 134 Bisk vis handl Stora Herrestad och Borrie 27/6 1868.
- 135 Bisk vis handl Broby och Emmislöv 9/7 1868.
- 136 Bisk vis handl Ingelstad och Östra Grevie 23/5 1874.
- 137 Bisk vis handl Kågeröd och Stenestad 3/7 1880.
- 138 Bisk vis handl Färlöv och Strö 7/9 1872.
- 139 Bisk vis handl Höör och Munkarps 18/5 1872.
- 140 Bisk vis handl Norrvinge och Dagstorp 24/9 1838.
- 141 Bisk vis handl Vemmerlövs och Rörums 18/8 1855.
- 142 Antalet framgår av uppgifterna i 1795 års allmänna prostvisitation. Lunds domkapitels arkiv, prostvisitationer, särskild serie, 1795 F II:gba. I vissa fall är uppgifterna svårtolkade och osäkra. Termen "klockstapel" används i avhandlingen precis som i arkivalierna både för egentliga klockstaplar av bockkonstruktion och klockhus av stolpkonstruktion.
- 143 Fernlund 1980, s 51, 160.
- 144 Karlsson, Torsten, *Brönnestads kyrka*, s 14.
- 145 Kungl Majts förordning 22/3 1759.
- 146 Frostin 1960, s 226 ff samt sockenstämmoprotokoll Stora Slågarps, 21/9 1851.
- 147 Bisk vis handl Frillestad, Rödeby och Sillhövda 2/9 1835. Provisoriska klockstaplar byggdes ibland under 1800-talet i samband med rivning av en medeltidskyrka. De tjänstgjorde ett par år medan en ny kyrka uppfördes på den gamlas plats. Asmundtorps hade t ex en sådan klockstapel 1895–97.
- 148 Bisk vis handl Härslövs och Säby 6/11 1827.
- 149 Bisk vis handl Gärdslövs och Önnarps 28/5 1831.
- 150 Bisk vis handl Norrvinge och Dagstorp 24/9 1838.
- 151 Bisk vis handl Hästveda och Farstorp 9/5 1835, 30/5 1863.
- 152 Bisk vis handl Äsphult och Linderöds 25/8 1835.
- 153 1828 års inventering, Virke: "... tornbyggnad finnes icke, hvarför Ringklockan sedan förra trädstapeln nedtogs såsom oduglig, numera är upphängd öfver kyrkan på västra ändan."
- 154 T ex Konga kyrka hade år 1877 "fyra olika slags betäckning". bisk vis handl 17/11 1877.
- 155 Sockenstämmoprotokoll, Tirups 5/7 1840: "... taket lägges med bräder och papper ..."
- 156 Konduktör Malmström, Betänkande om Billeberga Kyrka, efter syneförrättning 13/6 1853. Billeberga kyrkoarkiv, Billeberga.
- 157 Bisk vis handl Härslövs och Säby 6/11 1827.
- 158 Bisk vis handl Simrishamn och Järrestads 1/9 1855.
- 159 T ex bisk vis handl Östra Herrestad och Ingelstad 1/8 1832, bisk vis handl Sövestads och Brommas 5/8 1837, Borgeby och Löddeköpinge 29/7 1848.
- 160 Bisk vis prot Övraby och Benestads 28/7 1832.
- 161 Brunius till biskop Faxes, begärt utlåtande beträffande Billeberga kyrka. Lund 1/9 1853. Billeberga kyrkoarkiv, Billeberga.
- 162 *Lunds Stifts Tidning* Nr 16 1830.
- 163 Sockenstämmoprotokoll, Billebergas 12/7 1818.
- 164 Sockenstämmoprotokoll, Tirups 27/8 1826. Beslutet fattades på sockenstämmans 5/7 1840.
- 165 Grandien 1974, s 363.
- 166 Kyrkostämmoprotokoll, Asmundtorps 29/5 1876.
- 167 Bisk vis handl Fränninge och Vollsjö 5/10 1833.
- 168 Prost vis handl Källs Nöbbelöv och Felestad 3/5 1879.
- 169 Bisk vis handl Svenstorp och Tullstorp 2/9 1838.
- 170 Bisk vis handl Skepparslövs 18/7 1877.
- 171 Konduktör Malmström, Betänkande om Billeberga Kyrka, efter syneförrättning 13/6 1853, Billeberga kyrkoarkiv, Billeberga.
- 172 Se föregående not.
- 173 Bisk vis handl Barsebäcks och Hofterups 22/9 1838.
- 174 Bisk vis handl Äsphult och Linderöds 25/8 1835.
- 175 Bisk vis handl Gärdslövs och Önnarps 28/5 1831.
- 176 Bisk vis handl Tranås och Onslundas 5/9 1838.
- 177 Bisk vis handl Östra Herrestad och Ingelstad 27/5 1858.
- 178 Bisk vis handl Tranås och Onslundas 22/5 1858.
- 179 Gustafsson, B, 1949–50, s 66 f.
- 180 Bisk vis handl Barsebäcks och Hofterups 22/9 1838.
- 181 Bisk vis handl Tranås och Onslundas 5/9 1838.
- 182 Bisk vis handl Kviinge och Gryts 7/7 1868.
- 183 T ex bisk vis handl Baras och Möllebergas 23/6 1868.
- 184 Se not 9.
- 185 Bisk vis handl Frillestad och Ekeby 1/8 1835.
- 186 Bisk vis handl Vemmerlövs och Rörums 18/8 1855.
- 187 Bisk vis handl Härslövs och Säby 6/11 1827, bisk vis handl Everlövs och Slimminge 10/7 1830, bisk vis handl Kristianstads och Väsby 4/9 1830, bisk vis handl Silvåkras och Revings 21/7 1832, bisk vis handl Sövestads och Brommas 5/8 1837.
- 188 Bisk vis handl Glumslövs och Kvistoftas 3/10 1827.
- 189 Bisk vis handl Vittskövles och Degebergas 6/6 1863.
- 190 Bisk vis handl Barsebäcks och Hofterups 25/9 1874.
- 191 Bisk vis handl Frillestad och Ekeby 1/8 1835.
- 192 Bisk vis handl Kviinge och Gryts 7/7 1868.
- 193 Bisk vis handl Fjälkinge och Nymö 14/5 1875.
- 194 Bisk vis handl Glemminge och Tosterups 22/9 1877.
- 195 Nils Dunér till Scholanders, Billebergas 18/1 1854. Billeberga kyrkoarkiv, Billeberga.
- 196 Bisk vis handl Grönby och Anderslövs 11/9 1875.
- 197 Bisk vis handl Barsebäcks och Hofterups, 22/9 1838.
- 198 Bisk vis handl Simris och Nöbbelövs 23/9 1867.
- 199 T ex bisk vis handl V Karups och Hovs 11/7 1826, Gärdslövs och Önnarps 28/5 1831, Linderöds och Äsphults 25/8 1835.
- 200 *Circulaire till Vördiga Presterskapet i Lunds Stift*, nr 449, 21/3 1849.
- 201 Se närmast föregående not.
- 202 Biskopsvisitationer genomfördes t ex ej i Hannas och Hammenhögs, Västra Karaby och Saxtorps, Högs och Kävlinges, Ilstorp och Björkas. Församlingar som visiterades ofta är t ex Väsby och Viken (1826, 1831, 1862, 1867), Hässlunda och Risekatslösa (1841, 1863, 1868), Konga och Ask (1813, 1818, 1877, 1883).
- 203 *Henrik Reuterdahls memoarer*, s 357.
- 204 Tullstorpas kyrka visiterades t ex både 1837 och 1838. Anledningen var kyrkans förfallna tillstånd.
- 205 Visitationerna i Risekatslösa 26/9 1841 och i Kropp 2/10 1841 tycks huvudsakligen ha syftat till att utröna kyrkornas bristfälliga tillstånd. Båda var patronatskyrkor. I båda fallen fick patronus en skarp tillsägelse att efterkomma sina skyldigheter.

- 206 Bisk vis handl Skeglinge och Borlunda 24/6 1820.
- 207 *Lunds stifts prästmöteshandlingar* 1814, s 56.
- 208 *Lunds stifts prästmöteshandlingar* 1814, s 88 f.
Brännvinsbränning var tillåten under vissa perioder av året. Däremellan förseglades redskapen av kronobetjäningen och förvarades för säkerhets skull i kyrkorna.
- 209 Bisk vis handl Kvistofta och Glumslöv 3/11 1827,
bisk vis handl Östra Sallerup och Långaröd 22/8 1835.
- 210 Bisk vis handl Kvistofta och Glumslöv 3/11 1827,
bisk vis handl Brönnestad och Mätteröd 30/5 1833.
Lunds stifts prästmöteshandlingar 1826 s 112: "Å kyrkogårdar får ej betas, eller derå Kreatur, hvarken större eller mindre, insläppas."
Bisk vis handl Osby och Loshult 22/9 1827.
- 211 Bisk vis handl Kvistofta och Glumslöv 3/11 1827,
bisk vis handl Härslöv och Säby 6/11 1827,
bisk vis handl Everlöv och Slimminge 10/7 1830,
bisk vis handl Gråmanstorp och Vedby 30/6 1832.
Lunds stifts prästmöteshandlingar 1814 s 89.
- 212 Bisk vis handl Frillestad och Ekeby 1/8 1835.
- 213 Bisk vis handl Konga och Ask 27/3 1813.
- 214 *Handlingar rörande Prestmötet i Lund* 1799, s 63.
- 215 *Lunds stifts prästmöteshandlingar* 1814, s 58. Årtalet och arten av förändring anges ej i denna protokoll.
- 216 *Lunds stifts prästmöteshandlingar* 1826, s 75.
- 217 Grandien 1974, s 360.
- 218 Bisk vis handl Osby och Loshult 22/9 1827.
- 219 Bisk vis handl Gärdslöv och Önnarp 28/5 1831.
- 220 Bisk vis handl Sankt Olof och Stiby 5/7 1836.
- 221 Bisk vis handl Everlöv och Slimminge 10/6 1830.
- 222 Bisk vis handl Fränninge och Vollsjo 5/10 1833.
- 223 Bisk vis handl Gladsax och Tommarp 2/7 1836.
- 224 Fönster i norr föreslår Faxe vid visitationer i Sankt Ibb 28/8 1824, Everlöv 10/7 1830, Vankiva och Ignaberga 9/9 1830, Ravlunda 14/8 1833, Ekeby 1/8 1835, Östra Sallerup och Långaröd 22/8 1835, Onslunda 5/9 1838.
Fler och större fönster föreslår han i Västra Karup 11/7 1826, Osby 22/9 1827, Törringe och Skabersjö 19/7 1828, Lilla Bedinge 16/8 1828, Gärdslöv 28/5 1831, Andrarum 12/8 1833, Dagstorp 24/9 1838, Barsebäck 22/9 1838.
- 225 Anteckningar om att sakristior bör inrättas och/eller förse med fönster eller ingångar finns i bisk vis handl från Barkåkra och Rebbelberga 9/6 1813, Båstad 18/7 1826, Törringe 19/7 1828, Bösarp 25/9 1830, Gråmanstorp och Vedby 30/6 1832, Ekeby 1/8 1835.
- 226 Bisk vis handl Hörröd och Maglehem 10/8 1833.
- 227 Bisk vis handl Tullstorp och Svenstorp 3/7 1837.
- 228 Bisk vis handl Tullstorp och Svenstorp 2/9 1838.
- 229 Bisk vis handl Tranås och Onslunda 5/9 1838.
- 230 *Förordning från den* 19/6 1830. SFS 1830 Nr 45.
- 231 Faxes bibliotek omfattade ca 7 000 band varav ca 400 band dansk litteratur.
- 232 Grandien 1974, s 185 ff.
- 233 *Circulaire till Vördiga Presterskapet i Lunds Stift* 1847.
- 234 *Lunds stifts prästmöteshandlingar* 1814 s 90.
- 235 *Lunds stifts prästmöteshandlingar* 1826 s 107.
- 236 *Förordning angående forntida Minnesmärkens fredande och bewarande* 17/4 1828.
- 237 Bisk vis handl Förslöv och Greve 15/7 1826.
- 238 Bisk vis handl Väsby och Viken 22/7 1826.
- 239 Bisk vis handl Tranås och Onslunda 5/9 1838.
- 240 Bisk vis handl Vålinge och Kattarp 9/10 1830.
- 241 Bisk vis handl Gärdslöv och Önnarp 28/5 1831.
- 242 *Circulaire* nr 443, 8/1 1848.
- 243 Bisk vis prot Hässlunda och Risekatslösa 26/9 1841.
- 244 Annan altarpriydnad föreslås vid visitationer i Båstad 18/7 1826, Broby och Björnekulla 5/10 1830, Vålinge och Kattarp 9/10 1830, Fränninge 5/10 1833, Dagstorp 24/9 1838.
- 245 Bisk vis handl Borby 28/8 1841.
- 246 Bisk vis handl Osby 21/8 1840.
- 247 Bisk vis handl Västra Alstad 27/8 1842.
- 248 Kungl Befallningshavande och biskopsämbetets utslag 18/11 1842.
Hässlunda kyrkoarkiv E 1.
- 249 Kungl Majts utslag 29/2 1848 i *Lunds Stifts Tidning* 1848.
- 250 Bisk vis handl Stiby och Sankt Olof 5/7 1836.
- 251 Brunius 1850, s 136.
- 252 Rivning av valven föreslår Faxe sista gången i Gladsax 2/7 1836.
- 253 Tygelsjö: se Grandein 1974 s 363.
Borby: se Grandein 1974 s 363 och *Lunds stifts tidning* 1842 och 1854.
- 254 Bisk vis handl Borby 28/8 1841.
- 255 Bisk vis handl Osby och Loshult 22/9 1827.
- 256 Bisk vis handl Osby och Loshult 21/8 1840.
- 257 Bisk vis handl Hästveda och Farstorp 9/5 1835.
- 258 Bisk vis handl Ravlunda och Eljaröd 22/8 1855,
bisk vis handl Simrishamn och Järrestad 1/9 1855.
- 259 Bisk vis handl Simris och Östra Nöbbelöv 8/9 1855.
- 260 Bisk vis handl Vemmerlöv och Rörum 18/8 1855.
- 261 Bisk vis handl Ravlunda och Brösarp 22/8 1855.
- 262 Bisk vis handl Andrarum och Eljaröd 25/8 1855.
- 263 Kungl Majts brev 22/3 1759. I "Samling af Svenska byggnadslagar", *Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap* 1861.
- 264 Bisk vis handl Mellby och Vitaby 29/8 1855.
- 265 Bisk vis handl Mellby och Vitaby 29/8 1855.
- 266 Bisk vis handl Gladsax och Tommarp 5/9 1855.
- 267 Bisk vis handl Gladsax och Tommarp 5/9 1855.
- 268 Bisk vis handl Vallby och Bolshög 11/9 1855.
- 269 Bisk vis handl Simris och Östra Nöbbelöv 8/9 1855.
- 270 Bisk vis handl Borby 14/9 1855, *Lunds Stifts Tidning* 17/10 1854.
- 271 Bisk vis handl Stiby och Sankt Olof 14/8 1855.
- 272 Bisk vis handl Vemmerlöv och Rörum 18/8 1855.
- 273 Bisk vis handl Stiby och Sankt Olof 14/8 1855.
- 274 Bisk vis handl Simrishamn och Järrestad 1/9 1855.
- 275 Bisk vis handl Mellby och Vitaby 29/8 1855.
- 276 Brunius 1850, s 136 f.
- 277 Bisk vis handl Stiby och Sankt Olof 14/8 1855.
- 278 Bisk vis handl Ravlunda och Brösarp 22/8 1855.
- 279 Vid visitation i Dalköpinge och Gislöv 9/11 1846. Brunius intygade något år därefter att "Dalköpinge kyrka som är utmärkt väl byggd och äger konsthistoriskt intresse, kan för några hundra R:dr iståndsättas och med ringa underhåll ännu flera århundraden begagnas." Kungl Majts utslag i fråga om Dalköpinge och Gislövs sammanbyggnad, publicerat i *Lunds Stifts tidning* 1848.
- 280 *Henrik Reuterdahls memoarer* s 145.
- 281 *Henrik Reuterdahls memoarer* s 110.
- 282 *Henrik Reuterdahls memoarer* s 109.
- 283 Grandein 1974, s 91 f.
- 284 *Henrik Reuterdahls memoarer* s 110.
- 285 Trolövnig betraktades bland allmogen som fullbordat giftermål. Bröllop höll man i mån av råd och möjlighet.
- 286 Bisk vis handl Stiby och Sankt Olof 14/8 1855.
- 287 Reuterdahl, H, *Predikningar och kyrkliga tal*, senare avdelningen s 201.

- 288 Reuterdahl, H, *Predikningar och kyrkliga tal*, senare avdelningen s 121 f.
- 289 *Henrik Reuterdahls memoarer* s 205 ff.
- 290 Reuterdahl, H, *Svenska kyrkans och skolans ifrågavarande angelägenheter*, 1853.
- 291 Reuterdahl, H, *Predikningar och kyrkliga tal*, senare avdelning s 254.
- 292 Reuterdahl, H, *Predikningar* ... s 188 f.
- 293 Reuterdahl, H, *Predikningar* ... s 189.
- 294 Reuterdahl, H, *Predikningar* ... s 190.
- 295 Reuterdahl, H, *Predikningar* ... s 197.
- 296 Reuterdahl, H, *Predikningar* ... s 208.
- 297 Reuteradhl, H, *Predikningar* ... s 214.
- 298 Reuterdahl, H, *Predikningar* ... s 214.
- 299 Reuterdahl, H, *Predikningar* ... s 214, 218.
- 300 Reuterdahl, H, *Predikningar* ... s 208.
- 301 Reuterdahl, H, *Predikningar* ... s 198.
- 302 Reuterdahl, H, *Predikningar* ... s 190.
- 303 Reuterdahl, H, *Predikningar* ... s 195.
- 304 Reuterdahl, H, *Predikningar* ... s 214.
- 305 Reuterdahl, H, *Predikningar* ... s 230.
- 306 Bisk vis handl Vemmerlöv och Rörum 18/8 1855.
- 307 Österlin 1960, s 161 f.
- 308 Thomander, *Skrifter* 1878, s 770 och 774.
- 309 Thomander, *Skrifter* 1878, s 777 f.
- 310 Thomander, *Skrifter* 1878, s 779.
- 311 Österlin 1960, s 220 f.
- 312 Kyrkolagens 24 kap § 6.
- 313 Bisk vis handl Ronneby 9/8 1856.
- 314 Thomander till hustrun Emilie 11/8 1856.
- 315 Diskussioner i kyrkobyggnadsärenden pågick t ex i Hörred 1833–1856, Onslunda 1838–1862, Asmundtorp 1869–1895, Maglarp 1868–1909, Hyllie 1864–1890.
- 316 Bisk vis handl Billeberga och Tirup 27/7 1858.
- 317 Bisk vis handl Åkarp och Vittsjö 28/5 1863.
- 318 Bisk vis handl Grönby och Anderslöv 29/5 1861, bisk vis handl Höör och Munkarp 9/5 1863, bisk vis handl N Åkarp och Vittsjö 28/5 1863, bisk vis handl Oppmanna och Vånga 13/6 1863, bisk vis handl Ottarp 4/7 1864.
- 319 Bisk vis handl Hällestad Dalby och Bonderup 22/6 1864.
- 320 Kungl Majts brev till Överintendentsembetet 6/11 1857: "Rörande det antal personer, som en kyrka bör rymma, lärer ej finnas någon bestämd föreskrift, men *praxis* är, att, då församlingarne ej äro alltför stora, bör kyrka vid nybyggnad beräknas för två tredjedelar af församlingen." I "Samling af Svenska byggnads-lagar" i *Tidskr för byggn konst och ing vetensk* 1861.
- 321 Bisk vis handl Gårdstånga och Holmby 20/6 1864.
- 322 Bisk vis handl Kverrestad och Smedstorp 25/5 1858.
- 323 Bisk vis handl Hedeskoga 8/6 1861, Baldringe 10/6 1861, Fulltofta och Äspinge 11/5 1862, Östra Grevie och Ingelstad 23/5 1862, Hököpinge 25/5 1862.
- 324 Bisk vis handl Höör och Munkarp 9/5 1863.
- 325 Se t ex beräkningen i Verum vid vis 26/5 1863 eller i Hököpinge efter visitationen 25/5 1862. I denna kyrka fanns plats för 136 män och 144 kvinnor. Församlingen hade 612 medlemmar, varav 1/3 var barn. "Synes alltså kyrkan för närvarande lemna någorlunda tillräckligt utrymme" skriver pastor den 23/6 1862 till domkapitlet.
- 326 Bisk vis prot Tranås och Onslunda 22/5 1858.
- 327 Bisk vis prot Höör och Munkarp 9/5 1863.
- 328 Bisk vis prot Källs Nöbbelöv och Felestad 15/8 1858.
- 329 Bisk vis prot Kverrestad och Smedstorp 25/5 1858.
- 330 Bisk vis prot Listerby och Förkärla 12/8 1856, Bisk vis prot Lösen och Augerum 23/8 1856.
- 331 Bisk vis prot Borlunda och Skeglinge 12/11 1860.
- 332 Den nya, för båda socknarna gemensamma kyrka byggdes i Borlunda och invigdes 1868.
- 333 Se Kungl Majts *Kungörelse* 19/6 1830.
- 334 *Handlingar rörande prestmötet i Lund* 1858, s 23–28.
- 335 1858 fanns i Lunds domkyrkoförsamling 30 mormoner. Baptismen var starkast i nordost. Kyrkoherden i Ivetofta t ex uppger 1858 att det fanns 30 baptister i hans församling.
- 336 *Handlingar rörande prestmötet i Lund* 1858, s 54 f.
- 337 *Handlingar rörande prästmötet i Lund* 1864, s 25 f.
- 338 Bisk vis handl Mörrarp och Kropp 13/8 1862.
- 339 Bisk vis handl Löderup 1858.
- 340 Thomander, *Skrifter* 1878, s 782.
- 341 Bisk vis handl Vittskövle och Degeberga 6/6 1863.
- 342 Citerat efter Plejel 1980, s 363.
- 343 Flensburg, *Om den närvarande religiösa rörelsen* ... s 16.
- 344 Flensburg, *Om den närvarande religiösa rörelsen* ... s 2 f.
- 345 Flensburg, *Om den närvarande religiösa rörelsen* ... s 2.
- 346 Flensburg, *Om den närvarande religiösa rörelsen* ... s 9.
- 347 Flensburg, *Om den närvarande religiösa rörelsen* ... s 5.
- 348 Flensburg, Ämbetsberättelse vid prästmötet 1870 s 7.
- 349 Flensburg, Ämbetsberättelse vid prästmötet 1876 s 18.
- 350 Flensburg, Ämbetsberättelse vid prästmötet 1870 s 7.
- 351 Flensburg, Ämbetsberättelse vid prästmötet 1883 s 13.
- 352 Flensburg, Ämbetsberättelse vid prästmötet 1870 s 4.
- 353 Flensburg, Hälsningstal vid prästmötets öppnande, 1876 s 3.
- 354 Flensburg, Hälsningstal vid prästmötets öppnande, 1876 s 14.
- 355 Flensburg, Ämbetsberättelse vid prästmötet 1876 s 12 f.
- 356 Flensburg, Ämbetsberättelse vid prästmötet 1891 s 4.
- 357 Flensburg, Ämbetsberättelse vid prästmötet 1883 s 16 f.
- 358 Flensburg, Ämbetsberättelse vid prästmötet 1891 s 6 f.
- 359 Flensburg, *Om den närvarande religiösa rörelsen* ... s 18.
- 360 Flensburg, *Om Prestens närvarande ställning* ... s 9.
- 361 Flensburg, *Om den närvarande religiösa rörelsen* ... s 12.
- 362 Flensburg, Ämbetsberättelsen avgiven vid prästmötet 1870 s 8.
- 363 Enligt ämbetsberättelsen 1870 hade "nya kyrkor blifvit uppförda" i Södra Sallerup, Bosarp, Lilla Slågarp, Uppåkra, Grönby, Önnarp, Västra Vemmenhög, Solberga, Hassle Bösar, Östra Klagstorp, Marsvinsholm, Östra Sallerup, Borlunda, Östra Strö, Vanstad, Fränninge, Bosarp, Billinge, Örja, Kropp, Ottarp, Bolshög, Smedstorp, Tryde, Spjutstorp, Bollerup, Vedby, Össjö, Tossjö, Rebbelberga, Tjörnarp, Norra Sandby, Vånga, Västra Vram, Svensköp, Förkärla och Kyrkhult. Som framgår av denna förteckning betecknas alltså också utvidgade och restaurerade medeltidskyrkor som "nybyggda".
- 364 "inom kort färdiga till invigning" var Bösar, Södra Åby, Risekatslösa, Söderviddinge, Källna, Vallby, Näsrum och Hoby i Blekinge. Nybyggd var planerad i Lomma, Källs Nöbbelöv, Rörum, Ingelstorp, Kverrestad, Kvidinge, Västra Sönnarslöv, Västra Broby, Rya, Vinslöv, Ignaberga, Norra Åkarp, Östra Broby, Nosaby, Linderöd och Åryd.
- 365 Nya torn eller tornspiror hade byggts i Stångby, Kyrkheddinge, Asmundtorp, Tirup, Åhus och Kristianstad.
- 366 Flensburg, Ämbetsberättelse avgiven vid prästmötet 1870 s 10.
- 367 Bisk vis handl Kviinge och Gryt 7/7 1868.
- 368 Bisk vis handl Häslöv och Bodarp, 13/6 1867.
- 369 Bisk vis handl Broby och Emmislöv 9/7 1868.
- 370 Bisk vis handl Fränninge och Vollsjö 10/7 1869.
- 371 Bisk vis handl Simrishamn och Järrestad 21/9 1867.

- 372 Bisk vis handl Vankiva och Ignaberga 4/8 1869.
 373 Enligt den då ännu gällande klockareinstruktionen av den 17/1 1744, publicerad bl a i *Lunds stifts tidning* 1851, Nr 1, var klockaren ansvarig för kyrkans vård och renhållning vare sig den sköttes av honom själv eller någon annan.
 374 Bisk vis handl Finja och Hörja 2/8 1869.
 375 Bisk vis handl Barsebäck och Hosterup 25/9 1874.
 376 Bisk vis handl Önnestad 21/6 1877.
 377 Bisk vis handl Brönnestad och Mattered 23/6 1877, Antagligen menar Flensburg Ullbergs altaruppsats från 1766.
 378 Bisk vis handl Glemminge och Tosterup 22/9 1877.
 379 Bisk vis handl Riseberga och Färingtofta 30/7 1877. Altarpredikstolar nämns också i handlingarna från Vankiva 4/8 1869, Ivö 18/6 1874, Glimåkra 15/5 1869, Östraby 3/8 1878.
 380 Bisk vis handl Konga och Ask 17/11 1877, bisk vis handl Gladsax och Tommarp 5/7 1879, bisk vis handl Everlöf och Slimminge 7/7 1884.
 381 Bisk vis handl Södra Villie och Örsjö 11/6 1885, bisk vis handl Gudmuntorp och Hurva 5/9 1885.
 382 Bisk vis handl Södra Villie och Örsjö 11/6 1885.
 383 Bisk vis handl Barsebäck och Hosterup 25/9 1874.
 384 Bisk vis handl Ingelstad och Östra Grevie 23/5 1874.
 385 Bisk vis handl Västerstad och Östraby 3/8 1878.
 386 Bisk vis handl Räng och Stora Hammar 15/9 1884.
 387 Bisk vis handl Röke och Torup 18/7 1885.
 388 Bisk vis handl Västra Sallerup och Remmarlöv 29/6 1878, 7/7 1888.
 389 Bisk vis handl Hoby och Håstad 15/6 1878.
 390 Bisk vis handl Trelleborg och Maglarp 23/6 1871.
 391 Kyrkan byggdes inte förrän 1909.
 392 Bisk vis handl Ravlunda och Brösarp 14/9 1871, bisk vis handl Mellby och Vitaby 16/9 1871.
 393 T ex i Kvinge och Gryt 7/7 1868, Västerstad och Östraby 3/8 1878.
 394 Bisk vis handl Norra Åkarp och Vittsjö 29/7 1869, Röke och Torup 31/7 1869, Finja och Hörja 2/8 1869, Räng och Stora Hammar 22/6 1871, Högestad och Baldringe 12/8 1871.
 395 Bisk vis handl Färlöv och Strö 7/9 1872, Höör och Munkarp 18/5 1872, Kågeröd och Stenestad 3/7 1880.
 396 Bisk vis handl Everlöf och Slimminge 7/7 1884.
 397 Bisk vis handl Södra Rörum och Häglinge 30/7 1868, bisk vis handl Mellan Grevie och Åkarp 3/11 1877.
 398 Bisk vis handl Fjelie och Flädie 15/7 1880.
 399 Se not 7!

400	Församling	platser i kyrkan	folkmängd
	Västra Sallerup	1878 500	3 858
	Västra Sallerup	1888 500	4 336
	Hyllie	1884 300	2 154
	Hardeberga	1884 190	773
	Norra Vram	1885 600	2 928
	Bjuv	1885 350	2 212
	Höör	1885 580	2 562

- 401 Bisk vis handl Västra Sallerup och Remmarlöv 29/6 1878.
 402 Bisk vis handl Västra Sallerup och Remmarlöv 29/6 1878.
 403 Bisk vis handl Burlöv 20/5 1870.
 404 Flensburg, *Om den närvarande religiösa rörelsen* ... s 6 f.
 405 Vid visitationen i Mattered refereras till det kungl cirkuläret från den 22/3 1759. Kollekt- och stamboksmedel kommer också på tal bl a i Munkarp och Höör 18/5 1872, Södra Rörum och Häglinge 1877, Kågeröd och Stenestad 3/7 1880.

- 406 Bisk vis handl Burlöv 20/5 1870.
 407 Bisk vis handl Södra Rörum och Häglinge 30/7 1868.
 408 Bisk vis handl Norra Åkarp och Vittsjö 29/7 1869.
 409 Bisk vis handl Södra Rörum och Häglinge 30/7 1868.
 410 Bisk vis handl Finja och Hörja 2/8 1869.
 411 Bisk vis handl Asmundtorp och Tofta 30/7 1884, bisk vis handl Hoby och Håstad 15/6 1878.
 412 Bisk vis handl Ystad Maria och Petri och Öja 30/7 1881.
 413 Bisk vis handl Övraby och Benestad 20/9 1877, bisk vis handl Södra Villie och Örsjö 11/6 1885, bisk vis handl Röke och Torup 18/7 1885.
 414 Bisk vis handl Brönnestad och Mattered 23/6 1877.
 415 Bisk vis handl Västra Sallerup och Remmarlöv 29/6 1878.
 416 Bisk vis handl Räng och Stora Hammar 15/9 1884.
 417 Bisk vis handl Mellan Grevie och Åkarp 3/11 1877.
 418 Bisk vis handl Södra Rörum och Häglinge 28/10 1877.
 419 Bisk vis handl Asmundtorp och Tofta 30/7 1884.
 420 Bisk vis handl Asmundtorp och Tofta 9/9 1869.
 421 Bisk vis handl Sankt Ibb 1/8 1874.
 422 Bisk vis handl Trelleborg och Maglarp 23/6 1871.
 423 Bisk vis handl Ystad och Öja 30/7 1881.
 424 Bisk vis handl Borby 25/9 1867.
 425 Bisk vis handl Västra Alstad och Fru Alstad 18/7 1868.
 426 Bisk vis handl Sankt Olof 19/9 1871.
 427 Bisk vis handl Vinslöv och Nävlinge 5/8 1869.
 428 Bisk vis handl Sörby och Gumlösa 19/6 1877.
 429 Bisk vis handl Åhus 2/8 1879.
 430 Bisk vis handl Kristianstad och Vä 13/6 1874.
 431 Bisk vis handl Konga och Ask 17/11 1877 och 16/6 1883.
 432 Bisk vis handl Färlöv och Strö 7/9 1872.
 433 Bisk vis handl Skanör och Falsterbo 2/10 1880.
 434 Som ovan nämnts användes beteckningen "ny kyrka" också för tillbyggda och restaurerade kyrkor som t ex Kropp, Bollerup, Ottarp, Össjö, Tossjö m fl.
 435 Vissa formuleringar påminner på ett slående sätt om Tegnér's invignings-tal i Växjö stift drygt 50 år tidigare. Bägge talare framhåller ljusets betydelse för den kristna kyrkobyggnaden och bägge ogillade de medeltida sockenkyrkorna såsom mörka och förfallna. Se Josephson, *Tegnér och konsten*, 1948, s 35 ff.
 436 Flensburg, invigningstal i Häglinge 28/10 1877.
 437 Flensburg, invigningstal i V Strö 7/10 1877.
 438 Flensburg, invigningstal i Svalöv 28/7 1878.
 439 Uttrycket "kyrkorummets teologi" används och diskuteras av Olén 1966, s 93 ff.
 440 Bisk vis handl Nosaby 15/5 1875.
 441 Bisk vis handl Billinge och Röstånga 23/6 1880.
 442 Bisk vis handl Österslöv 21/7 1884.
 443 Bisk vis handl Södra Rörum och Häglinge 28/10 1877.
 444 Bisk vis handl Nosaby 15/5 1875.
 445 Bisk vis handl Nosaby 19/7 1884.
 446 Bisk vis handl Stoby och Sandby 12/9 1874.
 447 Bisk vis handl Håslöv och Bodarp 20/6 1885.
 448 Bisk vis handl Vålinge och Kattarp 20/7 1867, bisk vis handl Bosarp och Strö 7/10 1877.
 449 Bisk vis handl Mellby och Tjörnarps 7/7 1867.
 450 Bisk vis handl Billinge och Röstånga 23/6 1880.
 451 Bisk vis handl Vålinge och Kattarp 20/7 1867.
 452 Bisk vis handl Borlunda 17/5 1872, 23/6 1883.
 453 Billing, Ämbetsberättelse avgiven vid prästmötet 1900, s 3 (45)
 454 Billing, Ämbetsberättelse avgiven vid prästmötet 1900, s 9 (51)

- 455 Billing, Ämbetsberättelse avgiven vid prästmötet 1900, s 3 (45).
 456 Billing, Ämbetsberättelse avgiven vid prästmötet 1906, s 4 f.
 457 Billing, Ämbetsberättelse avgiven vid prästmötet 1900, s 15 (57).
 458 Billing, Ämbetsberättelse avgiven vid prästmötet 1906, s 11.
 459 Billing, Ämbetsberättelse avgiven vid prästmötet 1912, s 3.
 460 Billing, Ämbetsberättelse avgiven vid prästmötet 1919, s 3.
 461 Billing, Ämbetsberättelse avgiven vid prästmötet 1912, s 3.
 462 Bisk vis handl Fulltofta och Äspinge 13/9 1902.
 463 Bisk vis handl Hammenhög och Hannas 28/7 1900.
 464 Bisk vis handl Södra Mellby och Vitaby 15/6 1907.
 465 Bisk vis handl Simris och Östra Nöbbelöv 17/8 1901.
 466 Helt exakt kan siffran ej anges. Där medeltida murverk ingår är det också idag svårt att avgöra om en kyrka skall anses vara uppförd under perioden eller inte.
 467 Thomander, Ämbetsberättelse avgiven vid prästmötet 1858 s 54, Thomander, Ämbetsberättelse avgiven vid prästmötet 1864 s 25.
 468 Flensburg, Ämbetsberättelse avgiven vid prästmötet 1870 s 9.
 469 Bisk vis handl Asmundtorp och Tofta 24/7 1858.
 470 *Skånes kalender* 1878.
 471 Hörrods socken uppvisar under 1800-talet en synnerligen ojämn befolkningskurva med språngvisa ökningar och minskningar av invånarantalet. Svängningarna beror på varierande in- och utflyttning av tjänstefolk. Anledningarna har jag ej lyckats få grepp om.
 472 Hedvall 1922, s 17 ff.
 473 Prost vis handl Hörrod och Maglehem 1819.
 474 Sockenstämmoprotokoll Hörrod 22/1 1832.
 475 Sockenstämmoprotokoll Maglehem 3/2 1833, sockenstämmoprotokoll Hörrod 10/2 1833.
 476 Bisk vis handl Hörrod och Maglehem 10/8 1833.
 477 Enligt sockenstämmans beslut 1/9 1833 skulle t ex en åbo på 1/2 mtl betala minst 32 skilling banco, en husman minst 8 skilling.
 478 Sockenstämmoprotokoll Hörrod 1/11 1845.
 479 Sockenstämmoprotokoll Hörrod 9/6 1850.
 480 Kungl Majt till Hörrods församling 18/6 1851, enligt Hedvall 1922, s 35.
 481 Sockenstämmoprotokoll 28/5 1854.
 482 Sockenstämmoprotokoll 13/9 1855.
 483 Sockenstämmoprotokoll 2/3 1856.
 484 Sockenstämmoprotokollen 14/9 1856, 25/3 1857, 24/5 1858. På sistnämnda stämma bestäms att en 1 1/2 mils äcka skall räknas som en dags körsel vid kyrkobygget.
 485 Sockenstämmoprotokoll 10/7 1859.
 486 Sockenstämmoprotokoll 13/9 1855 och 24/10 1858. Altarpredikstolar var förbjudna sedan 1830 talets början, se *Lunds stifts tidning* 1834 och 1838.
 487 Emil Ekhoﬀ till Vitterhetsakademien 5/10 1881.
 488 Idag i Lunds universitets historiska museum.
 489 Rydbeck, M, 1936, s 313 f.
 490 Bisk vis handl Källs Nöbbelöv och Felestad 29/6 1833.
 491 Sockenstämmoprotokoll 6/3 1834, sockenstämmoprotokoll 29/4 1834.
 492 Prost vis handl Källs Nöbbelöv och Felestad 29/9 1849.
 493 Bisk vis handl Källs Nöbbelöv och Felestad 15/8 1858.
 494 Kyrkans räkenskaper för år 1864 och 1866.
 495 Prost vis handl Källs Nöbbelöv och Felestad 12/9 1868.
 496 Kyrkans räkenskaper för år 1869.
 497 Kyrkoherde Cöster till domhavanden Anderberg 16/5 1872 (Onsjö häradsrättens arkiv A1Va:1).
 498 Kyrkans räkenskaper 1872 och 1876.
 499 Prost vis handl Källs Nöbbelöv och Felestad 3/5 1879.
 500 Vitterhetsakademiens handlingar dagboken 18/8 1880.
 501 Vitterhetsakademiens handlingar dagboken 5/10 1880.
 502 Emil Ekhoﬀ till Vitterhetsakademien 5/10 1880.
 503 Eiler Graebe till Kungl Byggnadsstyrelsen 1/5 1932.
 504 Kyrkoherde Torsten Svensson till Kungl Byggnadsstyrelsen 7/2 1949.
 505 Artikel i *SDS* 28/5 1950.
 506 Kungl Byggnadsstyrelsen till Ecclesiastikdepartementet 17/11 1948.
 507 Bisk vis handl Skanör och Falsterbo 2/10 1880.
 508 Bisk vis handl Skanör och Falsterbo 18/7 1825.
 509 Prost vis handl Skanör och Falsterbo 17/4 1844.
 510 Skanör och Falsterbo kyrkoarkiv, visitationshandlingar 1814–1889.
 511 Prost vis handl Skanör och Falsterbo 18/9 1871.
 512 Kyrkorådsprotokoll 10/6 1877.
 513 Bisk vis handl Skanör och Falsterbo 2/10 1880.
 514 Kyrkorådsprotokoll 27/2 1883.
 515 Kyrkostämmoprotokoll 27/3 1883.
 516 Kyrkorådsprotokoll 12/3 1884.
 517 Kyrkostämmoprotokoll 16/3 1884.
 518 Prost vis handl Skanör och Falsterbo 5/9 1889.
 519 Falsterbo kyrkas räkenskaper för år 1889, verifikationer.
 520 1828 års inventering, beskrivning av Asmundtorps kyrka. Brunius 1850, s 159 f.
 521 Ahlstedt-Yrild 1976, s 31 ff.
 522 *Lunds stifts tidning*, dec 1846.
 523 Sockenstämmoprotokoll 1/7 1855.
 524 Bisk vis handl Landskrona, Asmundtorp och Tofta 24/7 1858.
 525 Bisk vis handl Landskrona, Asmundtorp och Tofta 9/9 1869.
 526 Bisk vis handl Asmundtorp och Tofta 30/7 1884.
 527 Bisk vis handl Asmundtorp och Tofta 30/7 1884.
 528 Samtliga handlingar i ärendet finns i Eccles dep arkiv, acta till inneliggande mål 1890 och 1892, RA.
 529 Kyrkostämmans protokoll 23/1 1890.
 530 Domkapitlets utlåtande 5/4 1890.
 531 Kyrkostämmans protokoll 9/1 1890, 12/7 1890, 23/10 1890, 21/11 1890.
 532 KVHAA koncepter 1892, LDA inkommande brev 1892.
 533 Kyrkostämmans protokoll 7/8 1893.
 534 *Korrespondenten* 6/4 1895.
 535 KVHAAs arkiv, Hans Hildebrands brevsamling ATA, "Asmundtorp".
 536 *Korrespondenten* 13/4 1895.
 537 Byggnadskommitténs protokoll 4/5 1896.
 538 Kyrkorådets protokoll 18/4 1896.
 539 Prostvisitationsprotokoll 28/11 1897.
 540 Kyrkostämmans protokoll 28/5 1897.
 541 Se t ex G J Karlin i *Kulturhistoriska meddelanden* 1895/96 s 34.
 542 V v Heidenstam, "Modern barbarism", *Dagens Nyheter* 21/6 1893.
 543 *Skånes Kalender* 1878.
 544 Billeberga kyrkas räkenskaper 1788, 1818 samt sockenstämmoprotokoll 6/3 1818, 8/7 1818, 11/9 1818. Man talar därefter om "Södra Nya Kyrkan" och Norra Nya Kyrkan". Stodelningen vållade problem, platserna fick lottas ut. Tydliga ville ingen sitta i utbyggnaderna.
 545 Dunér skildras i Carlquists *Herdaminne*, Serie II, del 7 s 501 f. Den 20/8 1840 förrättades syn å Billeberga prästgård. Synmännen var imponerade av vad Dunér uträttat sedan 1829: bostället hade nyuppförda ekonomilängor med bl a mangelbod, bakbod med järnugn, rökeri, moderna stallar m m. En fruktträdgård var anlagd. Äkrarna var välskötta och inhägnade med stengårdsgård och jordvallar med pilplantering. Dunér förde under dessa år långvariga processer med bönderna som var ovilliga att fullgöra sina skyldigheter gentemot prästgården. Kungl Majt dömde till Dunérs förmån. (Billeberga kyrkoarkiv, Syner och ekonomiska besiktningar, sockenstämmoprotokoll 1830–1840.

- 546 Prost vis handl Billeberga och Tirup 21/10 1849.
- 547 Nils Dunér till biskopsämbetet och KB 16/12 1852, den mycket omfattande skriftväxlingen i kyrkobyggnadsfrågan finns i original och avskrifter i Billeberga kyrkoarkiv, Billeberga.
- 548 Brunius till Faxe 1/9 1853.
- 549 Sockenstämmoprotokoll 25/9 1853.
- 550 Faxe till Kungl Majt 28/11 1853.
- 551 Scholanderns tjänstememorial 27/12 1853, 6/5 1854, Dunér till överintendentämbetet 18/1 1854.
- 552 Redan år 1846 hade jord för en skoltomt avsöndrats från prästgården.
- 553 Billeberga klagande församlingsmedlemmar till KB 13/4 1855.
- 554 Dunér till biskopsämbetet och KB 30/11 1855.
- 555 En bidragande orsak till rasen var kanske den svåra höststormen som rasade natten mellan den 14 och 15 oktober 1860.
- 556 Neander till biskopsämbetet och KB 3/9 1860.
- 557 Sockenstämmoprotokoll 9/2 1862, 8/3 1863.
- 558 Sockenstämmoprotokoll 14/6 1868.
- 559 Sockenstämmoprotokoll 8/6 1868, 11/8 1875.
- 560 Kyrkvård Sven Hanssons utlåtande om kyrkans tillstånd 28/12 1911.
- 561 Bisk vis handl 24/9 1910.
- 562 Kyrkorädsprotokoll 23/11 1914.
- 563 Kyrkorädsprotokoll 1914–1915, *Landskrona Posten* 21/4 1915 och *Korrespondenten/Landskrona Tidning* samma dag. Pressen nämner att kyrkan var brandförsäkrad för ett belopp av 50 000 kr. I *Korrespondenten* heter det ”såsom en egendomlighet kan omtalas att kyrkan till våren skulle undergå en genomgripande restaurering för ett anslaget belopp av 45 000 kr.”
- 564 Förf samtal med församlingsbor 1978–79.
- 565 Billeberga klagande församlingsmedlemmar till KB 15/8 1855, Kungl Förordn 20/11 och 27/11 1845.
- 566 Samuel Bock till sockenstämman 20/5 1855.
- 567 Dunér till biskopsämbetet och KB 24/9 1858.
- 568 Kyrkvård Sven Hanssons utlåtande om kyrkans tillstånd 28/12 1911. – ”Nya tiden kom med järnvägen, vilket skedde 1865”. (Esbjörn Håkanson i folklivsarkivets uppteckningar *När den nya tiden kom till bygden*, Lund 1966, acc nr M 19121:1.
- 569 En liten del av Borlunda socken, Gryby, tillhörde Harjagers härad.
- 570 Bisk vis handl Borlunda och Skeglinge 24/6 1820.
- 571 Prost vis handl Borlunda och Skeglinge 21/9 1830.
- 572 En viss uppfattning om Borlunda gamla kyrka ger ritningen inför tornbygget år 1827 (ATA). Någon avbildning av Skeglinge kyrka finns inte. Alla tillgängliga upplysningar om byggnaden och inventarierna har sammanställts av H H von Schwerin i uppsatsen ”Skeglinge kyrka” i *Skånes hembygdsförbunds årsbok* 1941 s 8 ff.
- 573 1828 års inventering.
- 574 Enligt sockenstämmoprotokoll 14/10 1860. Något protokoll från gällstämman 24/9 1860 finns varken i församlingarnas kyrkoarkiv eller bland domkapitlets handlingar.
- 575 Röstlängden var ”upprättad till följe af Kongl Förordn den 29 Augusti 1843 om Sockenstämma i riket samt grundad på jordeboksextract från Kongl Landscontoret öfver socknarnas oförmedlade hemmantal”.
- 576 Bisk vis handl Borlunda och Skeglinge 12/11 1860.
- 577 Sockenstämmoprotokoll Borlunda 2/6 1861.
- 578 Se föregående not!
- 579 Sockenstämmoprotokoll Borlunda 1/6 1862.
- 580 Sockenstämmoprotokoll Borlunda 21/12 1862.
- 581 Sockenstämmoprotokoll Borlunda 19/7 1863.
- 582 Kyrkostämmoprotokoll Borlunda 18/6 1866.
- 583 Kyrkostämmoprotokoll Borlunda och Skeglinge 8/10 1866.
- 584 Kyrkostämmoprotokoll Borlunda och Skeglinge 11/9 1866.
- 585 Kungl Majts kungörelse 11/7 1862 stadgar bl a att ”sammanbyggnad ej finge ega rum, med mindre de särskilda socknarna, hvar för sig, genom röstpluralitet derom fatta beslut”.
- 586 *Skånes Kalender* 1878.
- 587 1828 års inventering och Brunius beskrivning efter besöket där år 1844. Monica Rydbeck hänför Svalövs kyrka till Mårten Stenmästares produktion. Rydbeck, M, 1936, s 181 f.
- 588 Svalövs kyrkas räkenskaper 1723–1760, 1828 års inventering.
- 589 Forslid 1967, s 115.
- 590 Prost vis handl, Svalöv 22/6 1864. Efter denna visitation begärde biskopsämbetet domaresyn på kyrkan. Byggnaden dömdes ut. Syneprotokollet har jag ej lyckats hitta.
- 591 KBs och biskopsämbetets utslag 24/10 1866, Kammarkollegiets utslag 21/10 1867, se Thulin, *Urkunder*, avd II s 379 f.
- 592 Kyrkoherde Collianders ämbetsberättelse 27/7 1878.
- 593 Uppgifterna från en artikel i *Landskronaposten* 23/9 1927. Asks kyrka invigdes 18/11 1877 av Flensburg.
- 594 Thulin, *Urkunder*, avd II s 381.
- 595 Kungl Majts utslag 30/1 1880 i Thulin, *Urkunder*, avd II, s 383 ff.
- 596 Forslid 1973, s 32 ff.
- 597 *Skånes Kalender* 1878
- 598 Klockare och kyrkvårdar tillsattes här och på annat håll av församlingen.
- 599 Thulin *Utredning*, avd II, s 26 ff, Thulin *Urkunder*, avd II s 33 ff.
- 600 Prost vis handl Fulltofta och Östra Äspinge 6/7 1858.
- 601 Bisk vis handl Fulltofta och Östra Äspinge 11/5 1862.
- 602 Prost vis handl Fulltofta och Östra Äspinge 4/10 1867.
- 603 Prost vis handl Fulltofta och Östra Äspinge 23/9 1890.
- 604 Bisk vis handl Fulltofta och Östra Äspinge 8/10 1895.
- 605 Kyrkorädsprotokoll 27/7 1903.
- 606 Kyrkorädsprotokoll 27/9 1904, 22/9 1905, 16/10 1906, 1/9 1907, 30/10 1908.
- 607 Prost vis handl 12/8 1911.
- 608 Prost vis handl 19/6 1920.
- 609 Kyrkorädsprotokoll 27/7 1903, 1/9 1907. Av Thulin *Urkunder*, avd 2 s 38 ff framgår bl a att patroni enligt Kungl Majts resol 24/5 1689 och 23/4 1697 hade skyldighet att årligen bokföra tiondet.
- 610 Kungl Majts cirkulär till domkapitlen 11/11 1892 ”... att vid visitationer som hädanefter ega rum i patronella församlingar, visitorator skall samtligt tillspörja församlingen, huruvida densamma önskar upphöra af patronatsrätten.” (enligt Thulin *Urkunder*, avd I, s 180.
- 611 Thulin *Utredning*, avd 2 s 97 ff.
- 612 *Skånes kalender* 1878.
- 613 *Tidningen Framåt* 3/6 1871. Sallius 1961, s 44 ff.
- 614 Sallius 1961, s 56 ff.
- 615 Kommunalstämmoprotokoll 16/7 1869. Möjligheten av sammanbyggnad med Remmarlöv diskuterades så sent som vid prostvisitationen den 2/7 1883. Dücker räknade då med att Eslöv skulle bryta sig ur församlingen och bygga egen kyrka. V Sallerup och Remmarlöv skulle i så fall ha vunnit på att bygga gemensam kyrka. Remmarlöv förklarade emellertid vid detta tillfälle ”att den på inga villkor ville ingå på detta förslag, utan bygga en kyrka för sig.”
- 616 1862 års förordning *Om kommunalstämma å landet* § 59.
- 617 Kyrkostämmoprotokoll 31/5 1881, 22/8 1882.
- 618 Kyrkostämmoprotokoll 27/2 1883.
- 619 Kyrkorädsprotokoll 21/5 1885, kyrkostämmoprotokoll 18/6 1885.
- 620 Kyrkorädsprotokoll 22/9 1885, kyrkostämmoprotokoll 20/10 1887, 7/5 1888.
- 621 Carl Dücker, kyrkans patronus dog i augusti 1889. Patronatskapet förvaltades därefter av sterbhusets representant Fredrik Wrangel.

- 622 Kyrkostämmoprotokoll 5/9 1888, 28/3 1889, 16/7 1889.
- 623 KVHAAs protokoll 17/4 1889, 3/6 1889, 25/9 1889.
- 624 Kyrkobyggnadskommitténs protokoll 9/8 1890, kyrkostämmoprotokoll 21/8 1890. Om nykyrkan se även Sallius a a s 271.
- 625 Byggnadskommitténs protokoll 9/9 1890, 9/12 1890, kyrkostämmoprotokoll 1/12 1890. Restaureringsförslag för 1600-tals predikstolen hade gjorts upp av arkitekt Sörensen.
- 626 Byggnadskommitténs protokoll 1/7 1891.
- 627 Kyrkostämmoprotokoll 1892–1897, Thulin Utredning, avd 2 s 98 ff.
- 628 Bisk vis handl 29/6 1878.
- 629 Tidningen *Framåt* 3/6 1871.
- 630 *Skånes kalender* 1878.
- 631 Cederlund 1965, s 81 ff.
- 632 Efter Cederlund 1965, s 145 ff, kompletterat med befolkningssiffror från ämbetsberättelser.
- 633 Prost vis prot 18/9 1852.
- 634 Prost vis prot 30/5 1864.
- 635 Kyrkostämman den 15/9 1862.
- 636 Prost vis handl Bunkeflo och Hyllie 29/9 1874.
- 637 Kyrkostämman 31/3 1876.
- 638 Prost vis handl Bunkeflo och Hyllie 29/9 1879.
- 639 Kyrkostämman 17/5 1877.
- 640 Kyrkostämman 29/10 1883.
- 641 Bisk vis prot 12/7 1884.
- 642 Kyrkostämman 19/8 1884, 30/9 1884.
- 643 Kyrkostämman 7/5 1885.
- 644 Kyrkostämman 3/5 1886, 4/10 1886.
- 645 Kyrkostämman 11/2 1887, 27/6 1887, 4/8 1887, 6/12 1887, 17/3 1888, 19/11 1888, 9/3 1889.
- 646 Prost vis prot Bunkeflo och Hyllie 23/9 1890.
- 647 Prost vis prot Bunkeflo och Hyllie 10/9 1898. Hyllie kyrka var då restaurerad. Förvittrat tegel hade bytts ut, stöpelarna hade fått betäckning av zinkplåt och vissa cementdetaljer hade lagats.
- 648 Kyrkostämman 3/5 1886, 29/6 1886.
- 649 Grandien 1974, s 426. Källstorps kyrkas interiör ommålades i samband med 1890 års restaurering. Valvkapporna fick schablonmålningar, vägarna kvaderindelning i dämpad ton.
- 650 Den tyska utvecklingen sammanfattas i Olén 1966, s 28 ff.
- 651 I sin licentiatavhandling har Benkt Olén steg för steg följt Zettervalls text i förhållande till Sjögrens. Han har även lyft fram partier där en direkt överensstämmelse med Eisenachregulativet föreligger.
- 652 Olén 1966, s 107.
- 653 Zettervall, Mina minnesanteckningar, s 241, KB. Citerat efter Olén 1966, s 118.
- 654 *Allmänna Anvisningar* s 5.
- 655 *Allmänna Anvisningar* s 8 f.
- 656 *Allmänna Anvisningar*, s 57–93.
- 657 Yttervärlden skall också i möjligaste mån utestängas genom att fönsterbröstningen läggs minst en manshöjd över mark- resp golvnivå. Brunius som tänkte på läsljus i bänkraderna byggde extremt lågt sittande fönster. Oftast användes klarglas i hans kyrkor.
- 658 *Allmänna Anvisningar* s 15 f.
- 659 *Allmänna Anvisningar* s 46 f, 51.
- 660 *Allmänna Anvisningar* s 42 ff.
- 661 *Allmänna Anvisningar* s 79 f.
- 662 *Allmänna Anvisningar* s 5.
- 663 *Allmänna Anvisningar* s 7.
- 664 I Billeberga skriver pastor Neander uttryckligen att "Församlingen ... fattade beslut, vid kyrkans uppförande få tillgodogöra sig de uppfinningar och fördelar, som byggnadskonsten den sednare tiden sig tillägnat".
- Neander till biskopsämbetet 3/9 1860, Billeberga kkarkiv, Billeberga.
- 665 Grandien 1974 s 361 f, 379.
- 666 Grandien 1974 s 422.
- 667 Se kapitlet om Billeberga.
- 668 Vid biskopsvisitationen i Asmundtorp 1869 klagades det över de skymmande pelarna i kyrkan. Som framgår av föregående kapitel föreslog biskoparna ibland att altaret skulle flyttas fram. På Brunius ritningar är altaret i regel placerat under eller strax framför tribunbågen.
- 669 Marsvinsholm i nyrenässans av Zwingman efter 1867 gemensam kyrka för Balkåkra, Snårestad och Skårby församlingar. Medeltidskyrkorna lämnades att förfalla resp revs.
- Borlunda ritad av Meldahl, Hyby av Fenger.
- 670 Pastoratet var prebende för en av den teologiska fakultetens professurer. I tur och ordning innehades därför kyrkoherdestjänsten i pastoratet av Reuterdahl, Thomander, Bring, Sundberg och Flensburg.
- 671 Dessa siffror är ungefärliga. Det är mycket svårt att ange vilka kyrkor som bör anses som helt nybyggda. I vissa fall finns inga säkra uppgifter om hur mycket av den gamla kyrkan ingår i den nya.
- 672 Zettervalls kyrka i Lilla Bedinge och kyrkan i Höja är de enda som putsades s a s utan tvingande skäl.
- 673 Frostin, manuskript om Östra Grevie kyrka, välvilligt delgivet förf 1981.
- 674 Frostin, *Gessie kyrka*, s 15. Ingers, *Tygelsjö kyrka*, s 39.
- 675 *Ny Illustrerad Tidning* 9/4 1890.
- 676 En målande beskrivning av en sådan kyrka finns i ämbetsberättelsen från Lockarp år 1888. Den lilla församlingen med sina drygt 200 medlemmar hade valt att låta delar av medeltidskyrkan ingå i nybygget. Vid murningen användes äldre stenmaterial, gråsten och tegel. Trots den begränsade kostnadsramen blev kyrkan fullt modern: "I Lockarp har det förra oansenliga templet under åren 1885–86 undergått en grundlig restauration eller i det aldram närmaste blifvit ombyggt. Kostnaden för detta arbete uppgick till 12 å 13 000 kronor. Tempelbyggnaden är hållen i en särdeles prydlig stil, framförallt hvad det yttre angår, med rikliga cementornamenter. Väggarnes innarsida är målad med imitation af sandstenskvadrate, samt allt träarbete, altavägg, predikstol, stolinredning, orgelläktare och orgelfacade m m är strukit i ekens färgton. Golfvet i koret utgöres af cementmosaik, stora gångens golf är gjutet i ofärgad cement." Prost vis handl Fosie och Lockarp 1888.
- 677 Bisk vis handl Asmundtorp och Tofta 30/7 1884. På samma sätt utdömdes t ex de av Brunius utvidgade kyrkorna i Södra Åkarp (1888) och Fuglie (1904).
- 678 Fernlund, *Rivningen av Asmundtorps medeltidskyrka* s 15.
- 679 Ingers 1976, s 170.
- 680 Uppgifterna om Hörröds kyrka och inventarier är hämtade ur Hedwall 1922, s 40 f, 72 f.
- Om händelserna vid Asmundtorps kyrkas rivning berättade Axel Persson (född 1881) för mig hösten 1971. Om Svalöv se *Landskronaposten* 23/9 1927.
- 681 Ingers 1976, s 230.
- 682 Gustafsson 1956, s 47 ff, s 67 ff.
- 683 Ingers 1979, s 41.
- 684 Billeberga kyrkoarkiv, Billeberga.
- 685 Frostin 1953, s 18.
- 686 Bisk vis handl Höja och Starby 3/9 1882, bisk vis handl Gässie och Eskilstorp 26/8 1888, bisk vis handl Bunkeflo och Hyllie 10/9 1898.
- 687 Prost vis prot Asmundtorp och Tofta 28/11 1897.
- 688 *Lunds stifts tidning*, dec 1897.
- 689 Grandien 1974, s 130, 269, 317, 323 f, 337 f, 345 ff.
- 690 Brunius 1850, s 164.

- 691 Arbetsbeskrivningen är tydligen skriven av en dansk och refererar direkt till "de fastställda ritningarna". Beskrivningen bör alltså ha upprättats 1864 eller strax därefter.
- 692 Mätningar i Asmundtorps kyrka har visat en närmast förbluffande precision. Avståndet mellan golv och valvhjassa är i koret endast 5 mm större än i den västligaste travén. Uppgift av Per Anders Johansson hösten 1981.
- 693 Cornell 1970, s 163.
- 694 Vid större byggen förlöt vanligtvis så lång tid mellan murningen och fasadernas fogning (kanske ett halvår eller mer) att karbonatiseringen av kalkbruket var tillfredställande när cementen påfördes.
- 695 Uppgift lämnad av Per Anders Johansson hösten 1981.
- 696 T ex bisk vis handl Borlunda och Skeglinge 17/5 1872, bisk vis handl Tjörnarps och N Mellby 7/7 1867, bisk vis handl Nosaby 19/7 1884.
- 697 1911 genomfördes den första större reparationen av Asmundstorps kyrka. Då monterades stuprännor vid tornet. Fönstren var otäta och kompletterades med ytterfönster. I början av 1960-talet upptäckte man att tornspirans virkeskonstruktion var svårt angripen av röta. I samband med den omfattande reparationen täcktes även utsatta och skadade partier av exteriören med koppar. Kyrkans Räkenskaper 1911–1912 samt uppgift från byggmästare Stig Olsson, Asmundtorp.
- 698 T ex angående Billeberga kyrka i kyrkvård Sven Hanssons utlåtande om kyrkans tillstånd 28/12 1911. Billeberga kyrkoarkiv, Billeberga.
- 699 Assarssons besvär över stämmobeslutet 23/1 1890 i Ecclesiastikdep acta över ineliggande mål 1890.
- 700 Mandelgrenska samlingen 5/7 B.
- 701 Samtliga Heidenstam-citat i texten efter *Modern Barbarism. Några ord mot restaurerandet af historiska byggnader*, Stockholm 1894.
- 702 Björck 1946, s 50.
- 703 Samtliga Karlin-citat ur uppsatsen *Huru vi skydda våra kyrkliga minnesmärken*. En fråga för dagen. Särtryck ur Kulturhistoriska meddelanden. Lund 1897.
- 704 *I Restaureringsfrågan*. Underdånig skrifvelse afgifven af Kgl Akademien för de fria konsterna den 21 mars 1902. 2 uppl 1907.
- 705 *Kungl kungörelse 26/11 1920* (nr 744) med föreskrifter rörande det offentliga byggnadsväsendet.
Om byggnaders vård
16 §
Byggnader, som stå under statens eller menighets eller allmän institutions eller inrättnings förvaltning, böra omsorgsfullt vårdas och underhållas.
I detta syfte bör myndighet eller menighet eller annan, som förvaltar sådan byggnad, låta sig angeläget vara att i tid avhjälpa uppkomna bristfälligheter, så att ej genom fortgående skadegörelse byggnaden eller dess inredning fördärvas eller byggnadens eller inredningens återställande i gott skick onödigtvis fördröjas.
Särskilda bestämmelser rörande kyrkor m m
28 §

Mom 1. Innan församling låter upprätta förslag till uppförande av kyrkobyggnad (kyrka, kapell för allmän gudstjänst), bör tillfälle beredas byggnadsstyrelsen att meddela råd och anvisningar. Skall byggnaden ersätta äldre sådan, bör uppgift lämnas om dennas ålder, storlek, användbarhet och utseende.

Mom 2. Förslag till kyrkobyggnad skall i god tid innan företaget är avsett att bringas till utförande ingivas till byggnadsstyrelsen och skall därvid vara åtföljt av situationsplan samt av yttrande från byggnadsnämnden.

30 §

Mom 1. Bestämmelserna i 28 § mom 1 skola ock i tillämpliga delar gälla, där inom församling uppkommit fråga om till-, på- eller ombyggnad, rivning eller flyttning av kyrkobyggnad eller sådan byggnad eller anordning, som avses i 29 § mom 1 b), om förnyelse eller väsentlig ändring av dess fasta inredning eller om annan åtgärd, som avsevärt påverkar dess utseende, såsom ny färgsättning, utförande eller bortrivande av konstnärlig utsmyckning eller dylikt, så ock där fråga uppkommit om utvidgning eller annan icke oväsentlig förändring av kyrkotomt som icke tillika utgör begravningsplats.

Där till följd av vad nu är stadgat till byggnadsstyrelsen inkommer anmälan om åtgärd, vid vars utförande kulturhistoriska synpunkter kräva särskilt beaktande, skall byggnadsstyrelsen utan kostnad för församlingen och vid behov efter studium på platsen uppgöra program, avsett att läggas till grund för fullständigt förslag i ämnet.

706 Brevväxlingen i ärendet är samlad i Wählin's arkiv under rubr *Hannas*. LLA.

707 En blick på förteckningen över kyrkokassornas ställning år 1900 (uppgifter i prästmöteshandlingarna) ger en bild av förhållandena på byggnads-sidan. Stor skuldsättning hade man i församlingar där en ny kyrka blivit byggd under de närmast föregående decennierna, mer än 10 000 kr t ex i Burlöv, Hörby, Kävlinge, Asmundtorp och Svalöv. De största kassorna fanns i socknar där man hade byggnadsplaner, mer än 40 000 kr t ex i Tygelsjö, Fuglie, Maglarp, Norra Nöbbelöv, Fjelie, Södra Åsum, Valleberga, Glemminge, Övraby, Hörup och Verum. Det har ofta sagts att man ville bygga för att utnyttja en stor kassa. Istället kan sägas att de stora kassorna fanns i socknar där man länge hade förberett en nybyggnad av kyrkan.

708 Clason till Wählin 20/10 1905 angående restaureringen av Hofterups kyrka. Där fanns föråldrade restaureringsförslag av Hermansson och Sjöström. På ämbetet var man medveten om att det ofta var bäst att kompromissa: "Upptagandet af norra korfönstret behagar visserligen icke heller oss, men låt dem göra det" skriver Clason.

709 Wählin's tjänstememorial angående Hofterups kyrka 17/11 1903.

710 *Landskrona Tidning/Korrespondenten* 21/4 1915.

711 Rodhe 1930, s 380 f. Tanken utvecklas i J A Eklunds uppsats om stenkyrkan i *Vår Lösen* 1910.

712 Sigurd Curman, "Restaureringsprinciper. Några exempel och önskemål." *Kult och Konst* 1906.

Otryckta källor och litteratur

Stockholm

Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens arkiv, Antikvarisk Topografiska Arkivet (ATA)

Bruniussamlingen: anteckningar och avskrifter rörande kyrkor i Skåne. Hans Hildebrands brevsamling: brev rörande restaurerings- och rivningsärenden i Skåne.

Vitterhetsakademiens diarium och protokoll.

Förvaltningsutskottets protokoll.

ATA och K-Byråns arkiv: handlingar, tidningsklipp, ritningar och fotografier i kapslar "Kyrkor, Skåne A-Ö".

Riksarkivet (RA)

Ecklesiastikdepartementets konseljakter 1800–1900: ärenden och mål med anledning av planerad restaurering eller rivning av kyrkor.

Överintendentsämbetets arkiv: koncept av utgående skrivelser, handlingar angående kyrkliga byggnader, ritningar.

Sveriges Kyrkors arkiv.

Anteckningar, manuskript och bilder.

Sveriges Arkitekturmuseum.

Ritningar.

Lund

Lunds Landsarkiv (LLA)

Lunds domkapitels arkiv: 1828 års inventering. – Samtliga protokoll och handlingar från biskopsvisitationerna 1812–1920. – Protokoll och handlingar från prostvisitationerna 1797, 1799, 1822, 1846 samt spridda år (speciellt intresse har ägnats materialet från häraderna Oxie, Skytts, Rönneberga, Onsjö och Harjager). – Inkommande brev. – Brevkoncept. – Inneliggande handlingar till protokollen (acta cleri).

Kyrkoarkiven: befolkningsstatistiska tabeller. – Sockenstämmoprotokoll. – Kyrkostämmo- och kyrkorådsprotokoll. – Räkenskaper. – Handlingar angående kyrkan t ex brev, skrivelser, restaureringsförslag, anbud, kontrakt, kartor och ritningar (speciellt intresse har ägnats materialet från Asmund-

torp, Billeberga, Borlunda och Skeglinge, Falsterbo, Fulltofta, Hörröd, Källs Nöbbelöv, Svalöv, och Västra Sallerup).

Riksdagsman Christen Assarssons samling: Brev, urklipp och minnesanteckningar.

Theodor Wählin's samling: Brevväxling med kyrkoherdar och myndigheter i restaureringsärenden. – Byggnadsundersökningar, restaureringsförslag, tjänstememorial och rapporter, skisser, ritningar och fotografier.

Lunds Universitetsbibliotek (LUB)

Rönbeckska samlingen.

Vilhelm Faxes samling.

V. Flensburgska samlingen: brev till Vilhelm Flensburg. – Tal vid kyrkoinvigningar 1866–1886.

H. Thomanderska samlingen: Brev till och från Henrik Thomander.

Lunds Universitets Historiska Museum (LUHM)

Bildsamlingarna.

Rapporter och skrivelser rörande undersökningar av ödekyrkogårdar och restaurering av ödekyrkor.

Theodor Wählin's samling: uppmätningar, ritningar, restaureringsförslag, anteckningsböcker och fotografier.

Lunds Universitets Folklivsarkiv (LUFA)

Mandelgrenska samlingarna: bilder och anteckningar om kyrkor i Skåne. Folklivsarkivets uppteckning "När den nya tiden kom till bygden" 1966.

Malmö stadsarkiv: Hyllie kyrkoarkiv.

Asmundtorps kyrkoarkiv, Asmundtorp.

Billeberga kyrkoarkiv, Billeberga.

Olén, Benkt, *Helgo Zettervalls principiella inställning i kyrkobyggnadsfrågor i dess kulturhistoriska och teologiska sammanhang*. Licentiatavhandling, Lund 1966.

Samuelsson, Ove, *Härslövs och Säby kyrkors historia*, Manuskript 1981.

Tryckta källor samt litteratur

från den tid undersökningen omspanner

Anderson, William, *Gammal och ny vandalism*, Några ord om fornminnesvård, Karlskrona 1913.

Antiquarisk tidskrift för Sverige 1864–1924.

Appelius, K TH, *Die Aufgaben der christlichen Baukunst in Deutschland*, 1867.

Asp, Paul, *Vemmenhøgs härad*, Lund 1891.

Bidrag till Sveriges officiella statistik, H, Kungl Majts Befallningshafvandes femårsberättelser. 1800-talet.

Bidrag till Sveriges officiella statistik. R, Valstatistik 1872–87.

Billing, Gottfrid, *Det kyrkliga samfundet och den kristlige individen*, Lund 1881.

–, *Herdabrev till Lunds stifts vördiga prästerskap*, Lund 1898.

Boberg, Ferdinand, *Till Akademien för de fria konsterna*, (öppet brev), Stockholm 1900.

Boisserée, Sulpiz, *Geschichte und Beschreibung des Domes von Köln, nebst Untersuchungen über alte Kirchenbaukunst*, Stuttgart 1823.

Brunius, C G, *Tal vid en minnesfest öfver Lunds domkyrkas invigning för 700 år sedan* ..., Lund 1845.

–, *Skånes konsthistoria för medeltiden*, Lund 1850.

–, "Tullstorps nya kyrka", *Tidskrift för praktisk byggnadskonst och mekanik*, 1852.

–, *Historisk och arkeologisk beskrifning öfver Lunds domkyrka*, 2 uppl, Lund 1854.

–, "Iståndsättning och utvidgning af Lackalänga kyrka i Malmöhus län". *Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap*, 1861.

–, "Kjellstorps nya kyrka", *Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap*, 1863.

Bruzelijs, Nils G, *Allmogelivet i Ingelstads härad*, (1876), Lund 1976.

Bruzelijs, Nils G, *Arkeologisk beskrifning öfver Bara härad*, (1878), ny uppl red av Ingemar Ingers, Bara 1974.

Cavallin, Severin, *Lunds stifts herdaminne*, I–V, Lund 1854–1858.

–, "De bortgångnas minne", *Handlingar om prästmötet i Lund* 1870.

Cirkulär till Lunds stifts vördiga prästerskap, 1800–1900.

Cirkulär till samtliga domkapitlen ..., Stockholms slott 16/11 1854, SFS 1854, nr 84.

Clason, Isak Gustaf, *Öfverblick öfver byggnadsverksamheten under de sista 25 åren*, Stockholm 1896.

Curman, Sigurd, "Restaureringsprinciper. Några exempel och önskemål", *Kult och konst*, 1906.

Edelsvärd, A V, "Om kyrkors inredning", *Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap*, 1859.

–, "Jonsereds kyrka", *Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap*, 1860.

Eklund, J A, "Stenkyrkan", *Vår lösen* I, 1910.

Eklund, P, *Grunddragen af den kyrkliga trosläran*, Lund 1880.

Ennen, L, *Zeitbilder aus der neueren Geschichte der Stadt Köln*, Köln 1857.

–, *Köln und seine Bauten*, Köln 1888.

Faxe, Vilhelm, "Qvarto boken", *Självbiografiska anteckningar utg av C Callmer i Lunds stifts herdaminne* (utg av Gunnar Carlqvist) Serie I, urkunder och aktstycken 2, Lund 1972.

Flensburg, Vilhelm, *Till vördiga prästerskapet i Lunds stift*, (herdabrev),

Lund 1866.

–, *Om prestens närvarande ställning i den svenska kyrkan*. Föredrag vid prästmötet i Lund 23/8 1870. Lund 1870.

–, *Om den närvarande religiösa rörelsen inom svenska kyrkan och kyrkans deraf beroende framtidsutsigter*. Föredrag vid prästmötet i Lund 1876. Lund 1876.

–, *Teologiens vetenskapliga betydelse och värde*. Föredrag vid prästmötet i Lund 1883. Lund 1883–84.

–, *Om presteden, till dess sedligt religiösa vikt och betydelse*. Föredrag vid prästmötet i Lund 1891. Lund 1891.

–, *Tal vid invigning af Hyby församlings nybyggda kyrka*, den 30/9 1877, Lund 1878.

–, *Tal vid invigningen af Malmö Caroli församlings nybyggda kyrka*, Lund 1881.

–, *Ämbetsberättelser, hälsningsanföranden, avslutningstal m m vid prästmötena i Lund* 1870, 1876, 1883, 1891. Se *Handlingar rörande prästmötet i Lund*.

Förordning angående forntida minnesmärkens fredande och bewarande, Stockholms slott 17/4 1828.

Förordning om Sockenstämmor i Riket, Stockholms slott 29/8 1843, SFS 1843, nr 27.

Förordning om Kommunalstyrelse på landet Stockholms slott 21/3 1862, SFS 1862, nr 13.

Förordning angående ändring i stadgandena om byggnad och underhåll af kyrka med hvad dertill hörer, Stockholms slott 4/11 1876, SFS 1876, nr 45.

Gurlitt, C, "Kirchen", *Handbuch der Architektur* IV:8, 1906.

Göransson, J, *Skytts och Vemmenhøgs härader*, Trelleborg 1913.

Handlingar rörande prästmötet i Lund 1795, 1799, 1858, 1864, 1870, 1876, 1883, 1891, 1900, 1906, 1912, 1919.

Heideloff, Carl A, *Die architektonischen Glieder, deren Konstruktion, Zusammenstellung und Verzierung* ..., Nürnberg 1831.

–, *Die Bauhütte des Mittelalters in Deutschland*, Nürnberg 1844.

–, *Ornamentik des Mittelalters. Les ornements du moyen age*. Nürnberg 1843–52.

–, *Architektonische Entwürfe und ausgeführte Bauten* Heft 1–2, Nürnberg 1850.

Heidenstam, Verner von, *Modern barbarism*, Stockholm 1894.

Hildebrand, Bror Emil, "Berättelse om Råda kyrka, afgifven i KVHAA den 21/10 1865", *KVHAAs handlingar* 21, Stockholm 1857.

–, "Ätgärder i äldre och senaste tid vidtagna till skydd för fäderneslandets fornlemningar", *Antikvarisk tidskrift* 1864.

–, "Floda kyrka i Södermanland", *KVHAAs handlingar* 26, 1864.

–, "Dalhems kyrka i N Tjust härad, Calmar län", *KVHAAs handlingar* 27, 1876.

Hildebrand, Hans, "Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid", *KVHAAs månadsblad*, 1875–77.

–, *Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid*, Stockholm 1875, 2 uppl 1907.

–, "Sveriges kyrkor och deras inventarier", *KVHAAs månadsblad* 1875–77.

- , "Om fornlemningarnas vård", *KVHAAs månadsblad* 1881.
- , "Två prejudikat i fråga om äldre kyrkomålningar", *KVHAAs månadsblad* 1890.
- Historisk statistik för Sverige*, I, Befolkning 1720–1950, Stockholm 1955.
- Illustrerad Tidskrift för ung och gammal*, 1–10, Stockholm 1911–1920.
- Illustrerad teknisk tidskrift* 1871–72.
- I Restaureringsfrågan*, underdånig skrifvelse afgifven af Akademien för de fria konsterna, Stockholm 1907.
- Jacobson, E, "Berättelse öfver kyrko- och skolbyggnader i England och Skottland", *Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap* 1866.
- Jaehn, K A, *Das evangelische Kirchengebäude*. Hand- und Hilfsbuch zur Anlage und Einrichtung unserer Gotteshäuser, I, 1882.
- Karlin, Georg F, *Huru vi skyddar våra kyrkliga minnesmärken*, (Särtryck ur Kulturhistoriska meddelanden), Lund 1897.
- Der Kirchenbau des Protestantismus von der Reformation bis zur Gegenwart*. Herausgegeben von der Vereinigung Berliner Architekten, Berlin 1893.
- Kliefoth, Th, *Theorie des Kultus der evangelischen Kirche*, 1844.
- Kreuser, Johann Peter, *Kölner Dombriefe oder Beiträge zur altchristlichen Kirchenbaukunst*, Berlin 1844.
- , *Der christliche Kirchenbau, seine Geschichte, Symbolik, Bildnerei, nebst Andeutungen für Neubauten*, Bonn 1851.
- Kult och konst*, Tidskrift för hymnologi, kyrkomusik m m, Stockholm 1905–1908.
- Kungörelse angående wilkoren för Kyrkors sammanbyggnad* . . . , Stockholms slott 19/6 1830. SFS 1830 nr 45.
- Kungörelse om upphäfwande af Kongl. Kungörelsen den 19 Juni 1830* . . . , Stockholms slott 11/7 1862. SFS 1862 nr 42.
- Kungörelse angående vissa uppgifter, som böra åtfölja underdånig anmälan rörande väckt fråga om rifning eller ändring af kyrka eller del deraf*, Stockholms slott 27/1 1882. SFS 1882 nr 4.
- Kungörelse angående de för kyrkobyggnadsföretag erforderliga handlingar m m*, Stockholms slott 12/6 1885. SFS 1885 nr 40.
- Kyrkolagen af 1686* [...] samt författningar, som dem upplysa, förklara, ändra och tillöka . . . , utg af L G Mittag, Uppsala 1845.
- Lag angående byggnad och underhåll af kyrka och hvad dertill hörer* . . . , Stockholms slott 12/6 1885, SFS 1885 nr 28.
- Langlet, Emil, "Några ord om våra kyrkobyggnader . . ." *Nordisk tidskrift för byggnadskonst och slöjd samt tillämpad mekanik*, 1871.
- Lindegren, A J, *Om kyrkorestaurering*, Stockholm 1917.
- Lovén, Nils (Nicolovius), *Folkklivet i Skytts härad i Skåne*, Lund 1847.
- Lunds stifts prästmöteshandlingar* 1814, 1826.
- Lunds stifts tidning* 1817–1910.
- Nordisk tidskrift för byggnadskonst och slöjd samt tillämpad mekanik*, Stockholm 1871.
- Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri* 1878.
- Ny illustrerad tidning för konst, bildning och nöjen*, 1870–73.
- Pugin, Augustus Welby, *An apology for the Revival of Christian Architecture in England*, London 1843.
- , *The true principles of Pointed or Christian Architecture*. London 1843.
- Reuterdaahl, Henrik, *Theologisk Qvartalskrift*, (tillsammans med J H Thomander), 1828–32, 1836–40.
- , *Svenska kyrkans och skolans ifrågavarande angelägenheter*, 1853.
- , *Predikningar och kyrkliga tal*, Stockholm 1873.
- , *Ärkebiskop Henrik Reuterdahls memoarer*, utg av Lauritz Weibull, Lund 1920.
- Rothstein, E Evald von, *Handledning i allmänna byggnadslärans praktiska del* . . . , Stockholm 1856.
- Rydbeck, Otto, *Medeltida kalkmålningar i Skånes kyrkor*, Lund 1904.
- "Samling af svenska byggnads-lagar", *Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap* 1861.
- Semper, Gottfried, *Über den Bau evangelischer Kirchen*, 1845.
- Sjöborg, Nils-Henrik, *Inledning till kännedom af fäderneslandets antiquiteter*, Lund 1797.
- Sjögren, J M, "Om Kyrko-Architektur. Föredrag vid prestmötet i Lund den 24. augusti 1870". *Handlingar om prestmötet i Lund 1870*.
- Skånes Calender 1839–40*, utg av C C Halling, Malmö 1839–40.
- Skånes Calender 1846*, utg av Klinghammar, Landskrona 1846.
- Skånes Calender, adress och affärs, samt resehandbok*, utg av Claes Wigström, Kristianstad 1862.
- Skånes Calender 1876–78*, I, II, utg av Arcadius, Larsson, Lund 1876–78.
- Sundberg, Anton Niklas, *Om förhållandet emellan vår tids kultur och kristendom*, Karlstad 1869.
- , *Tal vid kyrkliga tillfällen*, 1901.
- Svensk författningssamling (SFS), 1800-talet.
- Swensk Kyrkotidning*, 1855–63, 65.
- Teknisk tidskrift* 1872–73.
- Theologisk Qvartalskrift* 1828–32, 1836–40.
- Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap*, 1861–70.
- Tidskrift för praktisk byggnadskonst och mekanik*, 1850–55.
- Thomander, Henrik, *Theologisk Qvartalskrift* 1828–32, 1836–40. (Tillsammans med Henrik Reuterdaahl.)
- , *Till vördiga presterskapet i Lunds stift*, (herdabrev), Lund 1856.
- , *De kyrkliga frågorna*, Lund 1860.
- Thulin, Gabriel, *Den borgerliga kommunen och den kyrkliga*, Lund 1890.
- , *Utredning rörande patronatsrättigheterna i Skåne, Halland och Bohuslän*, Stockholm 1901.
- , *Samling af urkunder rörande patronatsrättigheterna i Skåne, Halland och Blekinge*, Stockholm 1901.
- , *Om mantalet*, I, II, Lund och Stockholm 1890, 1935.
- Ullman, U L, *Evangelisk-Luthersk liturgik* med särskild hänsyn till den svenska kyrkans förhållanden framställd, I, 1874.
- , *Om förhållandet mellan kristendom och konst* särskildt med afseende på den kristliga kulten. Göteborgs Kongl Vetenskaps- och Vitterhets Samhällets Handlingar, ny följd, 16. häftet, Göteborg 1878.
- Viollet-le-Duc, Eugène, "Sträfbågarne i medeltidens byggnadskonst", *Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap* 1869.
- , *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle* 8, Paris 1866.
- Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens handlingar*, 1789–1876.
- Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens månadsblad*, 1872–1905.
- Vitterhetsakademiens "Skrivelse till Kungl Majt samt riksantikvariens P M angående restaureringsfrågan" 30/5 och 2/6 1903, *KVHAAs månadsblad* 1903.
- Wadstein, E, "Till minnet af biskopen m m Doktor Vilhelm Flensburg", *Handlingar rörande prestmötet i Lund 1900*, Lund 1901.
- Wahlman, L J, *Kyrkorummets andakt*, föredrag vid allmänna kyrkliga mötet 1920.
- Weibull, Lauritz, *Studier i Lunds domkyrkas historia*, Lund 1906.
- Wrangel, Evert, *Allhelgonakyrkan i Lund* . . . Med biskop Flensburgs tal vid invigningen den 1 nov. 1891, Lund 1893.
- , "Lunds domkyrka, ett 'restaurationens' offer", *Vårboken*, Lund 1920.
- Wählin, Theodor, "Fru Alstads kyrka", *Finn*, utg av Lukasgillet, Lund 1903.
- , *Malmö Sankt Petri kyrka*, Malmö 1919.
- Zettervall, Helgo, *Allmänna Anvisningar rörande Kyrkobyggnader* på nådig befallning sammanfattade af Kongl Öfverintendentsämbetet, Stockholm 1887.
- Åkerman, Johan, *Försök till beskrifning öfver Hellestads Pastorat*, Lund 1828.

Övrig litteratur

- Ahlstedt Yrild, Inger, *Och i hopp om det eviga livet*. Studier i Skånes romanska muralmaleri, Lund 1976.
- Andersson, Helge, "Bjärshögs gamla kyrka", *Lunds stifts julbok* 1953.
- , *Husie kyrka*, Malmö 1954.
- , *Västra Klagstorps kyrka*, Malmö 1955.
- Anshelm, Gunnar, "Stiftets kyrkor", *Lunds stift i ord och bild*, Stockholm 1947.
- Arvastson, Gösta, *Skånska prästgårdar*, Lund 1977.
- Aulén, Gustaf, E H, *Till belysning af den lutherska kyrkoidén*, Uppsala och Leipzig 1912.
- , "Reuter Dahl och hans samtida", *Ord och bild*, 30, 1921.
- , *Hundra års svensk kyrkdebatt*. Drama i tre akter. Stockholm 1953.
- Björck, Staffan, *Heidenstam och sekelskiftets Sverige*, Stockholm 1946.
- Blomgren, Erik, *Vadensjöbönder*, Landskrona 1960.
- , *Boken om Örja*, Landskrona 1952.
- Brilioth, Yngve, *Svensk kyrkokunskap*, 2. upplagan, 1946.
- Carlsson, Sten, och Ingers, E, *Bonden i svensk historia III*, Stockholm 1956.
- Cassou, J, Langui, E, Pevsner, N, *Durchbruch zum 20. Jahrhundert*, München 1962.
- Clark, Kenneth, *The Gothic Revival*, London 1928.
- Cederlund, Ivan, (red) *Hyllie 19*, En bok om en gammal gård. Malmö 1965.
- Cornell, Elias, *Byggnadstekniken*, Stockholm 1970.
- Curman, Sigurd, *Riksantikvarieämbetets 300 års jubileum*, Stockholm 1931.
- Dahl, Sven, *Torna och Bara*. Studier i Skånes bebyggelse- och näringsgeografi före 1860, Lund 1942.
- Eliade, Mircea, *Heligt och profant*, Stockholm 1968.
- Elias, Norbert, *Über den Prozess der Zivilisation*, 5. Auflage Frankfurt 1978.
- Ek, Sven, B, "Fiktioner om 1800-talets kulturomvandling", *Rig* 1972.
- Ekonomisk Tidskrift* 1945, 1946.
- Ekström, Ragnar, *Gudsfolk och folkkyrka*, Lund 1963.
- , "Svensk högkyrklighet vid 1800-talets mitt", *Ordet och kyrkan*. En bok tillägnad prosten L M Engström, 1942.
- Eriksson, Torkel, "Kyrklig arkitektur", *Aspekter på stadsarkitektur efter 1850*, SDS årsbok 1976.
- Fernlund, Siegrun, *Kyrkor i Skåne*. En kulturhistoria. Lund 1980.
- Feuk, Johan, "Vilhelm Faxé", *Lunds stifts herdaminne*, utg Gunnar Carlqvist, Ser II, biskopar och domkapitel, Lund 1980.
- Firmenich-Richartz, Eduard, *Die Brüder Boisserée*, Band I, Jena 1916.
- Fjellander, Sture, *Arv och förnyelse*. En krönika vid Uppåkra och Flackarps kyrkas 100 årshögtid, Lund 1964.
- Forslid, Erik, *Svalövs historia III, IV*, Skrifter utgivna av Svalövs gille, Svalöv 1967, 1973.
- Frostin, Ernst, *Hököpinge kyrka*, Malmö 1953.
- , *Fuglie kyrka*, Trelleborg 1959.
- , *Helgedomar på Söderslätt*. Skytts härad. 1–2. Trelleborg 1960, 1966.
- , *Oxie kyrka*, Malmö 1961.
- , *Gessie kyrka*, Malmö 1960.
- , *Eskilstorps kyrka*, Malmö 1966.
- Frykman, Jonas, Lövgren, Orvar, *Den kultiverade människan*, Skrifter utgivna av etnologiska sällskapet i Lund, Stockholm 1979.
- Gellerman, Olle, *Staten och Jordbruket 1867–1918*, Uppsala 1958.
- Gierow, Karl Ragnar, *Johan Henrik Thomander*. Fysionomi i tre belysningar, Svenska Akademiens minnesteckningar, Stockholm 1975.
- Grandien, Bo, *Drömmen om medeltiden*, C G Brunius som byggmästare och idéförmedlare. Nordiska museets handlingar 82, Stockholm 1974.
- , *Drömmen om renässansen*, Stockholm 1976.
- Grashoff, Ehler W, *Raumprobleme des protestantischen Kirchenbaues im 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin 1938.
- Gustafsson, Berndt, "1800-talets svenska prästerskap och den brutna gemenskapen inom produktionslivet", *Svensk teologisk kvartalsskrift* 1949.
- , *Kyrkoliv och samhällsklass i Sverige omkring 1880*, Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 21–22, Stockholm 1949–50.
- , *Socialdemokratien och kyrkan 1881–1890*, Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 30, Stockholm 1953.
- , *Manligt – kvinnligt – kyrkligt i 1800-talets svenska folkliv*, Stockholm 1956.
- , *Svensk kyrkogeografi*, Lund 1971.
- Gustafsson, Evald, "Tegnér, Brunius och Värends kyrkor", *Kronobergs-boken* 1954, Hylltén-Cavallius föreningens årsbok, Växjö 1955.
- , "... En passande inrättning af ett Herrans hus" – C G Brunius och Skånes kyrkor, *Skånes hembygdsförbunds årsbok* 1961.
- Hamberg, Per Gustaf, *Tempelbygge för protestanter*, Stockholm 1955.
- Hantverkets bok*, Mureri, Stockholm 1953.
- Heckscher, Eli, *Svenskt arbete och liv*, 4. uppl, Stockholm 1965.
- Hedwall, Anders, *Boken om Höröd*, Stockholm 1922.
- Hellspång, Mats, Löfgren, Orvar, *Stad och land*, Svenska samhälstyper och livsformer från medeltid till nutid, Lund 1977.
- Hemby, Edit, *Här är bygden*, Härslöv genom tiderna, Landskrona 1958.
- Hesselman, Georg, *Från skråhantverk till byggnadsindustri*, Stockholm 1945.
- Holmberg, N H, *Enskiftet i Malmöhus län*, Lund 1939.
- Holmström, Ingmar, "Bruksproblem vid restaureringar", *Rapport från byggforskningen* 23, 1967.
- Holmström, Ingmar, Sandström, Christina, *Underhåll av gamla hus*, Byggnadsforskningens informationsblad B 10, 1972.
- Högner, Karl-Erik, *Kulturminnesvården*. En sammanställning av gällande lagstiftning, Stockholm 1977.
- Ingers, Ingemar, "Ödekyrkor och klosterlämningar", *Lunds stift i ord och bild*, Stockholm 1947.
- , *Tygelsjö kyrka*, Malmö 1951.
- , "Ha visitationerna någon uppgift att fylla i nutidens kyrkoliv?" *Religion och kultur*, 1957.
- , "Skartofta, en försvunnen kyrka i Färs härad", *Skånes hembygdsförbunds årsbok* 1968.
- , "Försvunna eller förändrade byggnadsverk av C G Brunius", *Ale* 2/1971.
- , *Burlövs kommun*. Historia och beskrivning, 1972.

- , *Tottarps kyrka*, Lund 1973.
- , *De tolv socknarna i Staffanstorps kommun*, Lund 1978.
- , *Folkhäl och folkminnen i Oxie härad*, Malmö 1979.
- Jacobsson, Bengt, "Nils Månsson Mandelgren som fältarbetare", *Rig* 3/1975.
- Janson, Sverker, *Kulturvård och samhällsbildning*, Nordiska museets handlingar 83, Lund 1974.
- Johannesson, Gösta, *Skånes historia*, 3 uppl, Lund 1977.
- Johansson, K H, *Svensk sockensjälvstyrelse 1686–1862*, Lund 1937.
- Johnsson, Per, "Ödekyrkor i nordvästra Skåne", *Lunds stifts julbok* 1947.
- Jonsson, Bengt Inge, "Den kommunala självstyrelsens historia och utveckling", i F B Lindström, S I Lundgren, *Från sockenstämma till storkommun*, Stockholm 1955.
- Josephson, Ragnar, "Tegnér och konsten", *Tidskrift för konstvetenskap*, Lund 1948.
- Jörberg, Lennart, "Några tillväxtfaktorer i 1800-talets svenska industriella utveckling" i Lundström, Ragnhild (red), *Kring industrialismens genombrott i Sverige*, Stockholm 1966.
- Karlsson, Torsten, *Mariakyrkan i Brönnestad*, utg av Brönnestads kyrkoråd.
- Kyrka och konst*. Från Sigtunamötet 1949, Stockholm 1950.
- Lindahl, Göran, "Restaureringsproblemet. En idéhistorisk skiss", *Byggmästaren*, A 5/1953.
- , *Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800–1950*, Stockholm 1955.
- , "Vem älskar gamla kyrkor?" *Arkitektur* 9/1978.
- Lindeberg, Gösta, *En bok om Norra Nöbbelöv*, Lund 1980.
- Linn, Björn, "Att hålla gamla hus vid liv", *Byggmästaren* 8/1968.
- Ljungdahl, J, *Maglarp nya kyrka 1909–1934*, Trelleborg 1934.
- Lunds stift i ord och bild*, Stockholm 1947.
- Lundström, Ragnhild (red) *Kring industrialismens genombrott i Sverige*, Stockholm 1966.
- Lönnebo, Martin, Bergman, Carl-Göran, *Rum för kyrkan*, Stockholm 1976.
- Malmström, Krister, *Oskarskyrkan i Stockholm*, Sveriges Kyrkor 160, Stockholm 1975.
- , "Krokek kontra Överintendentsämbetet. En beslutsprocessstudie till belysning av Helgo Zettervalls kamp mot centralkyrkotanken inom Svenska kyrkan." *Konsthistorisk tidskrift* 3/1981.
- Montgomery, G A, *Industrialismens genombrott i Sverige*, Stockholm 1947.
- Newman, Ernst, "Lunds domkyrkas historia 1811–1893", *Lunds domkyrkas historia 1145–1945*, I–II, Lund 1946.
- Nilsson, G B, "Folkval och fyrkval 1863–1909. Två rösträttssystem i teori och praktik." *Skandia*, årg 30, 1964.
- Nylén, Erik, *Svensk frikyrka*, Stockholm 1964.
- Ohlsson, Sven Håkan, *Lunds stifts matrikel*, Lund 1955.
- Olén, Benkt, "Kyrkoarkitektur och teologi. Till belysning av Helgo Zettervalls inställning i kyrkobyggnadsfrågor." *Kyrkohistorisk årsskrift* 1967.
- , "Till belysning av den teologiskt motiverade oppositionen mot Helgo Zettervall". *Svensk teologisk kvartalsskrift*, årg 44, 1968.
- , "Dessa fantastiska män". *Kring Helge* å, 1976.
- , Olofsson, C, *Österlövs kyrka från medeltid till nutid*, Kristianstad 1978.
- , *Färlövs kyrka under åtta sekler*, Kristianstad 1980.
- Oxie härads kyrkor*, Beskrivningar utgivna av Oxie härads hembygdsförening, Malmö 1959–1966.
- Paulsson, Gregor, *Svensk stad*, I, II, Stockholm 1953.
- Pehrsson, Per-Jan, "1850–1900. De skånska städerna under järnvägsbyggandets epok." *Aspekter på stadsarkitektur efter 1850*, SDS årsbok 1976, Malmö 1976.
- Philipp, Wolfgang, *Der Protestantismus im 19. und 20. Jahrhundert*. Klassiker des Protestantismus, VI, Bremen 1965.
- Pleijel, Hilding, *Från fädernas fromhetsliv*, Stockholm 1939.
- , "Gammallutherskt fromhetsliv i Skåneland". *Lunds stift i ord och bild*, Stockholm 1947.
- , "Kyrkligt högtidsliv i helg och söcken". *Det glada Sverige*, II, Stockholm 1948.
- , "Vilhelm Flensburg". *Lunds stifts herdaminne*, utg av Gunnar Carlqvist, Serie II, biskopar och domkapitel, Lund 1980.
- , "Gottfrid Billing". *Lunds stifts herdaminne*, utg av Gunnar Carlqvist, Serie II, biskopar och domkapitel, Lund 1980.
- Ringbom, Sixten, "Tidig nygotik i Finnland". *Finsk tidskrift*, 3–4, Åbo 1973.
- Rodhe, Edvard, *Svenska kyrkan omkring sekelskiftet*, Uppsala 1930.
- Rydbeck, Monica, *Skånes stenmästare före 1200*, Lund 1936.
- , "Västra Sallerups ödekyrka och dess restaurering". *Skånes hembygdsförbunds årsbok* 1947.
- Rydbeck, Otto, "Våra ödekyrkor". *Lunds stifts julbok* 1927.
- , "Den arkeologiska forskningen och historiska museet vid Lunds universitet under tvåhundra år 1735–1937". *Kungl Humanistiska vetenskaps-samfundets årsberättelse*, 1942–43, Lund 1943.
- , "Den kyrkliga byggnadskonsten". *Lunds stift i ord och bild*, Stockholm 1947.
- Sallius, Joel, "Västra Sallerups kyrka". *En bok om Eslöv*, Eslöv 1953.
- , Johannesson, G, Arvastson, A, *Fälad blev stad*, Historik med anledning av Eslövs 50 åriga tillvaro. 2 uppl Eslöv 1969.
- Samlingar och studier till svenska kyrkans historia*, 21, 22, Stockholm 1949, 1950.
- Sandström, Sven, "Avantgarde och antikviteter. Heidenstam och konstdebatten kring 1890". *Verner von Heidenstam, fragment och aforismer* 1959.
- Schalling, Erik H, *Vem äger våra kyrkor och deras egendom?* Stockholm 1924.
- Schwerin, von, H H, "Skeglinge kyrka". *Lunds stifts julbok* 1941.
- Schück, Henrik, *Kgl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien*. Dess förhistoria och historia. I–VIII, Stockholm 1943–44.
- Selling, Gösta, "Fasader och färger på gamla hus". *Stadsbyggnad* 3/1971.
- Sommarin, Emil, *Befolkningsfrågan och jordbruket*, Lund 1935.
- , *Ur skånska jordbrukets historia från 1800-talets början till 1914*, Skrifter utgivna av de skånska hushållningssällskapen 1:2, Lund 1938.
- , *Det skånska jordbrukets ekonomiska utveckling 1801–1914*. Skrifter utgivna av de skånska hushållningssällskapen 9: 1–4, Lund 1917–1939.
- Stavenow, Åke, *Nils Månsson Mandelgren*, Nordiska museets handlingar 79, Stockholm 1972.
- Ström, Åke, *Svenskt och tyskt om folk och kyrka*, Stockholm 1935.
- Swedlund, Robert, Ehrensvärd, Ulla, *At förse Riket med beständige och prydliga Bygnader* Byggnadsstyrelsen och dess föregångare, Stockholm 1969.
- Svensson, Alfred, "På Munkarps gamla kyrkbacke". *Skånes hembygdsförbunds årsbok* 1951.
- Svensson, Sigfrid, *Bygd och Yttervärld*. Studier över förhållandet mellan nyheter och tradition. Nordiska museets handlingar 15, Stockholm 1942.
- Thordeman, Bengt, *B E Hildebrand och H Hildebrand in memoriam*, Stockholm 1934.
- Ullén, Marian, *Dädesjö och Eke*, Småland. Sveriges Kyrkor 126, Stockholm 1969.
- , *Granhult och Nottebäck*, Småland. Sveriges Kyrkor 149, Stockholm 1972.
- , *Lenhovda och Herråkra*, Småland. Sveriges Kyrkor 171.
- , "Sockenkyrkorna i Dädesjö och Eke". *Vår socken Dädesjö*, Växjö 1979.
- Växjö stifts herdaminne*, utarb av Arcadius, C O, m fl, Växjö 1921.
- Wallin, Sigurd, *Kyrkoinredning för herremän*, Gångna dagars högrestånd-

- kultur III, Stockholm 1948.
- Weber, Max, *Die protestantische Ethik*, I–II, Herausgeber Johannes Winkelmann, München 1968.
- Weibull, Lauritz, *Lunds domkyrka. Dess ombyggnad 1860–1880*, Lund 1953.
- Werne, Finn, *Allmogens byggnadskultur. Förvandling och upplösning intill 1900-talets början*, Dissertation, Chalmers tekniska högskola i Göteborg 1980.
- Winberg, Christer, *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturmövandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, 2 uppl, Lund 1977.
- Zeitler, Rudolf, *Die Kunst des 19. Jahrhunderts*, Propyläen Kunstgeschichte Band 11, Berlin 1966.
- Åberg, Alf, *När byarna sprängdes*, Lund 1979.
- Åberg, Gustaf, "Skånska klockstaplar", *Skånes hembygdsförbunds årsbok* 1942.
- Åman, Anders, "Architektur", i Zeitler, Rudolf, *Die Kunst des 19. Jahrhunderts*, Propyläen Kunstgeschichte Band 11, Berlin 1966.
- , *Helgo Zettervall 1831–1907*, Arkitekturmuseets katalog 2, Stockholm 1966.
- , *Om den offentliga vården*, Stockholm 1976.
- Österlin, Lars, *Thomanders kyrkogärning*, Lund 1960.
- , "Johan Henrik Thomander", *Lunds stifts herdaminne*, utg av Gunnar Carlqvist, Serie II, biskopar och domkapitel, Lund 1980.
- , "Henrik Reuterdahl" *Lunds stifts herdaminne*, utg av Gunnar Carlqvist, Serie II, biskopar och domkapitel, Lund 1980.

1. Karta över Västra Karaby, upprättad i mars 1776 av lantmätare Caspar Espman. LLA. Foto Kulturen i Lund 1980.
2. Mortalitetstabell för Billeberga församling år 1821. LLA. Foto Kulturen i Lund 1980.
3. Billeberga kyrkas budget för år 1809. LLA. Foto Kulturen i Lund 1980.
4. Medeltida kalkmålningar i Borrbys gamla kyrka, avtecknade 1833. Ur H Hildebrand, *Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid*. 2 uppl 1907, s 86.
5. Romanska ornament. Illustration i Hildebrand (se bild nr 4) s 79.
6. Tommarps klosterkyrka. Teckning av Kornerup 1856. Mandelgrenska samlingen. Foto LUB.
7. Hammenhögskyrka. Teckning av C G Brunius 1846. Brunii saml XXXIV. ATA.
8. Borrbys kyrka på 1830-t. ATA. Foto N Lagergren 1966.
9. Brännestads kyrka. Laveringar i Rönbecksska saml T 21. LUB.
10. Hököpings gamla kyrka. Akvarell av Gellerstedt 1866 på Malmö museum. Foto ATA.
11. Lyngby gamla kyrka före rivningen 1881. ATA.
12. Lyngby gamla kyrkas interiör före rivningen 1881. ATA.
13. Verums kyrka. Interiör före restaureringen 1912. Foto Th Wählin. LUHM.
14. Vilhelm Faxe 1767–1854. Målning av J G Sandberg. Kopia i LUB. Foto LUB.
15. Verums kyrka före restaureringen 1912. Foto Th Wählin. LUHM.
16. Asks kyrka. Teckning, troligen från 1800-t mitt. ATA.
17. Förslag till utvidgning av Borrbys kyrka, signerat i Ystad 1829. RA. ÖIÄ.
18. Detalj av ritning till ny kyrka för Borrbys församling, signerad av J W Gerss 1837. RA. ÖIÄ.
19. Ritning till predikstol för Borrbys nya kyrka, signerad av J W Gerss 1840. RA. ÖIÄ. (Beskuren)
20. Henrik Reuter Dahl 1795–1870. Målning av A Lindegren 1857. Kopia 1859 i LUB. Foto LUB.
- 21–22. Rörums gamla kyrka, interiörer. Odaterade målningar av A Montan, troligen utförda på 1870-t. Kulturen i Lund. Foto Wolf Fernlund.
23. Johan Henrik Thomander 1798–1865. Foto LUB.
24. Vilhelm Flensburg 1819–1897. Foto LUB.
25. Rörums gamla kyrkas kor. Se bild 21–22.
- 26–27. Remmarlövs gamla kyrka. Fotografier tagna före rivningen 1895. ATA. (Exteriörbilden beskuren.)
28. Stora Hammars kyrka omkring sekelskiftet. ATA.
29. Ritning till tornöverbyggnad för Borrbys kyrka. Sektioner, signerad Fr Lindsög, april 1894. RA. ÖIÄ.
30. Österlövs kyrka, västfasad. Efter originalritning av Helgo Zettervall 1873 i Österlövs kyrkoarkiv.
31. Gottfrid Billing 1841–1925. Foto LUB.
32. Skånes Fagerhults nya kyrka. Exteriör från s. Vykort strax efter 1900.
33. Restaureringen av Valleberga kyrka. Foto Th Wählin, troligen 1907. LUHM.
- 34–35–36. Schematiska kartskitser utarbetade av förf. Kyrkotyperna är ritade av Ossian Lindberg.
37. Hedeskoga kyrka. Interiör från v. Foto från 1900-t början. LUHM.
38. Ritning till Hörröds nya kyrka, signerad A Törnqvist 1846. RA. ÖIÄ.
39. Uppmättningsritning av Källs Nöbbelövs gamla kyrka, signerad Emil Ekhooff 5/10 1880. ATA.
40. Ritning till ny kyrka för Källs Nöbbelövs församling, gillad 30/12 1880. Detalj. RA. ÖIÄ. (Linjerna förstärkta av förf.)
41. Asmundtorps gamla kyrka, exteriör. Foto strax före rivningen 1895. I församlingen och ATA.
42. Förslag till ny kyrka för Asmundtorps församling, motto "Esaia's". Belönat med 1 pris vid tävlingen 1889. Ej utfört. Asmundtorps kyrkoarkiv. Foto Leopoldo Iorizzo 1982.
43. Gustaf Hermansson, plan till Asmundtorps nya kyrka, läktar- och valv-region, 1889. Asmundtorps kyrkoarkiv.
44. Asmundtorps nya kyrka. Vykort från 1900-t början.
45. Billeberga gamla kyrka. Osignerad teckning, antagligen från 1800-t första decennier. ATA. (Beskuren)
46. Ritning till ny kyrka för Billeberga församling, signerad F Scholander. Gillad 17/10 1854. RA. ÖIÄ.
47. Ritning till tillbyggnad av Borlunda gamla kyrka, påtecknad av ÖIÄ 28/7 1824. RA. ÖIÄ. (Beskuren)
48. F Meldahls ritning till ny kyrka för Borlunda församling, daterad Köpenhamn 4/11 1864. Efter blåkopia i Borlunda kyrkoarkiv.
49. Svalövs nya kyrka. Detaljer av ritning 1876. RA. ÖIÄ. (Linjerna förstärkta av förf.)
50. Helgo Zettervall, förslag till ny kyrka för Västra Sallerups församling 1867. Västra Sallerups kyrkoarkiv. (Beskuren)
51. Ritning till ny kyrka för Västra Sallerups församling, signerad C Möller juni 1889. RA. ÖIÄ. (Beskuren)
52. Ritning till ny kyrka för Västra Sallerups församling. Plan av kyrkans nedre region. Signerad C Möller juni 1889. RA. ÖIÄ. (Beskuren)
53. Detaljer från ritning till ny kyrka för Hyllie församling, med bibehållande av det gamla tornet, gillad 22/6 1877. RA. ÖIÄ. (Bearbetad av förf.)
55. C G Brunius. Lithografi. Foto Kulturen i Lund.
- 56–57. C G Brunius, Källstorps kyrka. Fasad och sektion av koret. Ur *Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap*, årg 3, 1861.
- 58–59. C G Brunius, ritning till smidda fönsterbågar för Lackalänga kyrka. Ur *Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap*, årg 5 1863.

60. Hyby kyrka. Interiör mot väster. Foto R A Unnerbäck 1969. ATA.
61. HelgoZ ettervall. Teckning av A T Gellerstedt. KB.
62. Allhelgonakyrkan i Lund (invigd 1891) arkitekt Helgo Zettervall. Sakristian. Äldre foto. Kulturen i Lund.
63. Ritning till ny bänkinredning för Borrby kyrka, signerad F Lindskog 1894. RA. ÖIÄ.
64. Järnkamin i Valleberga kyrka vid 1900-t början. Foto Th Wählin. LUHM.
65. C G Brunius, ritning till ombyggnad av Asmundtorps gamla kyrka 1839. ATA.
66. Kartan som ligger till grund för avbildningen tillhör Sveriges Kyrkor. Bearbetad av författaren.
67. Ritning till Tranås nya kyrka 1875, LLA. Foto Kulturen i Lund.
68. Bunkeflo nya kyrka från söder. Foto G Halldén. ATA.
69. Rivningen av Norra Åkarps kyrka. Foto C F Lindberg 1881. ATA.
70. Näs gamla kyrka. Interiören vid 1900-t början. Foto Th Wählin. LUHM.
71. Rängs gamla kyrka, interiör. Teckning från 1879. ATA.
72. Bunkeflo gamla kyrka. Interiör mot öster. Foto före rivningen 1898. ATA.
73. Norra Nöbbelövs gamla kyrka. Exteriör. Foto före rivningen 1901. LUHM.
74. Asmundtorps gamla kyrka. Interiör. Foto före rivningen 1895. Asmundtorps kyrkoarkiv.
75. Asmundtorps nya kyrka. Interiör. Äldre vykort.
76. Ritning till gjutjärnsstaket kring kyrkogården i Asmundtorp, signerad H Nielsen, Landskrona 1867. Asmundtorps kyrkoarkiv.
77. Predikstolen i Billeberga nya kyrka. Foto R Cöster 1915. ATA.
78. Rängs kyrka. Exteriör. Teckning. ATA.
79. Inventarier undanställda vid Ullstorps kyrka. Foto Th Wählin 1898. LUHM.
- 80–81. Sireköpinge kyrka före och efter restaureringen 1915–17. Foto Th Wählin. LUHM.

Förteckning över kyrkor byggda under perioden 1787–1914

Termerna "nygotik", "empire" m fl har här använts för att ge en antydning om byggnadernas grundhållning. De olika stilarnas karaktäristika uppträder emellertid ofta endast i rudimentär form eller blandade med andra stildrag. I 1860-talets gråstenskyrka t ex förenas den nyklassicistiska traditionen med nymedeltida formelement (se bl a kapitlet Församlingen bygger, s 114–119). Beteckningarna spetsbg resp rundbg åsyftar framförallt fönsteröppningarnas form och exteriörens dekorativa element.

Teckenförklaring: X = medeltidskyrka revs
/ = medeltidskyrka revs, men ej fullständigt
O = medeltidskyrka fick stå kvar
XX = två medeltidskyrkor revs
XO = en medeltidskyrka revs, en fick stå kvar
p gr o tg = putsad gråsten och tegel osv

kyrka	invigd	material	äldre delar ingår	medeltidskyrka	allmänna stildrag arkitekt
Böringe	1787	p tg		XX	gustaviansk, plant innertak av trä
Örkened	1788	p gr		X	trätunnvalv
Slimminge	1807	p gr		X	trätunnvalv
Viken	1825	p gr		X	empire, trätunnvalv
V Karaby	1826	p gr	torn 1799	/	empire, trätunnvalv
Osby	1834	p gr	korsarmar 1700-t	/	empire, trätunnvalv
Hov	1839	p gr		X	empire, trätunnvalv
Borrby	1841	p gr	delar av långhusmur	/	empire, J W Gerss
V Alstad	1841	p gr	del av långhus	/	rundbg, trätunnvalv, C G Brunius
V Karup	1843	p gr	torn 1700-t, m m	/	empire
Hjärnarp	1843	p gr		X	empire, trätunnvalv
Glimåkra	1843	p gr	tornets n del, kor	/	empire, trätunnvalv
Skepparslöv	1844	p gr	tornets n del	/	empire, trätunnvalv
Ö Kärrstorp	1846	p gr		X	rundbg
Tullstorp	1848	rött tegel		X	nyromansk, C G Brunius
Hammenhög	1849	p tg		X	rundbg
Torrlösa	1849	fogad gr		X	rundbg, trätunnvalv, C G Brunius
Förlöv	1850	p gr	torn 1775	/	
Grevie	1850	p gr	långhusmurar	/	spetsbg, C G Brunius
Vadensjö	1851	p gr	långhusmurar m m	/	
St Harrie	1851	p gr o tg	delar av tornet	/	rundbg, C G Brunius
Svedala	1852	p gr		X	rundbg, C G Brunius
Säby	1853	p gr	medeltida kor	/	rundbg, trätunnvalv
Oderljunga	1854	p gr		X	rundbg, trätunnvalv
Svenstorp	1854	p gr	torn 1542	/	rundbg
Välinge	1855	fogad sandst	tornets n del	/	rundbg, trätunnvalv
Nävlinge	1855	p gr		X	rundbg, trätunnvalv, Brunius

kyrka	invigd	material	äldre delar ingår	medel- tids- kyrka	allmänna stildrag arkitekt
Lövestad	1856	p gr		X	rundbg, C G Brunius
Husie	1857	p gr o tg	tornet	/	rundbg, C G Brunius
Ö Tommarp	1857	p tg	delar av tornet	/	rundbg
Starby	1857	p gr	murdelar	/	rundbg
Ö Ljungby	1857	p gr	torn fr 1800-t början	/	rundbg
Hörröd	1857	p tg o gr		X	rundbg, innertak av trä
Stiby	1857	p gr	murdelar	/	rundbg
Lilla Isie	1858	p gr		X	rundbg
Bårslöv	1858	p gr	medeltida torn	/	rundbg, A Haf
Ausås	1858	p gr	medeltida torn	/	rundbg
Loshult	1860	p gr	korsarmar 1825	/	empire, trätunnvalv
Esarp	1860	p gr	murdelar	/	rundbg, trätunnvalv
Källstorp	1860	rött tegel		X	nygotisk, C G Brunius
Trollenäs	1861	p gr		XO	rundbg, nyklass
Dagstorp	1861	p gr		X	rundbg, trätunnvalv
Billeberga	1862	p gr		X	rundbg, innertak av trä
Virke	1862	p gr		X	spetsbg
Torekov	1862	p tg		X	nygotisk, Haverman
Onslunda	1862	p gr		X	rundbg
Örtofta	1862	p gr	tornets nedre del	/	rundbg, trätunnvalv
Ekeby	1863	p gr	torn 1500-t	/	rundbg, trätunnvalv
Fjärestad	1863	p gr	medeltida torn	/	spetsbg
Halmstad	1863	p gr	medeltida torn	/	rundbg, trätunnvalv
Gudmundtorp	1863	p gr	medeltida torn	/	rundbg, trätunnvalv
Önnarp	1864	p tg		X	rundbg
Uppåkra	1864	gult tegel		XX	nygotisk, W Klein
Tjörnarp	1864	p gr		X	rundbg
Norra Sandby	1864	p gr		X	rundbg, trätunnvalv
Svensköp	1864	p gr o tg		X	rundbg, innertak av trä
V Skrävlinge	1864	p tg	tornets nedre del	/	rundbg
Billinge	1865	rött tegel		X	nygotisk, innertak av trä H Zettervall
Hassle Bösarp	1866	p gr		X	rundbg
Tirup	1866	p gr	långhusmurar	/	rundbg, trätunnvalv
Solberga	1866	p gr		X	rundbg, trätunnvalv
Vedby	1867	p gr o tg		X	nygotisk, J Andersson
Rebbelberga	1867	p gr	medeltida torn	/	spetsbg
Marsvinsholm	1867	rött tegel		XXO	nyrenässans, C F Zwingman
Bosarp	1868	p gr o tg		X	rundbg, trätunnvalv
Smedstorp	1868	p gr		X	rundbg
V Vemmenhög	1868	p tg	torn 1812	/	spetsbg
Örja	1868	gult tegel		X	nygotisk, A Haf
Lilla Slågarp	1868	p tg	torn från 1823	/	rundbg, trätunnvalv
Ö Klagstorp	1868	p tg		X	nygotisk, H Zettervall
Borlunda	1868	gult tegel		XX	nyrenässans, F Meldahl

kyrka	invigd	material	äldre delar ingår	medel- tids- kyrka	allmänna stildrag arkitekt
Vanstad	1869	p gr	tornets nedre del	/	spetsbg, innertak av trä
Tryde	1869	p tg		X	rundbg
Spjutstorp	1869	p gr o tg		X	rundbg, trätunnvalv
Västra Vram	1869	p gr		X	nygotisk, H Zettervall
Södra Åby	1870	p gr		X	rundbg, innertak av trä
Katslösa	1870	p gr		X	rundbg
Södervidinge	1870	p gr		X	rundbg, innertak av trä V Rothstein
Näsum	1871	p gr o tg		X	rundbg, trätunnvalv
Bösarp	1871	p tg		X	nygotisk
Källna	1872	rött tegel		X	spetsbg, trätunnvalv, A Haf
Hököpinge	1872	gult tegel		X	nygotisk
Östra Broby	1873	p gr		X	nygotisk
Kverrestad	1873	p gr		X	rundbg, trätunnvalv
Eskilstorp	1873	p tg	delar av medelt torn	/	spetsbg
Lomma	1873	gult tegel		X	nygotik, H A Nielsen
Holmby	1873	p gr	tornets nedre del	/	rundbg, innertak av trä
Ingelstorp	1874	p gr	delar av medelt torn	/	nygotisk
Rya	1875	rött tegel		X	nygotisk, J Hallberg
Nosaby	1875	p gr		X	nygotisk, H Zettervall
Ask	1877	p gr		X	rundbg, innertak av trä
Västra Strö	1877	fogad gr		X	nygotisk
Häglinge	1877	p gr		X	rundbg, trätunnvalv
Hyby	1877	rött tegel		O	nygotisk, L Fenger
Frillestad	1877	p gr	tornets nedre del	/	spetsbg
Österslöv	1878	p tg		X	nyromansk, H Zettervall
Västerstad	1878	rött tegel		X	nygotisk
Svalöv	1878	gult tegel		X	rundbg, innertak av trä
Rörium	1879	p gr o tg		X	rundbg
Östra Torp	1879	p gr o tg		X	rundbg, innertak av trä
Tranås	1880	rött tegel		X	rundbg, innertak av trä Bojsen
Malmö Caroli	1880	rött tegel	grund från tyska kk	/	centralkyrka, E V Langlet
Håslöv	1880	gult tegel		X	nygotisk, H Zettervall
Västra Broby	1881	p tg	torn 1839	/	nygotisk, J Hallberg
Lynghy	1882	p gr		X	spetsbg
Norra Åkarp	1882	p gr		X	rundbg
L Beddinge	1882	p tg		X	nyromansk, H Zettervall
Sjörup	1882	fogad gr o tg		O	rundbg
Höja	1882	p tg		X	nygotisk
Malmö Pauli	1882	gult tegel			centralkyrka, E V Langlet
Källs Nöbbelöv	1883	gult tegel		X	rundbg, innertak av trä
Trelleborg	1883	rött tegel	medelt murdelar	/	nygotisk, H Zettervall
Munkarp	1884	p gr o tg		X	rundbg
V Klagstorp	1885	rött tegel	medelt torn p gr	/	rundbg, trätunnvalv
Kvidinge	1886	p tg	torn 1790	/	nyromansk

kyrka	invigd	material	äldre delar ingår	medel- tids- kyrka	allmänna stildrag arkitekt
Lockarp	1886	p gr	medelt delar	/	rundbg, innertak av trä
Västra Hoby	1886	p gr o tg	medeltida torn	/	rundbg, innertak av trä
Södra Rörum	1887	fogad gr o tg		X	rundbg, innertak av trä
Södra Mellby	1887	p gr		X	rundbg, innertak av trä
Ignaberga	1887	rött tegel		O	rundbg, innertak av trä
Södra Åkarp	1888	p tg	torn 1851	/	rundbg, Andersson/Eckert
Gässie	1888	rött tegel		X	nygotisk
Flädie	1888	rött tegel	grundmurar	/	nygotisk, A W Lundberg
Björnekulla	1889	p tg	tornets nedre del	/	nygotisk, innertak av trä G Pettersson
Limhamn	1890	rött tegel		X	nygotisk, Lindvall/Cronsiö
Arrie	1890	p gr	medelt torn	/	nygotisk
Lund Allhelg	1891	rött tegel			nygotisk, H Zettervall
Eslöv	1891	rött tegel		O	nygotisk, C Möller
V Sönnarslöv	1894	fogad gr o tg		X	nygotisk, G Pettersson
Mellangrevie	1894	rött tegel		X	nygotisk, S Sörensen
Öja	1895	rött tegel		X	nygotisk, Bojsen
Hörby	1895	rött tegel	delar av medelt kn	/	nygotisk, H Sjöström
Remmarlöv	1895	rött tegel		X	nygotisk, S Sörensen
Asmundtorp	1897	rött tegel		X	nygotisk, G Hermansson
Östra Grevie	1897	rött tegel		X	nygotisk, P Pettersson
Bjärshög	1897	rött tegel		X	nygotisk, A Lindvall
Kävlinge	1897	rött tegel		O	nygotisk, A Arvidius
Hbg Gustaf Adolf	1897	rött tegel			nygotisk, G Hermansson
Bunkeflo	1898	rött tegel		X	nygotisk, A Lindvall
Sankt Ibb	1899	rött tegel		O	nygotisk
Arlöv	1900	gult tegel		O	nygotisk, A Arvidius
Glemminge	1900	rött tegel		X	nygotisk
Sk Fagerhult	1900	gult tegel		X	nygotisk
N Nöbbelöv	1901	rött tegel		X	nygotisk, Lindvall/Boklund
S Åsum	1902	rött tegel		O	nygotisk, Lindvall/Boklund
St Hammar	1902	rött tg o kalkst		O	nyrenässans, M Steendorff
Fuglie	1904	rött tegel		X	nygotisk, A W Lundberg
Tygelsjö	1905	rött tegel		X	nygotisk, A W Lundberg
Röke	1906	p gr		X	nygotisk
Tomelilla	1907	rött tegel			nygotisk
Malmö Johannes	1907	rött tegel			Jugend A Anderberg
Yngsjö	1908	rött tegel			nygotisk
Maglarp	1909	rött tegel		O	nygotisk, H Boklund
Hässleholm	1914	rött tegel			nygotisk, F Sundbärg

Register över Skånes kyrkor

med uppgifter om byggnadstid och viktigare förändringar under 17- och 1800-talet.

Förteckningen är avsedd att ge en bild av det kyrkliga byggnadsbeståndet omkring 1920. Kyrkor byggda efter 1920 har endast tagits med där det rör sig om återuppbyggnad av ödekyrka eller nedbrunnen kyrka. Av förteckningen framgår att de flesta medeltidskyrkor tillbyggdes under 17- och 1800-talet. Läsaren bör hålla i minnet att också många av de kyrkor som revs under 1800-talets senare del under decennierna dessförinnan på olika sätt hade anpassats för den växande befolkningen.

Nedanstående uppgifter är huvudsakligen hämtade ur *Lunds stift i ord och bild* 1947 och *Lunds stifts matrikel* 1955. På materialets omfattning har jag endast kunnat kontrollera en del av dessa uppgifter i arkivmaterialet.

Siffrorna hänvisar till sida i avhandlingens huvudtext. Bild av resp kyrka anges med kursiv sidhänvisning.

m = medeltid

kyrka	byggd	förändringar och tillbyggnader
Allerum	m	korsarmar 1769. Tunnvalv av trä 1700-t.
Anderslöv	m	korsarm i n 1767, i s 1841. Tornspira 1871. 57.
Andrarum	m	korsarm i s 1709, i n 1768. Torn 1817. Sakristia m m 1862. 50, 51.
Annelöv	m	korsarm i n 1830.
Arlöv	1900	66, 119.
Arrie	1890	(delar av medeltida torn ingår) 28, 43.
Ask	1877	24, 42, 45, 95, 118.
Asmundtorp	1897	6, 16, 27, 29, 30, 32, 37, 67, 72, 75, 76, 83ff, 84, 85, 95, 114, 115, 120, 121, 125, 125, 128, 129.
Ausås	1858	(delar av medeltida torn ingår). – 52, 118.
Baldringe	m	torn m m 1884. 43, 65.
Balkåkra	m	övergavs 1867.
Bara	m	
Barkåkra	m	korsarm i n 1802.
Barsebäck	m	korsarm i n 1750-t. Tornet påbyggt 1772. Gravkor 1700-t. 38, 39, 40, 63.
Benestad	m	36
Billeberga	1862	återuppbyggd efter brand 1917. 11, 14, 18, 19, 31, 34, 36, 37, 38, 56, 75, 87ff, 88, 89, 110, 121, 125, 129, 129, 134.

kyrka	byggd	förändringar och tillbyggnader
Billinge	1865	43, 70, 116.
Bjuv	m	korsarm i n 1800. Sakristia 1867. 13, 65.
Bjällerup	m	
Bjäresjö	m	korsarm i n 1723, i s 1763. Nytt torn 1892.
Bjärshög	1897	72
Björka	m	35
Björnekulla	1889	(delar av medeltida torn ingår) 43, 120.
Blentarp	m	kyrkans östra del ombyggd vid 1700-talets mitt.
Bodarp	m	korsarmar och kor 1864.
Bollerup	m	korsarmar, korparti m m 1869. Tornspira 1874. 76.
Bolshög	m	tornet påbyggt vid 1700-t slut. Korsarmar, kor och absid 1868. 50, 76.
Bonderup	m	torn 1800-tal, efter brand återuppbyggt 1920.
Borgeby	m	förlängd åt väster 1871.
Borlunda	1868	58, 62, 70, 91ff, 91, 92, 97, 109, 116, 127.
Borrby	1841	24, 25, 26, 33, 33, 47, 48, 48, 49, 50, 67, 68, 112.
Borrie	m	övergavs 1874. Återuppbyggdes 1929.
Bosarp	1868	23, 70, 118.

kyrka	byggd	förändringar och tillbyggnader
Bosjökloster	m	torn 1858
Brandstad	m	torn och grundlig ombyggnad, tunnvalv av trä 1837.
Bromma	m	bl a korsarmar och nytt kor 1852.
Brunnby	m	korsarm i s 1752. Tornet påbyggt 1775. Trappgavlar mm 1912.
Brågarp	m	torn 1854.
Brönnestad	m	korsarm i n 1700-t, i s 1870. Kor 1734. 34, 35, 63, 66.
Brösarp	m	korsarm i n 1700-t. Tornet påbyggt, korsarmar m m 1861. 50, 51.
Bunkeflo	1898	28, 72, 102, 120, 124, 124, 125, 131.
Burlöv	m	korsarm i n 1815. 13, 43, 66, 72, 121.
Bårslöv	1858	(medeltida torn ingår) 118.
Båstad	m	
Böringe	1787	
Bösarp	1871	34
Dagstorp	1861	32, 34, 35, 118.
Dalby	m	57
Dalköpinge	m	45, 47, 51.
Degeberga	m	korsarm i s, kor m m 1860-t. 59.
Djurröd	m	långhuset tillbyggt åt v 1788. Torn 1852. 43.
Ekeby	1863	(torn från 1500-t ingår) 39, 118.
Eljaröd	m	tornet påbyggt, kyrkan grundl restaur på 1800-t. 50.
Emmislöv	m	torn 1849. 63.
Esarp	1860	(medeltida långhusmur ingår.)
Eskilstorp	1873	(delar av medeltida torn ingår.)
Eslöv	1891	66, 72, 98ff, 119. Se även Västra Sallerup.
Everlöv	m	43, 63.
Everöd	m	korsarm i n 1754.
Fagerhult	1900	72, 72.
Falsterbo	m	69, 82f.
Farhult	m	
Farstorp	m	korsarm i n 1830. 49.
Felestad	m	torn 1871. 56, 79f.
Finja	m	korsarm i s m m 1857.
Fjellie	m	korsarm i n 1772, i n 1802. 43, 73.
Fjälkestad	m	korsarmar omkring 1750.
Fjälkinge	m	korsarm i n 1763. Grundl ombyggd 1832. 1921 återuppbyggd efter brand.
Fjärestad	1863	(medeltida torn ingår) 118.

kyrka	byggd	förändringar och tillbyggnader
Flackarp	m	revs 1864. 116.
Fleninge	m	korsarmar 1839. Tunnvalv av trä.
Flädie	1888	(delar av medeltida torn ingår) 65, 119.
Fosie	m	tornets övre del, korsarmar och grundl restaur 1896. 33.
Frenninge	m	torn 1850. Korsarmar, kor och absid 1868. 43, 63.
Frillestad	1877	(delar av medeltida torn ingår) 39, 43, 118.
Fru Alstad	m	sakristia 1906. 68.
Fuglie	1904	72, 131.
Fulltofta	m	torn 1809. 21, 73, 96ff.
Fågeltufta	m	torn påbyggt 1822.
Färingtofta	m	korsarmar, sakristia m m 1828. 43, 63.
Färlöv	m	korsarm i n 1776, i s 1882. Plant trätak i långh 1776. 34, 35, 68.
Förslöv	1850	tornet 1775. 46.
Genarp	1593	
Gessie	1888	125
Gislöv	m	torn 1824. 34, 45.
Gladsax	m	korsarmar och absid 1857. Tornet påbyggt 1883. 43, 50, 63.
Glemminge	1900	39, 53, 72.
Glimåkra	1843	(delar av medeltidskyrkan ingår.)
Glostorp	1500-t	torn 1782. Korsarmar och absid 1860-t.
Glumslöv	m	långhuset utvidgat åt ö, kor och sakristia 1872. 39, 43.
Grevie	m	korsarm i n 1804. Torn, kor m m 1850. 46.
Gryt	m	korsarm i n 1700-t slut. 39, 62.
Gråmanstorp	m	tornet påbyggt 1777. Vapenhus i v 1802. 30, 32.
Grönby	m	tornet påbyggt 1741. Korsarmar, kor och absid 1870-t. 39, 57, 76.
Gualöv	m	långhuset förlängt åt v 1833.
Gudmundtorp	1863	(medeltida torn ingår) 63.
Gullarp	m	riven 1861.
Gumlösa	m	efter brand restaurerad samt korsarm i s 1904. 68.
Gustaf Adolf	m	torn 1784. Korsarm i s 1820. 43.
Gylle	1600-t	tillbyggd på 1870-talet.
Gårdstånga	m	tornet påbyggt 1888. 33, 57.
Gärds Köpinge	m	korsarm i s 1796.

kyrka	byggd	förändringar och tillbyggnader
Gärdslov	m	korsarm i n 1700-t slut. Sakristia 1835. Torn 1855. 35, 38, 43, 46.
Gödelöv	m	korsarm och sakristia 1905.
Görslöv	m	torn och absid 1885.
Hallaröd	m	korsarm i n 1834.
Halmstad	1863	(medeltida torn ingår) 20, 118.
Hammarlunda	m	
Hammarlöv	m	korsarm i s 1800, i n 1840. 43.
Hammenhög	1849	32.
Hannas	m	28, 39, 73, 133f.
Hardeberga	m	tornet påbyggt, nytt kor och sakristia 1910. 65.
Harlösa	m	korsarm i n 1740. Torn och långhusets v del 1831. Sakristia 1880. 118.
Hassle Bösarps	1866	76.
Hedeskoga	m	
Hemmesdynges	m	torn och v delen av långhuset 1800-talets mitt. 43.
Hjärnarp	1843	
Hjärsås	m	tornet påbyggt 1773. Korsarm i n 1796. Sakristia 1805. 60.
Hofterups	m	korsarm i n 1845. 63, 134.
Holmby	1873	(delar av medeltidskyrkan ingår) 33, 118.
Hov	1839	
Huaröd	m	korsarm i n 1780-t, i s 1859. Torn 1883.
Hurva	m	torn 1856.
Husie	1857	(medeltida torn ingår) 118.
Hyby	m	endast koret kvarstår efter brand 1873. 109, 116.
Hyby	1877	
Hyllie gamla kkn	m	revs 1890. 13, 65, 66, 102ff, 102, 104. Nya kkn se Limhamn. 63, 70, 116, 119.
Håslöv	1880	
Håstad	m	korsarmar, kor och trätunnvalv 1861. 65, 66, 69, 97, 118.
Häglinge	1877	
Hälsingborg Maria	m	
Hälsingborg		
Gustaf Adolf	1897	72
Härslöv	m	korsarmar 1857. 20, 35, 36, 45, 75.
Hässleholm	1914	
Hässlunda	m	långhuset ombyggt från två- till enskeppigt 1864. 45, 47.
Hästveda	m	tillbyggd i v på 1860-t. 35, 49.

kyrka	byggd	förändringar och tillbyggnader
Hög	m	torn 1841. Korsarm i n m m 1891.
Höganäs	1854	inreddes kyrka i ett spinneri. Riven 1936.
Högestad	m	om- och tillbyggd 1898. 43.
Högseröd	m	korsarm med torn 1858.
Höja	1882	120.
Hököpinge	1872	35, 43, 118, 125.
Hörby	m	nytt långhus, kor och absid, tornet påbyggt 1895. 43, 65.
Hörja	m	torn 1924. 63, 65, 66.
Hörröd	1857	16, 44, 77ff, 78, 121.
Hörup	m	korsarmar m m 1848. Tornet ombyggt till dubbeltorn m m 1904.
Höör	m	korsarm i n 1769, i s 1890. Torn 1821, påbyggt 1890. 57, 65.
Igelösa	m	torn m m 1859.
Ignaberga gamla	m	ödekyrka 1887–1928.
Ignaberga nya	1887	
Ilstorp	m	35.
Ingelstorp	1874	(delar av medeltida torn ingår.)
Ivetofta	m	förlängd åt ö och korsarmar 1856.
Ivö	m	torn 1820.
Jonstorp	m	
Järrestad	m	grundligt restaurerad 1889. 50, 51, 63.
Katslösa	1870	
Kattarp	m	tornet påbyggt 1769 och 1824. Korsarmar och kor 1854. 46, 47, 70.
Kiaby	m	korsarm i n 1790.
Knislinge	m	vapenhus m m 1803.
Knästorp	m	
Konga	m	torn 1796. 24, 47, 63, 68, 95.
Kristianstad	1628	tornspira 1865.
Kropp	m	korsarm i n 1700-t, i s 1865. Tornet påbyggt 1823. 20, 58, 76.
Kverrestad	1873	57, 58.
Kvidinge	1886	(delar av torn från 1790 ingår) 120.
Kviinge	m	korsarm i n 1799. 39, 43, 62.
Kvistofta	m	korsarmar 1779. 24, 39, 43.
Kyrkheddinge	m	torn och sakristia 1869.
Kyrkoköpinge	m	32.
Kågeröd	m	korsarm i n 1780. Tornet påbyggt 1797. 33.
Källna	1872	
Källs Nöbbelöv	1883	riven 1957. 31, 34, 35, 37, 57, 79, 80, 79ff, 118.

kyrka	byggd	förändringar och tillbyggnader
Källstorp	1860	105 ff, 106–107, 114, 116.
Kävlinge gamla	m	72, 119, 131.
Kävlinge nya	1897	
Lackalänga	m	tillbyggd åt v och torn 1851, nytt torn 1875. 106–107.
Landskrona	1788	tornen uppförda 1816.
Lemmeströ	m	revs (övergavs) 1787.
Lilla Beddinge	1882	116.
Lilla Harrie	m	torn och grundlig ombyggnad 1856.
Lilla Isie	1858	
Lilla Slågarp	1868	(torn från 1823 ingår) 35.
Limhamn	1890	66, 102ff, 104, 119.
Linderöd	m	tillbyggd i v 1770. 38, 35.
Lockarp	1886	(medeltida delar ingår)
Lomma	1873	13, 119.
Loshult	1500-t	korsarmar 1825, Långhus och torn 1861. 48.
Lunds Domkyrka	m	restaurerad 1833–59, 1860–1880. 51, 68, 107.
Lund Allhelgona	1891	111.
Lund Peters Kloster	m	
Lyby	m	bl a nytt korparti 1854, Korsarmar och torn 1878.
Lyngby	1882	37, 38.
Lyngsjö	m	tornet ombyggt 1767. 76.
Långaröd	m	torn och långhusets v del 1852. Korsarm 1850-tal. Tillbyggd 1903.
Löddeköpinge	m	tornets övre det och absid 1850-t.
Löderup	m	tornet och långhuset påbyggt, korsarmar och kor 1860. 58.
Lövestad	1856	
Maglarp gamla	m	korsarm i n 1820-t. 65, 67, 72, 73, 119, 125.
Maglarp nya	1909	
Maglehem	m	tillbyggd i n 1760. Vapenhus 1832. Sakristia 1883. 77f.
Malmö S:t Petri	m	tornspira 1890.
Malmö Caroli	1880	
Malmö Pauli	1882	
Malmö Johannes	1907	72.
Marsvinsholm	1867	62, 110, 116.
Matteröd	m	förändrad vid 1800-talets början. Torn 1898.
Mellan Grevie	1894	33, 65, 67, 72.
Munka Ljungby	m	korsarmar 1868.

kyrka	byggd	förändringar och tillbyggnader
Munkarp	1884	35, 65, 97.
Mölleberga	m	33.
Mörarp	m	
Nevisshög	m	korsarm i n 1845. Korsarm i s och kor 1856.
Norra Mellby	m	torn 1917. 21.
Norra Nöbbelöv	1901	72, 119, 124, 131.
Norra Rörum	m	korsarm i s 1782. Sakristia m m 1830. 43.
Norra Sandby	1864	70.
Norra Skrävlinge	m	torn, absid m m 1850. 75.
Norra Strö	m	torn och sakristia i n 1837. 33.
Norra Vram	m	korsarmar, sakristia m m 1800-talets början. 13, 43, 65.
Norra Åkarp	1882	56, 57, 65, 66, 121.
Norra Åsum	m	vapenhus i 1804.
Norrvidinge	m	långhuset förlängt åt v 1783. Korsarm i n 1822. Torn 1854. 32, 35, 43.
Nosaby	1875	70, 116.
Nymö	m	39.
Näsum	1871	
Nävlinge	1855	(korsarm i n 1701, i s 1770, koret medeltida.)
Odarslöv	m	tornet ombyggt, korsarmar och kor 1862.
Oderljunga	1854	
Onslunda	1862	34, 38, 39, 45.
Oppmanna	m	(korsarmar 1600-t.) Långhus 1856. 43.
Osby	1834	(korsarmarna från 1700-talet) 43, 47, 49.
Ottarp	m	korsarmar 1867. 57.
Oxie	m	korsarmar och kor 1849.
Perstorp	m	sakristia m m 1836.
Ramsåsa	m	
Raus	m	korsarmar och kor 1840.
Ravlanda	m	50, 65.
Rebbelberga	1867	(medeltida torn ingår) 118.
Remmarlöv	1895	64, 65, 72, 97f.
Reslöv	m	korsarmar från 1700-talets slut. 43.
Revinge	m	
Rinkaby	m	43.
Riseberga	m	korsarm i n 1733, i s 1787, Östra delen av långhuset och kor 1819. 31, 43, 63.
Risekatslösa	m	33, 35, 45, 47.

kyrka	byggd	förändringar och tillbyggnader
Rya	1875	
Räng	m	grundlig ombyggnad och nya valv 1882. 33, 38, 119, 120, 123, 130.
Röddinge	m	korsarmar 1877. Uppfördes på nytt efter brand 1929.
Röke	1906	43, 65, 66, 72.
Rörium	1879	30, 35, 39, 51, 53, 54, 63.
Röstånga	m	torn 1832.
Sankt Ibb gamla	m	ödekyrka 1899–1936. 35, 67, 72, 119.
Sankt Ibb nya	1899	
Sankt Olof	m	vapenhuset påbyggt, kyrkan grundligt restaurerad på 1870-t. 51, 52, 68.
Saxtorp	m	torn 1738, påbyggt 1855. Korsarm i n och kor 1861.
Silvåkra	m	30, 39.
Simlinge	m	torn och långhusets v parti 1852.
Simris	m	nytt långhus 1905. 28, 50, 73, 131.
Simrishamn	m	50, 51, 52.
Sireköpinge	m	tornet påbyggt, sakristia, strävpe-lare, trappgavlar 1917. 20, 134, 134, 135.
Sjöbo	1902	
Sjörup gamla	m	övergavs 1882. Restaurerad 1933.
Sjörup nya	1882	
Skabersjö	m	korsarm i n 1745. Tornets övre del 1700-t.
Skanör	m	69, 82.
Skarhult	m	
Skeglinge	m	revs 1873. 58, 71, 91ff.
Skegrie	m	förlängning åt v och torn 1845. Trä-tunnvalv 1871.
Skepparslöv	1844	(delar av medeltidstornet ingår) 37.
Skivarp	m	korsarmar 1800-t mitt.
Skurup	m	korsarmar 1857.
Skårby	m	korsarm i n 1700-t. Övergavs 1867. Rest 1934.
Slimminge	1807	nytt torn och grundlig ombyggnad 1905. 65.
Smedstorp	1868	56, 58.
Snårestad	m	revs delvis 1867. Återuppbyggdes 1924.
Solberga	1866	
Spjutstorp	1869	36.
Starby	1857	(torn från 1819 ingår) 60.

kyrka	byggd	förändringar och tillbyggnader
Stehag	m	gravkor 1803, korsarm i n 1853. Vapenhuset blev torn 1848. 20, 46.
Stenestad	m	torn 1848. 34, 65.
Stiby	1857	33, 35, 43, 47, 51, 53.
Stoby	m	korsarm i n 1836. Torn 1855. 21.
Stora Hammar		
gamla	m	63, 65, 67, 67, 72.
Stora Hammar nya	1902	
Stora Harrie	m	total ombyggnad 1851.
Stora Herrestad	m	korsarm i n 1757.
Stora Köpinge	m	sakristia 1729. Korsarm i n 1768. Torn 1860. 43.
Stora Råby	m	tornet förändrat 1843 och 1909.
Stora Slågarp	m	vapenhus i v 1835, påbyggt med torn 1883. 35.
Strövelstorp	m	korsarm i n 1750, i s 1846. Kor 1894. 43, 60.
Stångby	m	torn m m 1869.
Stävie	m	tornet påbyggt och sidoskepp 1848.
Svalöv	1878	21, 70, 94ff, 95, 118, 121.
Svedala	1852	torn, sakristia och valv av trä 1901. 43.
Svensköp	1864	
Svenstorp	1854	(äldre torn ingår.)
Säby	1853	(medeltida kor ingår) torn 1877. 45, 75.
Särslöv	m	torn 1862.
Södervidinge	1870	118.
Södra Mellby	1887	50, 51.
Södra Rörium	1887	66, 67, 97.
Södra Sallerup	m	korsarmar och kor 1864. 118.
Södra Sandby	m	tornet påbyggt 1889. Korsarm i n och trätunnvalv 1847.
Södra Åby	1870	33, 43.
Södra Åkarp	1888	(torn från 1851 påbyggt 1888) 33, 65, 67.
Södra Åsum	m	torn 1760-t. Övergavs 1902. Åter-invigdes 1946. 72.
Sörby	m	grundligt ombyggd 1877.
Sövde	m	korsarmar 1700-t. Trapptorn och sakristia 1800-t.
Sövestad	m	grundligt restaurerad vid 1800-talets slut.
Tirup	1840-t	(delar av medeltida långhus ingår) Torn 1866. 36, 75, 87f.
Tjörnarp	1864	70.

kyrka	byggd	förändringar och tillbyggnader
Tofta	m	75, 76, 83.
Tolånga	m	korsarmar 1850.
Tomelilla	1907	tillbyggd 1924.
Torekov	1862	
Torna Hällestad	m	korsarmar och kor 1800-t mitt. 11f.
Torrlösa	1849	48, 53, 75, 114.
Tosterup	m	63.
Tottarp	m	korsarmar 1850. Kor 1891.
Tranås	1880	38, 46, 57, 119.
Trelleborg	1883	(medeltida delar ingår) 119.
Trolle Ljungby	m	grundligt ombyggd 1840-t.
Trollenäs gamla	m	övergavs 1861. Restaurerad 1929. 75, 96, 97, 122.
Trollenäs nya	1861	
Tryde	1869	
Träne	m	
Tullstorp	1848	33, 44, 108, 114, 116.
Tygelsjö	1905	36, 48, 72.
Tåssjö	m	korsarmar 1800-t mitt.
Tåstarp	m	tillbyggd i v 1700-t. Torn 1829.
Törringe	m	
Ullstorp	m	tornet påbyggt, nytt korparti m m 1890-t. 72, 132.
Uppåkra	1864	62, 110, 116.
Vadensjö	1851	(medeltida delar ingår) 31, 75.
Vallby	m	korsarm i n 1782. Korsarm i s, ab- sid och påbyggnad av koret 1870. 43, 50.
Valleberga	m	på 1790-t ombyggd till korskyrka. Total ombyggnad, nytt långhus och torn 1910. 28, 43, 72, 72, 73, 113.
Vallkärra	m	sidoskepp 1845, Ombyggd 1907.
Vankiva	m	korsarm i n 1838. 63.
Vanstad	1869	(medeltidstornet, påbyggt 1760 in- går.)
Veberöd	m	torn 1848. Korsarmar, kor och trä- tunnvalv 1870.
Vedby	1867	30.
Vellinge	m	Tornet påbyggt 1700-t. Korsarmar 1850-t. 114, 118.
Verum	m	korsarm i n 1807. Torn och sakri- stia 1912. 40, 43, 44.
Viken	1825	tornet påbyggt 1877.
Villie	m	nytt kor och korsarmar 1891. 72.
Vinslöv	m	torn 1759. Korsarm i n 1772, i s 1872. 68.

kyrka	byggd	förändringar och tillbyggnader
Virke	1862	56.
Visseltofta	m	korsarm i n 1781. Långhuset till- byggt och torn 1839.
Vitaby	m	korsarm i n 1781. 33, 43, 50, 65, 73.
Vittsjö	m	korsarm i n 1772. Tornet påbyggt 1828.
Vittskövle	m	39.
Vollsjö	m	korsarmar, kor m m 1862.
Vomb	m	torn, korsarmar och kor 1871.
Vånga	m	grundligt ombyggd på 1700-t. Torn 1761. Korsarmar och kor 1867. 57.
Vä	m	68.
Välinge	1855	(delar av medeltida torn ingår) 46, 47, 70.
Välluf	m	
Väsby	m	korsarm i s 1819. Sakristia 1833. 43, 48.
Västerstad	1878	
Västra Alstad	1841	torn 1780. Långhus 1841. Kor m m 1892. 47, 48, 114, 118.
Västra Broby	1881	(delar av torn från 1839 ingår). 120.
Västra Hoby	1886	(medeltida torn ingår) 65, 120.
Västra Ingelstad	m	torn 1854. Vapenhus 1700-t. 33, 34.
Västra Karaby	1826	torn från 1799 påbyggt 1864. 12, 24, 43.
Västra Karup	m	torn från 1700-t ombyggt 1843. Sak- ristia 1793. Korsarm i s 1818. 43.
Västra Klagstorp	1885	(medeltida torn ingår) 43.
Västra Kärrstorp	m	korsarmar, kor och absid 1864.
Västra Nöbbelöv	m	tornet påbyggt på 1800-t. Korsarm i n 1834.
Västra Sallerup	m	tornet påbyggt 1751. Övergavs 1891. Återinvigd 1953. 13, 20, 21, 43, 66, 66, 67, 97ff, 99, 100, 101. (delar av medeltida torn ingår.)
Västra Skrävlinge	1864	23, 43, 69, 96, 97.
Västra Strö	1877	
Västra Sönnarslöv	1894	
Västra Tommarp	m	tornet påbyggt 1891.
Västra Torup	m	grundligt ombyggd på 1800-t.
Västra Vemmenhög	1868	(torn från 1812 ingår.)
Västra Vemmerlöv	m	tornet påbyggt och grundlig om- byggnad 1854. Trätunnvalv. 43.
Västra Vram	1869	116.
Yngsjö	1908	
Ystad Maria	m	

kyrka	byggd	förändringar och tillbyggnader
Ystad Petri	m	restaurerad 1925.
Åhus	m	restaurerad 1905. 68.
Ängelholm	1600-t	torn, korsarmar m m 1869.
Äsphult	m	tornet påbyggt 1880.
Äspinge	m	grundligt ombyggd 1866. 96.
Äspö	m	torn 1854. Långhuset förlängt åt ö.
Öja	1895	27, 66, 67, 72.
Önnarp	1864	33, 34.
Önnestad	m	korsarm i s 1854. 63.
Örja	1868	62, 95, 118.
Örkelljunga	m	torn 1783. Korsarm i n 1805, i s 1845.
Örkened	1788	
Örsjö	m	63.
Örtofta	1862	(delar av medeltida torn ingår) 118.
Össjö	m	tillbyggd i ö och v 1865. 66.
Österslöv	1878	21, 69, 70, 116.
Östra Broby	1932	(delar av kyrka från 1873, nedbrunnen 1930, ingår) 34, 63, 65.
Östra Grevie	1897	27, 63, 72, 118, 131.
Östra Herrestad	m	nytt torn med spira 1888. 38.
Östra Hoby	m	korsarmar 1850.
Östra Ingelstad	m	sakristia, förhall m m 1913.

kyrka	byggd	förändringar och tillbyggnader
Östra Karaby	m	vapenhus i n 1700-t. Långhuset tillbyggt i v 1840. 75.
Östra Klagstorp	1868	
Östra Kärrstorp	1846	torn 1860.
Östra Ljungby	1857	(torn från 1800-t början ingår) 118.
Östra Nöbbelöv	m	korsarmar 1800-t mitt. Torn 1896. 40, 50.
Östra Sallerup	m	korsarm i s och tunnvalv av trä 1864.
Östra Strö	m	torn 1794. Långhuset ombyggt 1865.
Östra Sönnarslöv	m	korsarmar m m vid 1800-t mitt.
Östra Tommarp	1857	31, 50, 63.
Östra Torp	1879	nytt torn 1890.
Östra Vemmenhög	m	tornet påbyggt 1860. Korsarmar 1743. Kor och sakristia 1775.
Östra Vemmerlöv	m	50.
Östra Vram	m	
Östraby	m	korsarm i s och trätunnvalv i långhuset 1836. 63.
Öved	1759	
Övraby	m	sakristia, trappgavlar m m 1906. 66, 73, 134.

Förkortningar

ATA	= Antikvarisk Topografiska Arkivet, Vitterhetsakademien, Stockholm
K B	= Kungl Maj:ts Befallningshavande (landshövdingen)
KVHAA	= Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien
LLA	= Lunds landsarkiv
LUB	= Lunds universitets bibliotek
LUHM	= Lunds universitets historiska museum
RA	= Riksarkivet, Stockholm
SFS	= Svensk författningssamling
ÖIA	= Överintendentsämbetet

Bisk vis handl = ämbetsberättelse, protokoll och andra handlingar tillkomna i samband med biskopsvisitation.

Med anslag från Elna Bengtssons fond
William Karlssons stipendiefond
Långmanska kulturfonden
Ebbe Kocks stiftelse

● Kyrkor byggda under perioden 1787 – 1914

"H H Riksantikvariern m m!

Vid rifningen af Asmundtorps gamla kyrka hafva påträffats gamla väggmålningar, af hvad historiskt värde de äro, förmå vi ej afgöra ... Kyrkan, den ursprungliga, har undergått åtskilliga ändringar. Hon är nu af byggmästaren undergräfd och fallfärdig, hvadan en snar undersökning vore mycket önskvärd ..."

Asmundtorp, den 5 april 1895

Pehr Thulin

Kyrkoherde